

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені БОРИСА ГРИНЧЕНКА

STUDIA PHILOLOGICA

Філологічні студії

Збірник наукових праць

Випуск 9

Київ • 2017

УДК 81+82:811.11+811.13
ББК 81+83Я73
S90

Засновник:

Київський університет імені Бориса Грінченка

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 19607-9407Р, видане Державною реєстраційною службою України 11.12.2012 р.

Друкується з грудня 2012 р.

Виходить двічі на рік

Затверджено МОН України як наукове фахове видання,
в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт (галузь наук «Філологія») на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(наказ МОН України № 747 від 13.07.2015 р.)

Рекомендовано до друку Вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 9 від 05.10.2017 р.)

Головний редактор:

Буніятова І.Р. — доктор філологічних наук, професор (Київський університет імені Бориса Грінченка).

Редакційна колегія:

Белєхова Л.І. — доктор філологічних наук, професор (Херсонський державний університет);

Бондарева О.Є. — доктор філологічних наук, професор (Київський університет імені Бориса Грінченка);

Водак Р. — доктор філологічних наук, професор (Ланкастерський університет, Велика Британія);

Воркачов С.Г. — доктор філологічних наук, професор (Кубанський державний технологічний університет, Російська Федерація);

Гладуш Н.Ф. — кандидат філологічних наук, професор (Київський університет імені Бориса Грінченка);

Єременко О.В. — доктор філологічних наук, професор (Київський університет імені Бориса Грінченка);

Жаботинська С.А. — доктор філологічних наук, професор (Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького);

Колесник О.С. — доктор філологічних наук, професор (Київський університет імені Бориса Грінченка);

Кузьменко В.І. — доктор філологічних наук, професор (Київський університет імені Бориса Грінченка);

Материнська О.В. — доктор філологічних наук, доцент (Національний університет імені Тараса Шевченка);

Махачашвілі Р.К. — доктор філологічних наук, доцент (Київський університет імені Бориса Грінченка);

Поліщук Я.О. — доктор філологічних наук, професор (Київський університет імені Бориса Грінченка);

Резаненко В.Ф. — доктор філологічних наук, доцент (Київський університет імені Бориса Грінченка);

Стишов О.А. — доктор філологічних наук, професор (Київський університет імені Бориса Грінченка);

Торговець Ю.І. — кандидат філологічних наук, відповідальний секретар (Київський університет імені Бориса Грінченка);

Ухванова-Шмигова І.Ф. — доктор філологічних наук, професор (Білоруський державний університет, Республіка Білорусь);

Фісяк Я. — доктор філологічних наук, професор (Познанський університет імені Адама Міцкевича, Республіка Польща);

Харитончик З.А. — доктор філологічних наук, професор (Мінський державний лінгвістичний університет, Республіка Білорусь).

Рецензенти:

Гудманян А.Г. — директор Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету, завідувач кафедри англійської філології і перекладу, доктор філологічних наук, професор;

Потапенко С.І. — завідувач кафедри германської філології Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя, доктор філологічних наук, професор.

Studia Philologica (Філологічні студії): зб. наук. пр. / редкол.: І.Р. Буніятова, Л.І. Белєхова, О.Є. Бондарева та ін. — К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. — Вип. 9. — 192 с. — (Укр., рос. та англ. мовами).
ISSN 2311-2425

До збірника увійшли матеріали виступів на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Лінгвістичний і лінгводидактичний дискурсивний простір: здобутки і перспективи» (12–13.10.2017). Високий науковий рівень дописів з проблем дослідження тексту і дискурсу, функційної граматики, лексичної семантики і проблем соціолінгвістики є вагомим внеском у розвиток українського мовознавства. З огляду на збереження обсягу статей, поданих до друку багатьма провідними лінгвістами України, ліцензований обсяг збірника перевищено.

УДК 81+82:811.11+811.13
ББК 81+83Я73

ISSN 2311-2425

© Автори публікацій, 2017

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2017

УДК 811.83'123

НЕДИСПОЗИЦІЙНІ ПРЕДИКАТИ І МОДАЛЬНІСТЬ В ОДИВНЕНИХ ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ

Бацевич Ф.С.,

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, кім. 343, Львів, 79000
florij@in.lviv.ua

У статті досліджено специфіку функціонування предикатів в одивнених (зокрема, абсурдистських) художніх текстах. Введено поняття недиспозиційних предикатів, запропоновано їх типологію, засновану на співвідношеннях з функціонально-ономасіологічними класами імен референтів. З метою диференціації одивнених текстів враховується поняття текстової модальності.

Ключові слова: референт, функціонально-ономасіологічні класи імен референтів, предикат, диспозиційний предикат, недиспозиційний предикат, текстова модальність.

Бацевич Ф.

Недиспозициональные предикаты и модальность в остранных художественных текстах

В статье исследована специфика функционирования предикатов в остранных (в частности, абсурдистских) художественных текстах. Вводится понятие недиспозициональных предикатов и предлагается их типология, основанная на соотношениях с функционально-ономасиологическими классами имен референтов. С целью дифференциации остранных текстов учитывается понятие текстовой модальности.

Ключевые слова: референт, функционально-ономасиологические классы имен референтов, предикат, диспозициональный предикат, недиспозициональный предикат, текстовая модальность.

F. Batsevych

Non-Dispositional Predicates and Modality in Weird (Odyvneni) Belles-Lettres Texts

The article is aimed at the analysis of the specificity of weird (odyvneni) (absurd and "black humour", in particular) belles-lettres texts and lingual aspects of their differentiation. One of the most important lingual means of revealing this specificity is the usage of a special type of textual predicates. Here the notion of non-dispositional textual predicates is introduced and their typology is elaborated; this typology is based on the correlation to functional-onomasiological classes of referential names (a man, an animal, a naturfact, an artifact, a psychofact, an abstract essence, etc.). To differentiate weird (odyvneni) belles-lettres texts, the author also exploits the notion of textual modality that is being actively developed in modern linguistics. Taking into account the categories of non-dispositionality of predicates and textual modality allows revealing the specificity of absurd texts and differentiating of "black humour" texts.

Key words: referent, predicate, dispositional predicate, non-dispositional predicate, textual modality, weird (odyvnenyi) text, absurd text, "black humour" texts.

Вступ. У сучасній лінгвістиці мовні, комунікативні та деякі інші механізми формування і функціонування одивнених текстів (абсурдистських, нонсенсних, паралогічних, текстів «чорного гумору», лимериків тощо) та їх конкретних виявів (онтологічного, поведінкового, пер-

цептивного, ментального, мовного, комунікативного абсурду і нонсенсу) залишаються фактично недослідженими. Зазвичай лінгвісти звертають увагу в таких текстах на девіації та деструкції мовного коду (див., напр., огляд літератури в капітальній праці [16]). Однак помітна кількість

одивнених текстів побудована без значних трансформацій мовних засобів; їх специфіка полягає в тонкій грі іншими мовними прийомами. Зокрема, серед останніх помітну роль відіграють особливі типи предикатів та використання різних типів текстових модальностей. Актуальність дослідження цих категорій помітно зросла останніми роками (див., напр.: [14]).

Мета статті — розкрити механізми творення низки художніх одивнених текстів та їх фрагментів (перш за все онтологічного та поведінкового характеру) з використанням таких мовних механізмів, які можна назвати недиспозиційними предикатами та «грую» текстовими модальностями.

Поняття «недиспозиційний предикат» ми вводимо як антиномічний корелят відомим із логіки диспозиційним предикатам.

Диспозиційний (від латин. disposition — розташування) *предикат* — це мовний вираз, що позначає (виражає) схильність (диспозицію) чогось реагувати або виявляти свої природні якості в певних ситуаціях, наприклад, «бути розчинним» (тобто при зануренні у воду розчиняється) щодо цукру, «бути пружним» (тобто після спроб деформації повертатися до попередньої форми) стосовно пружини тощо (див., напр.: [17]).

Диспозиційні властивості об'єктів (у широкому сенсі слова) — це звичні, притаманні їм від природи або закладені конструктивно (для артефактів) якості, властивості, здатності, функції тощо. Як зазначає методолог науки Карл Поппер, «ми можемо сказати, що всі фізичні (і психологічні) якості диспозиційні» (цит. за: [8]). У «нормальних» (неодивнених) художніх текстах уживаються зазвичай диспозиційні предикати; найсміливіші метафори, образні висловлення тощо сприймаються адресатами диспозиційно з огляду на жанр, «звичну» модальність (наприклад, «високість» філософської поезії). В одивнених, перш за все абсурдистських текстах навмисно експлуатується, свідомо закладається сприйняття адресатом текстових ситуацій як таких, що не відповідають сутності «цього», «реального», «звичного» світу. Не в останню чергу текстова одивненість створюється автором за допомогою відповідних предикатів, які можна назвати недиспозиційними.

Недиспозиційні предикати — мовні засоби, які приписують відповідним іменам або дескрипціям референтів невластиві, часто абсолютно неможливі, такі що суперечать природі, абсурдні якості, функції, дії, стани, процеси тощо, виформовуючи неможливі в реальному житті ситуації.

Так, наприклад, у п'єсі Е. Іонеско «Носороги» люди за своїм бажанням трансформуються в носорогів; у п'єсі Л. Подерв'янського «Герой нашого часу» лобкові воші Марат і Гліб розмовляють на високі, часто філософські теми; у п'єсі С. Ушкалова «ESC» герої ходять по сцені з прибитими до спин старими іржавими ночвами тощо. Розгля-

даючи ці та багато інших фрагментів одивнених художніх творів, можна стверджувати, що вони створені за допомогою вживання недиспозиційних предикатів, типологія яких на перший погляд необмежена і цілком залежить від творчої уяви автора.

Однак, якщо в логіці диспозиційність визначається виключно стосовно глибинної сутності референтів, яким предикати приписують певні «органічні» ознаки, то недиспозиційні предикати в одивнених художніх текстах — це мовні вирази, які не просто не відповідають природі, сутності референта; вони суперечать сутності й природі ситуацій, в якій конкретний референт звично (диспозиційно) виявляє свої якості, функціонує тощо. Це стосується також реєстрових, тональних, стильових та стилістичних уживань предикатів, диспозиційність яких, як уже зазначалося, формується жанром тексту (твору). Інакше кажучи, такий тип недиспозиційності можна назвати текстовою ситуативною недиспозиційністю.

Постає важливе теоретичне запитання щодо можливості й механізмів творення недиспозиційних предикатів. У роботі висувається гіпотеза стосовно семіотичної природи цього явища, яке полягає в складних взаємозв'язках між типами знаків, тобто в міжзнакових переходах і трансформаціях. Нижче спробуємо обґрунтувати ці положення.

Як відомо, засновник сучасної семіотики Ч.С. Пірс виділив у межах легісайнів, тобто знаків (репрезентаменів), що репрезентують роди, види об'єктів, їх класи й множини [13, 186] і мають конвенційну природу, оскільки людина стикається в житті з окремими репрезентаціями родів чи видів [13, 86], три типи їх різновидів: індекси, ікони і символи. Американський філософ доводить, що кожен з них різною мірою вміщує ознаки всіх інших різновидів (типів) знаків, зберігаючи домінуючі риси певного різновиду (типу) [12, 124]. Важливо зазначити, що в аспекті синхронного існування знаків, Ч.С. Пірс схилився до думки, що позначення, введені в текст за допомогою власних імен, займенників, прийменників та прийменникових зворотів, за своєю знаковою сутністю ближчі до індексів, а предикати — це переважно іконічні знаки (див. про це детальніше в: [10, 20]).

Як іконічний знак предикат у звичному, щоденному комунікативному вживанні, офіційному спілкуванні, в межах «нормального» художнього тексту скерований на динамічні або статичні ознаки референтів, які мисляться як реальні в «реальній» дійсності. Це за визначенням, яке подавалося вище, — предикати диспозиційні. У низці ж текстів одивненого змісту імена і дескрипції референтів можуть поєднуватися з несумісними в реальному житті предикатами, витворюючи недиспозиційні ситуації. Вважаємо, що в таких випадках відбувається зміна типу знаку, тобто пере-

хід від звичного іконічного позначення природи референта до неіконічного, тобто конвенційного. У концепції Ч.С. Пірса такі знаки кваліфікуються як символи, тобто знаки, які не мають жодної схожості з об'єктами, які вони позначають, поєднуючись з ними конвенційно або за звичкою. На думку вченого, в мові «всі слова, речення, тексти книг та інші конвенційні знаки є символами» [13, 88].

Інакше кажучи, недиспозиційність предикатів у текстовому просторі пов'язується з їх вживанням «не з тими» класами імен референтів; це перехід від функції «підтвердження» іконічних зв'язків імен референтів з їх статичними чи динамічними ознаками до функції приписування цим референтам невластивих ознак, функцій, оцінок тощо, тобто перехід від іконічності до символізму.

Виникає важлива проблема міри недиспозиційності предикатних рис, що приписуються текстовим референтам. Йдеться про те, що текстові тропи і фігури, перш за все метафори й метонімії, — це також порушення диспозиційності взаємозв'язків імен суб'єктів і предикатів судження, імен референтів та їх статичних чи динамічних ознак у текстах. Однак у випадках текстових метафоризацій чи метонімізацій зазвичай наявні прямі чи опосередковані зв'язки за схожістю чи суміжністю, які все ж глибинно виявляються при аналізі; у випадках уживання текстових недиспозиційних предикатів такі зв'язки можуть бути відсутніми, тобто предикати можуть приписувати іменам референтів абсолютно неможливі ознаки (в широкому сенсі слова). Так, наприклад, в оповіданні Ю. Винничука «Язиката Піхва», що належить до жанру «чорного гумору», під час коїтусу чоловічий статевий орган розмовляє з жіночим, а згодом чоловік перетворюється у власний статевий орган, який поступово починає виформовувати іншу людину.

Разом з тим навіть у класичній літературі високого філософського змісту спостерігаються випадки глибокої несумісності імен референтів та приписуваних їм предикативних ознак при відсутності помітного одивнення чи, тим більше, абсурдизації, нонсенсу, які на перший погляд суперечать висловленим міркуванням щодо природи текстової недиспозиційності. Для прикладу розглянемо два фрагменти текстів, в яких зображений, так би мовити, процес «ушкодження» тіла людини:

(1) О. Пушкін. Фрагмент вірша «Пророк», в якому шестикрилий серафим являється людині, що шукає сутності життя в «духовній пустелі»:

*И он к устам моим приник,
И вырвал грешный мой язык,
И празднословный и лукавый,
И жало мудрыя змеи
В уста замершие мои
Вложил десницею кровавой* [15, 234].

(2) Д. Хармс. «История Сдыгр Аппр»: Андрей Семенович. — *Здравствуй, Петя.* Петр Павлович. — *Здравствуй, здравствуй. Guten Morgen. Куда несет?*

Андрей Семенович протянул руку Петру Павловичу, а Петр Павлович так ее дернул, что Андрей Семенович остался без руки и с испуга кинулся бежать. <...>

Андрей Семенович. — *Что? Не догнал?*

Петр Павлович. — *А вот это видел? (И показал руку Андрея Семеновича).*

Андрей Семенович. — *Это моя рука!*

Петр Павлович. — *Да-с, рука ваша! Чем махать будете?*

Андрей Семенович. — *Платочком* [19, 10].

У випадку з «Пророком» Пушкіна, попри неможливість такого стану речей в «об'єктивній дійсності» або «актуальному світі», тобто абсолютній недиспозиційності текстових предикатів, читач відчуває, що перед ним фрагмент високої філософської поезії класичного взірця. У випадку ж із уривком «сценки» Д. Хармса ми стикаємося з абсурдистським текстом. Якихось експліцитних, спеціально «експлуатованих», мовно-комунікативних сигналів приналежності цитованих фрагментів до високої поезії та абсурдизму фактично немає. Ці сигнали імпліцитні, їх природа художньо-естетична й закорінена в різних когнітивно-прагматичних, оцінних за своєю природою модальностях сприйняття поезії. Це зайвий раз підкреслює справедливість думки про те, що типи модальностей «жорстко не закріплені за певними мовними формами» [2, 104]. У чому в такому разі полягає природа відмінностей між подібними текстами? На нашу думку, ці відмінності потрібно шукати не стільки в семантиці, синтактиці чи навіть прагматиці одиниць мовного коду, як у широкій прагматиці всього тексту, перш за все в природі його сприйняття, тобто в тому, що можна назвати «грою текстовими модальностями». Розглянемо це поняття детальніше.

Сучасний функціонально-комунікативний, когнітивно- і прагматично-зорієнтований підхід до аналізу явищ мови актуалізував дослідження низки достатньо традиційних категорій під загальним радикалом виконуваних ними текстово-дискурсивних функцій. Серед таких категорій особливої ваги набрали категорії модусу і модальності.

Достатньо традиційно, слідом за Ш. Баллі, модус розглядається як категорія, пов'язана з формуванням (породженням) і сприйняттям (інтерпретацією) суб'єктивного смислу речень, як поняття, нерозривно синтезоване з диктумним змістом комунікативної одиниці. Це категорія глибокої антропоцентричності, суб'єктності й суб'єктивності живої природної мови. У пізніших працях кінця ХХ — початку ХХІ ст. все частіше категорія модусу пов'язується зі способами сприй-

няття, осмислення і представлення світу в текстах (дискурсах). Зокрема, як відомо, Н.Д. Арутюнова виділяє перцептивний (сенсорний), ментальний (когнітивний, епістемічний), емотивний і волевільний модули мови [11, 12]. Перспективною вважаємо концепцію модулю сучасної української дослідниці Оксани Ніки, яка його розуміє як «дискурсивну категорію, що фіксує в тексті результат пізнавального процесу мовця, спрямованого на ту чи іншу ситуацію, що стала об'єктом авторської референції, рефлексії та аксіології» [11, 19]. Інакше кажучи, категорія модулю останнім часом сприймається як ментально-прагматична, глибоко антропоцентрична.

Незважаючи на те, що питання співвідношення модулю і модальності залишається відкритим, все частіше висловлюється думка про ієрархічні зв'язки між цими антропними категоріями: модальність розглядається як така, що підпорядкована модулю, його складник [11, 16]. Модуль сприйняття, осмислення і зображення реалізуються в низці («віялі») модальностей: кожному модулю відповідає свій набір модальностей. У такому аспекті модуль постає як «метакатегорія, що центрує різні модальні категорії, об'єднані за ознакою суб'єктивності» [11, 20].

Розуміння модулю як когнітивно-прагматичної категорії породження, представлення і, відповідно, сприйняття (інтерпретації) текстових (дискурсивних) світів як ментально-оцінних установок адресанта й адресата дає змогу типологізувати як тексти, що належать до різних стилів, жанрів, напрямів, традицій тощо, так і тексти одного жанру, напряму, традиції і навіть тематики (наприклад, полемічної літератури XVII ст. [11]). Схоже можна сказати й про категорію модальності, яка останнім часом значно розширила обсяг та сфери свого застосування і пов'язується з різними перцептивними та ментально-ціннісними установками адресанта й адресата тексту (дискурсу) (див., напр., про такий підхід у [1; 2; 6] та ін.). Так, А.Г. Баранов зазначає, що «в процесі життєдіяльності людина включається в різноманітні нормативно-оцінні системи — фрагменти суспільної практики — і випрацьовує на мотиваційній основі оцінні таксономії, які пронизують індивідуально-когнітивну систему на всіх її рівнях і служать когнітивним базисом модальностей» [2, 100]. На конкретному текстово-дискурсивному матеріалі дослідники переконливо доводять, що є всі підстави розуміти модальність як категорію, «що виражає спосіб (установку) ментально-чуттєвого відображення дійсності» [6, 137]. Як зазначає А.П. Бабушкін, «різні види модальностей видозмінюють картину світу, викликаючи її девіації стосовно стандартного стану» [1, 16]. Досліджуваний матеріал одивнених текстів дає змогу розуміти цю категорію навіть ширше: як спосіб ментально-духовно-перцептивного відображення

і сприйняття всього, що оточує людину, входить в її сферу осмислення й текстотворення (дискурсотворення). Інакше кажучи, модальність у низці випадків можна витлумачувати як категорію способу смислородження і смислосприйняття.

У разі саме такого підходу до категорії модальності в іншому світлі постає низка мовних, мовленнєвих і комунікативних чинників, наприклад традиційна метафора, яку під когнітивно-прагматичним кутом зору можна розглядати як особливий вияв модальності [6, 135–136]; різними типами модальності охоплюються поняття зв'язності, цілісності, змістової організації тощо текстів. Зокрема, В. Бріцин і В. Мозгунов говорять про «модальну пресуппозицію» [6, 135–136], модальність «чуттєвого сприйняття», «віри», переконання, припущення тощо [6, 135]. У цілому, сприймаючи розуміння цієї категорії як такої, що пов'язана з когнітивно-прагматичними аспектами текстопородження і текстосприйняття, все ж вважаємо, що в таких випадках варто говорити не стільки про модальнісні, скільки про модульні форми втілення текстового змісту, формування «текстової історії», які, своєю чергою, породжують низку модальностей, що виконують різні когнітивно-прагматичні функції як в аспекті текстотворення, так і в аспекті текстосприйняття.

Розглядаючи наведені текстові фрагменти, можемо говорити про те, що вони відрізняються своїм сприйняттям: перший (уривок з поезії Пушкіна), попри те, що його зміст абсолютно онтологічно неіконічний стосовно так званого «реального» світу, сприймається як «нормальний», «узуальний», високопоетичний, тобто такий, що цілком відповідає усталеним канонам високої філософської поезії, а другий (фрагмент з твору Д. Хармса) — як такий, що належить іншій художній традиції, традиції текстового одивнення (у цьому випадку абсурдизму).

Модальнісні чинники такого типу, здатні впливати на деформацію і деструкцію творення мовної картини світу в її взаємозв'язках з «реальною», «актуальною», лежать також в основі сприйняття як одивненої, незвичної, «неправильної» форми текстотипу. Так, наприклад, у малій прозі Д. Хармса спостерігається явище, яке отримало назву «смерті сюжету». Як відомо, найважливіша риса класичної моделі побудови сюжету — його діалогічність, тобто наявність протилежних «модусів», які можна умовно схарактеризувати як «позитивний» і «негативний» (наприклад, перемога добра над злом чи навпаки). Д. Хармс у деяких творах цілком ігнорує сам принцип такого діалогізму, в результаті чого сюжет втрачає властивості дискретності; в його структурі відсутні звичні для сприйняття згадані модули протиставлення. Як зазначають російські дослідники Т.В. Цвігун і А.Н. Черняков, «твори Д. Хармса будуються на напруженні, конфлікті між сприйняттям читача,

який інерційно інтерпретує текст у його модусній подвійності, та реальній пресупозиції самого тексту, байдужого до можливої категоризації модусів» [20]. Для прикладу розглянемо текст оповідання «Симфонія 2». Він побудований, якщо можна так сказати, на експлуатації прийому на низування «безмодусних» блоків інформації, що стосується різних потенційних дійових осіб, котрі в підсумку не стають героями текстової історії:

Антон Михайлович плюнул, сказал «эх», опять плюнул, опять сказал «эх», опять плюнул, опять сказал «эх» и ушел. И Бог с ним. Расскажу лучше про Илью Павловича.

Илья Павлович родился в 1893 году в Константинополе. Еще маленьким мальчиком его перевезли в Петербург, и тут он окончил немецкую школу на Кировой улице, потом еще что-то делал, а в начале революции эмигрировал за границу. Ну и Бог с ним. Я лучше расскажу про Анну Игнатьевну.

Но про Анну Игнатьевну рассказывать не так-то просто. Во-первых, я о ней ничего не знаю, а во-вторых, я сейчас упал со стула и забыл, о чем собирался рассказать <...> [19, 258].

У розглянутому «оповіданні» спостерігаємо явище порушення «статусу достовірності текстотипу» [2, 103]; схожі прийоми ґрунтуються на використанні категорій модусу й модальності сприйняття.

Згадані аксіологічно-деонтичні вияви модальності можна визначити як «високе», «узуальне», «традиційне» vs «одивнене» («абсурдне»), «неузуальне», «авангардистське», навіть «епатажне». Інакше кажучи, варто ставити питання щодо текстотвірної, жанроформувальної природи категорії модальності або й ширше — стилетвірної функції загальнономовних категорій модусу й модальності. Насправді, окрім багатьох категорійних ознак функціональних стилів, яким присвячена значна наукова література, не останнє місце в їх диференціації посідає категорія модусу. Так, художньо-белетристичний функціональний стиль у своїй основі зображальний, візуальний, слуховий, заґрунтований на оцінно-естетичних критеріях сприйняття; в основі офіційно-ділового стилю лежить деонтичний нормотвірний модус; релігійний спирається на модус віри; науковий — на епістемічний модус; щоденниковий — на модус пам'яті тощо.

Виникає логічне питання щодо можливості використання категорій модусу й модальності з метою створення поки що відсутньої в сучасній лінгвістиці обґрунтованої типології одивнених текстів.

Розглянемо фрагменти кількох текстів з метою порівняння чинників, які лежать в основі одивнення їх змістового наповнення:

(1) *На столі між класних журналів бовваніла синьо-фіолетова школярська чорнильниця, цяцькована вухастим зайчиком. І я, знаючи давно*

звичку нашого директора перевтілюватися в чорнильницю, коли хотів, аби його не турбували (перевтілювався він так мистецьки, що завуч, який сидів в одному з директором кабінеті, часом вмокав в ту чорнильницю ручку), пильно подивився на мальованого зайчика та голосно проказав.

— *Семене Семеновичу, даруйте, але я до вас у дуже невідкладній справі!*

Чорнильниця бубнявіла, наче квасоля чи гарбузове зерня напровесні у мокром рукавичку, кільчилася, росла і вже за столом сидів директор з одутлим фіолетовим обличчям, лагідними очима і родимкою на щоці [9, 26].

У цьому фрагменті одивнюються онтологічні константи «актуального» («реального», «цього») світу: людина трансформується в неживі об'єкти, інші сприймають ці перетворення, як щось звичне, нормальне. Такий тип одивнення, в якому деформуються основні константи реальності — час, простір, якісні й кількісні диспозиційні ознаки об'єктів світу тощо, — можна назвати онтологічним одивненням. В його основі лежить модус сприйняття світу; цей тип одивнення можна також розуміти як вияв деонтичної модальності, відхилення від норми наявних констант світу, який ми називаємо «реальним» (див. схоже розуміння в [1, 16–19]). При цьому структурні аспекти мовного коду формально не деформовані; активно вживаються недиспозиційні предикати. У низці наших праць цей тип одивнення отримав назву **онтологічний абсурд** (див., напр.: [3; 4]).

(2) *... обратите внимание на то, что за спиной Николая Ивановича нет ничего. Не то, чтобы там не стоял шкаф, или комод, или вообще что ни будь такое, а совсем ничего нет, даже воздуха нет. Хотите верьте, хотите не верьте, но за спиной Николай <Ивановича> нет даже безвоздушного пространства, или, как говорится, мирового эфира. Откровенно говоря, ничего нет [19, 148].*

У цьому випадку об'єктом одивненого зображення став процес сприйняття (перцепції) світу. За низкою ознак це так званий **перцептивний абсурд**, достатньо близький за своєю сутністю до абсурду онтологічного, оскільки пов'язаний із сприйняттям того, що оточує людину в текстовому світі, однак має свої особливості (див. детальніше: [4]). У розглянутому фрагменті тексту мовний код також формально не порушений, тобто сприйняття його як одивненого ґрунтується на когнітивно-прагматичних засадах деонтичної модальності «нормативності» / «не нормативності» сприйняття світу, формально підтриманого вживанням недиспозиційних предикатів буття.

(3) [У п'єсі Д. Хармса «Єлизавета Бам» слідчі Іван Іванович і Петро Миколайович прийшли арештувати Єлизавету Бам, оскільки її підозрюють у вбивстві. Вона ж пропонує їм зіграти в дитячу гру «латки» (рос. пятнашки). Слідчі погоджуються]:

Петр Николаевич (хлопаєт Івана Івановича)
Ты пятнашка!
Елизавета Бам. *Иван Иванович, бегите сюда!*
Иван Иванович. *Ха-ха-ха, у меня ног нет!*
Петр Николаевич. *А ты на четверинках!*
Елизавета Бам. *Кто пятнашка?*
Иван Иванович. *Я, ха-ха-ха, в штанах!* [18, 487–488].

Одивненість цитованого фрагмента полягає у невідповідності трагічної ситуації щодо необхідності арешту, смерті головної героїні й поведінки дорослих учасників сценічної дії. Це свідоме порушення автором за допомогою вживання недиспозиційних предикатів соціальної поведінки деонтичних поведінкових норм дорослих людей, які повинні виконати покладений на них офіційний обов'язок; можна говорити про «експлуатацію» модусу соціальної поведінки людей з метою досягнення трагікомічного художнього ефекту, формування відповідних комунікативних смислів одивненого характеру. Це так званий **поведінковий абсурд** [4]. Мовні норми семантико-синтактичного характеру при цьому, як і в попередніх випадках, фактично не порушуються; зачіпаються прагматичні аспекти взаємодії людей.

(4) [Мислення річної (!) дитини Петрика Петрова із п'єси О. Введенського «Ялинка у Іванових»] [7]:

Я умею говорить мыслями. Я умею плакать. Я умею смеяться. Чего ты хочешь? [7, 241];

Один я буду сидеть на руках у всех гостей по очереди с видом важным и глупым, будто бы ничего не понимая. Я и невидимый Бог [7, 241];

Я самый младший — я просыпаюсь раньше всех. Как сейчас помню, два года тому назад я еще ничего не помнил. Я слышу, собака произносит речь в стихах. Она так тихо плачет [7, 254].

У наведених фрагментах п'єси, як і в попередніх випадках, деформації і деструкції мовного коду відсутні; спостерігаємо вживання недиспозиційних предикатів сфер мислення, мовлення, пам'яті стосовно малої дитини, яка за своїм віком не може так мислити, говорити, згадувати. Інакше кажучи, експлуатуються прийоми створення невідповідності актуалізованих деонтичних модусних аспектів когнітивних процесів (пам'яті й мовлення). Можна говорити про **ментальний абсурд** у тексті.

(5) Приклад із драматичної мініатюри Д. Хармса «Комедія міста Петербурга. Частина II» [18, 421–422]:

Николай II. *Здрасьте. Как на улице тепло или холодно?*

Комсомолец Вертунов. *Тепло Ваше Величество.*

Николай II. *А я под стол плеватья умею!*

Комсомолец Вертунов. *Очень интересно Ваше Величество.*

Николай II. *Хочешь покажу?*

Комсомолец Вертунов. *Ну покажи!*

Николай II. *Тьфу!*

Комсомолец Вертунов. *Вот это здорово!* [18, 421].

Потенційний читач цього тексту (або глядач вистави), спираючись на свої знання, почерпнути з історії або ж з класичної художньої літератури, засвоєні правила комунікації між особою такого соціального статусу, як цар і представник «простого» народу, тобто на деонтичні модальні характеристики «нормальної», «правильної», неконфліктної комунікації, розуміє, що перед ним умисне порушення цих норм, правил, максимум тощо з метою створення одивнених комунікативних смислів гумористично-сатиричного, а в цілому абсурдного характеру. Це приклад так званого **комунікативного абсурду**, який у багатьох своїх виявах також спирається на деонтичні й аксіологічні за своєю природою категорії «норма vs не норма» в комунікації [3; 4].

(6) Приклади деформацій і деструкцій мовного коду із «оповідань» Д. Хармса:

Соединение

Дом с клювом.

Дитя с татаринном.

Корабельщик в керосине.

Тарелка без волос.

Ворона между сквозных чисел.

Шуба с треском по имени Фофа.

Каля в безвыходном положении.

Румын из рукомойника.

Ангел Ершов.

Побег

Петух бежал из воды

Жан бежал из бороды.

Гвоздь бежал из парафина

кнутик прыгал из графина

меч бежал из таракана.

Опыт ехал из-под стакана.

Астроном бежал из ваты

ключ лежал продолговатый <...> [19, 235–236].

Наведені фрагменти текстів відрізняються від попередніх, оскільки в їх основі лежать механізми глибокої деформації (місцями деструкції) одиниць і категорій мовного коду і, відповідно, природа їх одивнення інша. Це так званий **мовний абсурд** (див. детальніше про це явище в [3; 4]).

Висновки. Отже, в низці випадків механізми одивнення художнього тексту ґрунтуються на девіаціях і деструкціях мовного коду, зокрема вживанні недиспозиційних предикатів, та на порушеннях прагматичного характеру модусно-модальних чинників текстотворення і текстосприйняття. Ці порушення стосуються всіх виявів прагматичних чинників, насамперед міжособистісних, суб'єктивної установки та референційних. Від модусу і модальності залежить низка текстових аспектів, зокрема їх змістова реалізація

в багатьох її виявах, приналежність до конкретних жанрів, піджанрова типологія тощо. Як свідчать спостереження, співвідношення між модусом і модальністю (модус розгортається у низку модальностей) може реалізовуватися по-різному у випадках породження різних типів тексту (дискурсу), а схема їх ієрархічної залежності — лише одна з можливих. Приклади аналізу виявів одивнених текстів засвідчують, що можливі варіанти, коли конкретна модальність стає найважливішим чинником породження і сприйняття типу тексту, й уже в межах цього типу реалізуються провідні

модуси його втілення, які, своєю чергою, «обро-стають» конкретнішими типами модальностей. Інакше кажучи, процеси текстотворення і текстосприйняття, спираючись на когнітивно-прагматичні категорії модусу і модальності, можуть їх варіювати, модифікувати, і в результаті цих процесів виформовуються різноманітні за змістовим наповненням класи текстотипів, зокрема одивнених. Цим і визначається актуальність їх тексто-дискурсивного дослідження в сучасному мовознавстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабушкин А.П. «Возможные миры» в семантическом пространстве языка : монография / А.П. Бабушкин. — Воронеж : Воронеж. гос. ун-т, 2001. — 86 с.
2. Баранов А.Г. Функционально-прагматическая концепция текста : монография / А.Г. Баранов. — Ростов н/Д. : Изд-во Ростов н/Д. ун-та, 1993. — 182 с.
3. Бацевич Ф.С. Лингвистический анализ абсурдного художественного текста: аспекты, возможности, перспективы / Ф.С. Бацевич // Язык и метод. Русский язык в лингвистических исследованиях XXI века ; ред.: Дорота Шумска, Кшиштоф Озга. — Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2016. — S. 289–297.
4. Бацевич Ф.С. Абсурдистські художні тексти: спроба типології / Ф.С. Бацевич // Мовознавство. — 2016. — № 1. — С. 3–10.
5. Бразговская Е.Е. Референция и отображение (от философии языка к философии текста) : монография / Е.Е. Бразговская. — Пермь : Изд-во Перм. гос. пед. ун-та, 2006. — 192 с.
6. Брицин В.М. Когнітивні аспекти теорії модальності (на матеріалі східнослов'янського художнього дискурсу) / В.М. Брицин, В.В. Мозгунов // Мовознавство. — 2013. — № 2–3. — С. 128–148.
7. Введенский Александр. Всё / А. Введенский. — М. : ОГИ, 2011. — 736 с.
8. Гречко П.К. Онтология социального: диспозиционно-коммуникативные координаты / П.К. Гречко // Социальное: истоки, структурные профили, современные вызовы ; под. общ. ред. П.К. Гречко и Е.М. Курмелевой. — М., 2009. С. 16–67.
9. Дрозд Володимир. Ирїй / В. Дрозд. — Харків : Фоліо, 2008. — С. 3–132.
10. Ермоленко С.С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць : монографія / С.С. Ермоленко. — К. : ВД Дмитра Бурого, 2006. — 384 с.
11. Ніка О.І. Модус у староукраїнській літературній мові другої половини XVI — першої половини XVII ст. : монографія / О.І. Ніка. — К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2009. — 444 с.
12. Пирс Ч.С. Начала прагматизма / Ч.С. Пирс ; предисловие В.В. Кирющенко, М.В. Колопотина ; пер. с англ. — СПб. : Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя, 2000. — 352 с.
13. Пирс Ч.С. Избранные философские произведения / Ч.С. Пирс ; пер. с англ. К. Голубовича, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева. — М. : Логос, 2000. — 564 с.
14. Прагматика текстовых категорий : сб. ст. / Под ред. В.К. Арсеньева. — Иркутск : Изд-во ИГУ, 2011. — 244 с.
15. Пушкин А.С. Сочинения : в 3 т. / А.С. Пушкин. — М. : Худ. лит-ра, 1964. — Т. 1. — 346 с.
16. Фещенко В.В. Лаборатория Логоса: Языковой эксперимент в авангардном творчестве / В.В. Фещенко. — М. : Языки славянских культур, 2009. — 392 с.
17. Философская энциклопедия : в 5 т. / под ред. Ф.В. Константинова. — М. : Сов. энциклопедия, 1969. — Т. 4. — С. 65.
18. Хармс Даниил. Собрание сочинений : в 3 т. / Д. Хармс. — СПб. : Азбука, 2011. — Т. 1: Авиация превращений. — 672 с.
19. Хармс Даниил. Собрание сочинений : в 3 т. / Д. Хармс. — СПб. : Азбука, 2011. — Т. 2: Новая анатомия. — 448 с.
20. Цвигун Т.В. «Смерть сюжета» в поэтике Д. Хармса [Електронний ресурс] / Т.В. Цвигун, А.Н. Черняков. — Режим доступу : http://avangard.narod.ru/beitraege/ra/cc_xarms.htm

REFERENCES

1. Babushkin, A.P. (2001). «Vozmozhnye miry» v semanticheskom prostranstve yazyka: monographiia [«Possible Worlds» in the Semantic Space of the Language: monograph]. Voronezh, Voronezh. gos. un-t, 86 p.
2. Baranov, A.G. (1993). Funktsionalno-pragmaticheskaia kontseptsia teksta: monographiia [Functional-Pragmatic Conception of a Text: monograph]. Rostov n/D., Izd-vo Rostov n/D. un-ta, 182 p.
3. Batsevich, F.S. (2016). Lingvisticheskii analiz absurdnogo hudozhestvennogo teksta: aspekty, vozmozhnosti, perspektivy [Linguistic Analysis of an Absurd Belles-Lettres Text: aspects, possibilities and perspectives]. In Dorota Shumska, Kshishtof Ozga (Eds.). *Yazyk i metod. Russkii yazyk v lingvisticheskikh issledovaniakh XXI veka*. Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, pp. 289–297.
4. Batsevych, F.S. (2016). Absurdystski khudozhni teksty: sprobа typolohii [Absurd Belles-Lettres Texts: an Attempt of Typology]. *Movoznavstvo*, 1, 3–10.
5. Brazgovskaia, E.E. (2006). Referentsiia i otobrazhenie (ot filosofii yazyka k filosofii teksta): monografiia [Reference and Reflection (from the philosophy of a language to the philosophy of a text): monograph]. Perm, Izd-vo Perm. gos. ped. un-ta, 192 p.
6. Britsyn, V.M., & Mozghunov, V.V. (2013). Kohnityvni aspekty teorii modalnosti (na materialii skhidnoslovianskoho khudozhnogo diskursu) [Cognitive Aspects of the Theory of Modality (on the material of East Slavonic belles-lettres discourse)]. *Movoznavstvo*, 2–3, 128–148.
7. Vvedenskii, A. (2011). Vsio [Everything]. M., OGI, 736 p.
8. Grechko, P.K. (2009). Ontologiiia sotsialnogo: dispozitsionno-kommunikativnyie koordinaty [Ontology of the Social: dispositional-communicative coordinates]. In P.K. Grechko & E.M. Kurmelevoi (Eds.). *Sotsialnoie: istoki, strukturnye profili, sovremennyye vyzovy*. Moscow, pp. 16–67.
9. Drozd, V. (2008). Yrii: povisti, opovidannia. Kharkiv, Folio, pp. 3–132.
10. Yermolenko, S.S. (2006). Movne modeliuvannia diisnosti i znakova struktura movnykh odyntys: monohrafiia [Lingual Modelling of Reality and Sign Structure of Lingual Units: monograph]. Kyiv, VD Dmytra Buraho, 384 p.
11. Nika, O.I. (2009). Modus u staroukrainskii literaturnii movi druhoi polovyny XVI — pershoi polovyny XVII st.: monohrafiia [Modus in Old Ukrainian Literary Language of the second half of 16th — first half of the 17th centuries: monograph]. Kyiv, KNU im. T. Shevchenka, 444 p.
12. Pierce, Ch.S. (2000). Nachala pragmatizma [Issues of Pragmatism]. V.V. Kiriushhenko & M.V. Kolopotina (Trans.). SPb., Laboratoriia metafizicheskikh issledovaniy filosofskogo fakulteta SPbGU; Aleteia, 352 p.
13. Pierce, Ch.S. (2000). Izbrannyye filosofskie proizvedeniia [Selected Philosophic Works]. K. Golubovicha, K. Chuhrukidze, T. Dmitreva (Trans.). M., Logos, 564 p.
14. Arsenieva, V.K. (Ed.). (2011). Pragmatika tekstovykh kategorii [Pragmatics of Textual Categories]. Sb. statei. Irkutsk, Izd-vo IGU, 244 p.
15. Pushkin, A.S. (1964). Sochineniia v trekh tomah. [Selected Poems in three volumes]. M., Khudozhestvennaia literatura, V. 1, 346 p.
16. Feshhenko, V.V. (2009). Laboratoriia Logosa: Yazykovoi eksperiment v avangardnom tvorchestve [Logos' Laboratory: Language Experiment in Avant-garde Creativity]. M., Yazyki slavianskikh kultur, 392 s.
17. Konstantinova, F.V. (Ed.). (1968). Filosofskaia entsiklopediia: v 5 t. [Philosophic Encyclopedia: in 5 vol.]. M., Sovietskaia entsiklopediia, Vol. 4, 65 p.
18. Harms, D. (2011). Sobranie sochinenii: v 3 t. [Selected Works: in three volumes]. SPb., Azbuka, *Aviatsiia prevrashchenii*, Vol. 1, 672.
19. Kharms, D. (2011). Sobranie sochinenii: v 3 t. [Selected Works: in three volumes]. SPb., Azbuka. *Novaia anatomiia*, Vol. 1, 448.
20. Tsvigun, T.V., & Cherniakov, A.N. «Smert siuzheta» v poetike D. Kharmsa. [The Death of the Plot in D. Kharms' Poetry]. http://avangard.narod.ru/beitraege/ra/cc_xarms.htm

ПРЕЗЕНТАЦІЯ СИНТАКСИЧНИХ КОНЦЕПТІВ

Дуброва О.М.,

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського,
вул. Івана Кудрі, 33, Київ, 01042
roksi4791@meta.ua

У статті розглянуто питання правомірності виокремлення синтаксичного концепту як виду граматичного концепту. Мовна концептуалізація знань досліджується на граматичному рівні. Автор обстоює думку про те, що граматичні концепти втілюють властивість людського пізнання узагальнювати, класифікувати й типізувати зв'язки і відношення між предметами та явищами навколишньої реальності. Синтаксичні концепти розуміються як усвідомлені й класифіковані людьми види відношень, які стоять за структурною схемою простого речення (ССПР) і представлені у вигляді типової пропозиції.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, концептуалізація знань, лексичний концепт, граматичний концепт, синтаксичний концепт, структурна схема простого речення, типова пропозиція, план змісту, план вираження.

Дуброва О.

Презентация синтаксических концептов

В статье рассматривается вопрос правомерности выделения синтаксического концепта как вида грамматического концепта. Языковая концептуализация знаний исследуется на грамматическом уровне. Автор отстаивает точку зрения о том, что грамматические концепты воплощают свойство человеческого познания обобщать, классифицировать и типизировать связи и отношения между предметами и явлениями окружающей реальности. Синтаксические концепты определяются как осознанные и классифицированные людьми типы отношений, которые стоят за структурной схемой простого предложения (ССПР) и представлены в виде типовой пропозиции.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концептуализация знаний, лексический концепт, грамматический концепт, синтаксический концепт, структурная схема простого предложения, типовая пропозиция, план содержания, план выражения.

O. Dubrova

Syntactic Concept Representation

The article deals with the problem of distinguishing syntactic concept as a kind of grammar concept. Concepts can be phrased by linguistic means of different levels that have sign nature. Scientific literature analysis affirms that lexical, phraseological, morphological and syntactic (as kinds of grammar concept) concepts were the subject of cognitive studies, but concept lexical components are mainly being researched. Linguistic knowledge conceptualization is studied at grammar level. The author supports the idea that grammar concepts implement human beings' perception ability to generalize, classify and typify connections and relations among real world objects and phenomena.

Sentence meaning is determined by its structure, so linguistic forms convey certain senses as well. It proves that conceptual knowledge structuring and linguistic world picture formation occur through lexical means as well as grammar ones. Distinguishing such levels of syntactic units organization as the utterance formation level and the communicative and syntactic level makes it possible to analyze grammar and vocabulary interaction and to understand how grammar meanings specify sentence meanings.

Syntactic concepts are considered to be perceived and classified by human beings as types of relations expressed by simple sentence structural scheme and presented in the form of a typical proposition.

The author states that grammar as well as vocabulary provides conceptual knowledge structuring. Word meanings are not enough to convey and understand information — the knowledge of grammar rules is necessary. Meaning is the function of utterance and depends on grammar forms. Sentence meaning cannot be torn off from word order in a sentence, and linguistic semantics includes not only meaning components but also the rules of their combination. Grammar constructions set up certain schemes for semantic meaning components. In other words grammar establishes basis for lexical material.

Supporting the relevance of syntactic concept distinguishing we conclude that the syntactic concept is the plan of structure content which is expressed by word forms sequence — acquires the mode of a typical proposition; has the plan of expression; is presented by syntactic means. So there is a necessity of syntactic concepts further study where the vital problem could be possible ways of their research.

Key words: cognitive linguistics, knowledge conceptualization, lexical concept, grammar concept, syntactic concept, simple sentence structural scheme, typical proposition, plan of content, plan of expression.

Вступ. Лінгвоконцептологія як галузь когнітивної лінгвістики займається описом концептів і мовних засобів їх репрезентації. Людина мислить концептами і, як зазначає М.М. Булініна, кожна мова репрезентує певну систему концептів, за допомогою якої носії мови сприймають, структурують, класифікують та інтерпретують потік інформації з навколишнього світу [3, 67]. Концепти можуть бути *виражені* різнорівневими мовними засобами, які мають знакову природу [11, 87]. Предметом когнітивних досліджень були концепти лексичні, фразеологічні, морфологічні й синтаксичні (як види граматичного концепту).

Здійснений нами аналіз наукової літератури свідчить про те, що дослідження концептів відбувається переважно з точки зору їх лексичного наповнення. Так, концепти — це закріплені в лексиці сенси; семантичні утворення, які стоять за словами; культурні сенси. У структурі концепту науковці виокремлюють складові, які характеризують його змістове наповнення. Класифікація концептів базується на їх семантичних характеристиках. Дослідження концептів відбувається шляхом аналізу мовних одиниць — словникові тлумачення, мовленнєві контексти [5, 35]. Питання ж виокремлення синтаксичних концептів залишається дискусійним і на сучасному етапі, що й зумовлює актуальність теми нашого дослідження.

Метою нашої розвідки є спроба довести правомірність виокремлення синтаксичного концепту як виду граматичного концепту.

Критичний огляд літератури, концептуальних рамок, гіпотез тощо. Теоретичну основу нашого дослідження склали роботи українських і російських науковців: З.Д. Попової, А.Г. Волохіної, І.А. Стерніна, О.С. Кубрякової, М.М. Болдірева, А.М. Приходько, Н.О. Кобріної, С.Є. Кузьміної, М.М. Булініної, І.Д. Карамішевої, О.О. Селіванової, Н.В. Шершукіної, І.В. Дудко, Р.Т. Яровікової, М.Ю. Федосюка, А.Р. Рюкової, а також закордонних авторів — V. Evans, D. Adger, Ronald W. Langacker, F. Danes, L. Talmy.

Сутність і призначення граматичної репрезентації полягає у кодуванні концептуального змісту за допомогою граматичних показників [17, 262]. Граматичні концепти втілюють властивість людського пізнання узагальнювати, класифікувати й типізувати зв'язки і відношення між предметами та явищами (з їх особливостями, властивостями і ознаками) навколишньої реальності, що відображені у свідомості людини [6].

В.Б. Кашкін говорить про «глобальні «кластери сенсів»» у сфері граматики. На його думку, концепти реалізуються як через лексичні, так і через граматичні одиниці й категорії, а граматичні концепти мають як універсальний, так і національно-специфічний характер. У своїй роботі автор представляє граматичний бік мови «не просто як систему елементів і відношень, а як систему дій

користувача, як систему схем дій, стратегій і факторів, що повторюються і які зумовлюють вибір того чи того граматичного оформлення висловлювання» [8].

Підтвердження думки про концептуалізацію знань граматичними засобами знаходимо у зарубіжних авторів: V. Evans, D. Adger, Ronald W. Langacker. Так, про залежність значення висловлювання від граматичних форм — граматичного оформлення висловлювання — зазначає V. Evans: «Складовими частинами мови є слова і правила, де правила поєднують «атомічні» (неподільні) елементи значення, зашифровані у словах. Таким чином, лінгвістична семантика містить елементи значення і правила їх поєднання» [21, 1]. Науковець стверджує, що слова не мають значення і що значення є функцією висловлювання. Слова ж є формою вираження лексичних концептів, які в них закодовані. Лексичні концепти — ментальні репрезентації, які асоціюються зі словами, узгоджуються з багатогранною природою значення слів у контексті [21, 2]. Лексичні концепти є інтегрованими і створюють значення висловлювання — його зміст [21, 29].

D. Adger переконаний, що речення не можна розглядати, як простий набір слів. Речення мають структуру, яка і визначає їх значення. Останнє, на думку автора, не може бути відірваним від порядку слів у реченні, адже змінюючи їх порядок, ми змінюємо його зміст. Отже, значень слів недостатньо, щоб передати інформацію і правильно її зрозуміти, для цього необхідні знання з граматики [19, 1–2].

Розглядаючи граматику як образ, Ronald W. Langacker зазначає, що грамика, як і лексика, забезпечує структурування концептуального змісту і представляє його у вигляді символів. Тобто грамика за характером є образною, де образність розуміється як здатність ментальної побудови уявної ситуації альтернативними засобами. Коли ми вживаємо певну граматичну конструкцію, то таким чином добираємо відповідний образ для того, щоб структурувати ситуацію, про яку йдеться [22, 12]. При цьому не можна стверджувати, що лексико-грамична структура наві'язує істотні обмеження на наші процеси мислення. «Символічні засоби мови забезпечують безліч альтернативних образів для опису однієї й тієї ж ситуації, навіть у межах одного речення. Грамичні конструкції мають ефект запровадження / встановлення певного профілю на складники семантичного значення» [22, 12].

Звернувшись до наукових праць українських і російських дослідників, ми також знаходимо підтвердження думки про те, що відображення знань і досвіду людини відбувається через грамичні концепти. Наприклад, О.А. Потєбін вбачав у грамиці мови складну взаємодію форм і їх значень [9, 6]. А значення мовних форм, на переконання

О.С. Кубрякової, є результатами оброблення і перероблення інформації, яка надходить до людини, і саме мовні форми фіксують людський досвід [10, 460].

Досліджуючи питання мовної концептуалізації знань, Р.Т. Яровікова, аналізуючи лексичну семантику (окремі лексичні одиниці) і синтаксичну семантику (смилова організація висловлювань), констатує, що мовні вирази підпорядковуються певним семантичним закономірностям. Мовна картина світу закріплюється як у граматиці (а саме, в семантично-значущих граматичних категоріях), так і в лексичній системі мови [18].

Грамотичну структуру речення Ф. Данеш («Трирівневий підхід до синтаксису») пропонує аналізувати за такими рівнями:

1) грамотичної структури речення, що містить формальні моделі, за якими будуються речення;

2) семантичної структури речення, на якому розглядається його зміст без урахування конкретних лексичних значень;

3) організації висловлювання, який «дає можливість зрозуміти, як граматичні й семантичні структури функціонують у певному акті комунікації» [20, 227].

Про аспекти або типи організації синтаксичних одиниць йдеться у статті М.Ю. Федосюка:

1) конструктивно-синтаксичний аспект структури речення містить формальні засоби побудови синтаксичних одиниць;

2) комунікативно / семантично-синтаксичний аспект структури речення розуміється як зумовлені граматичними значеннями елементи змісту речення [16, 185].

Однак слід взяти до уваги той факт, що синтаксичні процеси, які забезпечують породження структурно визначених висловлювань, не можна розглядати окремо від змісту, який передається, і комунікативних задач мовного спілкування [1, 5]. Узагальнене граматичне значення накладається на семантику лексем і граматичну семантику морфологічних форм, здійснюючи таким чином певний вплив на змістову структуру речення [1, 7].

Грамотика репрезентує концепти, які є фундаментальними у процесі побудови концептуальної системи людини. Концепти, виражені морфологічними й синтаксичними засобами, формують концептуальний простір. «Саме граматична категоризація створює <...> той каркас для розподілу <...> концептуального матеріалу, який виражений лексично» [23, 165–166].

Викладене вище дає змогу констатувати те, що значення речення визначається його структурою, отже, значення мовних форм також передають певні сенси. Таким чином, структурування концептуального змісту і закріплення мовної картини світу відбувається не лише за допомогою лексичних засобів, а й граматичних, а виокремлення таких рівнів організації синтаксичних одиниць,

як рівень організації висловлювання і комунікативно-синтаксичний дають змогу проаналізувати взаємодію граматики й лексики та зрозуміти, яким чином зміст речення зумовлюється граматичними значеннями.

Синтаксичний концепт як поняття когнітивного синтаксису було введено в науковий обіг наприкінці ХХ ст. представниками Воронежської теоретико-лінгвістичної наукової школи З.Д. Попової.

Г.А. Волохіна та З.Д. Попова (автори монографії «Синтаксические концепты русского простого предложения») стверджують, що «набір синтаксичних концептів входить до семантичного простору мови, і без них семантичний простір мови існувати не може, тому що знання набору концептів без знання видів відношень між ними позбавляє такий простір життя і руху» [4, 8]. У своїй роботі автори розглядають структурні схеми простого речення (далі — ССПР) як синтаксичні знаки різноманітних видів відношень, не ставлячи питання про те, чи існують інші синтаксичні знаки [4, 5].

Обстоюючи позицію існування синтаксичних концептів, Г.А. Волохіна і З.Д. Попова виходять з того, що синтаксичні будови мають свою знакову природу і своє позначуване — синтаксичні концепти. Вони розглядають мову як систему, яка складається з символів, операцій і процесів (когнітивне розуміння), і проводять аналогію з обчисленнями, де над символами (цифрами) виконуються операції за допомогою математичних знаків (додавання, віднімання тощо). Отже, у мові символами є лексеми, а знаками операцій — графеми (флексії, порядок слів тощо), які складають ССПР [4, 4].

Індивід, спостерігаючи й усвідомлюючи відношення між сутностями навколишнього світу, оформлює їх у вигляді суджень. Ці відношення є дуже різноманітними, навіть невичерпними, тому люди по-різному структурно оформлюють судження. Таким чином, ССПР — знаки різних видів взаємозв'язків між сутностями, що встановлюються мислячими індивідами. Усвідомлені й класифіковані людьми види відношень і є синтаксичними концептами, які стоять за ССПР [4, 4–5].

Г.А. Волохіна і З.Д. Попова зазначають, що висловлювання містять позиційну схему — пропозицію, яка складається з окремих компонентів змісту і відношень між ними. Автори наголошують на тому, що пропозиція не має ні головних, ні другорядних членів. Вона є суто змістовим концептуальним набором компонентів [4, 5]. Таким чином, синтаксичні концепти визначаються як «типова пропозиція, зафіксована конкретною структурною схемою простого речення; те відношення, яке спіймано мовцем як типове (відношення буття, інобуття, небуття)» [12, 31].

Пропозиційна структура чи пропозиція — найбільш розповсюджений спосіб концептуаль-

ної організації нашого знання [2, 37–38]; особлива оперативна одиниця свідомості чи специфічна одиниця збереження, репрезентації знань у мозку людини, ментальна структура, відображення деякої ситуації і типів відношення в ній, узагальнених та організованих у нашій свідомості [15, 393]; результат номінації і семантична структура, що позначає ситуацію в уявленні мовця [14, 185].

І.Д. Карамішева визначає синтаксичний концепт як відображення ситуацій реальної дійсності у вигляді типових пропозицій, які є типом граматичного концепту [7, 313].

Своєю чергою, С.Є. Кузьміна висловлюється щодо питання прирівнювання понять «синтаксичний концепт» і «пропозиція». Остання розуміється як семантична структура речення, яка складається з предиката і його валентностей. Виходячи з того, що синтаксичний концепт приймає вигляд пропозиції з чіткою, логічною структурою, актуалізуючись у мові, слід говорити про те, що з концептом пов'язується, відповідає тощо певна типова пропозиція або що концепт набуває форми пропозиції. Таким чином, конструкція речення співвідноситься з ситуацією об'єктивної дійсності через концепт, який має вигляд пропозиційної структури. Пропозиція, яка репрезентує синтаксичний концепт, є складною структурою — комбінацією значень (концептів), що пов'язана певними відношеннями. Своєю чергою, синтаксичний концепт являє собою складний або композитивний концепт, який включає прості базові концепти: концепт суб'єкта, об'єкта, дії, властивості, місця та ін. [11, 88–89].

Деяко іншого погляду дотримується А.М. Приходько, вважаючи виділення синтаксичних концептів дискусійним питанням. На його думку, концепт містить три складові — понятійну, перцептивно-образну й ціннісну, а «пропозиція як амодальний інваріант речення має лише один із трьох необхідних для концепту конститuentів — понятійний (денотат ситуації)». Таким чином, введення поняття «синтаксичний концепт» призводить до того, що такі усталені граматичні явища, як пропозиція і речення просто отримують інші ярлики. Науковець констатує, що синтаксис, як найбільш консервативна підсистема мови, не може бути схарактеризований у вимірах лінгвокультури як лексика та фразеологія [13, 104].

Проаналізовані нами наукові статті останніх років, присвячені вивченню синтаксичних концептів (І.Д. Карамішева, 2008; М.М. Булініна, 2012; С.Є. Кузьміна, 2012), що базуються на поглядах, викладених у монографії Г.А. Волохіної та З.Д. Попової «Синтаксические концепты русского простого предложения», констатують той факт, що питання існування «синтаксичного концепту» є дискусійним. Тож у ході свого дослідження автори здійснюють спробу довести, що виокремлення синтаксичного концепту є правомірним.

Про необхідність аналізу структури висловлювання не лише з погляду лексичного наповнення, а й змістовного (план змісту) та послідовності словоформ (план вираження) зазначає М.М. Булініна. Слово, володіючи лексичним значенням, реалізує його у складі синтаксичних одиниць. Слова, вжиті в реченні, припиняють своє існування як окремі лексичні одиниці й вступають у предикативні відношення, щоб утворити змістову єдність. Для цього необхідно брати до уваги як змістовний потенціал, так і структуру висловлювання. Таким чином, за визначенням М.М. Булініної, синтаксичний концепт є планом змісту структури як синтаксичного знака, що виражається послідовністю словоформ, тобто має план змісту й план вираження. Синтаксичний концепт об'єктивується (вербалізується, репрезентується) синтаксичними засобами [3, 68].

М.М. Булініна акцентує на знаковості, яка однаково притаманна і лексичним, і синтаксичним одиницям мови. На рівні слова мисленнєвим предметом виступає лексичний концепт, планом вираження якого є лексема, а планом змісту — семема. На рівні речення мисленнєвим предметом виступає синтаксичний концепт, планом вираження якого є стійка послідовність словоформ суб'єктива і предикатива, а планом змісту — предикативність, що відображає семантичний бік. У мовному спілкуванні всі три компоненти існують у постійній єдності [3, 71–72].

Структурні схеми простого речення як знаки синтаксичних концептів розуміються М.М. Булініною як інформативно достатні конструкції, в основі яких лежать закріплені у висловлюванні змістовні позиції актантів, що повторюються. Позиційні схеми постійно варіюються, є безкінечно різноманітними, тому що репрезентують нескінченну кількість варіантів змістовного (концептуального) набору [3, 72].

Своєю чергою, С.Є. Кузьміна, досліджуючи поняття «синтаксичний концепт», зазначає, що той, хто говорить, вибирає різні структури для вираження різного бачення фрагмента дійсності — різних синтаксичних концептів. Одні й ті самі ситуації об'єктивної дійсності залежно від мети того, хто говорить, можуть бути представлені як різні типи відношень і пов'язані з різними концептами. Отже, С.Є. Кузьміна трактує синтаксичний концепт як інформацію про тип ситуації, до якого мислення людини відносить певний фрагмент дійсності (сукупність предметів та відношень, що їх пов'язують), яка виражається структурною схемою речення і представлена у вигляді типової пропозиції (структурована сукупність значень) [11, 89–90].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, підсумовуючи викладене вище, можемо констатувати, що граматику, як і лексику, забезпечує структурування концептуально-го змісту. Для того щоб передати і зрозуміти ін-

формацію, недостатньо осмислити значення слів, необхідно мати знання з граматики. Значення ж є функцією висловлювання і залежить від граматичних форм. Значення речення не може бути відірваним від порядку слів у ньому, а лінгвістична семантика включає не лише елементи значення, а й правила їх поєднання. Граматичні конструкції встановлюють певну схему для складників семантичного значення. Інакше кажучи, грамика створює основу для лексичного матеріалу.

Підтримуючи позицію правомірності виокремлення синтаксичних концептів, на основі здійсненого аналізу наукової літератури доходимо висновку про те, що синтаксичний концепт є планом змісту структури, що виражається послідовністю словоформ: набуває виду типової пропозиції, має план вираження, репрезентується синтаксичними засобами.

Таким чином, виникає необхідність подальшого вивчення синтаксичних концептів, зокрема шляхів їх дослідження. Так, М.М. Булиніна виокремлює такі напрями: 1) динамічний характер синтаксичного концепту, 2) зміна його природи в процесі розвитку, 3) залежність від лексико-фразеологічної насиченості; варіювання в рамках структури речення [3, 72–73].

Предметом дослідження можуть бути предикативні відношення, які лежать у сфері семантики певної мови. Якщо виходити з того, що людина мислить ментальними сутностями — концептами різного роду, то можна говорити про встановлення предикативних відношень між концептами (в силу природи людського мислення) [1, 71]. Крім того, множинність висловлювань, які містять однакові або близькі за змістом компоненти, свідчить про певні узагальнені сенси. Отже, виникає необхідність здійснити категоризацію таких сенсів і встановити їх типи [3, 71].

С.Є. Кузьміна наголошує на дослідженні синтаксичних концептів шляхом аналізу семантики речення як мовної одиниці, окремо від його конкретного лексичного наповнення, тобто через встановлення узагальненого змісту структурної схеми речення [11, 87].

Згідно із З.Д. Поповою, вивчення синтаксичних концептів має здійснюватися шляхом встановлення структурних схем простого речення певної мови [12, 31].

Отже, перспективу подальших досліджень вбачаємо в аналізі лексико-фразеологічної насиченості синтаксичних концептів у різних видах дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Актуализация предложения / [А.В. Зеленщиков, В.В. Бурлакова, Е.С. Петрова та ін.: под ред. АИ. Варшавской]. — СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1997. — Т. 2: Синтаксические модели и их варианты. — 176 с.
2. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: курс лекций по англ. филологии : учеб. пособ. / Н.Н. Болдырев. — Тамбов : Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2000. — 123 с.
3. Булынина М.М. Проблема синтаксического концепта / М.М. Булынина // Вестник Москов. гос. гуманитар. ун-та им. М.А. Шолохова. — 2012. — № 4. — С. 67–73. — (Серия «Филологические науки»).
4. Волохина Г.А. Синтаксические концепты русского простого предложения / Г.А. Волохина, З.Д. Попова. — Воронеж, 2003. — 196 с.
5. Дуброва О.М. Лінгвістична концептологія: стан розробленості проблем дослідження / О.М. Дуброва // Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo Praktycznej “Filologia, socjologia i kulturoznawstwo. European Scientific Conference. Theory. Practice” (30.07.2017–31.07.2017) — Warszawa : Sp. z o.o. “Diamond trading tour”, 2017. — 44 str. — Str. 25–36.
6. Дудко І.В. До питання про граматичні концепти [Електронний ресурс] / І.В. Дудко. — Режим доступу : http://megaling.ulif.org.ua/attachments/article/50/dudko_tezisy [1]. new.pdf.
7. Карамішева І.Д. Дискусійність виокремлення «синтаксичного концепту» в сучасних лінгвокогнітивних дослідженнях / І.Д. Карамішева // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. / укл. А. Загнітко. — Донецьк : ДонНУ, 2008. — Вип. 17. — С. 308–314.
8. Кашкин В.Б. Универсальные грамматические концепты и факторная модель грамматического действия / В.Б. Кашкин // Парадоксы границы в языке и коммуникации. — Воронеж : Воронеж. гос. ун-т; изд. О.Ю. Алейников, 2010. — 382 с.
9. Кобрина Н.А. Функциональная модель языка / Н.А. Кобрина // Язык как функциональная система : сб. ст. к юбилею проф. Новеллы Александровны Кобриной ; Тамбов. гос. ун-т им. Г.Р. Державина / отв.ред. Н.Н. Болдырев. — Тамбов, 2001. — С. 5–21.
10. Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е.С. Кубрякова. — М. : Языки славянской культуры, 2004. — 560 с.
11. Кузьмина С.Е. Понятие «синтаксический концепт» в лингвистических исследованиях / С.Е. Кузьмина // Вестник Челябинск. гос. ун-та. Филология. Искусствоведение. Вып. 66. — Челябинск, 2012. — № 17 (271). — С. 87–90.

12. Попова З.Д. Полевая модель концепта / З.Д. Попова, И.А. Стернин // Введение в когнитивную лингвистику. — Кемерово : Кузбассвуиздат, 2005. — С. 12–45.
13. Приходько А.М. Концепты і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А.М. Приходько. — Запоріжжя : Прем'єр, 2008. — 332 с.
14. Рюкова А.Р. Определение предикации в когнитивной лингвистике / А.Р. Рюкова // Коммуникативно-функциональное описание языка : сб. науч. ст. Ч. 2. — Уфа : РиО БашГУ, 2005. — С. 183–188.
15. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник / О.О. Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, 2008. — 712 с.
16. Федосюк М.Ю. Об уровнях и аспектах ономазиологического описания синтаксиса / М.Ю. Федосюк // Язык как материя смысла : сб. ст. в честь 90-летия академика Н.Ю. Шведовой / отв. ред. М.В. Ляпон. — М., 2007. — 735 с. — С. 182–196.
17. Шершукова Н.В. Грамматикализация глагольных конструкций, актуализирующих грамматические концепты «Темпоральность», «Аспектуальность», «Залоговость» в разноструктурных языках / Н.В. Шершукова // Вестник Челябинск. гос. пед. ун-та. — 2009. — № 3. — С. 262–274.
18. Яровикова Р.Т. Языковая концептуализация знания в модификации предметной области современной науки / Р.Т. Яровикова // Проблемы высшего технического образования. — 2001. — Вып. 20. — С. 55–59.
19. Adger D. Syntax for Cognitive Scientists [Electronic resource] / D. Adger. — Access : ing.auf.net/lingbuzz/001990/current.pdf
20. Danes F. A three — level approach to syntax / F. Danes // Travaux linguistiques de Prague. Vol. 1. — Prague, 1966. — С. 225–240.
21. Evans V. Lexical Concepts, Cognitive Models and Meaning — Construction [Electronic resource] / V. Evans — Access : www.sussex.ac.uk/webteam/gateway/file.php?name=ve-lexical-concepts.pdf&site=1
22. Langacker R.W. Concept, image, and symbol: the cognitive basis of grammar / Ronald W. Langacker. — Berlin; New York : Mouton de Gruyter, 1991. — 396 p.
23. Talmy L. The Relation of Grammar to Cognition / L. Talmy // Topics in Cognitive Linguistics. — Amsterdam-Philadelfia, 1988. — P. 162–205.

REFERENCES

1. Zelenshchikov, A.V., Burlakova, V.V., Petrova E.S. et al. (1997). Aktualizatsiia predlozheniia [Sentence Actualization]. SPb., Izd-vo S.-Peterburg. un-ta. *Syntactic Models and Their Variants*, Vol. 2, 176.
2. Boldyirev, N.N. (2000). Kognitivnaia semantika: kurs lektsii po angl. filologii: uchebnoie posobie [Cognitive Semantics: lectures in English Philology: textbook]. Tambov, Izd-vo TGU im. G.R. Derzhavina, 123 p.
3. Bulynina, M.M. (2012). Problema sintaksicheskogo kontsepta [The Problem of Syntactic Concept]. Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta im. M.A. Sholohova. *Filologicheskie nauki*, 4, 67–73.
4. Volokhina, G.A., Popova Z.D. (2003). Sintaksicheskie kontsepty russkogo prostogo predlozheniia [Syntactic Concepts of Russian Simple Sentence]. Voronezh, 196 p.
5. Dubrova, O.M. (2017). Linhvistychna kontseptolohiia: stan rozroblenosti problem doslidzhennia [Linguistic Concept Studies: current research problem]. Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo Praktycznej “Filologia, socjologia i kulturoznawstwo.” European Scientific Conference. Theory. Practice. (30.07.2017–31.07.2017). Warszawa, Sp. z o.o. «Diamond Trading Tour», 44, 25–36.
6. Dudko, I.V. Do pitannia pro hramatichni kontsepty [To Question of Grammar concepts]. http://megaling.ulif.org.ua/attachments/article/50/dudko_tezisy
7. Karamisheva, I.D. (2008). Diskusiinist vyokremlennia «syntaksychnoho kontseptu» v suchasnykh linhvokohntivnykh doslidzhenniakh [Discussions about Syntactic Concept Distinguishing in Current Linhuocognitive Studies]. *Lingvistichni studii: zb. nauk. prats. Vyp. 17; ukl. A. Zahnitko. Donetsk: DonNU*, 308–314.
8. Kashkin, V.B. (2010). Universalnyie grammaticheskie kontsepty i faktornaia model grammaticheskogo deistviia [Universal Grammar Concepts and Factorial Model of Grammar Operating] // Paradoksy i granitsy v yazyke i kommunikatsii [Paradoxes and Frames in Language and Communication]. Voronezh, Voronezh. gosudarstvennyi universitet; izdatel O.Yu. Aleinikov, 382 p.
9. Kobrina, N.A. (2001). Funktsionalnaia model yazyka [Functional Model of Language]. *Yazyk kak funktsionalnaia sistema: sb. statei k yubileiu professora Novelly Aleksandrovny Kobrinoi: Tambovskii gosudarstvennyi universitet im. G.R. Derzhavina, Tambov*, 5–21.
10. Kubriakova, E.S. (2004). Yazyk i znanie. Na puti polucheniia znaniia o yazyke: chasti rechi s kognitivnoi tochki zreniia. Rol yazyka v poznanii mira. [Language and Knowledge. On the Way of Getting Knowledge about Language: parts of speech from the cognitive point of view. The Role of Language in World Cognition]. M., Yazyki slavianskoi kultury, 560 p.

11. Kuzmina, S.E. (2012). Ponyatie «sintaksicheskii kontsept» v lingvisticheskikh issledovaniiah [Term “syntactic concept” in Linguistic Studies]. *Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya. Iskusstvovedenie*, Vyp. 66, №17 (271), 87–90.
12. Popova, Z.D, Sternin, I.A. (2005). Polevaia model kontsepta [The Field Model of Concept]. *Vvedenie v kognitivnuiu lingvistiku*. Kemerovo, Kuzbassvuzizdat, 12–45.
13. Prykhodko, A.M. (2008). Kontsepty i kontseptosystemy v kognitivno-diskursivnoi paradyhmi lingvistyky [Concepts and Concept Systems in Cognitive and Discourse Paradigm of Linguistics]. *Zaporizhzhia, Premier*, 332 p.
14. Riukova, A.R. (2005). Opredelenie predikatsii v kognitivnoi lingvistike [The Definition of Predication in Cognitive Linguistics]. *Kommunikativno-funktsionalnoe opisanie yazyka: sb. nauch. st. Ch. 2.* — Ufa: RiO BashGU, 183–188.
15. Selivanova, O.O. (2008). Suchasna linhvistika: napriami ta problemy: pidruchnyk [Modern Linguistics: Tendencies and Problems]. Poltava, Dovillia-K, 712 p.
16. Fedosiuk, M.Yu. (2007). Ob urovniakh i aspektakh onomasiologicheskogo opisaniia sintaksisa [About Levels and Aspects of Onomasiology Syntax Description]. *Yazyk kak materiia smysla: sbornik statei v chest devianostoletii akademika N.Yu. Shvedovoi; otv. red. M.V. Liapon*, Moscow, 735, 182–196.
17. Shershukova, N.V. (2009). Grammatikalizatsiia glagolnykh konstruksii, aktualiziruiuschikh grammaticheskie kontsepty «Temporalnost», «Aspektualnost», «Zalogovost» v raznostrukturnykh yazykakh [Grammalizing of Verb Constructions that Actualize Grammar Concepts ‘Temporality’, ‘Aspectualizing’, ‘Voicing’ in Languages with Different Structures]. *Vestnik Cheliabinskogo gosudarstviennogo pedagogicheskogo universiteta*, 3, 262–274.
18. Yarovikova, R.T. (2001). Yazykovaia kontseptualizatsiia znaniia v modifikatsii predmetnoi oblasti sovremennoi nauki [Language Conceptualization of Knowledge in Subject Area Modification of Modern Science]. *Problemy vysshego tekhnicheskogo obrazovaniia*, Vyp. 20, 55–59.
19. Adger, D. Syntax for Cognitive Scientists. ing.auf.net/lingbuzz/001990/current.pdf
20. Danes, F. (1966). A Three-level Approach to Syntax. Prague, *Travaux linguistiques de Prague*, Vol. 1, 225–240.
21. Evans, V. Lexical Concepts, Cognitive Models and Meaning Construction. www.sussex.ac.uk/webteam/gateway/file.php?name=ve-lexical-concepts.pdf&site=1
22. Langacker, R.W (1991). *Concept, Image, and Symbol: the Cognitive Basis of Grammar*. Berlin; New York, Mouton de Gruyter, 396 p.
23. Talmy, L. (1988). The Relation of Grammar to Cognition Topics in Cognitive Linguistics, 162–205

ТИПОЛОГІЯ МОВЛЕННЕВИХ ЖАНРІВ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Кондратенко Н.В.,

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
вул. Дворянська, 2, Одеса, 65000
kondr_nat@ukr.net

У статті досліджено тексти української політичної комунікації в аспекті їх жанрової приналежності. Визначено поняття мовленнєвого жанру, окреслено основні погляди щодо сутності й типології жанрів у політичному дискурсі. Виокремлено жанрові різновиди українських політичних текстів на підставі функційного критерію, запропоновано їх комплексну типологію. Схарактеризовано презентаційно-іміджеві, інформативні, ритуальні, агітаційні та агонально-аргументативні мовленнєві жанри політичних текстів.

Ключові слова: політичний дискурс, політична комунікація, політичний текст, мовленнєвий жанр, типологія.

Кондратенко Н.

Типология речевых жанров украинского политического дискурса

В статье исследованы тексты украинской политической коммуникации в аспекте их жанровой принадлежности. Определено понятие речевого жанра, представлены основные концепции сущности и типологии жанров в политическом дискурсе. Выделены жанровые разновидности украинских политических текстов на основании функционального критерия, предложена комплексная типология жанров политического дискурса. Охарактеризованы презентационно-имиджевые, информативные, ритуальные, агитационные и агонально-аргументативные речевые жанры политических текстов.

Ключевые слова: политический дискурс, политическая коммуникация, политический текст, речевой жанр, типология.

N. Kondratenko

Typology of Speech Genres of Ukrainian Political Discourse

The article deals with the study of texts of Ukrainian political communication in the aspect of their genre affiliation. In political communication, the language genres are constantly evolving, new genre types arise in accordance with the present-day communicative needs and caused by the need for powerful influence on potential recipients. The need for a study of the genres of Ukrainian political discourse is due to polyfunctionality and syncretism of political texts directed simultaneously to achieve various goals of political actors — information, agitation, reminder, etc. This complicates the definition of speech genres and identifies the relevant genre features in each political text.

The purpose of the article is to develop and present a typology of genres of Ukrainian political discourse. The objectives of the study are the following: to define the notion of the speech genre and to outline the main views of linguists on the types of genres in political communication; to define the main genres of Ukrainian political discourse; to qualify and generalize the speech genres of political communication into a complex typology.

The article defines the concept of the speech genre, outlines the main views on the nature and typology of genres in political discourse. The linguistic genre is defined as a verbal representative of the typical situation of communication within the social interaction of language carriers. The genre varieties of Ukrainian political texts are singled out on the basis of a functional criterion and a complex typology of genres of political discourse is proposed. The presentation-image, informative, ritual, agitation and agonality-argumentative speech genres of political texts are divided. The presentation and image includes a slogan, program and biography; to the informative — a message, a statement and an interview; to ritual — inaugural speech, treatment, greetings, gratitude, obituary; to campaigning — slogan-call, speech and postcard, to agonality-argumentative — debate and talk shows.

Key words: political discourse, political communication, political text, speech genre, typology.

Вступ. Сучасна політична лінгвістика скерована на вивчення політичної комунікації, що визначає пріоритетність дослідження мовленнєвої взаємодії в політичній сфері в комунікативно-дискурсивних і лінгвопрагматичних аспектах. З огляду на суперечливість і дискусійність параметрів, за якими визначають жанрові різновиди усних і письмових текстів у політичній комунікації, одним із важливих питань є виокремлення мовленнєвих жанрів (далі — МЖ) у політичному дискурсі.

Політичні МЖ постійно розвиваються, тому, відповідно до вимог сьогодення, виникають нові жанрові різновиди, що викликається потребою потужного впливу на потенційних реципієнтів під час політичних кампаній. Крім того, необхідність дослідження МЖ українського політичного дискурсу (далі — ПД) зумовлюється поліфункційністю й синкретичністю політичних текстів, скерованих одночасно на досягнення різних цілей політичних суб'єктів, а саме: інформування, агітацію, нагадування тощо. Це ускладнює дефініювання МЖ та виявлення відповідних жанрових ознак у кожному політичному тексті й доводить актуальність вивчення МЖ українського ПД.

Критичний огляд літератури. Питання МЖ як лінгвістична проблема постало в наукових працях М. Бахтіна. Науковець визначав жанр як тип висловлювань, що закріплені в мовленні, є типовими у спілкуванні й тексті за ознаками теми, стилю, композиції [1, 198]. Зважаючи на це, носії мови вибирають потрібний МЖ у відповідних комунікативних умовах, спираючись на власну комунікативну компетенцію. У зарубіжному мовознавстві проблеми МЖ та їх типології в різних типах дискурсів висвітлено в наукових розвідках А. Вежбицької, Дж. Сьорля, В. Дементьєва, М. Кожині, К. Седова, О. Сиротініної, Т. Шмельової та ін., а в українському — Ф. Бацевича, О. Почепцова, С. Шабат-Савки, Т. Яхонтової та ін. МЖ політичної комунікації вивчено фрагментарно, здебільшого в лінгвопрагматичних працях, присвячених ПД, зокрема аналізу жанрів мас-медійних текстів (О. Іссерс), PR-текстів (О. Кривоносов), політичних промов (Л. Славова), ритуальних текстів (Л. Стрій), агітаційних текстів (О. Билінська), проте комплексна класифікація політичних МЖ у лінгвістиці належить до перспективних наукових завдань.

Мета статті — розробити і навести типологію МЖ українського ПД. **Завдання** — визначити поняття МЖ та окреслити основні погляди лінгвістів щодо їх типів у політичній комунікації; визначити основні МЖ українського політичного дискурсу; кваліфікувати та узагальнити МЖ політичної комунікації в комплексну типологію.

Методологія дослідження ґрунтується на комунікативно-дискурсивному підході до аналізу політичних текстів, що зумовило використання

таких методів, як дискурсивний, лінгвостилістичний та лінгвопрагматичний аналіз.

Матеріалом дослідження слугували тексти промов українських політиків, політичні слогани, біографії та програми, тексти політичної реклами тощо за період 2007–2016 рр.

Результати дослідження та обговорення. У сучасному мовознавстві МЖ потрактовують як «вербальне оформлення типової ситуації соціальної взаємодії людей» [6, 44], що характерно для різних типів комунікації, зокрема й ПД як інституційного різновиду спілкування. Однак у лінгвістиці представлено різні, часом суперечливі погляди на сутність МЖ. Ф. Бацевич окреслює основні концепції витлумачення МЖ як комунікативно-дискурсивного поняття, власне текстового явища, особливого типу висловлення та стилістичного явища [2, 51]. Ми пропонуємо визначити МЖ як вербальний репрезентант типової ситуації спілкування в межах соціальної взаємодії носіїв мови.

Комунікативна компетенція мовця допомагає вибрати МЖ, потрібний для ефективного й успішного спілкування, оскільки носій мови «здійснює вибір жанрів, що передбачає зміну жанрів та жанрового репертуару відповідно до комунікативної ситуації» [7, 77]. Для політиків-мовців МЖ здебільшого детермінують спічрайтери та копірайтери згідно зі специфікою комунікативної ситуації.

Якщо поняття МЖ отримало ґрунтовне потрактування й пояснення в лінгвістиці, то проблема типології МЖ залишається нерозв'язаною через відсутність єдиних критеріїв їх кваліфікації. Окремі спроби розроблення типологій фіксуємо у працях українських і зарубіжних дослідників: О. Акулової, Н. Арутюнової, Ф. Бацевича, Т. Винокур, А. Габідулліної, В. Дементьєва, Ю. Краснопорової, Л. Маркової, К. Седова, Т. Шмельової та ін., але в кращому разі — це «переліки мовленнєвих жанрів, за можливістю деталізовані» [4, 156]. Більшість дослідників схиляється до врахування єдиного критерію розподілу МЖ залежно від характеру поданої інформації — фатичні та інформативні жанри (Т. Винокур, В. Дементьєв, О. Шейгал та ін.). Інформативні жанри мають на меті повідомлення нової та актуальної інформації, а фатичні — настанову на спілкування, мінімізацію нової інформації, пріоритет експресивності та етикетності у взаємодії. Т. Винокур наголошує на тому, що у фатичній комунікації найважливішим є «конотативний аспект комунікативно-стилістичного характеру» [3, 108].

Ми пропонуємо поділяти МЖ у ПД на такі групи: презентаційно-іміджеві, інформативні, ритуальні, агітаційні та агонально-аргументативні.

1. Презентаційно-іміджеві МЖ становлять обов'язковий комплекс текстів, потрібних для участі мовця в політичній діяльності й представлені слоганом, програмою та біографією. Ці тек-

сти є основними для ПД. Вони представляють політичного суб'єкта — політика або політичну партію, тому функціонують як в офіційній формі, поданій до відповідних державних органів, так і в неофіційній, презентованій у масовій комунікації, або є елементом політичної реклами. Ці тексти спрямовані на створення політичного іміджу та його підтримку, тому мають завдання позиціонувати політичного суб'єкта в позитивному або негативному світі. Характерною ознакою МЖ цієї групи є їх скерованість на створення політичного іміджу людини-легенди, що ґрунтується на «вербальній міфологізації особистості» (І. Черепанова) [8, 153].

Політичні слогани презентаційного типу слугують своєрідними візитними картками політичного суб'єкта. Вони орієнтовані на формулювання концептуальної ідеї політичної сили, основних політичних пріоритетів політика або партії, напр.: *Жити по-новому* (Блок Петра Порошенка); *Настав час УДАРу!* (партія «УДАР»); *Українці за «Нашу Україну»* (партія «Наша Україна»); *Сильна команда для складних часів* (партія «Народний фронт»); *Візьми і зроби* (ПО «Самопоміч»); *Мир. Стабільність. Відродження* (Опозиційний блок); *Україна переможе!* (ВО «Батьківщина») тощо. На семантичному рівні слоган є концептуальним ядром виборчої кампанії, передає основну ідею та пріоритети політичного суб'єкта. Він має «бути стрижневим семантичним елементом програми» [5, 55], а на структурному рівні становити синтаксичну конструкцію переважно монопредикативного типу.

Політична програма містить розгорнутий виклад пріоритетів політичної діяльності та перспективного плану дій політичного суб'єкта в разі перемоги на виборах. Програма також належить до текстів, який необхідно подати в офіційних джерелах, тому функціонує у двох варіантах — розгорнутого ділового документа та адаптованого для пересічного реципієнта тексту, напр.: *Ми заборонимо продаж землі і ліквідуємо нелегальний земельний ринок, на якому збагачуються товстосуми та спекулянти. Запровадимо право оренди землі під жорстким контролем держави. Заборонимо іноземцям розпоряджатися нашими чорноземами* (Політична програма Радикальної партії О. Ляшка, 2014). На семантичному рівні політична програма має перформативний характер — вона є політичним комісивом, оскільки не стільки передає заплановані дії суб'єкта, скільки містить їх обіцянки, адресовані виборцям. На структурному рівні програми мають три форми репрезентації — тезову (блокову), контрастну і питально-відповідну. Тезова є найпоширенішою, вона передбачає виклад інформації у вигляді окремих змістових блоків, що охоплюють проблеми внутрішньої і зовнішньої політики, соціальні питання, проблеми культури, економіки, еколо-

гії, обороноздатності тощо, напр.: (в економічній сфері) *Функціонування економіки України на засадах вільної конкуренції і чесної змагальності; жорсткий контроль держави та суспільства за діяльністю природних монополій* (Політична програма партії «Громадянська позиція», 2012). Контрастний принцип реалізовано у протиставленні або різних політиків, або інформації про виконане та заплановане, напр., дві частини однієї листівки з такими заголовками: *Ю. Тимошенко зробила на посаді прем'єра. Ю. Тимошенко завадили зробити на посаді прем'єра* (Політична програма Ю. Тимошенко, 2010). Питально-відповідний принцип подібний до тезового, проте кожний блок інформації замість заголовка розпочинається питанням, що посилює діалогічний характер політичної комунікації, напр.: *Блок Костенка — Плюща в запитаннях і відповідях* (Програма партії «Блок Костенка — Плюща», 2007).

Політична біографія містить виклад інформації про особу політика, подану в хронологічній формі з пріоритетною актуалізацією кар'єрного росту та позитивних особистісних рис, напр.: *2010 — взяла участь у президентських виборах в Україні і закликала виборців не голосувати ні за Януковича, ні за Тимошенко — а тільки за нових кандидатів* (з політичної біографії І. Богословської, 2012). Політик постає в таких текстах як непересічна особистість, варта довіри виборців, тому на перший план висувають лише позитивні факти і замовчують негативні; це має бути біографія політика-легенди.

За структурою розрізняємо біографію-конспект і біографію-розповідь, що відрізняються характером подання інформації та обсягом. У біографії-конспекті переважає цифрова і фактична інформація, а в біографії-розповіді — пояснення, коментарі та емоційно-експресивні зауваження щодо особистості політика.

2. **Інформативні МЖ** подібні до журналістських. Вони повідомляють оперативну інформацію, проте на противагу медійним текстам мають оптимізований характер. Сюди відносимо такі МЖ, як повідомлення, заява та інтерв'ю.

Повідомлення зображує певну подію новинного характеру, відзначається об'єктивністю фіксації фактів, тому позбавлене аналітичності та аргументативності. Основним каналом розповсюдження політичних повідомлень є друковані й електронні ЗМІ, напр.: *Президент Петро Порошенко провів зустріч із президентом США Дональдом Трампом. Про це він розповів у Вашингтоні під час спілкування із журналістами* (Українська правда, 20.06.2017). Політичні повідомлення фіксують ту інформацію, що потрібна для вдалого висвітлення дій політика або політичної сили.

Заява як політичний текст передає офіційну позицію політика або політичної організації щодо певної проблеми чи події, напр.: *...кожен*

ЗМІ, який *всупереч правді і об'єктивності розмістить цю кремлівську брехню*, — автоматично визнає себе рупором кремлівської пропаганди (Заява партії «Народний фронт», 24.05.2017). Заява є офіційною реакцією політичного суб'єкта на важливі події в суспільстві; її мета — пояснити політичну позицію та спростувати хибну інформацію; основним адресатом заяви є громадськість.

Інтерв'ю має діалогічний характер, а одним із комунікантів у цьому жанрі є політик, від імені якого подано коментарі певної політичної події, напр.: *Деякі ваші колеги з фракції не на диктофон говорять, що дуже незадоволені тим, що відбувається в Опоблоці. Ви можете відверто поговорити про це? Я з ними солідарний на 100 %. Я теж багато чим незадоволений* (Інтерв'ю з Н. Шуфричем. Главком, 21.07.2017). Інформативні МЖ, з одного боку, мають містити об'єктивну й оперативну інформацію здебільшого фактичного характеру, а з другого — оптимізувати її для висвітлення певних подій або характеристики особистостей якнайвигідніше, при цьому пріоритетною є оптимізація, а не об'єктивність. Звідси й використання маніпулятивних прийомів в інформативних політичних текстах, що допомагають модифікувати інформацію, посиливши її впливовий потенціал.

3. **Ритуальні МЖ** пов'язані з посиленою фатичністю ПД і супроводжують політичні ритуали, що містять вербальні складники — виступи або звернення до громадськості. В українському ПД ритуали представлені широко: паради, інавгурація, святкові урочистості, що супроводжуються виголошенням промов і підготовкою текстів. Виокремлюємо такі ритуальні МЖ, як інавгураційна промова (виголошується новобраним президентом країни), привітання (подається від імені політиків з нагоди свят або річниць), некролог (готується у зв'язку із втратою суспільно значущої персони), подяка (адресована політичному суб'єкту, роль якого необхідно відзначити) тощо. Спільною рисою ритуальних текстів є мінімізація інформативності та новизни, закріпленій та періодичний характер, визначеність хронотопу й учасників мовленнєвої взаємодії, напр.: *Я, (ім'я та прізвище), волею народу обраний Президентом України, заступаючи на цей високий пост, урочисто присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян, додержуватися Конституції України і законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників, підносити авторитет України у світі* (Клятва Президента України, ст. 104 Конституції). Ритуальні тексти мають визначену структуру, зміст та коло адресатів, вони є втіленням етикетної форми комунікативної взаємодії в політиці. З огляду на це обов'язковими елементами офіційного спіл-

кування у ПД є обмін запрошеннями, подяками, привітаннями між політиками й політичними об'єднаннями.

4. **Агітаційні МЖ** здебільшого функціонують у період виборчих кампаній, їх основне завдання — спонукати виборців до участі в голосуванні та підтримки політичного суб'єкта. З огляду на те, що агітаційні складники в цих жанрах переважно поєднано з інформативними, ритуальними та аргументативними, МЖ агітаційного типу мають синкретичний характер, а їх основними різновидами є слоган-заклик, політичні виступи та листівки, напр.: **Голосуй за себе, голосуй за «Батьківщину»** (Слоган ВО «Батьківщина», 2014); **Закликаю Вас виявити свою громадянську свідомість і прийти проголосувати на Ваші виборчі дільниці** (Політична листівка, 2010). Агітаційні слогани скеровані на отримання підтримки виборців, вони закликають до участі у виборах та переконують підтримати певну політичну силу або політика. Виступи агітаційного характеру характерні для періоду виборчої кампанії, оскільки їх мета — переконати адресатів у перевагах відповідного політичного суб'єкта. Листівки є універсальним засобом агітації через їх доступність, лаконічність та економічність: комбінований характер цього МЖ уможливорює поєднання в них інформації різного типу й зумовлює їх поліфункційність, напр.: **Не піддавайся спокусі за гроші чи кусок хліба, не зраджуй свою родину, майбутнє своїх дітей та Україну! Повстань проти корупції і брехні, пробуди в собі гідність, справедливість!** (Політична листівка В. Яреми, 2015). При цьому агітаційні МЖ не обов'язково містять спонукальні синтаксичні конструкції, їх головна ознака — прагматична скерованість на схилення адресата до відповідних дій, а мовні засоби вираження цього спонукання можуть бути різноманітними.

5. **Агонально-аргументативні МЖ** представлені в полілогічній взаємодії політиків, зокрема під час спілкування в телепрограмах і ток-шоу. Елементи змагальності, пріоритетні в цьому разі, скеровані на створення позитивного іміджу політика, але не засобами сторонніх фахівців, а безпосередньо самим політиком. Звідси й активна участь у дебатах, проблемних телепрограмах, політичних ток-шоу, в яких політики нагадують про себе потенційним виборцям та представляють власні погляди щодо актуальних проблем, напр.: **...перше: чому Ляшко правий? Тому що я правду кажу. Тому люди мене і підтримують** (О. Ляшко. Свобода слова, 18.08.2014). Інформативна цінність цих жанрів мінімальна, але вони подібні до портретних нарисів, що представляють політиків як особистостей. Останнім часом в українському ПД ці МЖ набули поширення завдяки віртуалізації політичної комунікації: політики перетворюються на «фантомних» особистостей, образ яких створюється й підтримується виключ-

но медійними засобами. Фіксуємо зміну в комунікативному просторі: якщо раніше основними видами діяльності політичних суб'єктів були законодавча, економічна, соціальна тощо, то тепер — іміджева, тому реципієнти сприймають їх більше як представників шоу-бізнесу, ніж політиків.

Висновки і перспективи дослідження. Основними групами МЖ у ПД є іміджево-презентаційні (слоган, програма, біографія), інформативні

(повідомлення, заява, інтерв'ю), ритуальні (промова, привітання, подяка, некролог), агітаційні (слоган-заклик, виступ, листівка) та агонально-аргументативні (дебати, ток-шоу). Синкретичний характер і поліфункційність політичних МЖ ускладнює виокремлення жанрових різновидів та характеристику текстів, що потребує додаткової уваги до текстів і визначає перспективи дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М.М. Проблема речевих жанров // Бахтин М.М. Собрание сочинений. — М. : Русские словари, 1996. — Т. 5. — С. 159–206.
2. Бацевич Ф.С. Лінгвістична генологія: проблеми і перспективи : [монографія] / Ф.С. Бацевич. — Львів : ПАІС, 2005. — 264 с.
3. Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения / Т.Г. Винокур. — М. : Наука, 1993. — 172 с.
4. Дементьев В.В. Теория речевых жанров / В.В. Дементьев. — М. : Знак, 2010. — 600 с.
5. Кондратенко Н.В. Український політичний дискурс : текстуалізація реальності / Н.В. Кондратенко. — Одеса : Чорномор'я, 2007. — 156 с.
6. Седов К.Ф. Человек в жанровом пространстве повседневной коммуникации / К.Ф. Седов // Антология речевых жанров: повседневная коммуникация. — М. : Лабиринт, 2007. — С. 7–38.
7. Славова Л.Л. Мовна особистість лідера у дзеркалі політичної лінгвоперсоналогії: США — Україна : [монографія] / Л.Л. Славова. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. — 360 с.
8. Черепанова И.Ю. Заговор народа: Как создать сильный политический текст / И.Ю. Черепанова. — М. : КСП+, 2002. — 464 с.

REFERENCES

1. Bakhtin, M.M. (1996). Problema rechevykh zhanrov [Problem of Speech Genres]. Moscow, Russkii slovari. *Sobraniiie sochinenii*, Vol. 5, 159–206.
2. Batsyevych, F.S. (2005). Lnhvystychna henolohiia: problemy i perspektyvy: [Linguistic Genology: problems and perspectives]. Lviv, PAIS, 264 p.
3. Vinokur, T.G. (1993). Govoriashchii i slushaiushchii. Varianty rechevogo povedeniia [Speaker and Listener. Variants of Speech Behavior]. Moscow, Nauka, 172 p.
4. Dementiev, V.V. (2010). Teoriia rechevykh zhanrov [The Theory of Speech Genres]. Moscow, Znak, 600 p.
5. Kondratenko, N.V. (2007). Ukrainskyi politychnyi dyskurs: tekstualizatsiia realnosti [Ukrainian Political Discourse: Textualization of Reality]. Odesa, Chornomoria, 156 p.
6. Sedov, K.F. (2007). Chelovek v zhanrovom prostranstve povsednevnoi kommunikatsii [Man in the Genre Space of Everyday Communication]. Moscow, Labirint. *Antologiiia rechevykh zhanrov: povsednevnaia kommunikatsiia*, 7–38.
7. Slavova, L.L. (2012). Movna osobystist lidera u dzerkali politychnoi lnhvopersonolohii: SShA — Ukraina [The Linguistic Personality of the Leader in the Mirror of Political Lingvopersonology: USA — Ukraine]. Zhytomyr, Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 360 p.
8. Cherepanova, I. (2002). Zagovor naroda: Kak sozdat silnyi politicheskii tekst [Conspiracy of the People: How to Create a Strong Political Text]. Moscow, KSP, 464 p.

ФУНКЦІЙНІ ВИЯВИ СЛАБКОГО СИНТАКСИЧНОГО ЗВ'ЯЗКУ НА РІВНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Вінтонів М.О.,

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053
m.vintoniv@kubg.edu.ua

У статті схарактеризовано основні підходи до типології синтаксичного зв'язку в сучасній лінгвістиці, визначено диференційні ознаки підрядного прислівного синтаксичного зв'язку з послідовною характеристикою передбачуваного / непередбачуваного, обов'язкового / необов'язкового їх вияву. Висвітлено кваліфікаційні ознаки слабкого синтаксичного зв'язку на рівні словосполучення, зосереджено увагу на основних маркерах слабкого зв'язку в сучасній українській мові, проаналізовано перехідні типи між сильним та слабким синтаксичними зв'язками.

Ключові слова: синтаксичний зв'язок, керування, прилягання, слабкий синтаксичний зв'язок, сильний синтаксичний зв'язок.

Вінтонів М.

Функциональные типы слабой синтаксической связи на уровне словосочетания в современном украинском языке

В статье охарактеризованы основные подходы к типологии синтаксической связи в современной лингвистике, определены дифференциальные признаки подчинительной присловной синтаксической связи с последовательной характеристикой предсказуемого / непредсказуемого, обязательного / необязательного их проявления. Освещены дифференциальные признаки слабой синтаксической связи на уровне словосочетания, сосредоточено внимание на основных маркерах слабой связи в современном украинском языке, проанализированы переходные типы между сильной и слабой синтаксической связью.

Ключевые слова: синтаксическая связь, управление, примыкание, слабая синтаксическая связь, сильная синтаксическая связь.

M. Vintoniv

Functional Demonstrations of Weak Syntactic Links on the Level of Word-Group in Modern Ukrainian Language

The article analyses general theoretical basis of syntactic links qualification in modern linguistics; main differential features of weak syntactic link and principles of their accentuation are defined.

Character of syntactic dependency — bilateral dependency (predicative link), unilateral dependency (subject link) and absence of dependency that is independency (coordinative link) — were taken as differentiating characteristics, which differentiates types of syntactic links. Basic syntactic link is predicative link, which forms predicative center of sentence by uniting its main parts. Subject link takes subordinate sentence members or subjective part of complex sentence away. Depending on the structure of prop syntactic unit, adverbial subject link and determinant subject link are distinguished. Coordinative link unites equal coordinative parts of compound sentence or homogenous parts in a simple sentence.

Violation, refusal from natural links, correlation, collocation of statement parts leads to the process of change, easing and even split of links, to wide use of the structures which are not grammatically linked. This situation raises the issue of the typology of syntactic links in modern Ukrainian language. Change of natural links, correlations, proportions occur in the language syntax when the process of easing and split of links, violation of natural conjunction of grammatical and intonation borders, that is a clear tendency to syntactic segmentation, is on.

Weak links are links of another kind, rather than coordinating and subjecting. In this case, a plane of content is dominating over a plane of expression. These links are covert or weakly marked, are characterized by small predictability of one component by another. Weak syntactic link is a non-marked (covert) or weakly marked linked, expressed by the words of hybrid type — by lexical or deictic means; this is an unpredictable link, regressive / progressive, which is characterized by non-predictability of one component by another.

Key words: syntactic link, control, subjecting, weak syntactic link, strong syntactic link.

Вступ. Питання типології синтаксичного зв'язку попри тривалу історію вивчення і нині залишається актуальним, оскільки воно тісно переплетене з проблемою класифікації синтаксичних одиниць. На сьогодні в лінгвістиці виконано низку вагомих наукових студій, що презентують різні підходи до аналізу синтаксичного зв'язку. Їх теоретичне опрацювання представлене в працях В.В. Бабайцевої, В.А. Белошапкової, В.В. Виноградова, І.Р. Вихованця, М.О. Вінтоніва, Н.В. Гуйванюк, А.П. Загнітка, Н.Л. Іваницької, Є.В. Кротевича, І.П. Распопова, О.С. Скобликової, Л.В. Шитик та ін.

Питання кваліфікації синтаксичних зв'язків остаточно не розв'язане, оскільки на кожному етапі наукового пізнання з'являються нові аспекти їх опису. Актуальність теми визначується наявністю різноманітних, інколи протилежних концепцій і підходів, що стосуються їх типології, критеріїв розмежування, формальної, семантичної і комунікативної диференціації.

Мета наукової праці — здійснити комплексний аналіз слабких синтаксичних зв'язків на рівні словосполучення для встановлення закономірностей їх класифікації та репрезентації в сучасній українській літературній мові. **Завдання** дослідження: окреслити основні погляди на типологію прислівного синтаксичного зв'язку в сучасній лінгвістиці; визначити диференційні ознаки слабого і сильного синтаксичного зв'язку; кваліфікувати та узагальнити засоби вираження слабого синтаксичного зв'язку в сучасній українській мові.

Результати дослідження та обговорення. У мові та мовленні синтаксичні одиниці можуть бути консолідовані на основі синтаксичного зв'язку і синтаксичної пов'язаності. Синтаксична пов'язаність є одним із основних понять синтаксису, його узагальнювальна сутність. Пов'язаність у широкому розумінні — це лінійне поєднання елементів мови, вияв певної цілісності. Синтаксичний зв'язок — це експліцитні та імпліцитні вияви пов'язаності. Тобто синтаксичні зв'язки можуть бути виявлені там, де є семантична і синтаксична пов'язаність синтаксичних компонентів. Синтаксичний зв'язок — зв'язок слів, членів речення і частин складного речення, що виражає специфіку їх поєднання. За диференційну ознаку, яка розмежовує типи синтаксичного зв'язку, править характер синтаксичної залежності — двобічна залежність (взаємозв'язок, предикативний зв'язок), однібічна (односпрямована) залежність (підрядний зв'язок) і відсутність залежності, тобто незалежність (сурядний зв'язок). Одним із основних типів синтаксичного зв'язку є зв'язок предикативний, що поєднує головні члени речення — підмет і присудок, які однаковою мірою передбачають один одного. Підрядний зв'язок уводить другорядний член простого речення або підрядну частину складнопідряд-

ного речення. Залежно від структури опорної синтаксичної одиниці виділяють прислівний підрядний зв'язок і детермінантний підрядний зв'язок. Сурядний зв'язок поєднує рівноправні сурядні частини складносурядного речення або однорідні члени в простому реченні [5, 596].

У сучасній лінгвістиці можна виокремити кілька підходів до типології синтаксичного зв'язку. А.П. Загнітко наголошує, що з-поміж усього загалу синтаксичних зв'язків слід розрізняти такі: 1) реченневоєв'язковий; 2) реченневомодифікаційний; 3) словосполученневоєв'язковий [8, 17]. До реченневоєв'язкових зв'язків автор зараховує: 1) предикативний; 2) підрядний прислівний; 3) підрядний детермінантний; 4) сурядний. Словосполученневоєв'язкові синтаксичні зв'язки характеризуються чотирма формами вияву: 1) керування (базовий); 2) узгодження (напівпериферія); 3) прилягання і 4) кореляція (периферія) [8, 27].

Деякі лінгвісти вважають, що в семантично елементарному реченні, в якому заповнені всі валентні гнізда предиката, відсутні словосполучення [4]. Такий підхід вимагає свого поглиблення, оскільки витворення словосполучення також базується, з одного боку, на мінімальних валентних потенціалах предикатних лексем, з другого, корелює з дериваційними особливостями реченневих структур. Перетворення речення з формально-і семантично-елементарного у формально-і семантично-неелементарне здійснюють за допомогою реченневомодифікаційних синтаксичних зв'язків, до яких належать: 1) підрядний зв'язок у його детермінантному, подвійному та опосередкованому виявах; 2) напівпредикативний і 3) сурядний [8, 23].

Проте більшість лінгвістів з-поміж синтаксичних зв'язків виділяють два його різновиди — прислівний і реченневий [5; 7; 16 та ін.]. Щодо прислівного, то його і на сьогодні витлумачують неоднозначно. Деякі автори стверджують, що в мові всі зв'язки — реченневі [17, 149]. На нашу думку, в мовознавстві слід виділяти два типи зв'язків (прислівні й реченневі), що виявляються на трьох рівнях синтаксису: 1) синтаксемно-синтагматичному (словосполучення); 2) комунікативному (просте і складне речення); 3) текстотвірному (складне синтаксичне ціле) [9, 31].

Прислівні зв'язки творяться до речення, тобто на синтаксемно-синтагматичному рівні. Вони зумовлені тими чи тими властивостями головного слова (семантичними, категорійними, словотвірними), їм притаманна номінативна функція. У реченні прислівні зв'язки включаються загалом у тій формі, яка потрібна для того чи того речення, напр.: *Було це так давно, що й родимок на тілі я вже би не згадав: сузір'я їх сумні ще й світяться немов, та вже десь відлетіли, і їх розташувать не відтворить мені* (І. Малкович); *Десь далеко-далеко, що лиш слово домове, Десь глибоко-глибоко в стародавньому дні, Обізвався твій голос, мое*

місто-любове, *Твоє ніжне крило пролітає в мені* (М. Вінграновський).

Прислівний підрядний зв'язок може бути передбачуваний і непередбачуваний. Передбачуваний — це такий підрядний зв'язок, при якому головне слово в силу тих чи тих властивостей диктує залежному компоненту певну граматичну форму: *високої трави; малювати картину; навішувати на дерева*. Передбачати форму залежного складника головне слово може у зв'язку з граматичними, словотворчими і семантичними властивостями. Граматичні властивості слова визначаються його приналежністю до тієї чи тієї частини мови. Кожній самостійній частині мови притаманні такі зв'язки з іншими словами, які характерні, типові для неї. Їх ще називають категорійними зв'язками. Так, іменники (і субстантивовані слова) поєднані з усіма словами, що змінюються за родами, числами і відмінками: прикметниками, числівниками, займенниками, дієприкметниками (*росляна трава, голосне ура, справжній гуляка*). Перехідні дієслова вимагають залежного слова у формі знахідного (рідше родового) відмінка без прийменника з об'єктним значенням: *випити соку (сік), законспектувати статтю, рубати дрова* тощо.

На синтаксичний зв'язок впливають і словотвірні властивості головного слова з іншими словами. Вони бувають двох видів. По-перше, головне слово може бути утворене від іншої частини мови і від неї отримати відповідну сполучуваність: *малювати картину — малювання картини; стріляти лежачи — стрільба лежачи; їздити верхи — їзда верхи* тощо. По-друге, це словотвірні властивості, які з'явилися в слова всередині однієї і тієї ж частини мови. Так, додавання префікса до дієслів може змінити його сполучуваність. Наприклад, дієслово *йти* має абсолютне значення і може легко поєднуватися з різними відмінковими і прийменниково-відмінковими формами іменників для задоволення потреб комунікації: *йти довго, йти годину, йти до Києва* тощо. Префіксальні дієслова з цим коренем вимагають відповідної прийменниково-відмінкової форми залежного слова, зважаючи на префікс головного слова (*увійти в кімнату, відійти від дерева, перейти через поле* тощо).

Для побудови словосполучення важливі й семантичні властивості слів, тобто на сполучуваність слова впливає і конкретне значення слова, зумовлене його співвідношенням з тим чи тим фактом реальної дійсності, напр.: *нести валізу — нести гріх, саджати квіти — саджати хабарників, перекладати товар — перекладати твір*.

Узагальнювальна семантика слів одного семантичного поля може впливати на їх сполучуваність з іншими словами, іноді руйнуючи сполучуваність, зумовлену словотвірними зв'язками. Наприклад, іменники, які називають почуття, поєднуються з іменниками в давальному відмін-

ку з прийменником *до*: *повага, любов, ненависть (поваго до батьків, любов до Батьківщини, ненависть до ворогів)*.

Непередбачуваний — такий підрядний зв'язок, при якому головне слово не визначає форми залежного слова, воно може вживатися абсолютивно. На рівні непередбачуваного зв'язку залежні складники виражені різними відмінковими чи прийменниково-відмінковими формами і словами різних частин мови: *зошит сестри, зошит у клітинку, працювати наполегливо, залишитися ночувати*. Залежний компонент за наявності непередбачуваного зв'язку вибирається мовцем для вираження тих чи тих відношень, продиктованих об'єктивною реальністю: *повернутися працювати, їхати на роботу, виконати вчасно*.

Підрядний зв'язок може бути обов'язковим і необов'язковим. За умови обов'язкового зв'язку головне слово є інформативно недостатне, тому залежний компонент необхідний для розкриття його змісту: *вартій уваги, готовий до боротьби, випити соку* тощо. Обов'язковим є зв'язок і в тому випадку, коли головне слово для розкриття свого значення потребує не якоїсь певної форми, а слова з відповідною семантикою. Так, дієслова *перебувати, опинитися, знаходитися* та ін. обов'язково потребують поширення залежними словами зі значенням місцезнаходження / напрямку: *перебувати в будинку, в лісі; опинитися в річці, за містом* тощо. Деякі дієслова обов'язково вимагають залежного слова зі значенням якісної характеристики: *висловлюватися — ясно, чітко, правильно, без мовних помилок; поводитися — з гідністю, стримано* тощо.

Якщо головне слово досить інформативне, зв'язок необов'язковий: *троянда (красива, червона); зустріч (на майдані, опівночі); писати (швидко, ручкою)* та ін. передбачуваність / непередбачуваність і обов'язковість / необов'язковість — різні характеристики зв'язку, вони можуть збігатися, а можуть і не збігатися. Так, у словосполученнях: *мій конспект, четверта пара, довга коса* — зв'язок передбачуваний, але необов'язковий; *законспектувати статтю, розказати правду, гідний уваги* — передбачуваний і обов'язковий; *почав читати, виявився серед нас* — непередбачуваний, але обов'язковий; *їхати до моря, довго думати, руки матері* — непередбачуваний і необов'язковий.

Зв'язок може бути сильним і слабким як у словосполученнях, так і реченнях (простих / складних) та тексті. Сильний синтаксичний зв'язок характерний тільки для обов'язкового його вияву. Порушення, відмова від природних зв'язків, співвідношень, взаєморозташування частин висловлення спричиняє зміни, послаблення і навіть розпад зв'язків, широке використання граматично не пов'язаних структур. Все це ставить питання про проблему типології синтаксичних зв'язків у сучасній українській літературній мові. Зміна

співвідношень синтаксичних складників, пропорцій відбувається в синтаксисі мови, коли зв'язки послаблюються і розпадаються, порушується природний збіг граматичних та інтонаційних меж речення, тобто є очевидною тенденція до синтаксичного розчленування [14, 80].

Слабкі зв'язки — це зв'язки іншого порядку, ніж сурядність і підрядність. У них план змісту домінує над планом вираження. Ці зв'язки імпліцитні або слабкомарковані, характеризуються малою передбачуваністю одного компонента іншим.

Слабкий синтаксичний зв'язок — це немаркований (імпліцитний) або слабкомаркований зв'язок, виражений словами гібридного характеру, — лексичними або дейктичними засобами; це непрогнозований зв'язок, регресивний / прогресивний, що характеризуються непередбачуваністю одного компонента іншим.

Основний принцип опису слабких зв'язків у мові — поліаспектність, тобто підхід з погляду логіки, семантики, граматики, прагматики і комунікації. Основа класифікації кожного зі слабких зв'язків — вибір аспекту.

Послаблення синтаксичного зв'язку спостерігаємо на всіх ярусах синтаксису: в словосполученні — розвиток слабкокерованих прийменниково-відмінкових / відмінкових форм та відмінкового прилягання; у простому реченні — активізація вільних синтаксичних форм, послаблення сполучуваності компонентів конструкції за рахунок уточнювальних, поширювальних, безсполучникових, приєднувальних та ін. структур; у складному реченні — активізація безсполучникових і приєднувальних зв'язків. Проте особливого розвитку слабкі зв'язки набули на текстовому рівні — в складному синтаксичному цілому, де нівелиються сильні зв'язки — сурядність «перетікає» в приєднання, підпорядкування втрачає класичне граматичне значення, зумовлене розчленованістю, і постає парцельований зв'язок.

Сильними вважають підрядні й сурядні зв'язки, оформлені спеціальними мовними (граматичними) засобами: сполучниками, сполучними словами, а слабкі — це явища безсполучникові, приєднання, парцеляція, логічні, семантичні зв'язки.

О.К. Істратова вважає, що зв'язок інфінітива з головним словом не співвідносний із поняттям прилягання. Від прилягання зв'язок інфінітивів із головним словом відрізняє перш за все спосіб вираження самого семантичного відношення, оскільки на відміну від прислівників, дієприслівників, компаративів і предикативних прикметників інфінітив не містить ідеї відношення, а отже, в словосполученнях із залежним інфінітивом семантичні відношення можуть розкриватися або за рахунок лексичного значення головного слова, або за рахунок взаємодії лексичних і лексико-граматичних значень стрижневого слова й інфінітива. Виходячи з цього, на думку О.К. Істратової,

зв'язок інфінітивів можна поділити на два різновиди — тяжіння і взаємодія: до тяжіння відносять словосполучення на кшталт *вирішив вчитися*, до взаємодії — словосполучення типу *їду вчитися* [10, 15].

Якщо семантичне відношення розкривається на основі лексичного значення головного слова, то це зв'язок тяжіння; якщо ж семантичне відношення виражене за рахунок взаємодії лексичних і лексико-граматичних значень головного й залежного слів, у словосполученні представлений зв'язок взаємодії.

Нам видається, що, аналізуючи ці приклади, спираючись значною мірою на їх семантику та загальну граматичну характеристику головних слів, можемо все ж говорити про різновиди прилягання, а не про різні зв'язки. У цьому солідаризуємося з думкою О.С. Скобликової, яка зазначає, що звичайна оцінка всіх «незмінних» дієслівних форм, що прилягають, є умовною і не цілком точною. Разом із тим вона прийнятна, оскільки підкреслює істотну об'єктивну особливість цих форм — їх неузгоджуваність [16, 66].

Слабким зв'язком перехідного типу між приляганням і керуванням називають зв'язок незмінних іменників із головним словом: *взяти інтерв'ю, чашка кофе* тощо. Зв'язок незмінюваних іменників так само, як і зв'язок змінюваних іменників, що виступають у залежній позиції, можна віднести до слабого керування або до так званого підключення, якщо головним словом є слабкокероване дієслово або слово іншої частини мови, яке не потребує лексичної компенсації. Тут враховується внутрішня семантична самодостатність головного слова. Напр.: *зустрітися з фразою, спостерігати за кенгуру*. Незмінний іменник без прийменника, на думку О.К. Істратової, за функцією близький до інфінітива, й зв'язок між головним словом і залежним іменником у цьому випадку можна визначити як тяжіння: *купити ківі, налити какао, випити бренді, дістати портмоне* [10, 20]. Такі різновиди підрядного зв'язку за граматичною функцією близькі до керування, а за формою залежного слова — до прилягання.

Керування як різновид підрядного зв'язку компонентів словосполучення може бути сильним і слабким. У керуванні як одиниці, що вступає в синтаксичний зв'язок, уживається синтаксична форма головного і залежного слів, причому показники зв'язку зосереджені у формі залежного слова, де граматичне значення виражене флексією або прийменниково-відмінковою формою залежного складника. Якщо сильному керуванню притаманні такі властивості, як обов'язковість і передбачуваність залежної форми (напр.: *вирішувати завдання, добігти до станції, потребувати допомоги*), то слабе керування спостерігаємо там, де головний компонент має достатню семантичну автономність, може характеризуватися абсолют-

ним уживанням і допускає не одну, а кілька відмінкових форм залежного складника (напр.: *стукати — молотком; по столу*) [12, 38]. Причому форма поширювача не є цілком передбачуваною, оскільки вибирається залежно від конкретного змісту повідомлення. Розмежування фактів керування з погляду наявності чи відсутності необхідного зв'язку між значенням головного слова і вживанням при ньому певних типів керованих форм уперше було запропоновано О.М. Пешковським, який підкреслював, що в зоні сильного керування можна розрізнити різні ступені сили, тобто різні ступені необхідності зв'язку між відмінком (або прийменником з відмінком) і дієсловом [13, 287].

Особливо тісно зв'язок керування виявлюваний тоді, коли виражений тип відношень із предметом обов'язково передбачає вплив лексичного або граматичного значення головного слова. Це найчастіше дієслова мовлення, думання, творення: *розповів студентам; думає про кохану; розробив проект*. Явища, пов'язані зі ступенем сили керування, відносять не тільки до суто граматичної сфери, але й до семантичного аспекту. Сила керування залежить від ступеня передбачуваності керованої форми, тому, на думку О.С. Скобликової, основною й постійною умовою, що визначає вибір керованої форми, є потреба передати той чи той різновид семантичних відношень [16, 61]. Для вираження об'єктних відношень важливі граматичні та лексичні властивості головного компонента в словосполученні. Сильне керування може мати місце лише там, де відбувається диференціація в семантиці головного слова. Вибір керованої форми залежить від взаємодії лексичного значення головного слова і граматичного значення залежних відмінкових та прийменниково-відмінкових форм для вираження певних відношень. Так, непрефіксоване дієслівне словосполучення з іменником або займенником у знахідному відмінку виражає здебільшого безпосередній активний вплив на об'єкт (*будувати будинок, в'язати шарф, виготовляти деталі* тощо). Такі дієслівні словосполучення можна об'єднати в одну групу зі значенням спільної результативності.

Керована форма з іменником у знахідному відмінку без прийменника, наповнена конкретним лексичним змістом, служить способом вираження певного констуктивно зумовленого значення дієслова творчої діяльності, заповнюючи його семантичний вакуум, оскільки дієслова творення мають яскраво виражений релятивний характер. Прямий об'єкт забезпечує дієслову можливість виступати повнозначним компонентом словосполучення, тому що наповнюваність об'єктної позиції залежить від значення дієслова. Ця залежність є однією з найсильніших за ступенем керування. До сильнокерованих можна віднести дієслова зі значенням різних видів дій, пов'язаних із виявом інтелектуальних властивостей людини. Залежний

іменник, вжитий в знахідному відмінку без прийменника, виражає не предмет, безпосередньо створюваний або змінюваний дією, а лиш об'єкт сприйняття, роздуму, відчуття, внутрішнього стану: *поважати старших, кохати дівчину, бачити майбутнє*. Властивість цих дієслів — передбачати конкретну форму залежного від них слова.

Тенденція до використання декількох прийменникових або безприйменникових форм при одному дієслові пов'язана з валентністю дієслова. Валентність і керування певним чином співвідносні поняття. Якщо дієслівна форма з недостатньою точністю прогнозує залежну форму імені, то керування «слабшає», у дієслова виявляється можливість керувати кількома граматичними формами, напр.: *сидіти біля багаття; на стільці; поруч із дружиною; коло батька; перед учнями* тощо.

У вираженні обставинних відношень вплив головного слова на вибір прийменниково-відмінкової форми залежного мінімальний, наприклад: *приїхав до Києва — приїхав з Донецька*. Тут головне слово не має семантичної потреби у зв'язку з залежним словом, реалізація синтаксичного зв'язку не залежить від семантики залежного слова і не обмежує вибір форми залежного слова: *працюю, читаю, ходжу (в будинку, біля будинку, перед будинком)* тощо [15, 46]. Потенційні можливості заміщення залежних позицій залежать від валентних властивостей, зумовлених лексико-граматичними особливостями головного слова.

Для українського синтаксису характерна підвищена роль прийменникових сполук, які часто приходять на зміну безприйменниковому керуванню. Безприйменникове керування називають безпосереднім, а прийменникове — опосередкованим. Формально прийменники являють собою структури морфологічного характеру, але з функційного боку прийменниково-відмінкові форми беруть участь в організації синтаксичних відношень, оскільки перш за все вони відображають відношення і зв'язки між самостійними частинами мови в словосполученні, відбиваючи нові тенденції, що ведуть до послаблення синтаксичного зв'язку [7, 29–30].

У цьому випадку відбувається активізація зв'язку слабого керування, зумовлена саме явищами аналітизму в структурі словосполучень. На думку Г.М. Акімової, важливим показником аналітизму є зміни в синтаксичних зв'язках, зумовлені зрушеннями в побудові словосполучень. Загальна тенденція полягає в тому, що сильні синтаксичні зв'язки, які характеризують зазвичай синтаксичний лад національної мови, здебільшого замінюються слабкими. Найбільші зміни відбулися в керуванні. Це пов'язано з тим, що зростає потреба в передачі різних відношень між об'єктами дійсності. У синтаксичному ладі це проявляється в тому, що зростає роль відмінкових і прийменниково-відмінкових словоформ у семантико-струк-

турній організації речення. Оскільки система флексій української мови незмінна, з'являються нові значення відмінкових форм, пов'язані з лексичними підкласами, і збільшується число прийменникових конструкцій. Такі вільні прийменниково-відмінкові форми самостійні у своєму значенні (*зробив на користь одного, виступив перед студентами*) на відміну від зв'язаних прийменниково-відмінкових і відмінкових форм, які вживаються в словосполученні й представляють тип сильного керування, що реалізує об'єктні й комплетивні відношення (*очікувати рішення, два вікна*) [1, 20].

На сьогодні немає чітких критеріїв розмежування слабого і сильного керування, що відзначено багатьма лінгвістами. На думку Ю.Д. Апресяна, існує два найпоширеніших способи їх розрізнення: семантичний (змістовний), запропонований Є. Куриловичем, і операційний, обґрунтований свого часу О.М. Пешковським. Сильне керування, за О.М. Пешковським, передбачає необхідний зв'язок залежного прийменникового або безприйменникового іменника від дієслова. Враховується певний відмінок і граматичні властивості дієслова. А під слабким керування слід розуміти таку залежність від головного слова, при якій необхідний зв'язок відсутній [13].

Аналізуючи семантичний критерій виділення слабого керування, Ю.Д. Апресян слідом за Є. Куриловичем визначає, що кожен відмінок має первинні й вторинні функції. Первинною функцією граматичних відмінків є синтаксична функція, а вторинною — прислівникова або семантична. Якщо іменник виконує синтаксичну функцію, він займає незалежно від свого відмінка центральну позицію щодо головного слова, тобто функцію прямого додатка; якщо іменник виконує прислівникову функцію, він займає незалежно від свого відмінка периферійну позицію щодо головного слова, тобто позицію обставини.

Різниця між сильним і слабким керуванням — це відмінність між синтаксичним і в той же час

центральною, з одного боку, і семантичною і в той же час периферійною аспектами, з другого [2, 33].

Хоч і ці два основні критерії, на думку Ю.Д. Апресяна, не є універсальними, але все ж саме в сукупності вони дають підстави для розмежування сильного і слабого керування: 1) сильнокерований іменник є зазвичай аналогом предметної змінної в *n*-місному предикаті й тому може розглядатися як додаток; слабкокерований іменник є аналогом вторинного предиката (позначає ознаку дії або ознаку ознаки) і тому може розглядатися як обставина; 2) синтаксична сутність слабого керування полягає саме в тому, що слабкокеровані форми на відміну від сильнокерованих стосуються не окремого слова, а цілого речення [2, 32–34].

Здатність позначати обставинне значення і функціонувати як вільна прийменниково-відмінкова форма, на що звертають увагу і Г.О. Золотова, й Г.Н. Акімова, — це і є сучасна тенденція до послаблення зв'язку керування. Уживання перехідних дієслів, що мають при собі прямий об'єкт, генетично передує абсолютному вживанню, а конструкції з вторинно-об'єктивним або обставинним поширювачем та конструкції без будь-яких поширювачів — явище в літературній мові нове, тому постає послаблення синтаксичного зв'язку: сильне керування — слабе керування — відмінкове прилягання — детермінантний прислівний зв'язок, напр.: *бачив його на роботі інженером* (*бачив його* — сильне керування; *бачив інженером* — слабе керування; *бачив на роботі* — відмінкове прилягання). *Сьогодні бачив його на роботі інженером* (компонент *сьогодні* — поєднаний із реченням детермінантним зв'язком).

Поглибленого дослідження потребує типологія слабого і сильного синтаксичного зв'язку на рівні речення і тексту з урахуванням їхнього вияву в комунікативно-прагматичному аспекті в різносистемних мовах, що увиразнює перспективність подальшого опрацювання аналізованої проблематики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акімова Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка / Г.Н. Акімова. — М. : Высш. шк., 1990. — 168 с.
2. Апресян Ю.Д. О сильном и слабом управлении. (Опыт количественного анализа) / Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. — 1964. — № 3. — С. 32–49.
3. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В.В. Виноградов. — М. : Высш. шк., 1986. — 640 с.
4. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник / І.Р. Вихованець. — К. : Либідь, 1993. — 368 с.
5. Вихованець І.Р. Синтаксичний зв'язок / І.Р. Вихованець // Енциклопедія. Українська мова. — К. : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. — С. 596.
6. Вінтонів М.О. Актуальне членування речення і тексту: формальні та функційні вияви : монографія / М.О. Вінтонів. — Донецьк : ДонНУ, 2013. — 328 с.
7. Горина И.И. Слабые синтаксические связи в современном русском языке : монография / И.И. Горина. — Армавир : АГПУ, 2004. — 236 с.

8. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис : монографія / А.П. Загнітко. — Донецьк : ДонНУ, 2001. — 662 с.
9. Ильенко С.Г. Русистика: Избранные труды / С.Г. Ильенко. — СПб. : Изд-во РГПУ, 2003. — 674 с.
10. Истратова Е.К. Подчинительные связи неизменяемых слов и их место в общей системе подчинительных связей слов в современном русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Е.К. Истратова. — Таганрог, 1997. — 22 с.
11. Курилович Е. Очерки по лингвистике / Е. Курилович. — М. : Изд-во иностр. лит., 1962. — 456 с.
12. Леденев Ю.Ю. Явления изофункциональности в синтаксисе языка / Ю.Ю. Леденев. — Ставрополь : СГУ, 2001. — 168 с.
13. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. — М. : Учпедгиз, 1935. — 452 с.
14. Покровская Е.А. Русский синтаксис в XX веке: лингвокультурологический анализ : монография / Е.А. Покровская. — Ростов н/Д. : Изд-во Рост. ун-та, 2000. — 436 с.
15. Распопов И.П. Строение простого предложения в современном русском языке / И.П. Распопов. — М. : Просвещение, 1970. — 191 с.
16. Скобликова Е.С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения / Е.С. Скобликова. — М. : Просвещение, 1979. — 236 с.
17. Сухотин В.П. Проблема словосочетания в современном русском языке / В.П. Сухотин // Вопросы синтаксиса современного русского языка / под ред. В.В. Виноградова. — М., 1950. — С. 149.

REFERENCES

1. Akimova, G.N. (1990). *Novoie v sintaksise sovremennogo russkogo yazyka* [New in the Syntax of the Modern Russian Language]. Moscow, Vysshiaia shkola, 168 p.
2. Apresian, Yu.D. (1964). *O silnom i slabom upravlenii (Opyt kolichestvennogo analiza)*. [About Strong and Weak Management (Experience of quantitatively analysis)]. *Voprosy yazykoznanii*, 3, 32–49.
3. Vinogradov, V.V. (1986). *Russkii yazyk. Hrammaticheskoe uchenie o slove* [Russian Language to Grammar Teaching about Words]. Moscow, Vysshiaia shkola, 640 p.
4. Vykhovanets, I.R. (1993). *Hramatyka ukraiinskoï movy. Syntaksys* [Grammar of the Ukrainian language. Syntax]. Kyiv, Lybid, 368 p.
5. Vykhovanets, I.R. (2000). *Syntaksychnyi zviazok* [Syntactic Connection]. *Entsyklopediia. Ukrainska mova*. Kyiv, «Ukrainska entsyklopediia» im. M.P. Bazhana, 596 p.
6. Vintoniv, M.O. (2003). *Aktualne chlenuvannia rechennia i tekstu: formalni ta funktsiini vyiavy: monograph* [Actual Division of the Sentence and Text: formal and functional expressions]. Donetsk, DonNU, 328 p.
7. Gorina, I.I. (2004). *Slabyie sintaksicheskie svyazi v sovremennom russkom yazyke: monografii* [Weak Syntactic Relationships in Contemporary Russian: monograph]. Armavir, AGPU, 236 p.
8. Zahnitko, A.P. (2001) *Teoretychna hramatyka ukraiinskoï movy: Syntaksys: monografii* [Theoretical Grammar of the Ukrainian language. Syntax: monograph]. Donetsk, DonNU, 662 p.
9. Iliencko, S.G. (2003). *Rusistika: Izbrannyye trudy* [Russian Studies: selected works]. SPb., Izd-vo RGPU, 674 p.
10. Istratova, Ye.K. (1997). *Podchinitelnyie svyazi neizmeniaemykh slov i ikh mesto v obshchei sisteme podchinitelnykh svyazei slov v sovremennom russkom yazyke* [The Subordinate Links of Immutable Words and Their Place in the General System of Subordinate Links of Words in Modern Russian]. Extended abstract of candidate's thesis. Taganrog, 22 p.
11. Kurilovich, Ye. (1962). *Ocherki po lingvistike* [Essays on Linguistics]. Moscow, Izd-vo inostrannoi literatury, 456 p.
12. Ledenev, Yu.Yu. (2001). *Yavleniia izofunktionalnosti v sintaksise yazyka* [Phenomena of Isofunctionality in the Syntax of Language]. Stavropol, SGU, 168 p.
13. Peshkovskii, A.M. (1935). *Russkii sintaksis v nauchnom osveshchenii* [Russian Syntax in Scientific Highlighting]. Moscow, Uchpedgiz, 452 p.
14. Pokrovskaiia, Ye.A. (2000). *Russkii sintaksis v XX veke: lingvokulturologicheskii analiz: monografii* [Russian Syntax in 20 century: linguocultural analysis: monograph]. Rostov n/D., Izd-vo Rostovskogo universiteta, 436 p.
15. Raspopov, Yu.P. (1970). *Stroieniie prostogo predlozheniia v sovremennom russkom yazyke* [The Structure of Simple Sentence in Modern Russian]. Moscow, Prosveshcheniie, 191 p.
16. Skoblikova, Ye.S. (1979) *Sovremennyi russkii yazyk. Sintaksis prostogo predlozheniia* [Modern Russian language. The Syntax of Simple Sentence]. Moscow, Prosveshchenie, 236 p.
17. Sukhotin, V.P. (1950). In V.V. Vinogradova (Ed.). *Problema slovosochetaniia v sovremennom russkom yazyke* [The Problem of the Phrase in Modern Russian Language]. *Voprosy sintaksisa sovremennogo russkogo yazyka*. Moscow, 149 p.

СУБ'ЄКТИ АВТОРИЗАЦІЇ В ПУБЛІЦИСТИЧНОМУ ТЕКСТІ: КЛАСИФІКАЦІЙНО-КВАЛІФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ

Шатілова О.С.,

Державний університет телекомунікацій,
вул. Солом'янська, 7, м. Київ, 02000
shatilova.olena@gmail.com

У статті висвітлено особливості функціонування категорії авторизації в публіцистичному тексті. Здійснено спробу дослідити лексико-граматичний план вираження авторизації, зокрема способи номінації суб'єктів авторизації (джерел інформації). Підґрунтям класифікації суб'єктів авторизації вибрано семантичний принцип. У результаті аналізу зібраного фактичного матеріалу виокремлено кілька способів позначення джерел інформації, об'єднаних у відносно однорідні групи.

Ключові слова: засоби масової комунікації, авторизація, суб'єкт авторизації, формально виражені суб'єкти авторизації, формально не виражені суб'єкти авторизації.

Шатилова Е.

Субъекты авторизации в публицистическом тексте: классификационные признаки

В статье рассматривается функционирование категории авторизации в публицистическом тексте. Осуществлена попытка исследования лексико-грамматического плана выражения авторизации, в частности способов номинации субъектов авторизации (источников информации). В основу классификации субъектов авторизации положен семантический принцип. В результате анализа собранного фактического материала выделено несколько способов обозначения источников информации, разделённых на относительно однородные группы.

Ключевые слова: средства массовой информации, авторизация, субъект авторизации, формально выраженные субъекты авторизации, формально не выраженные субъекты авторизации.

O. Shatilova

Subjects of Authorization in Journalistic Text: Classification and Qualification Signs

The article is devoted to the study of the functioning of authorization in a journalistic text. The lexical and grammatical means of expressing authorization, in particular, the methods of naming authorization subjects (information sources), are studied. The basis of classification of subjects of authorization is a semantic principle. As a result of the analysis of the collected factual material, several groups of sources of information are identified. The first group is proposals in which the source of information is an anthropomym. The second group is formed by the names of people according to the type of their activity. The second group also includes nominations of sources used in any scientific and journalistic texts, for example, "scientists", "experts", "researchers", "organizers" and others. The third group is formed by the names of subjects of authorization, which are called place of residence. The fourth group consists of nominations of undetermined sources of information, that is, subjects designated by the words of "some", "others", "one" and others. The fifth group is formed by generalized subjects of authorization. The sixth group contains cases in which subjects of authorization are not formally named.

Observations on lexical units, which designate subjects of authorization, allow us to assert that they depend on the tasks and conditions of communication in the media. Subjects that provide information, information sources are usually subjects known to the addressees. Some limitations of the lexical-semantic groups of nouns that denote subjects of authorization, tells us that in a journalistic text authorization is one of the ways of producing, storing and transmitting information. The means of authorization depend on the tasks of servicing in the sphere of mass media.

Key words: mass media, authorization, subject of authorization, formally expressed subjects of authorization, formally unexpressed subjects of authorization.

Вступ. Інтенсифікація міжнародного обміну інформацією, зростання числа мовних контактів переважно за посередництвом засобів масової комунікації (ЗМК) посилює необхідність

вивчення функціонування модусних категорій. Універсальний характер авторизації як лінгвістичного явища, з одного боку, і детермінованість публіцистичного функційного стилю, з другого,

створюють передумови для зацікавлення особливостями вираження авторизації саме на матеріалі текстів ЗМК.

Актуальність дослідження визначається необхідністю подальшого пошуку диференційних рис публіцистичного стилю й розроблення проблеми його екстралінгвальної зумовленості, недостатньою глибиною вивчення категорії авторизації в контексті загальнолінгвістичної проблеми суб'єктивності в мові.

У запропонованому дослідженні увагу зосереджено на лексико-граматичному плані вираження авторизації, тобто на способах номінації авторизаторів (джерел інформації). **Метою** роботи є визначення класифікаційно-кваліфікаційних ознак суб'єктів авторизації на матеріалі текстів ЗМК. Підґрунтям класифікації суб'єктів авторизації є семантичний принцип.

Критичний огляд літератури. Незважаючи на досить ґрунтовні дослідження мови ЗМК (А.М. Агафонова, С.В. Гричин, Н.В. Гуйванюк, Н.І. Клушина, Н.С. Сироватська, С.Т. Шабат-Савка, Т.В. Юрчишин та ін.), окремі питання щодо лінгвістичної специфіки публіцистичного тексту лишаються поза увагою дослідників. Серед них і питання вираження категорії авторизації в деяких функційних стилях української мови, зокрема публіцистичному.

Результати дослідження та обговорення. У результаті аналізу зібраного фактичного матеріалу було виокремлено кілька способів позначення джерел інформації, об'єднаних у відносно однорідні групи.

До першої групи належать речення, що містять вказівку на джерело інформації з позначенням конкретних імен. Авторизатори в них виражені антропонімами: **Порошенко** зазначив, що чергові парламентські вибори мають відбутися у 2019 році (Українська правда, 15.03.2017); **Екс-прем'єр Арсеній Яценюк** вважає, що вказівку про його заочний арешт Слідкому РФ і російським судам дав особисто президент Росії (Правда, 29.03.2017); **Євросоюз** намагається втрутитися у результати виборів у Великій Британії, а деякі політики у Брюсселі роблять все для того, щоб переговори щодо Brexit провалилися. Про це прем'єр-міністр Великої Британії **Тереза Мей** заявила на брифінгу після зустрічі з королевою Єлизаветою II (Європейська правда, 04.05.2017). Джерело інформації може бути поіменоване за допомогою повної форми імені, лише прізвища чи прізвища з ініціалами, імені й імені по батькові: *На думку Порошенка, Україна вийшла з «глибокого шоку» після російської агресії* (РБК-Україна, 24.08.2017); *Договір був підписаний з респектабельною міжнародною банківською групою, про що Петро Олексійович заявив у січні на своїй прес-конференції* (Українська правда, 05.04.2016); **Петро Порошенко** повідомив, що Україна вийде з ініціативою про введення ми-

нотворців ООН на непідконтрольні території Донбасу на сесії Генеральної асамблеї Організації Об'єднаних Націй, яка відбудеться у Нью-Йорку восени (Погляд, 22.08.2017).

Актуалізоване в тестах ЗМК і живання власних імен із зазначенням посади, соціального статусу чи певної характеристики особи: **Президент Петро Порошенко** заявив про збільшення грошового утримання військовослужбовців Збройних Сил України певних спеціальностей (Українська правда, 05.08.2017); **Відомий російський політичний діяч Є. Гайдар** якось зауважив, що коли про щось промовчати, підчистити, пересмикнути, то відверта брехня може видатись досить правдоподібною (Телеграф, 12.06.2016); **Колишній міністр доходів і зборів Олександр Клименко** анонсував своє повернення в Україну (Кореспондент, 21.09.2015); **Професор КНЛУ, доктор юридичних наук Олександр Мережко** зауважив, що прийняття цього закону в практичному і теоретичному плані ставить питання про межі слова в Україні і, судячи з усього, дати чітку відповідь про ці кордони зможе лише майбутня судова практика (ТСН «1+1», 10.04.2015, 12:27).

З метою уникнення повторів у тексті зазвичай суб'єкта авторизації, вираженого власним іменем, номінують у наступних реченнях за допомогою особового займенника: *США* шукають нові способи захисту суверенітету України, оскільки Мінський процес зайшов у глухий кут. І саме тому посилюються дискусії про доцільність розширення військової допомоги. Про це в інтерв'ю "Deutsche Welle" сказав колишній заступник Генерального секретаря НАТО **Александр Вершбоу**. Він звернув увагу на заяву міністра оборони США **Джеймса Маттіса**, в якій він розповів, що у Вашингтоні активно обмірковують можливість передачі Україні летального оборонного озброєння (Дзеркало тижня, 25.08.2017); Родичі Героя України **Валерія Чибінієва** випадково постраждали від вибуху на вулиці Грушевського в Києві 24 серпня, такої думки дотримується сам **Чибінієв**. В інтерв'ю «Громадському» він заявив про те, що вважає подію випадковістю, так як його родичі вперше були в столиці і просто гуляли по вулиці (Дзеркало тижня, 25.08.2017).

Другу групу утворюють найменування людей за родом їхньої діяльності: **Синоптики** застерігають про пориви вітру найближчої доби (Дивись, 24.04.2017); **Медики** закликають житомирян робити щеплення проти грипу, але вакцин ще нема. З початком холодів у поліклініках міста традиційно збільшується кількість пацієнтів. 19 жовтня **медики** Житомира зазначають: за минулий тиждень зафіксували майже 1300 випадків захворювань на ГРЗ, втім, про епідемію нині не йдеться (Житомир.Info, 19.10.2016); Тоді **музикант** доволі різко описав своє ставлення до людей, які не володіють українською мовою. Зокрема, **артист**

зауважив, що ті люди, які не можуть вивчити українську, «мають низький IQ» (ТСН «1+1», 14.08.2017, 09:01).

Також до другої групи можна зарахувати номінації джерел, притаманні галузі науки загалом, тобто назви суб'єктів, уживані в будь-яких наукових і публіцистичних текстах, наприклад «науковці», «експерти», «учені», «організатори» тощо: **Вчені** довели, що на Землю надходять містичні радіосигнали з космосу. **Науковцям** вдалося довести, що швидкі радіоімпульси дійсно надходять на нашу планету з космосу (Espresso.tv, 04.04.2017); **На думку експертів, опитаних** авторитетним фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», до парламенту можуть потрапити 7 партій (БукІнфо, 22.10.2014); **Дослідники вважають**, що вікінги були кровожерливими і войовничими до певного моменту в історії. Вони на ранніх етапах мирно торгували зі своїми європейськими сусідами (Знай, 09.08.2017); У Дніпрі сьогодні стартувала вітрильна регата пам'яті Івана Сірка. **Організатори переконують**, що вона наймасштабніша в Україні (Експрес, 05.07.2017).

Третю групу утворюють найменування суб'єктів авторизації за місцем проживання: **Кияни** вважають, що найкращі клумби і газони в Оболонському і Голосіївському районах (Депо, 28.07.2015); **Харків'яни** вважають справедливим вирок суду. Медсестру, яка біла ногами пораненого, засуджено на півтора року перебування в колонії (День, 10.02.2015); **Жителі Сумщини** просять депутатів врятувати села від масових пожеж (Депо, 13.07.2015); **Львів'яни переконані**: Майдан має стояти. Допоки вбивці не будуть покарані — Майдан у Львові стоятиме. Разом з тим **львів'яни закликають** київських мітингувальників не поспішати розбирати укралення (Zik, 25.02.2014).

Окрему групу становлять номінації невизначених джерел інформації, тобто суб'єктів, позначених словами одні, деякі, інші, дехто та ін.: **Дехто** вважає, що необхідно притягнути до відповідальності керівництво каналу «Інтер» за антиукраїнську діяльність на користь ворожої держава (Телеграф, 09.08.2016); **Деякі ЗМІ** зазначають, що аварія сталася в день 25-річчя канатної дороги Місхор — Ай-Петрі і стала першою подібною подією за всю історію її існування (Тиждень, 17.08.2013); Думки щодо проведення Дня незалежності розділилися. **Одні** вважають, що він — недо речний, коли на сході країни війна. **Інші** впевнені, парад — чудовий привід висловити повагу нашим захисникам (Сьогодні, 21.08.2016).

До цієї ж групи доцільно зарахувати й речення із такими словами-маркерами, як «чутки», «плітки» й под., що кваліфікують джерело інформації як невизначене, точно не встановлене: Після того, як в світі розповсюдилися чутки про можливе важке захворювання президента Росії Володимира Путіна, російське телебачення про-

демонструвало в п'ятницю, 13 березня, ймовірно, актуальні кадри із зустрічі з головою Верховного суду Російської Федерації В'ячеславом Лебедевим. За інформацією прес-служби Кремля, зустріч відбулася в підмосковній резиденції Путіна (Європа, 13.03.2015); Відразу ж **поширилися плітки**, що працівники залишилися не тільки без робочого місця, а й без заробітної плати та взагалі без роботи (Вісті, 21.07.2015). Близькими за значенням є речення, що містять у складі авторизатора неозначені займенники або числівники один / одна / одне / одні у функції неозначеного займенника: **Один знайомий** мені розповідав, як було на виборах в Партії Регіонів. Заходиш на Липську, і там в окремі кімнаті лежали гроші (Підприцілом, 26.07.2017); **Дехто в Угорщині** робить нам удар в спину; **Дехто з безвідповідальних політиків**, зокрема в Угорщині, вирішив, що настав зручний час, коли з України можна трошки познущатися або щось поцупити, тому що вона знаходиться у важкому становищі (Українська правда, 12.04.2017). Лексеми дехто, хтось, один / одна / одне / одні й подібні мають складну семантику: мовець має на увазі певний суб'єкт авторизації, але не хоче повідомляти про нього адресатові чи не передбачає в нього здатності ідентифікувати цього суб'єкта-авторизатора. Нерідко адресант вдається до невизначеної номінації з прагматичних міркувань, щоб не переобтяжувати увагу адресата зайвою деталізацією, вказівкою на конкретні персоналії.

Особливістю масової комунікації, на відміну від міжособистісної та інших видів соціальної (галузевої, наукової, релігійної тощо), є її надособистісний і надсоціальний характер. Завдяки деіндивідуалізації особистостей і нехтування реальним соціальним статусом формується особливий соціальний суб'єкт — маса. На особу, яка є частиною маси, діють особливі психологічні закони. Маса «заражає» людину, змушуючи її наслідувати потрібні моделі поведінки, навіюючи певні думки. Одним із таких прийомів створення причетності до загалу, до яких нерідко вдаються журналісти, є вживання слів типу «усі», «ніхто», «більшість», «усі ми» тощо. Такі слова-авторизатори фактично не несуть конкретної достовірної інформації про джерело повідомлення, а сприяють створенню ілюзії причетності до єдиної маси: **Усі ми** знаємо, що рух — це невід'ємна складова здорового способу життя (Погляд, 12.08.2017); **Більшість** жителів Донбасу переконані, що хочуть жити в Україні (Gazeta.ua, 26.04.2017); **Усі** вважають, що пропаганда — це новини («Факти» ICTV, 31.05.2017, 19:35); **Нас ніхто** не вважає за людей! (Погляд, 13.12.2014). Такі суб'єкти авторизації можна умовно кваліфікувати як узагальнені. Вони утворюють п'яту групу авторизаторів.

До цієї ж групи доцільно зарахувати найменування узагальнених суб'єктів, які в силу пев-

них обставин є носіями інформації: **51,1 % респондентів, опитаних Центром політичних і економічних досліджень імені Олександра Ра-зумкова, вважають українців і росіян братніми народами** (Правда, 16.12.2016); **Найбільший опір проведенню реформ в Україні, на думку опитаних, чинять олігархи та чиновники** (Погляд, 12.04.2016); **36,7 % українців вважають, що де-централізація йде дуже повільно** (Українська правда, 24.07.2017); **Випускники шкіл переконані, що знання, необхідні для розв'язання завдань тесту, можуть мати лише студенти третього курсу вишів, а не випускники шкіл** (День, 11.07.2016). На відміну від авторизаторів другої групи, суб'єкти якої об'єднані за родом діяльності чи професією і є носіями постійної ознаки, представники цієї групи об'єднані штучно певною життєвою ситуацією, тобто є носіями тимчасової ознаки.

Шоста група містить випадки, в яких суб'єкти авторизації формально не названі, а речення є неозначено-особовими або узагальнено-особовими: **Раніше зазначалося, що в Україні з робочим візитом 13–14 березня перебуватиме міністр закордонних і європейських справ Люксембургу Жан Ассельборн** (Укрінфо, 04.05.2017); **З'ясувалося, що вся зовнішня політика Путіна — це суцільні понти** (Город, 16.04.2017); **Виявилось, що чоловіки більш залежні від солодкого** (Хрещатик, 20.06.2017). Суб'єкт авторизації в таких конструкціях формально лексею не виражений, тобто імпліцитний. Він може бути встановлений з попереднього контексту або залишатися невизначеним, якщо цього прагне адресант: **Виявилось, що торт зі свічками на уродини може бути небезпечним. Під час задування свічок на торті кількість бактерій на ньому збільшується у 15 разів. До таких висновків дійшли учені з університету Клемсон у США** (Express.ua, 02.08.2017); **Новий експеримент у космосі називають грандіозним** (Погляд, 20.07.2015). Імпліцитний суб'єкт авторизації або свідомо прихований адресантом, або невідомий йому.

У межах публіцистичного тексту з метою уникнення повторів зазвичай вживають різні типи номінацій на позначення одного суб'єкта авторизації: **Президент Франції Еммануель Макрон вважає, що Польща повинна змінити свій політичний курс, який не відповідає європейській системі цінностей. Про це глава держави сказав /у ході спільної прес-конференції з президентом Болгарії Руменом Радевим у Варні. Він також підкреслив, що польському уряду необхідно міняти**

підхід до регулювання трудової сфери в Європейському Союзі (Дзеркало тижня, 25.08.2017).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, у результаті аналізу матеріалу виокремлено шість основних груп авторизаторів у текстах ЗМК:

- авторизатори, позначені антропонімом із можливістю заміни особовим займенником;
- авторизатори-найменування за родом діяльності, приналежністю до галузі науки чи сфери діяльності;
- суб'єкти авторизації за місцем проживання;
- невизначені авторизатори;
- узагальнені суб'єкти авторизації;
- формально не виражені (імпліцитні) авторизатори.

Спостереження над колом лексичних одиниць, що позначають суб'єкти в рамках авторизувальних структур, дають можливість постулювати зумовленість їх лексичного наповнення завданнями й умовами спілкування в галузі масової комунікації. Суб'єктами, які вводять інформацію, тобто джерелами інформації, є зазвичай відомі адресатам суб'єкти, позначення яких репрезентоване першою групою лексичних одиниць. Певна обмеженість лексико-семантичних груп іменників на позначення суб'єктів авторизації свідчить про те, що в публіцистичному тексті авторизація є одним із засобів створення, збереження й передавання інформації, екстралінгвально детерміноване завданнями обслуговування сфери засобів масової комунікації. Авторизаційні конструкції, відображаючи суб'єктивний елемент пізнання, виявляють тяжіння до певного класу слів на позначення джерела інформації, тобто вживання авторизаційних конструкцій у публіцистичному тексті певною мірою детерміноване синтагматичними відношеннями (сполучуваністю) з ними.

У стилістичному аспекті позначення авторизації проблема суб'єкта виявляється пов'язаною з реалізацією трьох її основних структурних моделей: двоскладної дієслівно-іменної, прийменниково-відмінкових форм і «знеособлених варіантів із синтаксично і стилістично значущим усуненням назви особи» [2, 98].

Таким чином, коло номінацій джерел інформації в засобах масової комунікації в рамках авторизаційних конструкцій детерміноване екстралінгвальною базою публіцистичного стилю і є своєрідною диференційною ознакою, що проявляється на лексичному рівні його організації, а розмаїття форм вираження суб'єктів авторизації окреслює коло подальших наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуйванюк Н. Антропоцентричний підхід до вивчення мовних явищ (на матеріалі авторизованих конструкцій сучасної української мови) / Г. Гуйванюк, А. Агафонова. — Чернівці : Рута, 2001. — 76 с.
2. Золотова Г.А. К вопросу о конститутивных единицах текста / Г.А. Золотова // Русский язык: Функционирование грамматических категорий. Текст и контекст. — М. : Наука, 1984. — С. 88–102.
3. Кульбаська О.В. Вторинна прекація у простому реченні : монографія / О.В. Кульбаська. — Чернівці : Чернівецьк. нац. ун-т, 2011. — 672 с.
4. Ткачук В.М. Категорія суб'єктивної модальності : монографія / В.М. Ткачук. — Тернопіль : Підручники й посібники, 2003. — 240 с.

REFERENCES

1. Huivaniuk, N. & Ahafonova, A. (2001). Antropotsentrychnyi pidkhd do vyvchennia movnykh yavysheh (na materialy avtoryzovanykh konstruksii suchasnoi ukrainskoi movy) [Anthropocentric Approach to the Study of Language Phenomena]. Chernivtsi, Ruta, 76 p.
2. Zolotova, G.A. (1984). K voprosu o konstitutivnykh yedynitsakh teksta [On the Question of Constitutive Units of Text]. Russkii yazyk: Funktsionirovaniie grammaticheskikh kategorii. Tekst i kontekst. Moscow, Nauka, 88–102.
3. Kulbabska, O.V. (2011). Vtorynna predykatsiia u prostomu rechenni: monografii [Secondary Prediction in a Simple Sentence: monograph]. Chernivtsi, Chernivetskyi natsionalnyi universytet, 672 p.
4. Tkachuk, V.M. (2003). Katehoriia subiektivnoi modalnosti: monohrafiia [Category of Subjective Modality: monograph]. Ternopi, Pidruchnyky i posibnyky, 240 p.

СТРУКТУРА СУБ'ЄКТА Й ОБ'ЄКТА ПОРІВНЯННЯ В УКРАЇНСЬКИХ КОМПАРАТИВНИХ КОНСТРУКЦІЯХ

Грипас О.Ю.,

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, Київ, 04053
o.hrypas@kubg.edu.ua

У статті досліджено структуру суб'єкта та об'єкта вербалізованої логічної моделі порівняння на формально-граматичному рівні. Запропоновано типологію суб'єкта й об'єкта порівняння, в якій за первинним критерієм диференціації виокремлено непередикатні (предмети) та передикатні (ситуації) компоненти. Передикатні суб'єкт та об'єкт порівняння є ситуаціями, різноманітними за структурою і семантикою зі статичними чи акціональними передикатами.

Ключові слова: логічна модель порівняння, суб'єкт порівняння, об'єкт порівняння, вербальна реалізація моделі порівняння, класифікація порівнянь.

Грипас О.

Структура субъекта и объекта сравнения в украинских компаративных конструкциях

В статье исследована структура субъекта и объекта вербализованной логической модели сравнения на формально-грамматическом уровне. Предложена типология субъекта и объекта сравнения, в которой в соответствии с первичным критерием дифференциации выделены непередикатные (предметы) и передикатные (ситуации) компоненты. Передикатные субъект и объект сравнения являются собой ситуации, разнообразные по структуре и семантике с акциональными или статичными предикатами.

Ключевые слова: логическая модель сравнения, субъект сравнения, объект сравнения, вербальная реализация модели сравнения, классификация сравнений.

О. Грипас

The Structure of Subject and Object of Comparison in Comparative Constructions

On the formal-grammatical level the structure and volume of subject and object of a verbalized logical model of comparison are studied.

Taking into consideration several aspects of studying the structural components of comparatives according to Feldman's classification and using the results of analysis of more than two thousand sentences found in the Ukrainian fiction literature, the given article describes the peculiarities of verbalising the models of comparison on the formal-grammatical level; the typology of subject and object of comparison according to categorical semantics, volume(amount) and peculiarities of their form-building, while in the earlier scientific publication of our and foreign linguists the given issue is not clarified.

The primary criteria for the proposed typology is the differentiation on non-predicate and predicate components. Predicate subjects and objects of comparison are situations, diverse according to their structure and semantics. The characteristic feature for comparative with such types of components is common for both situations predicate. In static situations predicate is represented by adjectives and participles. Situations with active predicate are bigger in their volume and more diverse according to their structure, because predicate on the formal-grammatical level is connected with subject, object, adverbial modifier, where on each of them, or even on several simultaneously, the comparison is accentuated. All mentioned above examples are symmetric to each other.

Non-symmetric compared situations are always of a bigger volume; they contain a detailed description of definite event or state and verbalized in complex syntactic constructions. Typical markers of such comparatives are complex sentences, between predicative parts of which there are comparative relations, but their predicates are different.

Key words: logical model of comparison, subject of comparison, object of comparison, verbal implementation of comparison model, classification of comparisons.

Вступ. Порівняння є категорією, яка у гносеологічному аспекті розглядається як процес перебігу думки від невідомого до вже відомого, мовна ж інтерпретація на вербальному рівні констатує кінцевий результат порівняння в межах

компаративем — різних за обсягом синтаксичних конструкціях у структурі висловлення. Формально-граматичні ознаки речень із семантикою порівняння — найбільш досліджуваний об'єкт у наукових доробках вітчизняних і зарубіжних

мовознавців: встановлено синтаксичні моделі порівняння (М.І. Черемісіна, Р. Мразек, О.Г. Руднев, К.І. Ходова, М.Ф. Палевська, С.Я. Александрова, Г. Мараховська); порівняння розглядалося у зв'язку з визначенням його синтаксичної ролі або пунктуаційних норм у реченні (І.К. Кучеренко, Д.Х. Баранник, Г.Я. Довженко, Г.О. Козачук). Традиційно аналіз матеріалу спрямований на вивчення структури речень з показниками компаративності, лексичної семантики компонентів моделі порівняння. Зокрема, в україністиці виділено два загальні класи компаративем — з імпліцитним та експліцитним маркером, у складі яких наявні менш ємні угруповання (Н.П. Шаповалова [11], І.І. Судук [9]), з'ясовано лексичне значення конкретних словоформ у позиціях суб'єкта, об'єкта та ознаки порівняння з подальшим виокремленням мікрогруп лексем у межах їх частиномовного класу (Л.В. Прокопчук [7]), визначено типи підрядних порівняльних речень і порівняльних синтаксем на матеріалі текстів творів різних жанрів української літератури (С.М. Рошко [8], О.І. Марчук [6]).

Процес порівняння репрезентує чотирикомпонентна логічна структура: 1) об'єкт, що підлягає порівнянню; 2) об'єкт, із яким порівнюють; 3) ознаку (підставу) порівняння і 4) результат (висновок) порівняння [1]. Проте її вербальна реалізація може бути частковою — здебільшого компонент «ознака (підстава) порівняння» присутній у синтаксичній конструкції імпліцитно, визначається із загального контексту. Четвертий компонент — формальний показник компаративності, який пов'язує усі інші компоненти в структурі речення та маркує порівняльну семантику синтаксичної конструкції. Він вказує на результат і тип компаративних відношень, які диференціюємо на категорійні значення тотожності, подібності, часткової відмінності, абсолютної відмінності [2]. В українській мові маркери порівняльних відношень становлять розгалужену систему мовних одиниць словотвірного, лексичного, морфологічного, синтаксичного рівнів; вони можуть складатися з кількох компонентів, пов'язаних синтетично чи аналітично [3]. Проте і показник компаративності також не завжди наявний у формально-граматичній структурі речення. У такому випадку семантика порівняння репрезентована граматичною формою інших структурних компонентів, а її тип визначає загальний зміст висловлення.

На відміну від зазначених компонентів — ознаки (підстави) та маркера — немає вербальних конструкцій без суб'єкта (що підлягає порівнянню) та об'єкта (із чим порівнюють) компаративних відношень, адже порівняння передбачає зіставлення їх за спільною ознакою, яка в об'єкті представлена найбільш виразно, яскраво і екстраполюється на суб'єкт. Порівнянню підлягають

різноманітні явища: предмети, істоти, їх властивості, ситуації в цілому та фрагменти ситуацій, а також той самий об'єкт у різних просторових і часових станах.

Критичний огляд літератури. У мовознавчих дослідженнях типологію суб'єкта й об'єкта порівняння розглядають у класифікаціях, які ґрунтуються на їх формально-структурних ознаках та семантиці двох компонентів компаративних конструкцій. Беручи до уваги семантичний принцип, І.З. Іскандерова [5] виокремлює типи порівнюваних понять: предмети, дії, якості. Дещо в іншому аспекті інтерпретує це Х.М. Гурбанов [4], виокремивши предметні компоненти, до яких належать предмети, явища, їх дії, якості, та ситуативні, які репрезентують порівнювані ситуації. Н.П. Шаповалова [11] пропонує диференціювати об'єкт порівняння на підгрупи за його лексико-семантичним наповненням: назви тварин, назви явищ природи, назви конкретних предметів.

Формально-структурні ознаки суб'єкта й об'єкта також бралися до уваги в деяких класифікаціях, але розглядалися як один із аспектів дослідження компаративності загалом. У типології порівнянь, запропонованій Д.Н. Фельдмане, виокремлено такі їх різновиди: 1) за авторством (індивідуальні та традиційні); 2) за обсягом (короткі, поширені й розгорнуті); 3) за логічними відношеннями (реальні й уявні); 4) за основною функцією (об'єктивні й суб'єктивні); 5) за категорійним значенням (позитивні чи негативні). На думку автора класифікації, порівняння за обсягом слід диференціювати відповідно до структури суб'єкта та об'єкта компаративеми. Коротким є порівняння, в якому два компоненти містять лише одну назву ознаки чи поняття без детальних пояснень. У поширених суб'єкт та об'єкт вже містять пояснення, а розгорнуті репрезентовані в складнопідрядних реченнях з групою підрядних [10].

Беручи до уваги вищезазначені аспекти розгляду структурних компонентів компаративем та використавши результати аналізу понад двох тисяч речень порівняльної семантики із текстів української художньої літератури, **метою статті** визначаємо дослідження вербалізованої моделі порівняння на формально-граматичному рівні та створення типології об'єкта й суб'єкта порівняння за категорійною семантикою, обсягом й особливостями їх будови, оскільки у вищезазначених наукових розвідках ця проблематика не отримала достатнього висвітлення, а опис здійснювався фрагментарно.

Методологія дослідження. Для аналізу логічної моделі компаративеми, репрезентованої у вербальній конструкції, застосовано умовні позначення її складників семантичної структури — {S-m-O-B}: S — суб'єкт порівняння; m — мовний маркер порівняльних відношень; O — об'єкт порівняння; B — ознака (підстава) порівняння.

Надалі розгляд компаративних відношень подано в послідовності: синтаксична конструкція → [вилучена із синтаксичної конструкції компаративема в повному обсязі] → {семантична модель компаративеми}. Наприклад: *Думки, особливо емоційні мотивації, — це, як японські авіанальоти на американські кораблі у другій світовій: жорстокі й несподівані, — з'являються, коли на них не чекаєш, зникають, коли вже надто пізно...* (А. Дністровий) → [Думки, як японські авіанальоти на американські кораблі у другій світовій: жорстокі й несподівані] → {(S) думки; (m) як; (O) японські авіанальоти на американські кораблі у другій світовій; (B) жорстокі й несподівані}.

У запропонованій типології суб'єкта й об'єкта порівняння первинним критерієм є диференціація на непередикатні та передикатні компоненти, або за аналогією з вищезгаданими класифікаціями — компоненти-предмети та компоненти-ситуації. Непредикатні суб'єкт та об'єкт у формально-граматичній структурі речення містять одну назву, репрезентовану морфемою, субстантивом чи словосполучою:

Дерзкий скосив на нього зелене склянисте око (О. Гончар) → [склянисте око] → {(S) око; (m) -ист-; (O) скло; (B) імпліцитна безбарвне, прозоре}.

Намисто — як веселка в небі (Є. Гуцало) → [Намисто — як веселка в небі] → {(S) намисто; (m) як; (O) веселка в небі; (B) імпліцитна різнокольорове, яскраве}.

Писок його товариша нагадував млинець або, коли точніше, вірменський лаваш — плаский, неправильної форми (А. Кокотюха) → [Писок його товариша нагадував <...> вірменський лаваш — плаский, неправильної форми] → {(S) писок його товариша; (m) нагадував; (O) вірменський лаваш; (B) плаский, неправильної форми}.

Проте кожен з них, а здебільшого саме об'єкт, може містити певного обсягу пояснення, завдяки чому постає, увиразнюється й конкретизується імпліцитна ознака порівняння: *Її зацікавленість моїм життям була схожа на методичну та впевнену роботу сапера, який штрикає металевим щупом землю, виявляючи в ній приховані міни* (А. Дністровий); *Запалі, завжди в пелені сльозовиння очі скидаються на двох переляканих павучків, які сновигають і сновигають, ніяк не сховаються в шпарках* (Є. Гуцало); *Загалом, молитва нагадувала текст присяги бійця радянської армії — мовляв, перед лицем товаришів по буддизму зобов'язуюсь боротись за мир і дбайливо ставитись до наданої мені в користування військової техніки* (С. Жадан).

Предикатні суб'єкт та об'єкт порівняння є ситуаціями, різноманітними за структурою і семантикою зі статичними чи акціональними предикатами. Характерною ознакою для компаративем з таким типом компонентів є спільний для двох ситуацій предикат, який на формаль-

но-граматичному рівні наявний лише в структурі суб'єкта — відповідно до закону економії мовних засобів синтаксема не повторюється двічі, а вилучається зі структури об'єкта порівняння, що робить висловлення лаконічним.

У статичних ситуаціях предикат репрезентовано прикметниками, дієприкметниками, порівняння акцентується на підметах:

Тож Йонта зирнув у вікно, на двір, де бігало біле як сметана кошеня, даремно ловлячи лапками збитий у прозорі кульки пух (В. Шевчук) → [біле як сметана кошеня] → {(S) кошеня біле; (m) як; (O) сметана (біла); (B) імпліцитна відтінок білого кольору}.

Перед нею стояв ще Мартин Іванович — несподіваний, як відкриття (О. Копиленко) → [Мартин Іванович — несподіваний, як відкриття] → {(S) Мартин Іванович несподіваний; (m) як; (O) відкриття (несподіване); (B) імпліцитна міра передбачуваності}.

Одяг і тіло запорошені, як земля (В. Бобинський) → [Одяг і тіло запорошені, як земля] → {(S) одяг і тіло запорошені; (m) як; (O) земля (запорошена); (B) імпліцитна ступінь запорошеності}.

Різновидом статичних ситуацій є конструкції, в яких суб'єкт та об'єкт компаративеми вербалізовані атрибутивним словосполученням партитивно-посесивної семантики — при спільному суб'єктиві акцент порівняння спрямований на різні ознаки, виражені відмінковими формами іменника, займенника. У таких конструкціях також відбувається стягнення структури об'єкта порівняння.

Статичні ситуації з акцентованими атрибутивними ознаками:

Мартин Іванович завжди посміхається з-під сивих вусів, показуючи білі, міцні, як у молодого зуби (О. Копиленко) → [Мартин Іванович... білі, міцні, як у молодого зуби] → {(S) зуби Мартина Івановича; (m) як; (O) (зуби) молодого, (B) білі, міцні}.

Організм виявився на диво: внутрішні органи [Ягничка] — *як у юнака* (О. Гончар) → [внутрішні органи [Ягничка] — як у юнака] → {(S) внутрішні органи Ягничка; (m) як; (O) (внутрішні органи) у юнака (B) імпліцитна) здорові}.

Дивилась, як він їсть, і відчувала обридження впереміж із вдоволенням, оченята її ставали такі, як у нього: малі й трохи нетямкуваті (В. Шевчук) → [оченята її ставали такі, як у нього: малі й трохи нетямкуваті] → {(S) оченята її; (m) як; (O) (оченята) у нього (B) малі й трохи нетямкуваті}.

Ситуації з акціональним предикатом більші за обсягом й різноманітніші за структурою, адже предикат на формально-граматичному рівні пов'язаний з підметом, додатком, обставиною, на кожному з яких, або й на двох одночасно зацентовано порівняння. Як і в компаративемах зі статичними ситуаціями, в порівняльних конструкціях з акціональними відбувається стягнення за рахунок предиката.

Акціональні ситуації з акцентованими підметами:

І тепер, коли я сидів біля загаслого вогню, що остигає, і холонув, і втрачав своє тепло, ніби велика піца... (С. Жадан) → [...згаслого вогню що остигає, і холонув, і втрачав своє тепло, ніби велика піца...] → {(S) згаслий вогонь остигає, і холодне, і втрачає своє тепло; (m) ніби; (O) велика піца (остигає, і холодне, і втрачає своє тепло); (B імпліцитна) асоціація за формою і температурними проявами}.

Хоч іноді він ще бував задоволений собою, написавши «Його дурнувятий мозок розлетівся на всі боки, ніби пташине лайно» (Ю. Андрухович) → [...Його дурнувятий мозок розлетівся на всі боки, ніби пташине лайно] → {(S) його дурнувятий мозок розлетівся; (m) ніби; (O) пташине лайно (розлетілось); (B) на всі боки}.

Утікач вилетів до нас, мов футбольний м'яч, яким пробивають пенальті у ворота супротивника (А. Кокотюха) → [утікач вилетів до нас, мов футбольний м'яч...] → {(S) утікач вилетів; (m) мов; (O) футбольний м'яч (вилетів); (B імпліцитна) стрімко}.

У предикатних суб'єкті та об'єкті порівняння, що є конструкціями, поширеними другорядними членами речення, акцентованими, крім підмета, можуть бути також додаток, обставина або підмет і додаток одночасно. У випадку переміщення акценту на другорядні члени речення відбувається ще більше стягнення структури об'єкта: крім предиката вилучається і підмет.

Акціональні ситуації з акцентованим додатком:

Нагріваючись, вініл деформується і втрачає свою пружність, будь-який гострий предмет лишає на ньому глибокі сліди, ніби на вершковому маслі... (С. Жадан) → [будь-який гострий предмет лишає на ньому глибокі сліди, ніби на вершковому маслі] → {(S) будь-який гострий предмет лишає глибокі сліди на вінілі; (m) ніби; (O) (будь-який гострий предмет лишає глибокі сліди) на маслі; (B імпліцитна)}.

А руки в'язальниці, огрядної молодиці, теж вбраної по-святковому, вже шурхають поруч, підбирають шелестюче колосся дбайливо, мов дитя... (О. Гончар) → [руки в'язальниці... підбирають шелестюче колосся дбайливо, мов дитя] → {(S) руки в'язальниці підбирають колосся; (m) мов; (O) (руки в'язальниці підбирають) дитя; (B) дбайливо}.

Білявка помахала мені рукою, наче старому другові, якого давно не бачила (А. Кокотюха) → [білявка помахала мені рукою, наче старому другові] → {(S) білявка помахала рукою мені; (m) наче; (O) (білявка помахала рукою) старому другові; (B імпліцитна) активно, з відповідною мімікою}.

Акціональні ситуації з акцентованою обставиною:

Баржак, що досі стримувався, рвонувся з глибини ганку, як у бій (О. Гончар) → [Баржак <...> рвонувся з глибини ганку, як у бій] → {(S) Баржак рвонувся з глибини ганку; (m) як; (O) (Баржак рвонувся) у бій; (B імпліцитна) рішуче}.

...варто було відійти всього пару кроків убік, від світла, і ти провалювався в м'яку сутінь, ніби у застоюну ставкову воду, ховався у ній весь... (С. Жадан) → [ти провалювався в м'яку сутінь, ніби у застоюну ставкову воду] → {(S) ти провалювався в м'яку сутінь; (m) ніби; (O) (ти провалювався) у застоюну ставкову воду; (B імпліцитна)}.

Від несподіванки здригнулася, ніби від холоду, і прилипла до краю ложі (О. Копиленко) → [від несподіванки здригнулася, ніби від холоду] → {(S) здригнулася від несподіванки; (m) ніби; (O) (здригнулася) від холоду; (B імпліцитна) різко}.

Субстантивні компоненти в ситуації з акцентованими підметом і додатком репрезентовані в структурі реченні в повному обсязі, адже в процесі порівняння обидва є важливими.

Акціональні ситуації з акцентованим підметом і додатком:

Скажімо, опера, обліплена кав'ярнями і магазинами, кінотеатром і касами, з майданчиком, на якому скейт-бордери стоять на своїх дошках, ніби олов'яні солдатика на підставках... (С. Жадан) → [скейт-бордери стоять на своїх дошках, ніби олов'яні солдатика на підставках] → {(S) скейт-бордери стоять на своїх дошках; (m) ніби; (O) олов'яні солдатика (стоять) на підставках; (B імпліцитна) зорова асоціація}.

Історії, лише на перший погляд подібні одна до іншої, випадкові обличчя, які марно виганяєш із пам'яті, ніби сарану із пшеничних полів... (С. Жадан) → [випадкові обличчя, які марно виганяєш із пам'яті, ніби сарану із пшеничних полів] → {(S) випадкові обличчя виганяєш із пам'яті; (m) ніби; (O) сарану (виганяєш) із пшеничних полів; (B) марно}.

А набридливий голос перекладача вже знову в'їдався в свідомість, як холодна осіння мжичка крізь одяг (В.Козаченко) → [набридливий голос перекладача вже знову в'їдався в свідомість, як холодна осіння мжичка крізь одяг] → {(S) голос перекладача ... в'їдався в свідомість; (m) як; (O) холодна осіння мжичка (в'їдається) крізь одяг; (B імпліцитна) неприємно}.

Усі вищеназвані приклади речень містять компаративеми, поєднані характерною ознакою — суб'єкт і об'єкт порівняння симетричні відносно один одного, тобто репрезентовані або непередикатними синтаксемами (з поясненнями чи без), або ситуаціями зі спільним предикатом.

У конструкціях із симетричними ситуаціями може бути репрезентоване одне поняття, але сприйняте в різних часових проміжках. У цьому випадку суб'єкт та об'єкт порівняння кореферентні, а в структурі компаративеми маркується часовий показник:

Біля самої стайні по-весняному жебонить струмок (М. Стельмах) → [...по-весняному жебонить струмок] →{(S) струмок жебонить — дискурсивна ситуація; (m) по-...-ому; (O) (струмок жебонить) навесні; (B імпліцитна) дзвінко, потужно}.

В повітрі, як після літнього дощу, вчувався нам запах лугових трав і пахощі воскреслих надій ... (В. Козаченко) → [в повітрі, як після літнього дощу, вчувався нам запах лугових трав і пахощі воскреслих надій] →{(S) в повітрі вчувався нам запах лугових трав і пахощі воскреслих надій — дискурсивна ситуація; (m) як; (O) (в повітрі вчувався нам запах лугових трав і пахощі воскреслих надій) після літнього дощу; (B імпліцитна)}.

Нараз надворі стало ясно, як удень (В. Бобинський) → [надворі стало ясно, як удень] →{(S) надворі ясно — дискурсивна ситуація; (m) як; (O) (надворі ясно) удень; (B імпліцитна)}.

Несиметричні порівнювані ситуації завжди більшого обсягу, вони містять детальний опис певної події чи стану і вербалізовані в складних синтаксичних конструкціях. Типовим виразником таких компаративем є складні речення, між предикативними частинами якого наявні порівняльні відношення, але їх предикати різні:

А коли повітря ставало по-материнськи м'яким та лагідним, то барвінок зацвітав, зацвітав так, наче небо бризнуло на землю живою своєю блакиттю, зацвітав так, немов дитячі очі землі дивились на тебе довірливо (Є. Гуцало) →{(S) барвінок зацвітав; (m) наче, (m) немов ; (O) небо бризнуло на землю живою своєю блакиттю, дитячі очі землі дивились на тебе довірливо; (B імпліцитна)}.

Прокинутись серед ночі, коли гудуть комарі, — це ніби потрапити на лінію фронту (А. Дністровий) →{(S) прокинутись серед ночі, коли гудуть комарі; (m) ніби ; (O) потрапити на лінію фронту; (B імпліцитна)}.

Результати дослідження. Отже, аналіз вербальної структури компаративем засвідчує регулярне в повному обсязі чи з певного типу компресією відтворення семантичної моделі порівняння на формально-граматичному рівні речення. Типологія суб'єкта й об'єкта порівняння за категорійною семантикою, обсягом й особливостями їх будови ґрунтується на протиставленні предикатних і непередикатних знаків, статичного та динамічного предикатів ситуації-суб'єкта та ситуації-об'єкта, акцентованих другорядних членів речення. Результати дослідження представлені у табл. 1.

Таблиця 1

КЛАСИФІКАЦІЯ СУБ'ЄКТА Й ОБ'ЄКТА ПОРІВНЯННЯ

Компоненти-предмети	Компоненти-ситуації	
	зі статичними предикатами	з акціональними предикатами
1) назва репрезентована морфемою; 2) назва репрезентована субстантивом; 3) назва репрезентована словосполученням	1) з акцентованими підметами; 2) компоненти, вербалізовані атрибутивним словосполученням партитивно-посесивної семантики	1) з акцентованими підметами; 2) з акцентованими додатками; 3) з акцентованими обставинами; 4) з акцентованими підметами і додатками
	компоненти з часовими показниками	

Висновки. Дослідження вербалізованої моделі порівняння на формально-граматичному рівні та диференціація типів суб'єкта й об'єкта порівняння дають підстави стверджувати, що в українській мові за різновидами цих компонентів може бути створена загальна класифікація, яка потребує уточнення та подальшого детального опису,

оскільки семантика компаративності охоплює парадигми «позитиву» (подібності) та «негативу» (відмінності), які об'єднує шість субкатегорій, чотири з яких якісного виміру: тотожності, подібності, часткової відмінності, абсолютної відмінності, та дві кількісного: кількісної тотожності й кількісної відмінності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бартон В.И. Сравнение как средство познания : [монография] / В.И. Бартон. — Минск : Изд-во БГУ, 1978. — 127 с.
2. Грипас О.Ю. Категоризація семантики компаративності // Мова: класичне — модерне — постмодерне : зб. наук. ст. / Нац. ун-т «Кієво-Могилянська академія»; відповід. ред. В.М. Ожоган. — Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. — Вип. 2. — С. 252–261.
3. Грипас О.Ю. Засоби маркування компаративних відношень у формально-синтаксичній структурі речення // Studia Philologica (Філологічні студії). — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. — Вип. 6. — С. 85–90.

4. Гурбанов, Х.М. Придаточные сравнительные предложения в современном английском языке : дис. ... канд. филол. наук : 09.00.08 / Х.М. Гурбанов. — Москва, 1988. — 196 с.
5. Искандерова И.З. Семантико-структурная характеристика сравнительных конструкций в современном немецком языке : дис. ... канд. филол. наук / И.З. Искандерова. — Москва, 1982. — 236 с.
6. Марчук О.І. Структурно-типологічні параметри порівняльних конструкцій в ідіостилі М.М. Коцюбинського : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Марчук Олена Іванівна ; Південноукраїнський держ. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського. — Одеса, 2002. — 229 с.
7. Прокопчук Л.В. Категорія порівняння та її вираження в структурі простого речення : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Прокопчук Людмила Володимирівна ; Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. — Вінниця, 2000. — 197 с.
8. Рошко С.М. Формально-граматична та функціонально-семантична структура порівняльних синтаксем і підрядних речень у сучасній українській мові : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Рошко Світлана Михайлівна ; Ужгород. нац. ун-т. — Ужгород, 2001. — 201 с.
9. Судук І.І. Порівняння в текстах українських перекладів Святого Письма : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Судук Ірина Ігорівна ; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2009. — 237 с.
10. Фельдмане Д.Н. Сравнение как лингвистическое средство (на материале современного немецкого языка) // Сб. науч. тр. — Рига : Латв. гос. ун-т им. П. Стучки, 1968. — Т. 89. — С. 24–35.
11. Шаповалова Н.П. Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій у сучасній українській мові : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Шаповалова Наталя Петрівна ; Донецький держ. ун-т. — Донецьк, 1998. — 180 с.

REFERENCES

1. Barton, V.I. (1978). *Sravnienie kak sredstvo poznaniia* [Comparison as a Means of Cognition]. Minsk, Izd-vo BGU, 127 p.
2. Hrypas, O.Yu. (2016). *Katehoryzatsiia semantyky komparatyvnosti* [Categorization of Semantic of Comparison]. *Mova: klasychne — moderne — postmoderne*. DUKH I LITERA, 2, 252–261.
3. Hrypas, O.Yu. (2016). *Zasoby markuvannia komparatyvnykh vidnoshen u formalno-syntaksychnii strukturi rechennia* [Means of Marking of the Comparative Relations in Formal Grammatical Structure of the Sentence]. *Studia Philologica*, 6, 85–90.
4. Gurbanov, H.M. (1988). *Pridatochnyie sravnitelnyie predlozheniia v sovremennom angliiskom yazyke* [Comparative Sentences in Modern English]. Candidate's dissertation. Moskva, 196 p.
5. Iskanderova, I.Z. (1982). *Semantiko-struktornaia kharakteristika sravnitelnykh konstruksii v sovremennom nemetskom yazyke* [Semantic-Structural Characteristic of Comparative Constructions in Modern German language]. Candidate's dissertation. Moskva, 236 p.
6. Marchuk, O.I. (2002). *Strukturno-typolohichni parametry porivnialnykh konstruksii v idiostyli M.M. Kotsiubynskoho* [Structural-Typological Parameters of Comparative Constructions in Ideo-Style of Kotsiubynskyyi]. Candidate's dissertation. Odesa, 229 p.
7. Prokopchuk, L.V. (2000). *Katehoriya porivniannia ta yii vyrazhennia v strukturi prostoho rechennia* [Category of Comparison and Its Expression in the Structure of a Simple Sentence]. Candidate's dissertation. Vinnytsia, 197 p.
8. Roshko, S.M. (2001). *Formalno-hramatychna ta funktsionalno-semantychna struktura porivnialnykh syntaksem i pidriadnykh rechen u suchasni ukrainskii movi* [Formal-Grammatical and Functional-Semantic Structure of Comparative Syntaxes and Subordinate Sentences in the Modern Ukrainian Language]. Uzhhorod, 201 p.
9. Suduk, I.I. (2009). *Porivniyannia v tekstakh ukrainskykh perekkladiv Sviatoho Pysma* [Comparison in the Texts of Ukrainian Translations of the Holy Scripture]. Candidate's dissertation. Prykarpat. nats. un-t im. V. Stefanyka, 237 p.
10. Feldmane, D.N. (1968). *Sravnienie kak lingvisticheskoe sredstvo (na materiale sovremennogo nemetskogo yazyka)* [Comparison as a Linguistic Tool (on the basis of the contemporary German language)]. *Sb. nauchn. tr. Riga, Latviiskii gosudarstvennyi universitet im. P. Stuchki*, Vol. 89, 24–35.
11. Shapovalova, N.P. (1998). *Funktsionalno-semantychnyi status porivnialnykh konstruksii u suchasni ukrainskii movi* [Functional-Semantic Status of Comparative Constructions in the Modern Ukrainian Language]. Candidate's dissertation. Donetsk, 180 p.

ТИПОЛОГІЧНІ ВИМІРИ КЛАСИФІКАЦІЙНИХ ОЗНАК ПРИСЛІВНИКА У РІЗНОСИСТЕМНИХ МОВАХ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, АНГЛІЙСЬКОЇ ТА ІТАЛІЙСЬКОЇ МОВ)

Грачова А.В.,

Маріупольський державний університет,
просп. Будівельників, 129, м. Маріуполь, 87500
avg285@ukr.net

У статті здійснено глибокий ретроспективний аналіз ключових лінгвістичних концепцій, орієнтованих на цілісне багатоаспектне витлумачення сутності прислівника в трьох різносистемних мовах (українській, англійській, італійській). Увагу зацентовано на висвітленні морфологічних, семантичних, синтаксичних, словотворчих і функційних диференційних ознак адвербатива, а також виявленні оптимального механізму класифікації цієї частини мови.

Ключові слова: прислівник, лексико-граматична категорія, гетерогенність, інтерпретаційна стратегія, класифікаційна схема.

Грачёва А.

Типологические измерения классификационных признаков наречий в разносистемных языках (на материале украинского, английского и итальянского языков)

В статье осуществлен глубокий ретроспективный анализ ключевых лингвистических концепций, ориентированных на целостное многоаспектное истолкование сущности наречия в трех разносистемных языках (украинском, английском, итальянском). Внимание сакцентировано на освещении морфологических, семантических, синтаксических, словообразовательных и функциональных дифференциальных признаков адвербатива, а также выявлении оптимального механизма классификации этой части речи.

Ключевые слова: наречие, лексико-грамматическая категория, гетерогенность, интерпретационная стратегия, классификационная схема.

A. Grachova

Typological Classification of the Main Features of Adverb in Languages with Different Systems (on the basis of Ukrainian, English and Italian)

The proposed study is a comprehensive retrospective analysis of key linguistic conceptions concerning identifying the general grammatical specificity of the adverbial lexeme class in three languages with different systems. The attention is focused on the deep scientific characterization of the morphological, semantic, syntactic, word-formation and role aspects of the functioning of Ukrainian, English and Italian adverb. An imprescriptible part of the presented research is the author's assessment of the basic classification strategies, actively used by native and foreign linguists at various stages of the evolution of linguistic doctrine in order to make an integral and objective qualification of the adverbial verbal class.

The result of a thorough analysis is the author's fixation of the basic categorical differences of the adverbial part-of-speech sort in three languages. In particular, the obvious and indisputable universal differential feature of the adverb is denominated heterogeneity, because of which the structure of this lexical and grammatical category was often exposed to radical changes. The basic morphological characteristic of the Ukrainian, English, and Italian adverb should be considered its immutability, while gradation is interpreted by scientists as the only form-changing potency of the adverb. Despite the different grammatical organization of the analyzed linguistic complexes, the role settings of the adverb are absolutely identical there: they consist in semantic modification and detailed information elaboration of the adjacent phrase element. Nevertheless, the notional adverbial sorts, distinguished in Ukrainian, English and Italian languages, are not identical, with the exception of the traditional universal semantic groups, used for the designation of the method, place, time and number. The etymological connection of the adverb with other cardinal parts of speech, which domestic and foreign linguists have rightly pointed out, is a significant feature of this linguistic component. The fact that Ukrainian, English and Italian adverbial units have a different formal organization does not surprise anyone, but a derivational adverbial potency for the creation of the new lexemes thanks to a clearly defined set of suffixes and an adjective basis is universal. An identical for the adverb in three languages syntactic implementation is revealed in its location near verb and adjective and in its sentence functioning as adverbial modifier.

The work allowed the author to evaluate in diversified ways the evolution of scientific consciousness regarding the interpretation of the adverbial status in linguistic complexes with different systems and to identify the undoubted prospects of the study of adverbial issues.

Key words: *adverb, lexical and grammatical category, heterogeneity, interpretive strategy, classification scheme.*

Вступ. Мова є цілісним активно функціонуючим багатокомпонентним комплексом, кваліфікація і систематизація взаємопов'язаних членів якого вмотивована їх неоднорідним характером, а саме різнорівневою організацією, поліфункціональністю і багатоплановістю ознак. Стрижневим універсальним елементом граматичної структури є частиномовна система, наділена фундаментальним статусом і позначена тривалим еволюційним шляхом свого становлення. Варто зазначити, що прислівник як рівноправний фігурант цього лінгвістичного об'єднання справедливо номінований одним із найбільш дискусійних неоднозначних частиномовних компонентів. Гетерогенна сутність цього лексемного класу виявлена у його функційно-семантичній варіативності й складовій всеосяжності, що значно ускладнює процес грамотного витлумачення адвербативних категорійних характеристик. Безумовно, деталізоване дослідження усіх морфологічних, синтаксичних, семантичних, словотворчих і рольових відмінностей окресленої лексико-граматичної категорії уможливлено лише за умови лінгвістичної диференціації інтерпретаційних стратегій. А отже, враховуючи факт відмінного функціонування такої проблематичної словесної групи, як прислівник у межах різносистемних української, англійської та італійської мовних комплексів, можна наголосити на **актуальності** запропонованої розвідки.

Метою статті є здійснення комплексного глибинного аналізу ключових лінгвістичних концепцій, присвячених трактуванню адвербативного статусу на базі згаданих мов.

Задля реалізації визначеної мети ставимо перед собою розв'язання низки конкретних **завдань**:

1) всебічно дослідити прислівник як специфічну лексико-граматичну категорію з діахронічних позицій на матеріалі української, англійської та італійської мов;

2) зацентувати увагу на класифікаційних схемах, застосованих вітчизняними та іноземними мовознавцями на різних етапах становлення аналізованого частиномовного компонента;

3) оперуючи українськими, англійськими та італійськими авторськими тематичними розробками, надати власну науково-виважену версію витлумачення поняття «прислівник».

Критичний огляд літератури, концептуальних рамок, гіпотез. Безсумнівним є факт споконвічної зацікавленості вітчизняних та іноземних лінгвістів адвербативною проблематикою, ілю-

стративним доказом чого виступають різноаспектні розвідки із питань частиномовного статусу і категорійної своєрідності прислівника (І.К. Білодід, Д. Крістал, Л. Серіанні, А. Кастелвеккі), його синтаксичної реалізації (А.В. Висоцький, П. Булліонс, Е. Ріготті, С. Чігада), а також морфологічної (П.Ф. Фортунатов, П. Рамат, Д. Рікка, Ф. Беллісомі), семантичної і рольової специфічності цього мовного компонента (М.В. Леонова, А. Фіск, І. Петканов). Попередній науковий досвід щодо загальної історично-вмотивованої характеристики ключових адвербативних відмінностей існує й у автора репрезентованого дослідження. Слід зазначити, що, незважаючи на ґрунтовність і значущість зафіксованих теоретичних праць із українською, англійською та італійською лінгвістичною спеціалізацією, коло питань, пов'язаних прислівниковою тематикою (зокрема, проблема аргументованої складової інтерпретації та класифікації адвербатива), потребує додаткового вирішення.

Методологія дослідження. Мета і завдання запропонованої праці визначили відповідну методіку дослідження: враховуючи необхідність у планомірній інвентаризації прислівникових одиниць, був застосований описовий метод; оперування зіставним методом вмотивовано націленістю автора на здійснення різноаспектного компаративного аналізу адвербативних елементів у окреслених мовах; структурний метод дав змогу зацентувати увагу на місці прислівника у частиномовній системі; результатом використання порівняльно-історичного методу стало витлумачення адвербативного статусу із компаративно-діахронічних позицій.

Результати дослідження та обговорення. Згідно із загальноприйнятою гіпотезою, розробниками першого варіанта інтерпретації прислівника є давньогрецькі й давньоримські граматисти, що схарактеризували морфологічні, синтаксичні, семантичні та функційні адвербативні показники. Зокрема, автор оригінального терміна «επιρρῦεα» (досл. з *гр.* «при дієслові»), вживаного для цього автономного частиномовного компонента, Д. Фракійський наголосив на принциповості придієсловної локації адвербатива і його формальній незмінюваності. За латинізованою версією трактування прислівникової природи, запропонованою М.Т. Варроном, Е. Донатом і Прісціаном, адвербатив позбавлений категорій відмінку й часу, але наділений потенцією до ступеневої градації і семантичної модифікації дієслова.

У межах сучасного українського лінгвістичного простору перші наукові гіпотези щодо обґрунтованого витлумачення поняття «прислівник» були зафіксовані у старослов'янських і церковнослов'янських граматичних студіях, датованих XIV–XVII ст. і розроблених на грецьких та римських методологічних засадах. У таких теоретичних розвідках адвербатив дістав статусу важко кваліфікованого гетерогенного придієслівного невідмінюваного словесного розряду із неоднозначним компонентним складом.

Ініціатором у справі об'єктивної прислівникової інтерпретації на англійському мовному «ґрунті» справедливо вважається Дж. Чосер, який детально схарактеризував дериваційні процеси в адвербатива. Згідно із зауваженням дослідника, фундаментальним історично зумовленим словотворчим прислівниковим елементом слід номінувати давньоанглійський суфікс *-lich* (трансформований пізніше на *-ly*).

Автор першої друкованої італомовної граматичної розвідки Ф. Фортуніо, укорінивши адвербативну лексемну групу в структурі чотирикомпонентної частиномовної системи, зосередив увагу на семантичному принципі розподілу прислівникових одиниць, що були ним зараховані до словесних класів на позначення місця, ствердження, заперечення, часу, якості, кількості тощо. Слід зазначити, що яскравою ілюстрацією невіршеної проблеми адвербативної гетерогенності є наголошення Ф. Фортуніо на тенденційному комбінуванні прислівникових і сполучникових лексем у межах лексико-граматичної категорії адвербатива.

Безумовною оригінальністю позначені інтерпретаційний і класифікаційний підходи, застосовані Дж.Дж. Тріссіно з метою комплексного дослідження базових характеристик італійського прислівника. За визначенням науковця, окреслений незмінюваний лексемний клас налаштований на інформаційне насичення дієслівного реченнєвого елемента, локалізованого у безпосередній близькості до адвербатива. Результатом акцентуації граматиста на морфологічному аспекті функціонування прислівника стало виділення непохідних, дериваційних і складених мовних компонентів, а внаслідок диференціації адвербативних одиниць за їх семантичною специфікою автором було виокремлено 29 класів (у тому числі із покірним, обуреним, охочим, веселим змістовими відтінками).

Згідно із концепцією англійського лінгвіста Б. Джонса, що активно наголошував на принциповості квантитативного словозмінного параметра для грамотної частиномовної інтерпретації, лексико-граматична категорія прислівника позбавлена потенції до числових формальних перетворень. Як зауважив мовознавець, за значеннєвим насиченням адвербативні сполуки під-

лягають розподілу на кількісну та якісну групи, друга з яких вміщує лексеми на позначення числа, часу, місця, ствердження / заперечення, бажання / виклику / вмовляння і схожості [9, 274–275]. На нашу суб'єктивну думку, репрезентована Б. Джонсом інтерпретаційна стратегія не є ідеальною, адже рівноправними фігурантами прислівникового розряду вченим були номіновані вигуки, прийменники і прикметники із адвербативним значенням.

Фундаментальною вітчизняною тематичною розробкою, в якій значно розширене коло аспектів наукового осмислення природи окресленої частини мови, є «Грамматика слов'янська» М. Смотрицького. У ній автор, зацентрувавши увагу на висвітленні морфологічних, семантичних і синтаксичних відмінностей прислівника, наголосив на придієслівно-обставинній реченнєвій значущості адвербатива, класифікованого на понад 20 значеннєвих різновидів.

Сутністю оригінального авторського підходу до систематизації прислівникових одиниць, запропонованого італійським дослідником Б. Буомматеї, є акцентуація на таких диференційних критеріях, як *spezies* (досл. «спеції»: були виокремлені непохідні — напр., *ratto* — швидко і дериваційні адвербативи — напр., *fortemente* — сильно), подоба (була підкреслена опозиція протистих — напр., *molto* — багато і складених мовних елементів — напр., *molte volte* — часто), а також значення [7, 339–340]. Слід зазначити, що зарахування вигуків до складу останньої багатоконпонентної (понад 20 різновидів) прислівникової групи вмотивовано тим фактом, що мовознавцем була фактично проігнорована частиномовна автономність цього лексемного класу.

На думку Дж. Харріса, автора спеціалізованої англійської лінгвістичної розробки, адвербатив варто трактувати як атрибутивну частиномовну групу другого порядку, ключове функційне навантаження якої полягає у вираженні ознаки ознаки. Фундаментальний статус кількісного і якісного прислівникових класів (їх фігуранти підлягають додатковому семантичному розподілу на локативну, темпоральну і питальну групи) був продемонстрований завдяки вибраній науковцем класифікаційній концепції. Справедливим вважаємо коментар граматиста щодо очевидної корелятивності адвербатива із більшістю інших лексико-граматичних категорій, у чому виявлено похідний характер аналізованого словесного розряду.

Ілюстрацією тенденційного спрощування слов'янськими вченими процесу категорійного витлумачення прислівника є лінгвістична теорія М.В. Ломоносова. Згідно із позицією вченого, адвербативна група вміщує заперечні й стверджувальні частки, питальні займенники і деякі вигуки. Цікавою є теза граматиста щодо принципу утворення прислівникових одиниць (виокремлено

16 значеннєвих класів) за рахунок «застигання іменникових закінчень» [6, 236].

Беручи до уваги домінувальність морфоцентричного підходу, тривалий час застосованого вітчизняними мовознавцями з метою частиномовної кваліфікації адвербатива, досить логічним, хоча і неправильним, видається рішення деяких лінгвістів (Ф. Миклошич, М.І. Греч) щодо занесення аналізованого словесного розряду до складу службового частиномовного об'єднання. Зокрема, згідно із концепцією М.І. Греча, неавтономна обставинна прислівникова група (у її складі були зафіксовані частки) наділена статусом «частини речі»; на думку Ф. Миклошича, вмотивованим є комбінування адвербативів (інтегрованих із прийменниками) і сполучників у межах цілісного класу «часток» [4, 384; 5].

Враховуючи фундаментальність загальновищаної проблеми гетерогенності лексико-граматичної категорії прислівника, факт періодичного виникнення досить радикальних інтерпретаційних стратегій не викликає здивування. На вітчизняному лінгвістичному «грунті» такий експлікаційний підхід, орієнтований на синтаксичну сферу функціонування адвербатива, був застосований К.С. Аксаковим, що позбавив окреслену словесну групу частиномовного статусу і назвав її «синтаксичним явищем» [1, 402]. В англійському науковому колі в цьому контексті варто виокремити постать Ч. Ліона. Вчений номінував прислівник як «сховище для всіх безладних, важко класифікованих, незатребуваних слів» [10, 66].

Безсумнівно, слід зацентувати увагу на комбінованій морфологічно-семантичній адвербативній класифікаційній схемі, розробленій італійським мовознавцем М. Понца. Згідно з ідеєю граматики, систематизовані за формальним критерієм прислівникові одиниці, мають бути розташовані в межах «конкретної» (фактично неподільної), «складної» (флексійні й сполучникові слова) і «рішучої» (поєднання іменника із прийменником) групи. Кожна така група підлягає окремій семантичній класифікації [11, 252–264]. Варто зазначити, що змістові відтінки, виражені окресленими адвербативними елементами, характеризуються варіативністю: серед них фігурують такі значення, як час, місце, спосіб, простір, кількість, форма, стан, причина, подія, компанія, послідовність, твердження тощо.

Новаторство лінгвістичної концепції П. Буліона полягає у визначенні синтаксично-вмотивованих рольових відмінностей англійського прислівника. Ця частина мови була витлумачена мовознавцем як еквівалентна реалізація ад'юнкта, вкоріненого у структурі висловлення у безпосередній близькості до мовного елемента, що ним позначається.

У вітчизняному науковому колі справедливо виділяють постать О.О. Потебні, який, ґрунтовно

дослідивши адвербативний частиномовний різновид, наголосив на рівнозначності понять «обставина» і «прислівник». Авторська версія інтерпретації ключових відмінностей згаданого лексемного класу полягає у декларуванні лінгвістом повнозначно-службового значення прислівника і його потенції до вираження неузгоджуваної ознаки ознаки, а також у виокремленні вченим двох ядерних адвербативних груп із іменниковим (займенникове включно) і присудковим походженням.

Згідно із репрезентованою російським мовознавцем В.В. Виноградовим оригінальною гетерогенною експлікаційною схемою, прислівник трактується як граматична категорія невідмінюваних, недієвідмінюваних та неузгоджених слів, «які прилягають до дієслова, до категорії стану, до іменників, прикметників і похідних від них (наприклад, до тих самих прислівників) і виконують синтаксичну функцію якісного означення чи обставинного відношення» [2, 273]. На думку науковця, вмотивованим є адвербативний розподіл, що ілюструє граматичну корелятивність цієї частини мови з іншими словесними класами: варто виділяти предметно-обставинні (співвідносні із іменниками), якісні / якісно-відносні (походять від прикметників), числові / кількісні (пов'язані із числівниками) і процесуальні / діючі (корелюють із дієсловами) групи [2].

Неможливо оминати увагою реформаційну лінгвістичну концепцію українських граматиств І.Р. Вихованця і К.Г. Городенської, якими була активно постульована периферійність і лексична неавтономність прислівникового розряду. Згідно із зазначеною теорією, адвербативні одиниці є фактичними носіями семантичного навантаження співвідносних із ними вихідних лексем, прислівникова ознака наділена синтаксичною сутністю і, відповідно, периферійним статусом, а за граматичними параметрами аналізована словесна група є морфологічно безкатегорійним і незмінюваним мовним елементом. Важливо зазначити, що, на думку вчених, специфічність позначена синтаксична реалізація адвербатива: обставинні прислівники мають автономну детермінантну локацію, а означальні — виконують роль прислівного другорядного члена.

Цікавим є інтерпретаційний підхід, застосований П. Рамат і Д. Рікка, авторами англійської теоретичної розвідки, де особливу увагу зацентровано на витлумаченні категорійних ознак прислівника з формальних, функційних і синтаксичних позицій. Зокрема, за першим параметром адвербатив був витлумачений мовознавцями як «незмінювана і синтаксично необов'язкова лексема», а рольовим налаштуванням зазначеної словесної групи була номінована семантична модифікація [12, 290]. Об'єктивним висвітленням синтаксичних опцій і функційних відмінностей прислівника є деталізована авторська адверба-

тивна класифікація, завдяки якій були виокремлені предикативний (його змістові варіації: спосіб, напрям, аспект), ступеневий, реченнєвий (варто диференціювати вказівники події, виразники суб'єктивної думки, лексеми-покликання і польові мовні елементи), обставинний (його значеннєві відтінки: простір і час), фокалізаторний і текстовий прислівникові різновиди [12, 307–308].

Модифікаційне налаштування адвербативної лексико-граматичної категорії було постульовано й авторами глибинної теоретичної розвідки з італійської мови М. Дардано і П. Тріфоне. Вчені наголосили на некоректності аналізованого терміна, адже прислівник є семантичним конкретизатором не лише дієслова, але і прикметника, адвербатива, іменника, додатка і цілої фрази. Слід зазначити, що різноплановість застосованих науковцями стратегій прислівникового розподілу вмотивована гетерогенністю кваліфікованої частини мови: оперуючи класичними формальним і семантичним критеріями адвербативної систематизації, лінгвісти ввели до наукового розгляду інноваційний принцип «променя впливу». Його сутність полягає у деталізації об'єкта прислівникової модифікації: слід диференціювати текстуальні адвербативи, а також ті, що стосуються цілого речення або конкретного фразового фігуранта [8, 418].

Сучасний погляд на проблему граматної інтерпретації прислівникової сутності на базі трьох різносистемних мов об'єктивованих у різноаспектних тематичних дослідженнях вітчизняних та

іноземних мовознавців. Серед українських лінгвістів, зацікавлених у розв'язанні окресленого питання, слід виокремити М.Я. Плющ, В.О. Горпинича, А.В. Висоцького, А.П. Грищенко, Г.І. Гримашевич, А.Ю. Габай; в англійському — Е. Волкер, Ст. Елворса, М. Нухіу, П. Шектера, Т. Шопена, М. Хаспел-маса; італійськими спеціалістами з адвербативної тематики є Дж. Салві, Е. Ріотті, С. Чігада, Л. Серіанні, А. Кастелвеккі, А. Астестьяно.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, підсумовуючи здобутки вітчизняних та іноземних граматистів, які в різні періоди еволюції лінгвістичного вчення додавали свою лепту до справи комплексного різнопланового аналізу природи прислівника, можна дійти такого висновку: адвербатив є самостійним незмінюваним гетерогенним лексемним класом, співвідносним з іншими кардинальними частинами мови, налаштованим на семантичну модифікацію сусіднього реченнєвого елемента й обставинну синтаксичну реалізацію. Необхідною запорукою цілісної кваліфікації адвербативних одиниць у трьох окреслених вище мовах є висвітлення (в тому числі під час класифікації прислівника) таких аспектів їх функціонування, як семантичний, морфологічний, синтаксичний, словотвірний і рольовий. Укріплення адвербативною тематикою своїх позицій у сучасному науковому просторі свідчить про актуальність цієї проблематики та її перспективність для подальшого осмислення спеціалістами-філологами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксаков К.С. Несколько слов о нашем правописании / К.С. Аксаков. — М. : К.С. Аксакова сочинения филологические, 1875. — 406 с.
2. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В.В. Виноградов. — Изд. 3-е. — М. : Высш. шк., 1986. — 639 с.
3. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: академ. граматики укр. мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська. — К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. — 400 с.
4. Греч Н.И. Пространная русская грамматика / Н.И. Греч. — СПб. : Въ Типографіи Издателя, 1830. — Т. 1. — 407 с.
5. Исаченко А.В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким / А.В. Исаченко. — М. : ЛитРес, 2003. — 569 с.
6. Ломоносов М.В. Россійская грамматика Михайла Ломоносова / М.В. Ломоносов. — СПб. : При Императорской Академіи Наукъ, 1788. — 214 с.
7. Buommattei B. Della lingua toscana di Benedetto Buommattei / B. Buommattei. — Firenze : Per Zanobi Pignoni Con licenza de' sup. e privilegio, 1643. — 416 p.
8. Dardano M. Grammatica italiana con nozioni di linguistica / M. Dardano, P. Trifone. — Bologna : Zanichelli Editore S. p. A., 1995. — 825 p.
9. Jonson Ben. The English grammar, made by Ben. Jonson, for the benefit of all strangers, out of his observation of the English language, now spoken and in use / Ben. Jonson, P. Whalley // The works of Ben. Jonson. — 1756. — V. 7. — P. 217–301.
10. Lyon C.J. Analysis of the seven parts of speech of the English language / C.J. Lyon. — Edinburgh: Printed for Oliver & Boyd, Tweeddale-Court; and Simkin & Marshall, 1832. — 146 p.
11. Ponza M. Della grammatica della lingua italiana / M. Ponza. — Torino: Presso Gaetano Balbino, 1834. — 432 p.
12. Ramat P. Prototypical adverbs: On the scalarity / radiality of the notion ADVERB / P. Ramat, D. Ricca // Rivista di linguistica. — 1994. — Vol. 6.2. — P. 289–326.

REFERENCES

1. Aksakov, K.S. (1875). *Neskolko slov o nashem pravopisanii* [A Few Words about Our Spelling]. Moscow, K.S. Aksakova sochineniia filologicheskie, 406 p.
2. Vinogradov, V.V. (1986). *Russkii yazyk: Grammaticheskoe uchenie o slove* [Russian Language: Grammatical Studies on the Word]. [3rd ed.]. Moscow, Vysshaia shkola, 639 p.
3. Vykhovanets, I.R. & Horodenska, K.H. (2004). *Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy: akadem. ghramytyka ukr. movy* [Theoretical Morphology of Ukrainian Language: academic grammar of Ukrainian language]. Kyiv, Univ. Vyd-vo «Pulsary», 400 p.
4. Grech, N.I. (1830). *Prostrannaia russkaia gramatika* [Expansive Russian Grammar]. Sankt-Peterburg, *V Tipografii Izdatelia*, Vol. 1, 407.
5. Isachenko, A.V. (2003). *Grammaticheskii stroi russkogo yazyka v sopostavlenii s slovatskim* [The Grammatical Structure of the Russian Language in Comparison with Slovak]. Moscow, LitRes, 569 p.
6. Lomonosov, M.V. (1788). *Rossiiskaia gramatika Mikhaila Lomonosova* [Russian Grammar by Mikhail Lomonosov]. Sankt-Peterburg, Pri Imperatorskoi Akademii Nauk, 214 p.
7. Buommattei, B. (1643). *Della lingua toscana di Benedetto Buommattei*. Firenze, Per Zanobi Pignoni Con licenza de' sup. e privilegio. 416 p.
8. Dardano, M. & Trifone, P. (1995). *Grammatica italiana con nozioni di linguistica*. Bologna, Zanichelli Editore S. p. A, 825 p.
9. Jonson, B. & Whalley, P. (1756). *The English Grammar, Made by Ben. Jonson, for the Benefit of all Strangers, out of His Observation of the English Language, Now Spoken and in Use. The works of Ben. Jonson*, Vol. 7, 217–301.
10. Lyon, C. J. (1832). *Analysis of the Seven Parts of Speech of the English Language*. Edinburgh, printed for Oliver & Boyd, Tweeddale-Court; and Simkin & Marshall, 146 p.
11. Ponza, M. (1834). *Della grammatica della lingua italiana*. Torino, Presso Gaetano Balbino, 432 p.
12. Ramat, P. & Ricca, D. (1994). Prototypical Adverbs: On the Scalarity /Radiality of the Notion ADVERB, *Rivista di linguistica*, Vol. 6.2, 289–326.

НЕЧЛЕНОВАНІ РЕЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: СТАТУС, ФУНКЦІЇ

Кучер А.С.,

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Маршала Тимошенка, 13-Б, м. Київ, 04212
dehalyuk@gmail.com

У статті простежено історіографію студіювання нечленованих речень, окреслено основні концепції щодо їх опрацювання, з'ясовано неоднозначність наукових підходів у їх вивченні. Звернено увагу на проблемні питання у визначенні статусу таких речень, морфологічного оформлення, добору єдиного терміна на їх позначення, структурно-семантичних, формально-синтаксичних та комунікативних особливостей. Розглянуто класифікаційні схеми та принципи формування нечленованих речень.

Ключові слова: нечленовані речення, еквівалент речення, слова-речення, квазіречення, комунікативні конструкції, модальність, імпліцитність.

Кучер А.

Нечлененные предложения в современном украинском языке: статус, функции

В статье прослежена историография изучения нечлененных предложений, обозначены основные концепции по их обработке, установлена неоднозначность научных подходов в их изучении. Обращено внимание на проблемные вопросы в определении статуса таких предложений, морфологического оформления, подбора единого термина на их обозначение, структурно-семантических, формально-синтаксических и коммуникативных особенностей. Рассмотрены классификационные схемы и принципы формирования нечлененных предложений.

Ключевые слова: нечлененные предложения, эквивалент предложения, слова-предложения, квази-предложения, коммуникативные конструкции, модальность, имплицитность.

A. Kucher

Non-Articulated Sentences in Modern Ukrainian Language: Status and Function

The article is devoted to the consideration of problem issues in the study of uncounted sentences. The attention is paid to the urgency of studying syntactic structures of this type in view of the specificity of their qualifications and the absence of exhaustive theoretical and practical developments in this direction. The historiography of the study of non-articulated sentences is closely traced, the main scientific concepts are outlined and the ambiguity of scientific approaches in the description of the indicated units is noted. It has been found out that in the field of view of non-articulated sentences came from the end of the 19 century — beginning of 20 centuries in the context of the study of other language categories. At the present stage, scientific studies are distinguished by a selection of different criteria for the determination of non-articulated sentences, in particular, it concerns the morphological expression, their status, principles of termination, structural-semantic, formal-syntactic and communicative features.

It is revealed that the most common morphological marker is particles, modular words, exclamations, and less common parts of the language. The status of non-articulated sentences is determined, which in linguistics theory is based not more on quantitative-structural, but on semantic-syntactic and functional indicators, which fix modal values of assertion, negation, confirmation, etc. Non-articulated sentences appear as indissoluble syntactic structures, in which there are no pronounced subjective predicate intrasacrificial ligaments. Non-articulated sentences have fuzzy semantics due to specific formal-syntactic forms. Communicatively, these are communicative units that demonstrate the implication of the expression of information content, taking into account their contextual positions. In addition, a number of terms have been analyzed for the designation of syntactic structures of this type. In the future, we see the attraction of more research institutes specialized in this direction with the reinforcement of illustrative material for more thorough research of non-articulated sentences.

Key words: non-articulated sentences, equivalent sentences, word-sentences, quasi-sentences, communicative constructions, modality, implicitity.

Вступ. Наукова парадигма лінгвістичних досліджень на сучасному етапі демонструє зацікавлення вчених на питаннях комунікативно-прагматичної організації мови. У центрі уваги

науковців перебуває функційний аспект розвитку мови, який виявляє себе у площині мовленнєвих інноваційних трансформаційних процесів. Мовлення як реалізатор мовної системи є багатоплано-

вим явищем, що представляє різноманітні варіації на усіх мовних рівнях, зокрема і граматичному.

Сучасний синтаксис втілює два тенденційних напрями, один із яких тяжіє до синтаксичного ускладнення висловленого, інший, навпаки, спрямований на інформаційне та структурне розвантаження, зумовлюючи синтаксичне спрощення. Художнє і розмовне мовлення найяскравіше відображають всі новітні синтаксичні модифікації у зв'язку з індивідуалізованістю, непередбачуваністю та контекстуальною зумовленістю мовлення. На рівні організації тексту суб'єктивний чинник втілюється у фігурах експресивного синтаксису, серед яких виділяємо нечленовані конструкції.

Визначення проблеми. Нечленовані речення (НР) з огляду на свою змістову та синтаксичну нерозкладність, слабо виражену семантику, нестандартність умов функціонування та своєрідність лексико-прагматичних особливостей ставали неодноразово об'єктом наукового зацікавлення. Однак на сьогодні залишається низка проблемних питань, розв'язання яких викликає дискусії в описі та аналізі досліджуваних синтаксичних структур. У сучасному мовознавстві існує безліч підходів у вивченні НР, наукових трактувань щодо їх кваліфікаційних ознак, але вони не вирізняються своєю вичерпністю та однозначністю.

Актуальність статті зумовлена відсутністю детальної наукової інтерпретації НР, що стосується питань визначення їх статусу, граматичного вираження, класифікаційного та структурного наповнення, а також відсутністю загальноприйнятого терміна на позначення синтаксичних одиниць такого типу.

Мета статті — розглянути концептуальні позиції дослідників у вивченні нечленованих конструкцій, простежити закономірності їх функціонування шляхом встановлення семантичних, граматико-структурних та стилістичних особливостей.

Досягнення окресленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- 1) встановити диференційні ознаки досліджуваних синтаксичних структур на основі здійсненого теоретичного огляду;
- 2) висвітлити структурно-семантичні, формально-синтаксичні та функціональні особливості НР;
- 3) виявити специфіку їх морфологічного маркування;
- 4) здійснити спробу порівняльного аналізу НР із синтаксичними одиницями подібних типів;
- 5) з'ясувати статус нечленованих конструкцій із урахуванням їх кваліфікаційних показників;

Методологія дослідження. У статті використовуємо такі методи: аналіз та порівняння, що полягають у критичному опрацюванні мовознавчих теорій із цього напрямку й з'ясуванні подібних і відмінних наукових інтерпретацій; описовий,

що ґрунтується на системному розгляді основних особливостей досліджуваних одиниць.

Критичний огляд літератури. Простежуючи історичну етапність вивчення нечленованих структур, натрапляємо на наукові розвідки першої половини ХХ ст., авторами яких є Ф. Буслаєв, В. Виноградов, О. Шахматов, О. Пешковський. На ранніх етапах дослідження вирізнялися фрагментарністю, в яких НР були розглянуті в контексті інших мовних категорій. Згодом активізація дослідницьких пошуків посилилася, тим самим збагатився науковий арсенал завдяки працям В. Бабайцевої, Н. Валгіної, В. Виноградова, І. Вихованця, М. Вінтоніва, Н. Гуйванюк, П. Дудика, А. Загнітка, М. Каранської, М. Кобилянської, В. Мелікяна, О. Рудневої, М. Поспелова, І. Слинська, О. Шатілової, Н. Шведової, К. Шульжука та ін.

Ш. Баллі дещо раніше звернув увагу на конструкції такого типу, однак не окреслив їх у термінологічному визначенні. О. Шахматов звужено описує синтаксичну нерозчленованість, беручи до уваги лише вигуки. Дослідник одним із перших після створених граматик ХVIII–ХІХ ст. намагався якомога точніше окреслити статус вигуків із граматичного погляду. Наголошуючи на відсутності у вигуках функції номінації, що супроводжує дієслово, О. Шахматов все ж таки виявляє перехідні типи, так звані дієслівні вигуки, що виражають намагання мовця передати емоцію шляхом звуконаслідування. Тобто, цілком очевидно, що у своїх міркуваннях дослідник не заперечує можливості вигуків бути синтаксичним ядром речення. Це стосується тих вигуків, що є дублетами дієслів, наприклад: *Бац! Бух! Стук!* тощо [17, 57]. У зв'язку з нечітким розрізненням категорії стану й прислівників та з наданням розширених кваліфікаційних ознак прислівникам О. Шахматову не завжди вдається провести чітку межу між прислівниками та вигуками. Це стосується слова *Ні* у заперечному значенні та слова *Так*. Слово *Ні* дослідник відносить до прислівників, оскільки «слово виражає не тільки певне почуття, але і відомо уявлення» [17, 194].

Ф. Буслаєв вперше звернув увагу на речення стверджувальної та заперечної інтонацій, що представлено словами *Так, Ні*. О. Пешковський обмежився лише розглядом часток та вигуків, що є морфологічними маркерами нечленованих конструкцій. Вживання часток учений розглядає в системі вставних слів і позначає їх як «часткові слова». Ці частки не є членами речення, і частіше вони функціонують ізольовано, аніж у вставленому форматі. Дослідник вважає правильним визначати «часткові слова» фразами, тобто інтонаційними одиницями, а не граматичними. Вони не формують речення, оскільки набувають лише стверджувального або заперечного відношення до висловленого раніше. До складу «часткових слів» О. Пешковський відносить ще питальні та

спонукальні (*Невже? Хіба? Нехай* та ін.). Щодо реченнєвої функції вигуків, то вчений заперечує їх можливість створювати предикативні схеми речення, оскільки вони є «знаками відчуття, а не уявлення» [13, 410–411].

У другій половині ХХ ст. інтерес щодо дослідження нечленованих конструкцій поживається. На сьогодні, попри велику низку наукових праць, учені досі не визначили єдиного унормованого критерію їх опису, не вибрано загальноприйнятого терміна на позначення синтаксичних одиниць такого типу. У граматиках натрапляємо на різне термінування, яким послуговуються мовознавці. Це, зокрема, такі терміни, як: «слова-речення» (Н. Валгіна, П. Дудик, М. Поспелов, Н. Шведова); «нечленовані речення» (І. Вихованець); паралельно «слова-речення» і «нечленовані речення» (В. Бабайцева, М. Каранська, К. Шульжук); «релятеми» (М. Вінтонів); «квазіречення», «еквіваленти речення» (у вузькому розумінні) та «нечленовані речення» (А. Загнітко); «комунікати» (Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, І. Слинко), «комунікеми» (В. Мелікян) та ін. В енциклопедії «Українська мова» подано паралельні терміни «слова-речення» та «еквіваленти речення», що становлять «клас структурно нечленованих щодо засобів вираження предикативності синтаксичних одиниць із комунікативною функцією, опосередкованою конкретною ситуацією спілкування» [15, 609].

Слід зазначити, що прерогативним показником вияву НР для дослідників є функціональна потенційність цих структур виражати суб'єктно-модальні значення та інтерпретувати позамовну ситуацію. Саме тому для вчених у своїх міркуваннях важливою є вказівка на можливість речень такого типу бути самостійними виразниками конкретних мовленнєвих ситуацій попри свою граматичну обмеженість.

Незважаючи на те, що розгляд нечленованих структур перебуває в системі простого речення, вчені все ж надають різні коментарі з приводу їх структурно-семантичної природи у зв'язку зі специфічністю вираження формальних показників та функційного призначення.

На думку І. Вихованця, вони вступають у полярні відношення з двоскладними реченнями, відзначаючи «мінімальну кількість структурних схем нечленованих речень, максимальне обмеження, орієнтування на певні групи слів» [5, 69]. Дослідник зауважує особливість нерозчленованих структур у реалізації модально-часового плану, зазначаючи, що «предикативний стосунок до дійсності часто передається в них опосередковано, з “опорою” на модально-часовий план двоскладних і односкладних речень у складному синтаксичному цілому» [5, 69]. Враховуючи вище згадані критерії опису, нечленовані конструкції учений відносить до периферійної зони простого речення.

Н. Валгіна відзначає відсутність номінативного значення у словах-реченнях, відносячи їх до особливого структурного типу, що перебуває між односкладним та двоскладним реченнями [3, 191]. В. Бабайцева теж заперечує потенційну можливість слів-речень ставати носієм номінації, разом з тим відзначає позбавлення суб'єктно-предикативного членування та включає НР у ряд «двоскладні-односкладні-нечленовані» [1, 113].

В. Виноградов кваліфікує НР як «слова-речення». Учений констатує відсутність у них вираженого предикативного зв'язку суб'єкта і предиката. Однак беззаперечним, на думку дослідника, є інтонаційне оформлення такого речення, що виступає ідентифікатором завершеності останнього та є засобом його розрізнення з безінтонаційним словосполученням [4].

М. Каранська зазначає, що нечленованим простим реченням є «слово або стале словосполучення, котрому властива предикативна категорія модальності, що надає йому комунікативної функції речення». Дослідниця зауважує, що це слово або стале словосполучення може бути структурним елементом речення, модальною часткою, вказуючи на модальні характеристики речення, а в НР набуває самостійності, будучи модальним показником окремої думки [11, 139].

П. Дудик, студіюючи слова-речення, визначає їх синтаксичними еквівалентами речень, проте позбавленими граматичних значень, а отже, такими, що не містять членів речення. На думку вченого, значеннєво-функціональне наповнення цих речень залежить від слів чи словосполучень, що володіють диференційними модальними характеристиками. Подібною є думка К. Шульжука про функційну залежність та синтаксичну зумовленість нечленованих структур від інших членованих структур. Учений кваліфікує НР «еквівалентами речень» або «замінниками» і паралельно вживає термін «слова-речення» [19, 138–139].

А. Загнітко нечленовані конструкції схильний визначати як «еквіваленти речення» (у вузькому розумінні як «власне-еквіваленти») [9, 80, 82] та «квазіречення» [10, 108], відзначаючи у них високий ступінь семантичної абстрагованості. Такі речення, зазначає вчений, наповнені інформацією і не містять суб'єктно-предикативних значень, а отже, не є типовою формою простого речення. Описуючи комплексну еквівалентність досліджуваних синтаксичних одиниць, мовознавець зауважує, що «еквівалентність у жодному разі не означає повну формальну, семантичну і функційну тотожність, у цьому разі йдеться про можливість певного вислову заповнювати синтаксичну позицію речення і функційно дорівнювати йому» [9, 80].

Автори навчального посібника «Синтаксис сучасної української мови...», беручи до уваги швидше функційний критерій, вважають за до-

цільне кваліфікувати такі синтаксичні структури висловлюваннями чи комунікатами [14, 293]. Описуючи комунікати за значенням, дослідники визначають їх як логіко-модальні комунікати, за виражальними засобами — неповнозначними комунікатами.

Н. Шведова оперує терміном «слова-речення» і надає їм відносно-незалежного статусу висловлення. Стає очевидним, що для дослідниці у кваліфікуванні слів-речень визначальною постає комунікативна функція та їх інтонаційне оформлення [18, 420].

Зауважуємо конструктивне бачення М. Вінтоніва щодо семантико-синтаксичної природи нечленованих конструкцій. На думку дослідника, термін «слова-речення» є не дуже вдалим, оскільки цей критерій має суто кількісний показник, що нівелює провідні ознаки таких речень. Натомість мовознавець зауважує доцільність характеристики синтаксичних структур такого типу за синтаксичними критеріями та їх кваліфікації як мінімум у межах членованих і нечленованих структур [6, 156–157].

Ю. Беляєв кваліфікує контрукції нечленованого типу як нечленовані речення, зауважуючи, що вони «нічого не називають, не описують ситуацію, але, як і кожне речення, виражають думку про щось» [2, 174].

О. Шатілова вважає, що НР є своєрідно співвідносними з простими реченнями, попри це їх варто кваліфікувати як «особливі комунікативні конструкції, однак не реченневі» [16, 83].

Зауважуємо міркування В. Мелікяна, який розглядає НР як одиницю синтаксичної фразеології, що є своєрідними усіченими синтаксичними моделями усіченої форми, продиктованими комунікативною спрямованістю [12, 56]. Учений зазначає, що в НР семантичний план вираження превалює над формальним, що вирізняє від класичних моделей речення, в яких втілюється принцип актуального членування. Серед структурно-семантичних різновидів НР мовознавець виділяє такі: комунікеми, фразеосинтаксеми, стійкі моделі, стійкі звороти [12, 64–65]. Комунікеми становлять синтаксичне ядро НР і наділені, за переконаннями дослідника, непоняттєвою семантикою.

На наш погляд, не досить коректно і точно термін «слова-речення» відображає специфіку синтаксичних конструкцій такого типу, оскільки таке термінування фіксує лише формально-виражений структурний показник. Проте НР за своєю сутністю є набагато складнішими в плані тлумачення будовами, адже вони виступають конденсаторами як інформаційно-комунікативних смислів, так і відзначаються імпліцитністю лексико-граматичного вияву. Влучною з цього приводу є наукова позиція А. Загнітка, який зазначає: «Надання пріоритетності їм [нечленова-

ним структурам. — К. А.] як словам-реченням не може бути викінчено мотивованим у силу того, що і ціла низка номінативних односкладних речень здебільшого виражені одним словом, де останнє дорівнює реченню» [9, 81].

Вважаємо за доречне паралельне вживання понять «нечленоване речення» та «еквіваленти речень», але з розрізненням умов, за яких надаємо ці дефініції. Термін «нечленовані речення» сприймаємо в площині виражальних засобів та граматичного виміру думки, що відображає лексичну нечленованість елементів та граматичну цілісність структури, що в синтаксичній організації реалізована недиференційними членами.

Термін «еквіваленти речення» позиціонує структури нерозчленованого типу в комунікативно-прагматичному аспекті, що відображає їх здатність бути виразниками тих самих комунікативних значень, що й у простому реченні, хоч і у вигляді обмежених, деформованих структурних схем та зміни інтонаційного наповнення. На підтвердження нашої позиції наводимо міркування І. Вихованця про те, що нечленовані речення є компресованим варіантом традиційного речення, залежними від контекстуальних позицій. Схожість проявляється певною мірою і в семантичному плані, хоча в еквівалентів речень семантичне поле ослаблене, нечітко виражене. Враховуючи їх контекстуальну зумовленість, ця особливість є закономірною, але за певних потреб можна відтворити повноцінне смислове навантаження, спираючись на синтаксичні та змістові взаємозв'язки із сусідніми реченнями. Наприклад: — *Пан меценас, певно, на дворець ідуть?* — *запитав Стальський.* — **Ні** (І. Франко); у повноцінному відтворенні: *Пан меценас на дворець не ідуть.* Як зазначає П. Дудик, що значеннево-функційне наповнення цих слів-речень залежить від слів чи словосполучень, що володіють диференційними модальними характеристиками [8].

Вдаючись до критичного аналізу класифікаційних схем НР, можна простежити багатомірність їх опису, критеріями поділу тут виступають функційно-модальні, лексико-граматичні та семантичні показники. Досить дискусійним питанням залишається впорядкування структурно-семантичних різновидів НР. Класифікаційні схеми різняться своїм наповненням, що можна пояснити відмінністю в потрактуванні семантико-синтаксичних, формально-синтаксичних аспектів. Проте традиційно вчені беруть до уваги їх функціональність, інформаційну наповненість, здатність НР бути носіями комунікативних значень.

Однак морфологічне маркування, на думку більшості дослідників, реалізоване за допомогою часток, модальних слів та вигуків [19, 138; 1, 113; 5, 100; 15, 610; 9, 84] або їх поєднання та рідше — повнозначними частинами мови [8, 290]. Наприклад: *Та нараз він ударив себе долонею*

в чоло. — **Ага.** Ну, але я чув, що він би й цілі свої добра готов продати (І. Франко); **Правда, правда!** Значить, не потребує робити собі закидів, що перерву на хвильку (І. Франко); — **Ах!** Ото з мене забудько! (І. Франко); — **Га, га, га!** — **Ах, так.** Бідна Регінко, — мовила панночка, — ти стратила маму! (І. Франко); — **Фаталізм!** Судженої конем не об'їдеш (І. Франко).

Існує низка класифікацій нечленованих структур, кожна з яких демонструє різноманітні наукові підходи щодо їх укладання. Дуже схожими є класифікації К. Шульжука та П. Дудика, створені за комунікативними ознаками. Класифікація К. Шульжука містить такі групи слів-речень [19, 138–144]: стверджувальні, заперечні, питальні, спонукальні, емоційно-оцінні та слова-речення у функції структур мовного етикету. П. Дудик виділяє такі типи НР [8, 291–303]: стверджувальні: — *Властитель сього дому? — Так* (І. Франко); заперечні: — *І неже вам не жаль її? — Ні.* Знаєте, буває двоякий вираз терпіння у людей і у звірів... (І. Франко); питальні: — *Так? А то що інше.* Ну, так *allons, enfants de la patrie!* (І. Франко); емоційно-оцінні (вигуківі, іменникові): — **Ай, ай!** — мовив Стальський, зирнувши також на годинник (І. Франко); — **Дурниця!** — мовив совітник. — *Нині нема, завтра можуть бути...* (І. Франко); слова-речення мовного етикету: — **Прошу! Добрий вечір!** — мовив Євгеній не дуже-то приязно, не встаючи з місця (І. Франко). Класифікація за М. Каранською, дублює вищезгадану, але дослідниця ще виділяє спонукальні та бажальні НР [11, 139]. Н. Шведова подає розширену класифікацію, теж беручи за основу комунікативний аспект і термінуючи НР виразами [18, 420–421]: 1) вирази ствердження, заперечення, погодження тощо; 2) вирази привітань і відповідей на них; 3) вирази волевиявлення, заклику до дій тощо; 4) вирази різноманітних почуттів, емоцій; 5) вирази питань, відповідей; 6) звуконаслідування і звуконаслідувальні заклики тварин; 7) ізольовані звертання-заклики.

І. Вихованець та В. Бабайцева пропонують класифікувати НР за морфологічним вираженням [5, 102; 1, 113]: НР, виражені частками; нечленовані модальні речення; нечленовані вигуківі речення. Детально опрацював функційну типологію власне-еквівалентів речення А. Загнітка, який виділяє два різновиди [9, 84]: стверджувальні (актуалізаційно- або власне-стверджувальні, неактуалізаційно-стверджувальні, підсумково-стверджувальні, підтверджувально-стверджувальні); заперечні (власне-заперечні, монологічноцентрично заперечні).

Дослідивши різні класифікації, можемо дійти висновку про те, що неусталеність наукових поглядів щодо відбору кваліфікаційних ознак НР дуже ускладнює однозначне виділення останніх з-поміж інших типів простого речення. За на-

шими спостереженнями, НР у формально-синтаксичному плані є схожими з певними видами номінативних та неповних речень. Під час опрацювання ілюстративного матеріалу із підкріпленням розгляду теоретичних наукових міркувань можна натрапити на досить схожі приклади, що може свідчити про їх близькість як мінімум у формально-синтаксичному вияві. Наприклад: **Красота**, — тихо промовив Жерляга. — *Чого ще кращого треба?* (С. Скляренко) — емоційно-оцінне іменникове; **Ох, яка ж краса!** Сад увесь убрався в іній (П. Тичина) — оцінне номінативне. Попри контекстуальну зумовленість двох типів речень очевидно, що семантичне наповнення буттєвості присутнє лише в оцінному номінативному реченні, адже оцінна інтонація обов'язково супроводжується вказівкою на наявність об'єктів, предметів тощо. Як зазначено в граматиках, суттєвою ознакою номінативних речень є ствердження буття або явища, тобто їм притаманна семантика буттєвості, яка є відсутньою в словах-реченнях. Емоційно-оцінні іменникові слова-речення споріднює з оцінно-номінативними лише семантично-експресивна оцінка висловленого, висвітлення інформації в площині теперішнього часу та схожість виражених морфологічних форм граматичного складу речень.

Із цього приводу І. Вихованець зазначає: «Основною ознакою нечленованих конструкцій є те, що вони позбавлені семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних аспектів, проте втілення певної думки у цих реченнях наявне [5, 100–102]. Натрапляємо на схожі міркування П. Дудика, який схильний вважати, що у зв'язку з обмеженням морфологічного вираження слів-речень (здебільшого службові частини мови, рідше — повнозначні) вони «не містять у семантичному аспекті визначеного суб'єкта, позбавлені семантики дії, ознак, об'єктів дій тощо» [8, 316]. На думку А. Загнітка, речення типу **Яка краса!** — тихо вигукнула мати варто розглядати не як еквіваленти речень, а як «номінативне за умови їх інтонаційної цілісності і двоскладне за умови наявності в них паузи між двома елементами» [9, 82].

Із огляду на реалізацію головного репрезентанта емоційно-оцінкових іменникових слів-речень можна помітити їх подібність із називним уявленням, який теж спрямований на продукування суб'єктивної дійсності та ірраціонального сприйняття. Наприклад: **Оце життя!** Щодуху мчать — їм весело, буксують — їм весело теж... (О. Гончар) — емоційно-оцінкове іменникове слово-речення; **Син!** Двадцять років, а вже біжить на поміч (М. Стельмах) — називний уявлення. Тож зауважуємо схожі функційні та граматичні показники двох типів речень, у зв'язку з чим інколи стає складно визначити типологічність таких речень, що, на нашу думку, демонструє біполярну приналежність досліджуваних структур.

В особливий тип П. Дудик виділяє неповні речення-відповіді, що є виразниками заперечення або ствердження, на які накладається додатковий модально-змістовий відтінок (реакції мовця). Структурним ядром таких речень є займенник або займенниковий прислівник [8, 270]. Із певною мірою сумніву схожі речення (деякі з речень-відповідей) дослідник відносить до стверджувальних НР із центровими елементами: *Нічого, Та нічого, Не без того*. Наприклад: *Значить, відомості деякі батькові привезли? — Не без того, — відповідь стримано* (М. Стельмах) — НР [8, 295]; *Оженились думаєш? — Не без того* (М. Стельмах) — неповне речення [8, 274]. Долаючи кваліфікаційну невизначеність та простежуючи характерні ознаки НР, можна помітити, що більшість з них демонструє певну семантичну ослабленість, адже для розмовного мовлення така особливість є закономірною, оскільки НР є контекстуально зумовленими з одночасним можливим пропуском граматично важливих компонентів.

Неоднозначними є думки дослідників із приводу віднесення звуконаслідувальних слів до категорій НР. М. Поспелов вважає за доцільне звуконаслідувальні слова типу *Мяу, Тпрр* та ін. розглядати поза межами слів-речень, оскільки, на думку дослідника, звуконаслідування не виявляють жодних предикативних характеристик (особи, часу, модальності), хоч і оформлені у вигляді окремих висловлень, які, за класичним науковим витлумаченням, становлять собою «мовленнєві утворення, що входять поза звичайні формально-синтаксичні межі речення» [7, 313]. М. Каранська наголошує на коректності розрізнення нечленованих конструкцій від вигуківих, які описують почуття або звуконаслідування і не є виразниками певних думок [11, 141], наприклад: — *У-га! Скрип-скрип! Скрип-скрип!* — *Передражнявав він якомсь злобно і гірко* (І. Франко). Н. Шведова з цього приводу висловлює протилежні думки, відносячи звуконаслідування і звуконаслідувальні заклики тварин до складу слів-речень. На наш погляд, звуконаслідування однозначно не можна сприймати як традиційне речення, однак все ж таки варто розглядати в контексті слів-речень, що являють структурно-модифікаційну реченнєву модель, чим і демонструють інформаційну імпліцитність.

Немає однастайності в наукових колах і щодо приналежності мовних етикетних формул до слів-речень, хоча переважно структури такого типу перебувають у межах класифікаційних типів слів-речень [1, 113; 7, 314; 12, 87; 8, 302; 19, 139]. Автори «Проблемних питань» схильні відмежовувати етикетні формули від інших комунікатів, визначаючи їх як «комунікати мовного етикету» [14, 294]. Вибірково етикетні формули описує М. Каранська, яка до групи емоційно-оцінних слів-речень відносить лише форми привітання та прощання, допускаючи в їх структурі вживання

вставних слів та звертань [11, 140]. У запропонованій класифікації слів-речень Н. Шведової натрапляємо на вирази привітання, подяки, побажання тощо. Окрім цього, дослідниця зауважує тенденцію щодо можливості таких фраз ставати самостійним лексичним зразком за умови відсутності прийменників. Разом із тим вона допускає їх поширення залежними формами, проте з певним обмеженням, наприклад: *До побачення в Києві* [18, 420–421]; *Прошу от сюди!* (І. Франко).

П. Дудик етикетні слова зараховує до НР, але умовно, оскільки вони не мають ні стверджувального, ні заперечного значення, їх експресивно-модальна оцінка є обмеженою. Учений постулює: «Підставою для зарахування таких утворень до слів-речень служить, з одного боку, їх здатність виражати ставлення до особи і, з другого — нерозкладність синтаксичної будови, відсутність у ній членів речення» [8, 302]. Дослідник допускає їх можливість сполучатися зі звертаннями, наприклад: — *Здорові, пане Вагман!* — *мовив Євгеній, порівнявшись з Вагманом* (І. Франко); — *Перепрошаю, пане бурмістр,* — *мовив Вагман* (І. Франко). М. Поспелов усі види етикетних формул виділяє в особливу групу слів-речень [8, 314].

Результати досліджень та обговорень. Здійснений аналіз нечленованих конструкцій (НК) продемонстрував багатоаспектність їх вивчення й разом з тим неусталеність дослідницьких концепцій, які ґрунтуються на доборі різних мовознавчих підходів. Учені прагнуть до викінченого визначення та опису кваліфікаційних параметрів із метою створення загальноприйнятої теоретико-практичної наукової бази студіювання НК, з огляду на це дослідницькі пошуки не вичерпані. Опрацювавши низку мовознавчих праць, зауважуємо, що найбільш влучними термінами на позначення синтаксичних конструкцій нечленованого типу є «нечленоване речення» або «еквівалент речення». У граматичному плані НР визначаємо як особливий тип простого речення із нетиповими формами предикативних зв'язків. НР вирізняються структурною спаяністю компонентів та комінукативною зумовленістю. НР втілюють принцип мовної економії, конденсуючи в собі повноцінні думки, тому в комунікативному акті їх варто розглядати як відносно самостійну мовленнєву модель.

Нечленованість регламентована системою специфічних структурно виражених предикативних зв'язків і постає як цілісність лексико-граматичних категорій із урахуванням модальних значень. Складники НР у зв'язку із синтаксичною недиференційністю не містять суб'єктних та предикатних позицій, тому не співвідносяться з жодною традиційною моделлю речень і не мають усталених граматичних схем відтворення. У комунікативному плані еквіваленти речення демонструють імпліцитність вираження змістів,

що нестандартно проявляється у семантичній площині. Інтонаційне оформлення є ідентифікатором завершеності певної думки. Специфічність конструктивних та інтонаційно-синтаксичних способів вираження предикативності в НК надає підвищеної емоційності в контекстуальних позиціях та суб'єктивного спрямування. У зв'язку з цим НР стають засобом оригінального осмислення дійсності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Стаття є спробою комплексного аналізу НР, що зумовлена необхідністю вивчення мовних синтаксичних явищ, які не вкладаються в

класичні зразки речення, зокрема тих аспектів їх дослідження, що є дискусійними у мовознавчій теорії. Пропонованим дослідженням проблематику опису та аналізу НК не вичерпано, воно постає як один із варіантів інтерпретування, що потребує подальшого ґрунтовного студювання в руслі загальномовної лінгвістичної традиції. На перспективу вбачаємо залучення до аналізу більшої кількості наукових праць із цього напрямку, зокрема зарубіжних, та фактичного матеріалу, що дасть змогу детальніше опрацювати НР у семантичному, формально-синтаксичному та комунікативному аспектах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабайцева В.В. Современный русский язык [Текст] : [учеб. в 3-х частях] / В.В. Бабайцева, Л.Ю. Максимов. — М. : Просвещение, 1987. — Ч. 3: Синтаксис. Пунктуация. — 256 с.
2. Беляев Ю.И. Синтаксис современного русского литературного языка / Ю.И. Беляев. — Crzestochowa : Wyd-wo Akademii im. Jana Dlugosza, 2007. — 442 s.
3. Валгина Н.С. Современный русский язык: Синтаксис : учебник / Н.С. Валгина. — 4-е изд., испр. — М. : Высш. шк., 2003. — 416 с.
4. Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения // Исследования по русской грамматике : избр. тр. — М. : Наука, 1975. — С. 254–294.
5. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І.Р. Вихованець. — К. : Либідь, 1993. — 368 с.
6. Вінтонів М.О. Актуальне членування речення і тексту : формальні та функційні вияви : монографія / М.О. Вінтонів ; відп. ред. А.П. Загнітко. — Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2013. — 327 с.
7. Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык: Синтаксис / Е.М. Галкина-Федорук. — М. : Изд-во Москов. ун-та, 1957. — 515 с.
8. Дудик П.С. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за ред. І.К. Білодіда]. — К. : Наукова думка, 1972 — 516 с.
9. Загнітко А.П. Еквіваленти речення: статус, обсяг і функційна типологія / А.П. Загнітко // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць ; наук. ред. А.П. Загнітко. — Донецьк : ДонНУ, 2009. — Вип. 19. — С. 79–91.
10. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис : монографія / А.П. Загнітко. — Донецьк : ДонНУ, 2001. — 662 с.
11. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови : навч. посіб. / М.У. Каранська. — К. : Либідь, 1995. — 312 с.
12. Меликян В.Ю. Современный русский язык. Синтаксис нечлененого предложения : [учеб. пособ.] / В.Ю. Меликян. — Ростов н/Д. : Изд-во РГПУ, 2004. — 288 с.
13. Пешковский А.М. Русский язык в научном освещении / А.М. Пешковский. — 8-е изд., доп. — М. : Языки славянской культуры, 2001. — 544 с.
14. Слинько І.І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання : навч. посіб. / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. — К. : Вища шк., 1994. — 670 с.
15. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. — 824 с.
16. Шатілова О.С. Спонукальний потенціал еквівалентів речення / О.С. Шатілова // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць]. — Донецьк : ДонНУ, 2012. — Вип. 25. — С. 79–83.
17. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка / А.А. Шахматов ; вступ. ст. д-ра филол. наук, проф. Е.В. Клобукова; ред. и коммент. проф. Е.С. Истриной. — 3-е изд. — М. : Эдиториал УРСС, 2001. — 624 с.
18. Русская грамматика : в 2 т. / [гл. ред. Н.Ю. Шведова]. — М. : Наука, 1980. — Т. 2: Синтаксис. — 1980. — 709 с.
19. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови : підручник / К.Ф. Шульжук. — К. : Видавничий центр «Академія», 2004. — 408 с.

REFERENCES

1. Babaitseva, V.V. & Maksimov, L.Yu. (1987). *Sovremennyi russkii yazyk: uchebnykh v 3-kh chastiakh* [Modern Russian Language] Ch. 3: Sintaksis. Punktatsiia. Moscow, Prosveshchenie, 256 p.
2. Beliaev, Yu.I. (2007). *Sintaksis sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka* [Syntax of the Modern Russian Literary Language]. Czestochowa, Wyd-wo Akademii im. Jana Dlugosza, 442 p.
3. Valgina, N.S. (2003). *Sovremennyi russkii yazyk: Sintaksis* [The Modern Russian Language: Syntax]. Moscow, Vysshiaia shkola, 416 p.
4. Vinogradov, V.V. (1975). *Osnovnyie voprosy sintaksisa predlozheniia* [Main Issues of Syntax of Sentence]. *Izbrannyye trudy. Issledovaniia po russkoi grammatike*. Moscow, Nauka, pp. 254–294.
5. Vykhoanets, I.R. (1993). *Hramatyka ukrainskoi movy. Syntaksys* [Grammar of the Ukrainian Language. Syntax]. Kyiv, Lybid, 368 p.
6. Vintoniv, M.O. [2013]. *Aktualne chlenuvannia rechennia i tekstu: formalni ta funktsiini vyivai* [Actual Division of Sentence and Text: formal and functional expressions]: monograph. In A.P. Zahnitko (Ed.). Donetsk, Donetskyi natsionalnyi universytet, 327 p.
7. Galkina-Fedoruk, E.M (1957). *Sovremennyi russkii yazyk: Sintaksis* [Modern Russian Language: Syntax]. Moscow, Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 515 p.
8. Dudyk, P.S. (1972). *Suchasna ukrainska literaturna mova. Syntaksys* [Modern Ukrainian Literary Language. Syntax]. In I.K. Bilodida (Ed.). Kyiv, Naukova dumka, 516 p.
9. Zahnitko, A.P. (2009). *Ekvivalenty rechennia: status, obsiah i funktsiina typolohiia* [Sentence Equivalents: Status, Volume and Functional Typology]. *Linhvistychni studii : zbirnyk naukovykh prats*, 19, 79–91.
10. Zahnitko, A.P. (2001). *Teoretychna hramatyka ukrainskoi movy: Syntaksys* [Theoretical Grammar of Ukrainian Language: Syntax]: monograph. Donetsk, DonNU, 662 p.
11. Karanska, M.U. (1995). *Syntaksys suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy* [Syntax of Modern Ukrainian Literary Language]. Kyiv, Lybid, 312 p.
12. Melikian, V.Yu. (2004). *Sovremennyi russkii yazyk. Sintaksis nechlenimogo predlozheniia* [The Modern Russian Language. Syntax of the Non-Cancellable Sentence]. Rostov n/D, Izd-vo RGPU, 288 p.
13. Peshkovskii, A.M. (2001). *Russkii yazyk v nauchnom osveshchenii* [Russian Language in scientific Coverage]. (8th ed.) Moscow, Yazyki slavianskoi kultury, 544 p.
14. Slynko, I.I., Huivanyuk, N.V. & Kobylanska, M.F. (1994). *Syntaksys suchasnoi ukrainskoi movy: Problemni pytannia* [Syntax of Modern Ukrainian Language: Problematic Questions]. Kyiv, Vyshcha shkola, 670 p.
15. *Ukrayinska mova: Entsyklopediia* [Ukrainian Language: Encyclopedia]. (2004). In V.M. Rusanivskyyi, O.O. Taranenko, & M.P. Ziabliuk et al. (Eds.), (2nd ed.). Kyiv, Vydavnytstvo «Ukrainska entsyklopediia» im. M. P. Bazhana, 824 p.
16. Shatilova, O.S. (2012). *Sponukalniyi potentsial ekvivalentiv rechennia* [Stimulus Potential of Sentence Equivalents]. *Linhvistychni studii*, 25, 79–83.
17. Shahmatov, A.A. (2001). *Sintaksis russkogo yazyka* [The Syntax of the Russian Language]. Vstup. stattia d-ra filol. nauk, prof. E.V. Klobukova; redaktsiia i komentarii prof. E.S. Istrinoy. (3rd ed.) Moscow, Editorial URSS, 624 p.
18. *Russkaia grammatika: v 2 t.* [Russian Grammar: in 2 v.]. (1980). In N.Yu. Shvedova (Ed.). Vol 2. Sintaksis. Moscow, Nauka, 709 p.
19. Shulzhuk, K.F. (2004). *Syntaksys ukrainskoi movy* [Syntax of Ukrainian Language]. Kyiv, Vydavnychi tsestr «Akademiia», 408 p.

СИНТАКСИЧНІ КОНКРЕТИЗАТОРИ В СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ: ТИПОЛОГІЙНО-КВАЛІФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ

Аксьонова І.О.,

Донецький національний університет імені Василя Стуса,
вул. 600-річчя, 21, м. Вінниця, 21000
i.aksonova@donnu.edu.ua

У статті проаналізовано синтаксичні конкретизатори в структурі простого речення, розглянуто різні аспекти дослідження конструкцій конкретизування, з'ясовано їх статус у системі граматичних категорій, визначено типологічно-кваліфікаційні ознаки, синтаксичний зв'язок, яким поєднані конкретизувальні компоненти з граматичною основою речення.

Ключові слова: синтаксичний конкретизатор, логико-синтаксична категорія, уточнення, просте речення, синтаксичний зв'язок.

Аксёнова И.

Синтаксические конкретизаторы в структуре предложения: типологически-квалификационные признаки

В статье проанализированы синтаксические конкретизаторы в структуре простого предложения, рассмотрены различные аспекты исследования конструкций конкретизирования, выяснен их статус в системе грамматических категорий, определены типологически-квалификационные признаки, синтаксическая связь, которой сочетаются конкретизирующие компоненты с грамматической основой предложения.

Ключевые слова: синтаксический конкретизатор, логико-синтаксическая категория, уточнение, простое предложение, синтаксическая связь.

I. Aksonova

Syntactic Concretizers in Sentence Structure: Typological-Qualification Signs

The article analyzes syntactic concretizers in the structure of a simple sentence, examines various aspects of concretizer constructions research, clarifies their status in the system of grammatical categories, defines typological-qualification signs, syntactic relationship, which combines concretizer components with grammatical basis of the sentence.

Linguists began to study concretizer structures from the second half of the twentieth century. However, there is still no generally accepted systemic view of this category, and there is no clear scientific theory that causes the non-differentiation between the refinement members of the sentence with the apposition, the homogeneous members of the sentence, the explanation, the separate members of the sentence, inclusion, etc.

The purpose of the study is to determine the typological-qualification features of syntactic concretizers in the sentence structure.

M. M. Shansky introduced the notion of refinement as a syntactic phenomenon. In Ukrainian studies, for the first time, information on refinement members of the sentence appears in the works by O. M. Parkhomenko, B. M. Kulik and others. But not all linguists consider the concretizer constructions members of the sentence.

For a short time of research on constructions with the meaning of concretizing in grammar, there is a contradictory idea of refinement. In linguistics, this category has received different interpretations of "refinement", "separate the specifying of the sentence", "explanatory separated turnover", "explanatory, the specifying turnover", "sentence with indirect component", "separate secondary member with the value clarification" and others.

The results of the scientific research give grounds to assert that the syntactic concretizer is an independent logical-syntactic category, which is combined with the grammatical basis of the sentence with a double syntactic connection, is in the postposition of the refined component, is always separated, gives to any term the sentence additional, more detailed information, usually in semantic plane, a syntactic concretizer correlates with what specifies, as partial and general, as a narrower and broader concept.

Key words: syntactic concretizers, logical-syntactic category, refinement, simple sentence, syntactic double bond connection, typological-qualification signs.

Вступ. Просте ускладнене речення є предметом дослідження багатьох мовознавців. Науковці розробляли різні аспекти теорії відокремлених другорядних членів речення, вставних і вставлених компонентів, однорідних членів речення, пояснення, уточнення тощо. Зокрема, питання конструкцій конкретизування проаналізовано в працях І.М. Арібжанової, Н.С. Валгіної, І.Р. Вихованця, Є.М. Галкіної-Федорук, А.П. Загнітка, Л.В. Захарової, М.Я. Оленяк, А.Ф. Прияткіної, О.Г. Руднева, І.І. Слинька, Н.С. Фоміної, Т.Б. Фунтової та ін. Незважаючи на певні успіхи, питання про синтаксичні конкретизатори залишається маловивченим.

Актуальність дослідження полягає в тому, що сьогодні немає загальноприйнятого системного погляду щодо цієї категорії, також відсутня чітка наукова теорія, що є причиною нерозмежування синтаксичних конкретизаторів із однорідними членами речення, прикладкою, поясненням, відокремленими членами речення, включенням тощо. Активне використання синтаксичних конкретизаторів, необхідність їх ґрунтовного осмислення з позиції нових досягнень лінгвістики вимагає нових пошуків у цій галузі синтаксису.

Мета статті — з'ясувати типологічно-кваліфікаційні ознаки синтаксичних конкретизаторів у структурі речення.

Поняття про уточнення як синтаксичне явище увів у другій половині ХХ ст. М.М. Шанський. Науковець зазначає: «Уточнення як пояснювальні члени виступають у реченні <...> завжди відокремленим членом зазвичай після того члена, який вони пояснюють або визначають, і можуть бути при будь-якому члені речення» [5, 92].

Результати дослідження та обговорення. У своїх дослідженнях мовознавці звертають увагу на головні ознаки конструкцій конкретизування. Наприклад, Т.А. Александрова виокремлює такі особливості «уточнювальних відокремлених членів речення»: особливі логічні відношення між поняттями, смисл, характер зв'язку, формальні показники, можливість вживання при будь-якому члені речення, вираження категорії уточнення не тільки в простому, а й в складному реченні [1, 15–16]. А.Ф. Прияткіна наголошує, що уточненню як синтаксичній конструкції притаманні такі риси: безсполучниковий зв'язок членів ряду, обов'язкова відокремлювальна інтонація, яка пов'язує другий член із першим і є єдиним показником відношень між ними [12, 37].

В українському мовознавстві перші відомості про уточнювальні члени речення знаходимо в працях О.М. Пархоменка, Б.М. Кулика та ін. Наприклад, Б.М. Кулик зазначає, що відокремленими можуть бути уточнювальні чи конкретизувальні члени: обставини місця, часу, способу дії, означення, прикладки, рідше — присудки. Мовознавець визначає уточнення як слова і словоспо-

лучення, що слугують для уточнення, пояснення змісту якогось члена речення [8, 167]. Б.М. Кулик підкреслює, що уточнення майже завжди пов'язане з обмеженням уточнюваного поняття, звуженням його, а випадки, коли уточнювальний член виражає ширше поняття, ніж уточнюваний, мовознавець вважає малопоширеними.

За нетривалий час досліджень конструкцій зі значенням конкретизування в граматиці виникає суперечливе уявлення про цю категорію. Наприклад, не всі лінгвісти з-поміж членів речення виділяють конкретизувальні конструкції. Автори «Русской грамматики» такі компоненти називають «пояснювальними відокремленими зворотами», які уточнюють, конкретизують той чи той член речення [13, 186]. На думку мовознавців, відокремлення пояснювального звороту на відміну від напівпредикативних зворотів залежить не від граматичної природи його головного слова, а від інших чинників: значення уточнення чи пояснення та обсягу відокремленої групи. В «Русской грамматике» дослідники пропонують класифікацію «пояснювальних зворотів» за морфологічним принципом. Згідно з нею виділяють субстантивні, ад'єктивні, адвербіальні, вербумфінітні, інфінітивні «пояснювальні звороти».

І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська також не визначають уточнювальні одиниці як члени речення, оскільки вони не входять до складу моделі, а тільки поширюють її на рівні комунікативного вживання. На їхню думку, більш доцільно послуговуватися поняттям «пояснювально-уточнювальні звороти», яке науковці тлумачать як відокремлені конструкції, що пов'язані з різними членами речення особливим пояснювальним чи уточнювальним зв'язком [14, 364]. Дослідники розмежовують уточнення та відокремлені члени речення, вказують, що вони відрізняються структурно і семантично. Семантично уточнення конкретизують компоненти висловлення, а напівпредикативні звороти містять додаткове повідомлення. Зі структурного погляду пояснювально-уточнювальними зворотами можуть бути будь-які члени речення — головні та другорядні, напівпредикативними — тільки другорядні. Напівпредикативні звороти можуть бути постпозитивні й препозитивні, пояснювально-уточнювальні майже завжди постпозитивні [14, 364].

Різні є думки щодо зв'язку синтаксичного конкретизатора з іншими компонентами речення. Деякі мовознавці вважали, що це підрядний зв'язок, інші наголошували, що специфіка зв'язку виявляється в наголосі, інтонації та пунктуації. І.М. Арібжанова зазначає, що спочатку увага дослідників була зосереджена на тому, як зв'язується уточнення з уточнюваним компонентом, а згодом зв'язкові можливості уточнення «розширили» за рахунок третього складника, опорного для уточнювального члена: «Це вже подвійний зв'язок, з трьома ліні-

ями зв'язаності: основною для уточнювальної конструкції = уточнюваний компонент + уточнення; базовою = опорне слово + уточнюваний компонент; опосередкованою = опорне слово для уточнюваного + уточнення» [2, 66].

І.Р. Вихованець кваліфікує уточнювальні конструкції як «опосередковані другорядні члени речення», у яких уточнювальні компоненти поєднані з граматичною основою речення опосередкованим синтаксичним зв'язком, що «характеризується синтаксичною нерівноправністю поєднаних ним членів речення, один з яких (залежний) підпорядкований опорному, з одного боку, і через посередництво опорного співвідноситься з третім членом або предикативним ядром, щодо якого координуються семантико-синтаксичні функції опорного й залежного компонентів, поєднаних опосередкованим підрядним зв'язком, з другого боку» [4, 26]. На думку мовознавця, типовими засобами вираження такого різновиду підрядного синтаксичного зв'язку є сполучники *тобто й або*, закріплені порядком компонентів тощо.

А.П. Загнітко звертає увагу на речення з опосередкованими компонентами та зауважує, що «опосередкований синтаксичний зв'язок властивий для другорядних членів речення, які пов'язані з реченневою структурою опосередковано, через наявність ще одного члена речення: *Хлопці стояли неподалік, під деревами* ← *Хлопці стояли неподалік + Хлопці стояли під деревами*» [6, 239]. Як зазначає мовознавець, опосередковані компоненти речення є результатом згортання окремих самостійних речень у компоненти реченневої структури за рахунок редукції тотожної семантики. А.П. Загнітко до опосередкованих членів речення зараховує такі, що характеризуються або повторним значенням, або уточненням. Дослідник наголошує, що статус таких компонентів реченневої структури до цих пір є нез'ясованим, оскільки одні з них розглядають у складі відокремлених членів речення, інші — у складі однорідних членів речення, а ще інші кваліфікують як прикладки.

У працях російських лінгвістів подвійний зв'язок, який поєднує уточнювальні компоненти з граматичною основою речення, називають різновидом приєднувального і визначають як слабкомаркований зв'язок (оскільки відсутні формальні засоби вираження, крім інтонації). Наприклад, Л.В. Захарова зауважує, що уточнювальна конструкція в простому реченні — це двокомпонентна структура, яка складається з уточнюваного та відокремленого уточнювального компонентів, побудована на основі подвійного приєднувального зв'язку і слугує синтаксичною формою для реалізації семантичного уточнення певного члена речення [7, 7]. Дослідниця підкреслює, що цей приєднувальний зв'язок має спільні риси з сурядністю (паралелізм і відкритість конструкцій) та пі-

дрядністю (семантична нерівнозначність компонентів). Але не є синтезом цих традиційних зв'язків, оскільки приєднання — це самостійне складне семантико-синтаксичним явище, специфікою якого є поширеність на всі члени речення (головні та другорядні), вираження синтаксичних відношень уточнення і домінування семантичного чинника у визначенні синтаксичної залежності компонентів уточнювальної конструкції [7, 58–61].

Уточнення як логіко-синтаксичну категорію визначає Т.Б. Фунтова та виокремлює такі її диференційні ознаки: двочленність конструкції (уточнюваний — уточнювальний компонент), особливі комбінації засобів вираження компонентів уточнення, специфічна інтонація уточнення, безсполучниковий і сполучниковий зв'язок. Основне призначення уточнення, як зазначає дослідниця, — виразити думку більш точно, вживаючи конструкцію з двох і більше компонентів, що зіставляються за обсягом переданої інформації.

На думку М.Я. Оленяк, уточнення — «це логіко-синтаксична категорія, яка є засобом реалізації прагматичних цілей та комунікативної заданості, формальним показником якої є як мінімум бінарна конструкція, в якій компоненти співвідносяться відповідно до обсягу інформації, що передається» [10, 5]. Дослідниця наводить критерії розмежування уточнення з іншими суміжними категоріями: прикладкою, вставкою, однорідними членами речення, включенням, виключенням та поясненням. А також звертає увагу, що ці категорії можуть входити до складу уточнювальної конструкції за певних умов.

М.Я. Оленяк, аналізуючи прикладку та уточнення, наголошує, що обидві конструкції є двочленними, їм властиво надавати додаткову інформацію, але прикладка є атрибутивною, вказує на якість предмета, не уточнюючи його. Різниця між цими категоріями, на думку дослідниці, полягає у відокремленості уточнення та атрибутивності прикладки. Порівняно зі вставними конструкціями уточнення, як зауважує М.Я. Оленяк, завжди стосується якогось конкретного члена речення (тоді як вставні конструкції можуть надавати додаткову інформацію якомусь одному члену речення або ж інформативно доповнювати речення загалом, безвідносно до конкретного його члена), може займати будь-яку позицію в реченні (на відміну від вставки). Уточнення і однорідні члени мовознавець диференціює за такими ознаками: уточнення є поєднанням більш загального та більш детального, у випадку однорідних членів речення — це поєднання рівноправних одиниць одного рівня.

Досить суперечливим є питання щодо розмежування пояснення і синтаксичних конкретизаторів. Існує багато різних поглядів щодо співвідношення цих категорій. Одні мовознавці розмежовують ці категорії (Л.В. Захарова, М.Я. Оленяк, Т.Б. Фунтова), інші взагалі не розглядають питання

про можливі відмінності між поясненням і уточненням, використовують тільки поняття «уточнення» або тільки поняття «пояснення» (В.В. Бабайцева, М.Г. Шатух). Також є позиція, згідно з якою пояснення та уточнення кваліфікують як вид і підвид. Уточнення розглядають як вид пояснення (І.Л. Ашмаріна, А.Ф. Прияткіна), а пояснення — як вид уточнення (Т.А. Александрова).

А.Ф. Прияткіна, аналізуючи уточнення і пояснення як різновиди пояснювальних конструкцій, диференціює їх за певними ознаками. На її думку, у пояснювальних відношеннях тотожність об'єктів спеціально стверджується, що оформлюється певними службовими словами або еквівалентною їм за функцією інтонацією. Уточнювальні ж відношення цього ствердження не мають, як і не мають спеціальних засобів оформлення. Уточнення як конструкція оформлюється тільки за допомогою відокремлення другого члена. Іншою рисою розрізнення уточнення і пояснення, як зауважує А.Ф. Прияткіна, є можливість другого дублювати синтаксичну функцію слова, яке пояснюється, тобто в реченні відбувається номінація однієї і тієї самої події. Уточнення ж немає функції дублювання, оскільки уточнювальне — це завжди щось нове, інше, додаткове [12, 34].

На думку Л.В. Захарової, таке розмежування пояснення і уточнення в теорії А.Ф. Прияткіної має певні протиріччя та наводить такі диференційні ознаки: на лексичному рівні компоненти уточнення характеризуються співвідношенням з різними денотатами, компоненти пояснення — із загальним денотатом, з погляду логіки компоненти уточнення виражають поняття загального та часткового, компоненти пояснення — тотожності. Як зазначає дослідниця, комунікативним завданням уточнювальної конструкції є уточнення, конкретизація, деталізація, а пояснювальної — пояснення, актуалізація значення через повторне

найменування. За кількістю компонентів уточнювальні конструкції бінарні, але можуть складатися з декількох послідовно уточнювальних елементів, тобто можливе «нанизування» уточнень. Пояснювальні конструкції завжди бінарні [7]. Л.В. Захарова наголошує, що уточнення та пояснення мають структурні, смислові та граматичні відмінності, що дає можливість вважати їх самостійними синтаксичними категоріями.

Отже, синтаксичний конкретизатор — це неоднорідна синтаксична категорія, яку кваліфікують як «уточнювальний член речення», «відокремлений другорядний член зі значенням уточнення», «пояснювальний відокремлений зворот», «пояснювально-уточнювальний зворот», «опосередкований другорядний член речення», «речення з опосередкованим компонентом» та ін. Але враховуючи ці дослідження, можна стверджувати, що це самостійна категорія, яка має свої типологічно-кваліфікаційні ознаки. Переважна більшість мовознавців одноставна в тому, що синтаксичний конкретизатор — це логіко-синтаксична категорія, яка поєднується з граматичною основою речення подвійним синтаксичним зв'язком, перебуває в постпозиції щодо уточнюваного компонента, завжди відокремлюється, надає будь-якому члену речення додаткову, більш детальну інформацію. У смисловому плані синтаксичний конкретизатор зазвичай співвідноситься з тим, що конкретизує як часткове і загальне, як вужче і ширше поняття.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в комплексному аналізі синтаксичних конкретизаторів, оскільки сучасний стан синтаксичної науки виявляє гостру потребу збору, систематизації численних синтаксичних конкретизаторів, вивчення їх структурно-семантичного вираження, виявлення специфіки функціонування в усіх стилях сучасної української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова Т.А. Уточняющие обособленные члены предложения / Т.А. Александрова // Русский язык в школе. — 1974. — № 2. — С. 15–21.
2. Арібжанова І. Уточнення як синтаксичне поняття / І. Арібжанова // Українське мовознавство. — 2011. — № 42. — С. 59–72.
3. Ашмаріна І. Л. Уточнение как член предложения в современном английском языке : автореф. дис. на соиск. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / Ашмаріна І.Л. — СПб., 1999. — 20 с.
4. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник / І.Р. Вихованець. — К. : Либідь, 1993. — 368 с.
5. Галкіна-Федорук Е.М. Современный русский язык: Синтаксис / Е.М. Галкіна-Федорук, К.В. Горшкова, Н.М. Шанский. — М., 1958. — С. 87–96.
6. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис : монографія / А.П. Загнітко. — Донецьк : ДонУ, 2001. — 662 с.
7. Захарова Л. В. Обособленные второстепенные члены предложения со значением уточнения в современном русском литературном языке : дис. канд. филол. наук : 10.02.01 / Захарова Л.В. — Армавир, 2008. — 215 с.
8. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Ч. 2 : Синтаксис / Б.М. Кулик. — К. : Рад. шк., 1961. — 285 с.

9. Оленяк М.Я. Парадигма логічних відношень між компонентами пояснення і уточнення та їх розмежування (на матеріалі англійської, української і польської мов) / М.Я. Оленяк // Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах : зб. наук. пр. — Донецьк : ДонНУ, 2013. — Вип. 28. — С. 49–59.
10. Оленяк М.Я. Уточнення та суміжні з ним категорії в англійській, українській та польській мовах / М.Я. Оленяк // Вісник Луганськ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. — Луганськ, 2010. — № 13. — С. 5–17.
11. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. — М. : Языки славянской культуры, 2001. — 544 с.
12. Прияткина А.Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения / А.Ф. Прияткина. — М. : Высш. шк., 1990. — 176 с.
13. Русская грамматика. Т. 2: Синтаксис / Н.Ю. Шведова (гл. ред.). — М. : Наука, 1980. — 714 с.
14. Слинко І.І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання : навч. посіб. / І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. — К. : Вища школа, 1994. — 670 с.
15. Фунтова Т.Б. Логіко-синтаксична категорія уточнення в сучасній російській мові (семантика, засоби вираження) : автореф. дис. на здоб. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова» / Фунтова Т.Б. — Сімферополь, 2002. — 18 с.

REFERENCES

1. Aleksandrova, T.A. (1974). Utochniaiushchie obosoblennyye chleny predlozheniia [Clarifying Individual Parts of the Sentence]. *Russkii yazyk v shkole*, 2, 15–21.
2. Aribzhanova, I. (2011). Utochnennia yak syntaksyschne poniattia [Clarification as a Syntactic Notion]. *Ukrainske movoznavstvo*, 42, 59–72.
3. Ashmarina, I.L. (1999). Utochnenie kak chlen predlozheniia v sovremennom angliiskom yazyke [Clarification as a Member of Sentences in Modern English]. Extended abstract of candidate's dissertation, SPb, 20 p.
4. Vykhovanets, I.R. (1993). Ghramatyka ukrainskoi movy. Syntaksys: pidruchnyk [Grammar of the Ukrainian Language. Syntax]. Kyiv, Lybid, 368 p.
5. Galkina-Fedoruk, E.M. (1958). Sovremennyi russkii yazyk: Sintaksis [Modern Russian Language: Syntax]. Moscow, 87–96.
6. Zaghnitko, A.P. (2001). Teoretychna hramatyka ukrainskoi movy: Syntaksys: monohrafiia [Theoretical Grammar of the Ukrainian Language: Syntax: monograph]. Donetsk, DonNU, 662 p.
7. Zakharova, L.V. (2008). Obosoblennyye vtorstepennyye chleny predlozheniia so znacheniem utochneniia v sovremennom russkom literaturnom yazyke [Separated Secondary Parts of Sentence with the Value of Refinement in the Modern Russian Literary Language]. Candidate's dissertation. Armavir, 215 p.
8. Kulyk, B.M. (1961). Kurs suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy. Ch. 2, Syntaksys [The Course of Modern Ukrainian Literary Language. Part 2: Syntax]. Kyiv, Radianska shkola, 285 p.
9. Oleniak, M.Ya. (2013). Paradyhma lohichnykh vidnoshen mizh komponentamy poiasnenniia i utochnenniia ta yikh rozmezhuvanniia (na materialii anhliiskoi, ukrainskoi i polskoi mov) [The Paradigm of Logical Relations between Specification and Explanation Components and the Criteria of Their Differentiation in English, Ukrainian and Polish], *Typolohiia movnykh znachen u diakhronichnomu ta zistavnomu aspektakh: zbirnyk naukovykh prats*. Donetsk, DonNU, 28, 49–59.
10. Oleniak, M.Ya. (2010). Utochnennia ta sumizhni z nym katehorii v anhliiskii, ukrainskii ta polskii movakh [The Specification and Its Related Categories in the English, Ukrainian and Polish Languages], *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universynetu im. T. Shevchenka*, 13, 5–17.
11. Peshkovskii, A.M. (2001). Russkii sintaksis v nauchnom osveshchenii [Russian Syntax in Scientific Reflection]. M., *Yazyki slavianskoi kultury*, 544 p.
12. Priiatkina, A.F. (1990). Russkii yazyk: Sintaksis oslozhnennogo predlozheniia [Russian Language: Syntax of Complex Sentence]. M., *Vysshaia shkola*, 176 p.
13. Shvedova, N.Yu. (1980). Russkaia grammatika. T. 2: Sintaksis [Russian Grammar. Volume 2: Syntax]. Moscow, Nauka, 1980, 714 p.
14. Slynko, I.I. (1994). Syntaksys suchasnoi ukrainskoi movy: Problemni pytanniia: navchalnyi posibnyk [Syntax of the Modern Ukrainian Language: Problematic Issues: textbook]. K., *Vyshcha shkola*, 670 p.
15. Funtova, T.B. (2002). Lohiko-syntaksyschna katehoriia utochnenniia v suchasni rosiiskii movi (semantyka, zasoby vyrzhenniia) [Logical and Syntax Category of Specification in Modern Russian language (semantics, means of expression)]. Extended abstract of candidate's dissertation. Simferopol, 18 p.

КАТЕГОРІЇ ІМПЕРАТИВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Бортун К.О.,

Донецький національний університет імені Василя Стуса,
вул. 600-річчя, 21, Вінниця, 21021
k.bortun@gmail.com

У статті окреслено основні теоретичні аспекти дослідження поняття «імператив» та його статус у сучасній лінгвістиці. Розглянуто й проаналізовано імперативні висловлення, з'ясовано наявні в сучасному лінгвістичному дискурсі погляди на проблему транспозиції імператива та імперативних висловлень, визначено перспективи їх подальшого вивчення.

Ключові слова: імператив, спонукання, спосіб, транспозиція, комунікативний акт, волевиявлення мовця.

Бортун К.

Категории императива в современном украинском языке

В статье очерчены основные теоретические аспекты исследования понятия «императив» и его статус в современной лингвистике. Рассмотрены дифференциальные признаки императивных высказываний, выяснены имеющиеся в современном лингвистическом дискурсе взгляды на проблему транспозиции императива и императивных высказываний, определены перспективы их дальнейшего изучения.

Ключевые слова: императив, побуждения, способ, транспозиция, коммуникативный акт, волеизъявление говорящего.

K. Bortun

The Category of Imperative in Modern Ukrainian Language

The study of the nature of the Imperative in the Ukrainian language enables us to consider its laws of functioning in the structure of the utterance. It is in the process of communication the speaker in accordance with the communicative task and to influence the interlocutor (interlocutors) there is a need for statements in which parts are connected by a complex semantic relations. That is why comunit uses imperative sentences and structures for orientation on the performance of a positive act declaration of will.

The paper gives the basic theoretical aspects of the study of the term "imperative", its status in modern linguistics, these differential features of the Imperative, the article considers existing in modern linguistic discourse classifications of imperative sentences and imperative constructions, determined the research methodology, defined the prospects of further study.

It is analyzed the main categories of Imperative in the Russian language, given the specificity of the relationship of the action to reality, having our own paradigm of personal forms of the verb modification markers values motive and the corresponding intonation design. It is identified semantic and syntactic features of the Imperative and the peculiarities of its use in the grammatical system of the Ukrainian language.

We research available views in modern linguistic discourse on the problem of transposition of the Imperative. It is found that transposition manifestations of semantics of the verbal forms of the Imperative constitute the main part of its functional-semantic periphery. The use of a language unit in the secondary function causes the appearance of expressive shades of meaning and connotations. Transpositive the operation of the Imperative is closely connected with the situation of communication. Statements from transpontine verbal forms are characterized by a more or less manifestation of the subjective modality the speaker's evaluative attitude to a certain event, situation, interlocutor, etc.

Key words: Imperative, motives, method, transposition, act of communication, speaker's choice of communication.

Вступ. У сучасному мовознавстві питання типології імператива залишається маловивченим. Це питання у своїх наукових розвідках висвітлювали такі вчені, як О.К. Безпояско, О.В. Бондарко, В.В. Виноградов, І.Р. Вихованець, М.В. Всеволодова, К.Г. Городенська, Г.О. Золотова, Г.А. Ільїнський, О.С. Мельничук, О.М. Пешковський, В.М. Русанівський, В.С. Храковський, Н.В. Ярцева та ін.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що наявні в сучасній науковій і навчальній літературі відомості про імператив неоднозначні щодо лінгвістичного трактування, багато проблем залишається дискусійними. Важливість теми зумовлена також семантичним різноманіттям значень імперативних форм, які реалізуються по-різному в текстах різних жанрів.

Основною метою наукової праці є вивчення функційних можливостей мовних засобів, що виражають значення спонукальної модальності, на конкретному мовному матеріалі з урахуванням специфіки дискурсних умов.

Результати дослідження та обговорення. В українському мовознавстві розглядають *спосіб* як морфологічну словозмінну категорію, яка характеризує предикативні форми дієслова і виражає в протиставленні форм дійсного, наказового і умовного способів відношення процесуальної ознаки до дійсності [8, 373].

Категорія способу — морфологічне ядро вираження модальності, що може передаватися також лексичними засобами [8, 373]. На думку В.М. Русанівського, семантична суть категорії способу полягає в протиставленні реальних дій (дійсний спосіб) ірреальним модальним діям (не дійсний спосіб) [12, 264]. Науковець, аналізуючи наказовий спосіб, категорію імператива, надає важливого значення таким полярним поняттям, як «реальна» та «ірреальна» дії. В.М. Русанівський зазначає, що будь-яка дія, що відбувається в реальній дійсності й пов'язана з її виконавцем, обмежена певними часовими рамками. Однак ці дії, протікання яких було б бажаним чи необхідним, потрібним чи непотрібним для діяча, можуть бути здійснені тільки за певних обставин або існують лише в уяві їх виконавця чи якоїсь іншої особи. Такі дії є ірреальними [12, 263]. До ірреальних лінгвіст відносить ті, що передаються формами майбутнього часу: адже це дії, які ще не відбулися, їх результат тільки очікується, в реальній дійсності його поки що немає: *я буду читати, ти напишеш статтю* [12, 265].

Повертаючись до термінології, варто зазначити, що *наказовий спосіб* (імператив) (від латин. *imperativus* — владний) виражає волевиявлення мовця, яке залежно від конкретної ситуації набуває модальних відтінків наказу, команди, заклик, побажання, прохання, застереження тощо [8, 373]. Зважаючи на історичний розвиток категорії імперативності, О.С. Мельничук вказує, що на місці втрачених індоєвропейських форм імператива як основного засобу оформлення спонукальних висловлень у цій функції почали використовувати інші засоби, в тому числі вживання дійсного способу дієслова з відповідним інтонуванням речення, давньої форми опатива (бажального способу) тощо [10, 71]. Поступово ці давні форми опатива стали в праслов'янській мові основним засобом оформлення спонукальних висловлень і в результаті перетворились у нові форми імператива (наказового способу) [10, 71].

Відомо, що лексична семантика багатьох дієслів ґрунтується на процесуальних ознаках, несумісних із спонукуванням, яке у своїй питомій функції передається однією особою іншій. Відповідні дієслова, до яких належать насамперед лексеми

зі значенням дії або станів неживих предметів (наприклад: *кущитися, синатися, вивітряватися, загустити, змерзатися* тощо), перебувають поза сферою творення форм наказового способу [8, 375]. Внаслідок цього у граматичній системі виникають вторинні значення форм способу, зокрема наказового. Для дієслівних форм способу характерна *асиметричність* — ознака, що ґрунтується на властивості мовних знаків змінювати співвідношення між позначеним і позначуваним. [8, 375]. Згадана ознака полягає в тому, що одна форма дієслівного способу може вживатися у значенні іншої, втрачаючи при цьому свою первинну, категоріальну функцію. Невідповідність між формою способу і її реальним вторинним значенням з'ясовується в контексті, який відображає конкретну комунікативну ситуацію [8, 375].

У системі українського дієслова широко представлена функціональна транспозиція *наказовий спосіб* → *дійсний спосіб*. Відповідні форми, вживані у функції дійсного способу, мають додатковий значеннєвий відтінок негативного ставлення мовця до тих або інших станів. Напр.: *І ніколи журналіст, який вже має свою аудиторію, не писатиме замовних матеріалів. Бо коли про це стане відомо, він відразу втрачає довіру читача. Його нейтралітет, чесність — це його капітал. Зате зумів бути цікавим і потрібним для багатьох читачів, глядачів, слухачів — працєю, скільки вистачає сил. А у нас? Відзначив 50-річний або 60-річний ювілей і поглядай, щоб не відправили за поріг* (Журналіст України. — 2016. — № 3. — С. 37).

У поєднанні зі сполукою *взьми та й* форму наказового способу вживають для вираження раптовості дії, яка співвідноситься за реальним значенням із дієсловом у формі минулого часу зоконяного виду [8, 377]. Напр.: *Директор взьми та в небо і глянь. А в цей час напереріз «Жигулі»* (Український тиждень. — 2015. — № 10. — С. 40).

Поряд із синтетичними чи аналітичними формами наказового способу і в певних випадках із формами дійсного способу значення інфінітива здавна могло передаватися у слов'янських мовах іншими дієслівними формами, зокрема умовного способу й інфінітивами. Спонукальна функція форм умовного способу розвинулась у слов'янських мовах на основі бажальної функції цих самих форм [10, 76].

Щодо умовного способу, то вважаємо за потрібне додати, що у деяких найчастіше вживаних усталених спонукальних виразах із формою умовного способу умовна частка *би* здавна зазнає опущення, в результаті чого в таких спонукальних реченнях дієслово набуває форми, тотожної зі старим перфектом (без зв'язки) [10, 77]. Напр.: укр. *Поїхали! Пішли!* (Як тільки почули про відступ німців, батько скомандував: «Поїхали додому!» Верталися без грошей і речей. Голодували. Інколи в селах вдавалося знайти лушпиння з картоплі.

Порожні шлунок раділи й цьому. Коли добралися до Києва, всіх поклали у Жовтневий госпіталь — із черевним тифом. Нам виділили окрему кімнату, на дверях повісили табличку «Палата Чапкісів» (gazeta.ua, 08.08.2017).

Форми бажального способу використовують для вираження некатегоричного спонування до дії у формі розповідного або питального речення [8, 377]. Напр.: *Про насолоду творчої співпраці з патріархом української пісні, чий «Чорнобривці» давно були у моєму серці, — тема окрема. Микола Федорович підтримав мою назву «Свіча горить». — Ну й нехай горить, — погодився метр журналістики (Журналіст України. — 2016. — № 6. — С. 10); (розмова батьків з товаришем дочки): — Олексію, тут така справа... Ти, напевне, знаєш, що Джейсон із нашою Аньою хоче одружитися. Наче для цього і прилетів — поговорити про весілля. Але щось мовчить. Може, передумав? Він тобі не казав, коли збирається про це говорити? Може, варто запитати нам? — Нічого не казав, але я про все дізнаюся. Не хвилюйтеся (gazeta.ua, 11.12.2009).*

У значенні наказового способу можуть уживатися форми майбутнього часу доконаного виду [12, 272], напр.: *На Великдень він (син. — К. О.) пішов святити паски з друзями. Тиждень не повертався додому. — З ранку поговоримо! Отримаєш по перше число! — каже Ірина (мати. — К. О.) (Країна. — 2017. — № 16. — С. 3).*

Модальність несподіваності передається конструкцією, що складається з двох дієслів у формі 2-ї особи однини наказового способу; з них перше — *візьми* — вказує на раптовість і несподіваність дії, друге ж розкриває семантику самої дії: *візьми та й упади, візьми та скажи, візьми і встань* і под. Напр.: *А раз візьми та й засмієся* (Журналіст України. — 2015. — № 3. — С. 24). Близьке до цього значення виражається вживанням двох дієслів у формі 2-ї особи однини наказового способу [2, 226]: *Багато друзів запрошують у Грузію, Туреччину: «Приїжджай і живи, скільки хочеш. Пиши вірші». По кілька тижнів так гостював* (Країна. — 2017. — № 18. — С. 39). У цьому випадку можемо побачити, що зазначені дієслова зберігають свою семантику. Дія, що передбачувана цією формою, має значення минулого часу. Можливе й одиничне вживання форми наказового способу зі значенням реального минулого часу, але обов'язково в супроводі препозитивного єднального сполучника *і (й)* або *та* [2, 227], напр.: *Іноді крізь імлу століть проривається навіть таке: «Моя бабуся розповідала, що їй розповідала...». Якщо стисло, то «три бабусі тому» жінки з цієї родини носили їсти козакам, які стояли командою он на тому горбочку! Правда чи вигадка — сказати важко, але архівна перевірка показує, що під час російсько-турецької війни 1768–1774 років тут, і справді стояла козацька команда. От*

і думай, вірити чи ні (Український тиждень. — 2015. — № 39. — С. 39).

Існує низка визначень імператива [6], при формулюванні яких автори або намагаються знайти якимось універсальним значенням, що об'єднує прямі та непрямі вживання імперативних форм [11, 242], або відкидають непрямі вживання, в яких не виражене безпосереднє звернення мовця до адресата зі спонуванням до дії, і виходять виключно з прямого, категорійного значення імператива [14]. Згідно з «Російською граматику» [13, 620], «значення спонування, тобто подання дії як необхідної, до якої спонукає кого-небудь мовець» [13, 622] є категорійним значенням наказового способу. У останньому протиставлені два ряди форм: 1) основні форми 2-ї особи (од. і мн.): *візьми, говори, візьміть, говоріть*, які утворюють ядро парадигми, до якого прилягає 2) ряд форм спільної дії: *візьмімо, будемо говорити, давай говорити*. Форми спільної дії визначаються як форми мн., що позначають спонування, яке стосується двох або більше осіб: адресата (або групи осіб, що розглядається як адресат) і самого мовця [13, 620, 622]. Як зазначає О.В. Бондарко, з основними формами імператива їх поєднують такі ознаки, як значення спонування, імперативна інтонація. Однак ці форми відрізняються від основних неповною парадигматичністю, недостатністю формальної характеристики, обмеженістю охоплення лексики, стилістичними обмеженнями, особливим ставленням до особи, що не характерно для основних форм імператива [1].

Розробляючи питання про співвідношення імператива і дієслівного способу, сучасні лінгвісти, наприклад Л.С. Єрмолаєва, Д.А. Штелінг, В.С. Храковський і А.П. Володін, доходять висновку про те, що, зважаючи на свої формальні й семантичні особливості, а також специфічні комунікативні (апелятивна) функції, імператив не входить до складу категорії дієслівного способу. Категорія імперативності, яка не є способом, не пов'язана з вираженням реальності / нереальності повідомлюваного факту і загалом не має дескриптивного значення, яке могло б бути схарактеризоване як реальне або нереальне.

Специфіка імператива полягає в його досить великій автономії в парадигматичному та синтагматичному планах (імператив, що фактично є перформативом, може вживатися без мовного контексту, автономно). Питання про значення та статус імперативної категорії у системі дієслівних категорій є важливим для визначення основних її елементів. Імператив виражає пряме волевиявлення або пряму мовну каузацію щодо виконання або невиконання дії. Для більш повного і точного визначення значення імператива звернемося до поняття імперативної ситуації, основними елементами якої є такі: 1) суб'єкт волевиявлення; 2) суб'єкт-виконавець; 3) предикат, що розкриває

зміст волевиявлення, спрямований на перетворення цієї ситуації (СИТ1) в нову (СИТ2) [1].

Термін імператив потрактовують у лінгвістичній літературі неоднозначно. Так, В.В. Виноградов, О.В. Ісаченко визначають імператив як наказовий спосіб. У наукових працях, присвячених імперативу, терміни «імператив», «спонукання», «волевияв» вживають як синоніми і їх значення чітко не розмежовують. На наш погляд, імператив необхідно розглядати як мовну категорію, що поєднує риси абстрактності й конкретності, форми і змісту, відтворюваності й індивідуальності, що являє собою складну сукупність аспектів мови і мовлення. Спонування — це мовна реалізація імператива, змістовна сторона імперативної форми. А конкретний вид спонування (прохання, порада, пропозиція, наказ, застереження тощо) є виявами імператива. Волевияв потрактуємо ширше, ніж спонування. Будь-яке спонування є волевиявом, але не будь-який волевияв є спонукальним.

Спонування — це прямий вид впливу на адресата (прямого або непрямого). Волевияв може бути прямим, непрямим і опосередкованим. Термін «імператив» вживаємо в широкому розумінні: значення спонування і всі мовні засоби його вираження. Граматичне ядро сфери імператива становить система наказового способу: парадигма дієслівних форм, які служать для спонування (*роби (-но), нехай робить (-ть), зробимо, давай (-те) робити, давай (-те) зробимо, будемо робити, давай будемо робити* та ін.). Периферія імператива — всі інші способи наказів: наприклад, інфінітив, прислівник, іменник, вигук тощо, напр.: *Україна для українців, і доки хоч один ворог — чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя. Вперед! Бо нам ні на кого надіятися і нічого озиратися назад* (Країна. — 2017. — № 3. — С. 51); *У ніч перед звільненням було жакливо. А в мене вже апатія, ми з дружиною вирішили: як судилося, так і буде. Над будинком літали червоні ракети, бахкали танки, щось стріляло та вибухало. А зранку на головній площі зібралася купа військових. Ця колона на кілька кілометрів поїхала в бік Донецька... А потім я побачив військову техніку з українськими прапорами. І автоматників під кожним кущем біля виконкому. Повісили прапор. Аж раптом: «По машинах!» І всі поїхали... (tyzhden.ua, 03.04.2017).*

Імператив — це мовна підсистема зі своєю парадигмою форм, лексико-стилістичними властивостями її елементів, що має специфічну функціональну спрямованість. У мовній системі імператив протиставлений за структурно-семантичними і функціональними ознаками індикативу і кон'юнктиву. Щодо транспозиції імператива, то під нею розуміємо переносне вживання граматичної форми, тобто вживання імператива в невластивій йому семантичній функції. Про транс-

позиції імператива йдеться в тих випадках, коли форма наказового способу вжита позамовною ситуацією прямого звернення. Можна виділити два різновиди транспозиції імператива:

— перехідні (від прямого вживання до переносного) випадки, коли усунуто одного з учасників діалогу;

— випадки, коли усунуто обох учасників діалогу.

З перехідних випадків від прямого вживання до переносного можна виділити такі:

— із ситуації прямого звернення адресат видалений не повністю, тобто відсутній прямий, конкретний адресат, але є адресат узагальнений. У цьому випадку немає конкретної імперативної ситуації, наявна узагальнена ситуація. Імператив виражає спонування до дії, виконання якої необхідно й доцільно в якихось типових і певних ситуаціях, напр.: *Найкращу пораду дав дід: ніколи нічого не проси* (Країна. — 2017. — № 15. — С. 24). Такого роду узагальнення спостерігаємо в прислів'ях, напр.: *Відкрита і чиста душа керується правилом: «Стався до інших так, як хочеш, аби ставилися до тебе»* (Журналіст України. — 2015. — № 2. — С. 40); *Потім і християнство успадкувало цю тезу: **любить** ворогів ваших, **не противтеся** злу насильством тощо. Отже, у ніциеанській термінології прагнення до панування розглядається дво-яко: як активна (безпосередність, спонтанність) і реактивна (мстива реакція через безсилля, реалізована в яві) складові* (Український тиждень. — 2015. — № 41. — С. 41);

— близькі до вищеназваних випадків висловлення імперативного різновиду повчання, рекомендації, ускладнені відтінком повинності, напр.: *Сподівайся на краще, **готуйся** до гіршого. Це завжди далекоглядна максима в безпековій політиці. Але перші нестримні дні Дональда Трампа на посаді зміщують фокус. Діапазон негативних наслідків від них розширюється. І ймовірність, що ці наслідки будуть, дедалі більша»* (tyzhden.ua, 02.02.2017);

— спонування відносить мовця, що мислить себе адресатом дії, тобто звертається до себе як до другої особи, до співрозмовника. У цьому випадку спостерігаємо зрушення в бік переносного вживання. Дія, виражена імперативом, сприймається як важко здійснювана, майже неможлива. Для вираження цього випадку вживають конструкцію «спробуй + імператив» або «спробуйте + інфінітив», напр.: *Але **спробуйте довести це суддям!** У разі заперечень хоча б з однієї сторони проти зйомки суд практично завжди ніякі зйомки не дозволяє* (Журналіст України. — 2015. — № 1. — С. 37);

— відтінку необхідності набуває спонування при зверненні мовця до невизначеного щодо особи суб'єкта, напр.: *Автобуси в нас — суцільний жах. Високі сходинки. Страшно уявити, як тебе*

ними тягтнуть. Зрозуміло, якщо затягли, то сиди й не рухайся, не мрій про туалет, чисте повітря, а тільки й думай, як вилізеши звідти. Українські водії майже ніколи не допомагають (tyzhden.ua, 03.04.2016). Особливість цього відтинку полягає в тому, що тут можлива підстановка. Конструкція «тільки + імператив» може бути замінена конструкцією «потрібно + інфінітив». Пор.: *тільки думай і потрібно думати*.

Щодо омонімічних випадків із формами імператива на кшталт «а він і повернися», які В.В. Виноградов називає минулим часом «миттєво-довільної дії» [4, 349], визначаючи їх як «ембріон» особливого способу «волюнтатива» [4, 351], то

видається правомірним винести форми такого типу за межі системи граматичної категорії способу, вважаючи їх одним із дієслівних засобів вираження периферії модальності [1, 122]. О.В. Ісаченко пропонує назвати цю стилістичну фігуру («а він мене візьми та укуси») драматичним імперативом, який надає висловленням особливої драматичності й динамічності [9, 14].

Отже, слід зазначити, що висвітлені в статті положення, на наш погляд, є перспективними у галузі мовознавства. Можливості для розвідок створює актуальний для аналізу імперативних висловлень підхід із використанням досліджень граматики апеляції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А.В. Структура императивной ситуации (на материале русского языка). Функционально-типологические аспекты анализа императива / А.В. Бондарко. — М. : Наука, 1990. — Ч. 2. — С. 4–9.
2. Безпояско О.К. Грамматика української мови. Морфологія : підручник / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. — К. : Либідь, 1993. — С. 222–227.
3. Грабье В. Семантика русского императива / В. Грабье // Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского языка с чешским языком и другими славянскими языками. — М. : Изд-во МГУ, 1983. — С. 105–128.
4. Грамматика русского языка / под ред. В.В. Виноградова. — Т. 1, ч. 1. — М. : Изд-во АН СССР, 1954. — 444 с.
5. Грамматика современного русского литературного языка / под ред. Н.Ю. Шведовой. — М. : Наука, 1970. — 767 с.
6. Гусев В.Ю. Типология специализированных глагольных форм императива : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Гусев В.Ю. — М., 2005. — 296 с.
7. Ермолаева Л.С. Типология системы наклонений в современных германских языках / Л.С. Ермолаева // Вопросы языкознания. — 1977. — № 4. — С. 96–106.
8. Жовтобрюх М.А. Курс сучасної української мови. Ч. I / М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. — 3-те вид. — К. : Рад. шк., 1965. — С. 373–377.
9. Ісаченко А.В. К вопросу об императиве в русском языке / А.В. Ісаченко // Русский язык в школе. — 1957. — № 6. — С. 7–14.
10. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення / О.С. Мельничук. — К. : Наук. думка, 1966. — С. 71–77.
11. Перцов Н.В. Инварианты в русском словоизменении / Н.В. Перцов. — М. : Языки русской культуры, 2001. — С. 221–244.
12. Русанівський В.М. Структура українського дієслова / В.М. Русанівський. — К. : Наукова думка, 1971. — С. 263–272.
13. Русская грамматика : в 2 т. / Шведова Н.Ю. (глав. ред.). — М. : Наука, 1980. — Т. I. — С. 620–622.
14. Храковский В.С. Семантика и типология императива: русский императив / В.С. Храковский, А.П. Володин. — М. : Наука, 1986. — С. 226–246.
15. Штелинг Д.А. О грамматическом статусе повелительного наклонения / Д.А. Штелинг // Известия АН СССР. — 1982. — Т. 41. — № 3. — С. 266–271. — (Серия литературы и языка).

REFERENCES

1. Bondarko A.V. (1990). Struktura imperativnoi situatsii (na materiale russkogo yazyka) [The Structure of the Imperative Situation (based in Russian language)]. *Funktsionalno-tipologicheskie aspekty analiza imperativa*, 2, 4–9.
2. Bezpoiasko, O.K., Horodenska, K.H., & Rusanivskyi, V.M. (1993). *Hramatyka ukrainskoi movy. Morfolohiia* [Grammar of the Ukrainian Language. Morphology]. K., Lybid, pp. 222, 227.
3. Grabe, V. (1983). *Semantika russkogo imperativa* [The Semantics of Russian Imperative]. *Sopostavitelnoe izuchenie grammatiki i leksiki russkogo yazyka s cheshskim yazykom i drugimi slavianskimi yazykami*, 105–128.

4. Vinogradova, V.V. (Ed.). (1954). *Grammatika russkogo yazyka* [Grammar of Russian Language]. Moscow, Izd-vo AN SSSR, Vol. 1, Ch. 1, 444 p.
5. Shvedova, N.Yu. (1970). *Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka* [Grammar of Modern Russian Literary Language]. Moscow, Nauka, 767 p.
6. Gusev, V.Yu. (2005). *Tipologiiia spetsializirovannykh glagolnykh form imperativa* [Typology of Specialized Verbal Imperative Forms]. Dissertation, Moscow, 296 p.
7. Yermolaeva, L.S. (1977). *Tipologiiia sistemy naklonenii v sovremennykh germanskykh yazykakh* [Typology of the Mood System in Modern Germanic Languages]. *Voprosy yazykoznaviia*, 4, 96–106.
8. Zhovtobriukh, M.A., & Kulyk, B.M. (1965). *Kurs suchasnoi ukrainskoi movy* [A Course of Modern Ukrainian Language]. Ch. 1, 3rd ed. K., Radianska shkola, pp. 373–377.
9. Isachenko, A.V. (1957). *K voprosu ob imperative v russkom yazyke* [To the Question of the Imperative in Russian Language]. *Russkii yazyk v shkole*, 6, 7–14.
10. Melnychuk, O.S. (1966). *Rozvytok struktury slovianskoho rechennia* [The Development of the Structure of the Slavic Sentence]. Kyiv, Naukova Dumka, pp. 71–77.
11. Pertsov, N.V. (2001). *Invarianty v russkom slovoizmenenii* [Invariants in the Russian Inflection]. (pp. 221–244.). Moscow, *Yazyki russkoi kultury*, pp. 221–244.
12. Rusanivskiy, V.M. (1971). *Struktura ukrainskoho diieslova* [The structure of the Ukrainian Verb]. AN Ukrainkoi RSR, Instytut Movoznavstva im. O.O. Potebni. Kyiv, Naukova dumka, pp. 263–264, 265, 272.
13. Shvedova, N.Yu. (Ed.). (1980). *Russkaia grammatika* [Russian Grammar]. Moscow, Nauka, Vol.1, pp. 620–622.
14. Hrakovskiy, V.S., & Volodin, A.P. (1986). *Semantika i tipologiiia imperativa: russkii imperativ* [Semantics and Typology of Imperative: Russian Imperative]. Moscow, Nauka, p. 226–246.
15. Shteling, D.A. (1982). *O grammaticheskom statuse povelitelnogo nakloneniya* [On the Grammatical Status of the Imperative]. *Izvestiia AN SSSR, Seriiia literatury i yazyka*, Vol. 41, 3, 266–271.

НОВІ ІНШОМОВНІ СЛОВА В УКРАЇНСЬКОМОВНИХ ЗМІ ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Стишов О.А.,

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053,
o.styshov@kubg.edu.ua

Інтенсифікація входження значної кількості нових іншомовних слів у сучасну українську мову переважно через дискурс ЗМІ є підставою для ґрунтовного дослідження таких одиниць. У статті проаналізовано фактори, головні джерела новозапозичень, їх основні тематичні групи, визначено небажані входження, для яких у національній мові існують кращі питомі відповідники. Зазначено, що для початку ХХІ ст. характерне явище швидкого проникнення в дискурс мас-медіа (а згодом засвоєння в літературній мові) чималої кількості екзотизмів.

Ключові слова: нові іншомовні слова, новозапозичення, мас-медіа, дискурс, тематична група.

Стишов А.

Новые иностранные слова в украиноязычных СМИ начала ХХІ века

Інтенсифікація проникнення значительного количества новых иноязычных слов в современный украинский язык в основном через дискурс СМИ является поводом для серьезного исследования таких единиц. В статье проанализированы факторы, главные источники новых заимствований, их основные тематические группы, определены нежелательные заимствования, для которых в национальном языке существуют лучшие исконные соответствия. Отмечено, что для начала ХХІ в. характерно явление быстрого проникновения в дискурс масс-медиа (а впоследствии освоения в литературном языке) значительного количества экзотизмов.

Ключевые слова: новые иностранные слова, новые заимствования, масс-медиа, дискурс, тематическая группа.

O. Styshov

New Loan-Words in Ukrainian Mass Media at the Beginning of the 21 Century

The beginning of the 21st century is characterized by the tendency towards a steady and substantial increase in the number of new loan-words (viewed as a peculiar kind of innovations "boom"), which enter the lexicon mainly through the mass media discourse and have not been sufficiently analysed so far in modern Ukrainian studies. Therefore, a scrupulous research of complex lexical-and-semantic processes occurring in modern Ukrainian as a result of language contacts remains rather urgent and necessary. In view of this, the author collected over 300 new loan-words as well as contexts of their usage. The article analyses extra- and intralingual factors and main sources of new loan-words occurrence. Among the latter the author singles out the mass media discourse, in which Anglicisms and Americanisms dominate (about 80–82 %), while the borrowings from Italian, French, Spanish and Japanese represent a smaller amount (18–20 %). New loan-words typical of the analysed period have mostly enriched the following thematic groups of vocabulary: scientific-and-technical, physical education and sports, economic, social-and-political, culture and art, tourism, advertising, everyday life. The collected and thoroughly analysed material from the mass media discourse testifies that the majority of new loan-words are of a bookish nature, including, in particular, special lexemes of various terminology systems, among which internationalisms and Europeanisms prevail. It is also found out that conversational and slang lexical units are less frequent. The article also identifies cases of redundant unnecessary occurrences of borrowings due to having better correspondences in the national language as well as points to the unjustified use of barbarisms in a foreign language graphical presentation. It is also noted that the beginning of the 21st century is characterized by the phenomenon of rapid penetration of a considerable number of exoticisms into the mass media discourse and subsequently into the literary language.

Key words: new loan-words, new occurrences, mass media, discourse, thematic group.

Вступ. Проблема мовних контактів у лінгвістиці є однією з найважливіших і найскладніших. У дискурсі україномовної публіцистики початку ХХІ ст. вплив іноземних мов (передусім

англійської та її американського варіанта) як одного з головних чинників глобалізаційного процесу засвідчено особливо зримо. Запозичення й іншомовні слова в українській мові були і зали-

шаються одним із найактивніших джерел поповнення та збагачення її мовних засобів. Свого часу з цього приводу слушно думку висловив академік Л.А. Булаховський, який зазначав, що зростання словникових ресурсів літературних мов унаслідок запозичень і кальок є одним із найвиразніших явищ мовно-літературного розвитку [1, 353]. У цьому плані серед усіх відомих лінгвальних рівнів помітно виділяються лексичний і фразеологічний, які є найбільш динамічними.

Засвідчено, що лексичні неологізми іншомовного походження щодень стають масовішими, тобто спостерігаємо своєрідний «бум» цих одиниць у сучасній українській мові. Це відбувається тому, що нині темп змін позамовних обставин за своєю стрімкістю перевищує темп еволюції національної мовної системи загалом. Активне запозичення багатьох нових інтернаціоналізмів і європеїзмів в українську мову служить переважно для заповнення лакун у терміносистемах на позначення нових понять та інших важливих реалій і явищ.

Критичний огляд літератури, концептуальних рамок, гіпотез тощо. Характерно, що проблема лексичних запозичень у мовах давно вийшла за межі теоретизування і має важливе прикладне значення, а тому нині активно обговорюється не тільки лінгвістами. Незважаючи на те, що іншомовні входження постійно перебувають у полі зору українських і зарубіжних лінгвістів (зокрема, їх дослідження останніх десятиліть присвячено різноманітним аспектам вивчення названих одиниць: лексико-семантичне освоєння (Б.М. Ажнюк, С.П. Денисова, М.І. Навальна, Ю.А. Зацний, І.М. Каминін, Н.А. Ясинецька, О.В. Слаба, Т.М. Полякова, П. Мариненко, Л.П. Крисін, О.І. Дьяков, В.М. Аристова, М.А. Брейтер, М.С. Селіванова, С.В. Воробйова, О.М. Булика, О. Мартінцова, Р. Свободова, О.В. Розен, В. Янг та ін.), тематичні групи (М.І. Агапоненко, Н.О. Попова, В.П. Сімонок та ін.), функціонування і стилістичні особливості (О.М. Лапінська, Т.С. Майструк, Т.М. Рудакова, Н.В. Гудима, Я.В. Битківська, М.В. Бондар, Ю.О. Сцепанчук та ін.), словотвірний потенціал та адаптація (І.М. Кочан, Л.П. Кислюк, І.М. Каминін, Д.В. Мазурик, Л.М. Архипенко, О.С. Дьолог, Я.А. Голдованський та ін.), у текстах засобів масової інформації існує тенденція до постійного та істотного зростання кількості нових іншомовних слів (це своєрідний «бум» нововходжень), а також жаргонізмів, варваризмів, неологічних похідних утворень на базі інновацій-запозичень, які залишаються поки що в сучасній україністиці належно не простудійованими. Тому скрупульозне вивчення складних лексико-семантичних процесів, що відбуваються в словниковому складі сучасної української мови внаслідок мовних контактів, є досить **актуальною** і важливою проблемою.

Мета статті — проаналізувати фактори, головні джерела, основні тематичні групи нових ін-

шомовних слів та визначити небажані входження.

Відповідно до мети статті визначено **завдання дослідження**:

1) ввести до наукового обігу значний корпус фактичного матеріалу — нових іншомовних слів;

2) з'ясувати екстра- й інтралінгвальні чинники, які сприяють активному входженню та вживанню новозапозичених слів;

3) виявити і проаналізувати основні мови-донори лексико-семантичного збагачення сучасної української мови;

4) виявити основні тематичні групи нових іншомовних слів;

5) обґрунтувати недоречність, небажаність запозичення і функціонування деяких одиниць у дискурсі сучасних україномовних ЗМІ.

Методологія дослідження. Методологічну основу дослідження становить розуміння нових запозичень українською мовою як закономірного явища на сучасному етапі її оновлення й розвитку в умовах глобалізації простору, інформаційного суспільства й різнопланової активізації міжнародних відносин. Для виконання завдань і досягнення мети в статті використано такі методи й прийоми: описовий (аналіз наукових засад дослідження міжмовного запозичення; визначення екстра- й інтралінгвальних чинників поповнення нововходженнями словникового складу української мови; позиціонування інформаційно-публіцистичних матеріалів як показника мовного оновлення; характеристика джерел нових запозичень, їх тематичних, структурно-семантичних і лінгвостилістичних особливостей; опис значення нових іншомовних одиниць); дистрибутивний (з'ясування причин та умов взаємодії процесів мовного оновлення й запозичення; ідентифікація неологізмів-нововходжень, які запозичуються до української мови, в автентичних англійських словниках неологізмів та суцільна вибірка прикладів їх запозичення з українськомовних інформаційно-публіцистичних матеріалів); структурно-компонентний (класифікація структурно-семантичних різновидів і лінгвостилістичних особливостей досліджуваних запозичень з урахуванням їх мовної та міжмовної мотивації; застосування прийомів етимологічного й когнітивного аналізу); елементи методу кількісних підрахунків (класифікаційно-статистична систематизація структурно-семантичних різновидів нових іншомовних слів та форм їх запозичення до української літературної мови).

Джерельною базою для здійснення добору й аналізу новозапозичень слугували переважно матеріали кількох відомих друкованих видань (газет «Україна молода», «День», «Високий замок», «Молода Галичина», «Голос України», «Хрещатик» та ін.; журналів «Український тиждень», «Всесвіт», «Ї», «Україна», «Коліжанка» тощо), телеканалів (UBR, 5-ий канал, ICTV, канал 24, 1+1, 112-ий,

News one тощо), радіо (Радіо Свобода, Українське радіо, «Промінь»), окремих інтернет-видань (газет «Українська правда», «Економічна правда» та ін.). Зібрана картотека становить понад 300 нових іншомовних одиниць та їх слововживань.

На початку ХХІ ст., за нашими спостереженнями, активному входженню та вживанню новозапозичених слів (особливо в дискурсі ЗМІ), сприяла низка чинників екстралінгвального та інтралінгвального характеру. Серед перших виділяємо такі: 1) посилення глобалізації, тобто зростання міжнаціональних і особистих контактів та обмінів в умовах переходу від постіндустріального до інформаційного суспільства; 2) вибір Україною європейського шляху розвитку після Помаранчевої революції, а особливо після Революції гідності й активізація співпраці зі світовим співтовариством у ряді галузей — політики, економіки, науки, техніки, навчання й освіти, спорту, культури, туризму (політична і моральна підтримка Заходом України в протистоянні російській агресії та допомога передусім в економічній, військовій сферах; активізація участі українських учених, виробничників у наукових конференціях, симпозиумах, круглих столах, відеоконференціях, виставках тощо; закупівля нових видів техніки, устаткування, машин і механізмів із-за кордону; участь України в Болонському навчальному процесі, нові зарубіжні освітні програми, розробки, підручники, науково-освітня література, навчання українців у розвинених країнах Заходу; активна участь українських спортсменів у змаганнях різноманітних рівнів і вагомі досягнення, гра в зарубіжних клубах і командах; постійні культурні заходи й обміни із зарубіжжям — художні виставки, концерти, фестивалі, конкурси; туристичні подорожі й відпочинок українців у різних куточках світу, збільшення цікавих програм про туристичні подорожі в різні країни на телебаченні й на радіо) тощо; 3) загальна демократизація в Україні, відсутність цензури, особливо стосовно мови ЗМІ, розкутий стиль журналістів та учасників мас-медійного спілкування; 4) зростання рівня освіченості журналістів і більшості громадян України, зокрема оволодіння іноземними мовами; білінгвізм; 5) мода на іншомовні слова і запозичення, естетичні смаки українців (особливо молодого покоління), які надають мовленню оригінальності, незвичності, престижності; 6) потужний і постійно зростаючий вплив інтернет-телефонії; 7) посилення діяльності іноземних фірм, релігійних організацій і сект в Україні; 8) значний вплив реклами, в якій вагому частку посідають нові іншомовні слова і фразеологізми; 9) поживлення міграції населення як в Україні, так і у світі тощо. До інтралінгвальних чинників варто віднести: 1) системність мови, що ґрунтується на взаємозалежності її елементів; 2) тенденція до інтеграції елементів мови; 3) номінативна безвихідь

або внутрішньомовна потреба в називанні нової реалії, нового уявлення і відсутність відповідного поняття в базі мови-реципієнта (передусім це стосується різних термінів); 4) принцип економії мовної енергії, лінгвальних засобів; 5) практична потреба у семантичному або стилістичному розмежуванні внутрішньо близьких, однак усе ж таки різних понять для їх уточнення; 6) прагнення до новизни та свіжості, емоційності й експресивності; 7) дія аналогічних тенденцій тощо.

Наші спостереження і зібраний значний фактичний матеріал, праці останніх років названих вище лінгвістів дають підстави стверджувати, що найголовнішим джерелом поповнення і збагачення лексичної системи української мови початку ХХІ ст. є англійська та її американський варіант. Тому серед нових іншомовних слів в українській мові названого періоду істотно домінують англіцизми та американізми, тобто слова і фразеологізми, кальки та одиниці, утворені за їх взірцями (десь 80–82 %). Це спричинено низкою факторів, зокрема посиленням політичних, військових, економічних, наукових, культурних та ін. зв'язків і співпраці між Україною та США, Великою Британією, Канадою, Австралією; значними проривами і досягненнями англословних країн у багатьох сферах діяльності (інформатика, техніка, телефонія, спорт, культура, туризм, побут тощо). Інтенсивна дифузія нових запозичень-англіцизмів зумовлена потребою заповнення лакун переважно в українських терміносистемах для позначення нових понять, а також інших важливих реалій, явищ, ознак, дій і процесів сьогодення. Адже англіцизми на відміну від узвичаєних питомих лексем дають змогу українцям більш точно, містко і без певних асоціацій висловитися.

Засвідчено, що серед ряду основних тематичних груп (або лексико-семантичного структурування лексем) новозапозичень-англіцизмів у сучасну українську мову найчисельнішу, за нашими даними, становлять одиниці на позначення науково-технічних понять і реалій. Адже нині в усьому світі передова наука і прогрес послугують переважно англійською. Домінують одиниці з обчислювальної техніки і комп'ютерних технологій. Це передусім зумовлено стрімким розвитком останніх у світі та інтенсивним упровадженням у життя українців новітніх технологій, використанням широким загалом (не лише фахівцями, а й пересічними громадянами) комп'ютерної техніки і технологій, які номіновано здебільшого по-англійськи і які мають переважно інтернаціональний характер: *вай-фай* (англ. Wi Fi — скорочення від *Wireless Fidelity* — бездротова точність) — сучасна технологія бездротового доступу в Інтернет, що найбільш динамічно розвивається; *постинг* (англ. posting — відправлення поштою, в тому числі й електронною) — відправлення електронною поштою; *хештег* (англ. hashtag від *hash* — символ

решітки і *tag* «тег») — спеціальна позначка для повідомлень у «Твіттері», яка дає можливість об'єднати різноманітні повідомлення від різних авторів у єдине змістове ціле; *скайп* (англ. skype) — багатофункціональна програма, що дає змогу спілкуватися через мережу Інтернет за допомогою голосового та відеозв'язку з рідними, колегами, друзями по всьому світу; *домен* (англ. domain — галузь, сфера) — зона в системі імен Інтернету тощо. Такі слова передусім завдяки дискурсу мас-медіа активно функціонують і надзвичайно швидко стають загальнозживаними та кодифікованими. Напр.: *Американці також запустили успішний хештег у соцмережі RedTubeArmy, популяризувавши клуб до небачених раніше висот* (газ. «Високий замок», 06.06.2017); *Бойовики не вийшли на скайп до Контактної групи — питання заручників відклали (заголовок статті)* (газ. «Українська правда», 14.02.2016, 18:40).

В аналізованій групі вагоме місце займають також нововходження, які номінують поняття і реалії мобільної телефонії, що в нинішню добу розвивається надзвичайно інтенсивно: *смартфон* (англ. smartphone — розумний телефон; від *smart* — розумний і *phone* — телефон) — мобільний телефон із розвинутою програмною платформою, яку можна назвати операційною системою; *флаблет* (англ. phablet від *phone* — телефон і *tablet* — планшет) — формфактор смартфонів із діагоналлю екрана від 5 до 6,9 дюймів; *блютуз* (англ. bluetooth) — технологія бездротового зв'язку; *SIM-карта / сім-карта / сімка* (останній варіант є розм.) (від англ. Subscriber Identification Module) — ідентифікаційний модуль абонента у вигляді смарт-карти, що застосовується в мобільному зв'язку (мобільний телефон, смартфон, модем та інші пристрої абонентського обладнання); *роумінг* (англ. roaming — бродити, мандрувати) — процедура надання послуг зв'язку (мобільний зв'язок, Wi-Fi) абоненту поза зоною покриття «домашньої» мережі (або базової станції) шляхом використання ресурсів базової станції іншого оператора мобільного зв'язку). Пор. у контекстах із дискурсу мас-медіа: *Компанії HTC і Facebook представили спільний смартфон First — компактний Android-пристрій середнього класу* (газ. «День», 05.04.2013, 10:52); *На території Європейського Союзу з 15 червня 2017 року буде скасована плата за роумінг* (журнал «Український тиждень», 14.06.2017, 15:22).

Науково-технічну групу на початку XXI ст. також активно поповнюють нові назви різних видів машин, роботизованих систем, механізмів, наукових методик тощо: *квадрокоптер* (англ. quadrotor, quadrocpter — чотирироторний вертоліт) — мініатюрний безпілотний літальний апарат із чотирма гвинтами, які крутяться у діагонально протилежних напрямках; *дрон* (англ. drone — джміль) — безпілотний літальний апарат

військового чи цивільного призначення, різновид військового робота; у ширшому сенсі — мобільний, автономний апарат, запрограмований на виконання якихось завдань (наприклад, автономні системи, створені для польоту, розроблені для виконання місій, потенційно небезпечних для людини); *робототехніка / роботехніка* (англ. robotics) — виробнича техніка, що ґрунтується на застосуванні роботів; *гаджет* (англ. gadget) — портативний технічний пристрій або засіб, що поєднує в собі високі технології й цілком реальне практичне використання; *сегвей* (англ. segway) — двоколісний електросамокат; *анімаptronіка* (англ. animatronics від *animation* + *electronics*) — методика, що застосовується в кінематографії, мультиплікації, комп'ютерному моделюванні для створення спецефектів рухливих штучних частин тіла людини, коли необхідно сконструювати складний макет, покадрова зйомка якого неможлива, та ін. Напр.: *Лікарні в швейцарському місті Лугано почали користуватися поштовими квадрокоптерами для перевезення проб біологічного матеріалу* (Українське радіо, 03.04.2017, 12:56); *Диво робототехніки: як шестирукий бот-волейболіст з м'ячем впорався* (заголовок) (5-ий канал, 15.04.2017, 17:00.).

Аналізована тематична група розширює й збагачує свій лексичний склад і за рахунок деяких англійських номенів на позначення нових наук, їх галузей, інших понять та реалій: *нетлінгвістика* (англ. netlinguistics) — наукова дисципліна, яка вивчає особливості мови інтернет-дискурсу; *H-індекс* (англ. H-index) — показник впливовості науковця, групи вчених, наукової установи або країни загалом, заснований на кількості їхніх статей та їх цитуванні; *веб-дизайн* (англ. web design) — галузь веб-розробки й дизайну, завданням яких є проектування користувацьких веб-інтерфейсів для сайтів або веб-додатків, тощо. Пор.: *Так, нетлінгвістика призначена для забезпечення мережі взагалі та інформаційно-пошукової системи зокрема* (інтернет-сайт: irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21CO...); *Міська учнівська інтернет-олімпіада з ІТ започаткована у 2013 році у місті Львові. Перша олімпіада була присвячена ІТ, проходила серед учнів шкіл в номінаціях: комп'ютерна лінгвістика (англійська мова); офісні програми, «Графіка», «Веб-дизайн», «Обчислювальна техніка», «Програмування»* (газ. «Молода Галичина», 31.07.2017).

Другу за кількісним наповненням групу нових англіцизмів та американізмів формують слова і терміни фізичної культури й спорту. Адже ця галузь на початку другого тисячоліття бурхливо розвивається, й більшість змагань із різних видів спорту висвітлюють сучасні мас-медіа. Навіть існує на телебаченні ціла низка спеціальних спортивних каналів, а в мережі Інтернет — відповідних сайтів. Щороку зростає кількість фізкультур-

ників і спортсменів, спортивних коментаторів, оглядачів та експертів, а особливо — уболівальників та небайдужих до спорту пересічних громадян. Тому в досліджуваний період засвідчено значне проникнення в українську мову англіцизмів та американізмів, які називають нові види спорту, або ті, що в нашій країні раніше не практикувалися: *флорбол* (англ. floorball) — командна гра на підлозі з пластиковим м'ячем, різновид хокею; *футволейбол / футволей* (англ. footvolley від *foot* — нога і *volleyball* — волейбол) — пляжна гра, що являє собою поєднання футболу і волейболу; *голбол* (англ. goalball) — спортивна гра з м'ячем, у який вбудовано дзвони, для людей із вадами зору; *скіатлон* (англ. skiathlon) — лижні перегони переслідування без перерви між двома етапами; *ватербординг* (англ. waterboarding) — вид водного спорту: стоячи на спеціальній дошці й тримаючись за фал, прикріплений до катера, що йде попереду, спортсмен здійснює акробатичні стрибки, перевороти тощо; *слеклайн* (англ. slackline) — вид спорту / активного відпочинку, який полягає у ходінні по натягнутій стропі, та ін. Напр.: *У Ріо-де-Жанейро Україна привезла найчисленнішу у своїй історії делегацію: 173 спортсмени з 21 області нашої країни боротимуться за перемогу у 15 видах спорту (академічне веслування, волейбол сидячи, дзюдо, легка атлетика, настільний теніс, наверхліфтинг, кульова стрільба, стрільба з лука, фехтування у візках, футбол серед спортсменів з наслідками церебрального паралічу, велоспорт (на треку та шосе), параканое, голбол)* (газ. «Високий замок», 06.09.2016, 17:00); *Норвезьку лижницю Маріт Бйорген можуть позбавити золотої медалі, виграної у скіатлоні, якщо не припиниться комерційна рекламна кампанія з її участю, не санкціонована МОК* (газ. «Україна молода», 12.02.2014, 00:00). Цікаво, що окремі спортивні терміни можуть поступово набувати нової семантики. Так, спеціальна одиниця *ватербординг* нині має ще одне значення — специфічний метод тортур: імітація утоплення підозрюваних у злочинах. Пор. у контексті: *Безкомпромісність і ненависть допомагає робити «ватербординг» клятим ісламістам в Абу-Грейбі* (інтернет-сайт: maidan.org.ua/arch/arch2010/1268663553.html)

У сучасну добу Україна, хоч і повільно та болісно, але поступово входить у ринкові відносини, усе глибше інтегрується у світову економіку і торгівлю (мова і про участь держави в СОТ, і про асоціацію з ЄС та ін.), тобто не може залишатися осторонь загальних тенденцій. Через це в сучасну українську мову (особливо завдяки дискурсу ЗМІ) останніми роками проникла досить значна кількість нових запозичень-англіцизмів економічної сфери на зразок: *стартап / старт-ап* (англ. start-up — запускати) — новостворена або з короткою історією фірма чи компанія, яка перебуває у стані розвитку і займається перспективни-

ми дослідженнями (переважно у сфері інформаційних технологій та інтернет-проектів); *лінкідж* (англ. linkage) — дозвіл біржі своїм клієнтам продавати і купувати в неї контракти з подальшою їх купівлею-продажем на іншій біржі; *фандрейзинг* (англ. fundraising) — процес залучення грошових коштів та інших ресурсів організацією (переважно некомерційною) з метою реалізації як певного соціального проекту, так і серії проектів, об'єднаних однією спільною ідеєю; *сублізинг* (англ. sub-lease) — вид піднайму предмета лізингу, згідно з яким лізингоодержувач за договором лізингу передає третім особам (лізингоодержувачам за договором сублізингу) у користування за плату на погоджений строк, відповідно до умов договору сублізингу, предмет лізингу, отриманий раніше від лізингодавця за договором лізингу; *біткойни* — віртуальні гроші тощо. Пор.: *Український стартап здивував світ (заголовок)* (інтернет-сайт: fakty.ictv.ua/ua/index/view-media/id/75634); *У безрезні між повітряним альянсом Коломойського і «Розой Ветров» було укладено код-шерінгову угоду, що дало змогу компаніям використовувати флот один одного на правах сублізингу* (газ. «Економічна правда», 27.09.2010, 09:15).

Еволюцію суспільно-політичного життя, яке повсякденно зазнає бурхливих змін як в Україні, так і в багатьох державах світу, відображають новозапозичені англіцизми й американізми: *спойлер* (англ. spoiler від *spoil* — псувати) — партія або кандидат, створені політтехнологами однієї політичної сили для боротьби зі своїми опонентами; *астротурфінг* — штучне керування громадською думкою; *споуксмен* — представник якої-небудь офіційної особи, який публічно висловлює її позицію з тих чи тих питань; — *даунишїфтер* (англ. downshifter) — той, хто переміщується із престижного соціального середовища в менш престижне; *спін-дoктор / спіндoктор* (від *spin* — вертіння, кружляння і *doctor* — лікування) — радник, який займається повідомленнями у засобах масової інформації і є професіоналом у царині зв'язків із громадськістю, тощо. Напр.: *Як правило, місія спойлера — відібрати кілька відсотків (або й десятих відсотка) від ворожої партії, граючи на її електоральному полі* (журнал «Український тиждень», 18.04.2012); *«За ким правда, той обов'язково перемаже», — переконує спіндоктор проекту «Знай правду» та власник ресурсу «Вої» Анжеліка ГРАБОВСЬКА* (газ. «День», 22.04.2016, 09:24).

Останніми десятиліттями Україна зазнає потужного англійзованого культурного і мистецького впливу Заходу. Серед нових термінів та слів відповідної тематичної групи домінують одиниці на позначення: 1) музичних напрямів і стилів (*неофолк* (*neofolk*) — музичний напрям у рок-музиці, піджанр постіндастралу, який характеризується окультною, поганською або гностичною тематикою і поєднанням індустріальних музичних засо-

бів із традиційним європейським фолком; *етно-рок* (*ethno rock*) — напрям у музиці, що поєднує фольклор із роком; *ф'южн* (*fusion* — злиття) — напрям у рок-музиці, для якого характерне поєднання різноманітних засобів музичної виразності (року, джазу тощо); *дабстмен* (*dubstep*) — музичний стиль, що характеризується яскраво вираженим низькочастотним басом і розрядженим брейкбітом на задньому плані); 2) художніх і кінематографічних понять та реалій (*нанопанк* (*nanopunk*) — напрям у науковій фантастиці (різновид посткіберпанку), присвячений соціальним і психологічним аспектам застосування нанотехнологій; *сиквел* (*sequel* — продовження) — продовження відомого художнього твору (роман, кінофільму), який мав комерційний успіх; *екшн* (з *англ.* *action movie* — дослівно «фільм дії»; розмовно — «екшн»; інша поширена назва — «бойовик») — кінострічка, яка поєднує в собі драматичний жанр фільму разом із нестримними діями: бійки, автомобільні переслідування, вибухи, стрілянина тощо); 3) інших понять і реалій культури (*фаєр-шоу* (*fire show*) — оригінальне вогняне видовище, що об'єднує театр і вогонь; *кардмейкінг* (*англ.* *cardmaking* від *card* — листівка, *make* — робити) — мистецтво виготовлення вітальних листівок своїми руками; *хітмейкер* (*hitmarker*) — той, хто створює популярні у певний період пісні, мелодії, диски тощо); *скрапбукінг* (*англ.* *scrapbooking* від *scrapbook* (*scrap* — вирізка, *book* — книга), буквально — «книга з вирізок») — вид рукодільного мистецтва, що полягає у виготовленні та оформленні сімейних або особистих фотоальбомів. Пор. у контекстах: *Міські хлопчики й дівчатка не чують багатоголосся, однак знають, що таке дабстмен. Під біт автоматично починають рухатися* (журнал «Український тижень», 13.12.2015, 12:12); *На межі 2010–2011 років у вітчизняних кінотеатрах вийшов сиквел діснеєвського фільму «Трон» зразка 1982 року — «Трон. Спадок»* (реж. Джозеф Косінські) (газ. «Україна молодша», 06.01.2011, 00:00); *У неділю, 13 квітня, відбудеться великий майстер-клас зі скрапбукінгу для дітей* (газ. «Високий замок», 01.04.2014).

Характерно, що на початку ХХІ ст. в Україні надзвичайно активно почав розвиватися туризм, який дає змогу людям наочно пізнати найкращі куточки світового довілля та культурні цінності, традиції, обряди, звичаї, кухню країн і народів, а також різні регіони рідної держави. Фактичний матеріал засвідчує, що на зазначеному етапі термінологія і лексика туризму активно поповнюється за рахунок англійських новозапозичень, які переважно мають або поступово набувають лінгвістичного статусу інтернаціоналізмів. Нині в дискурсі мас-медіа з'являються лексичні одиниці як для номінування нових видів туризму і подорожувальників, так і для позначення різних туристичних послуг, які їм надають: *дайвінг-туризм*

(*diving tourism* від *diving* — пірнання і *tourism* — туризм) — різновид туризму, в основі якого підводне плавання зі спеціальним спорядженням; *скітур* (*ski touring*) — гірський туризм із використанням лиж і спеціальних кріплень для підйому вгору; *хайкінг* (*hiking*) — пішохідна подорож гірською місцевістю за певними маршрутами без спеціальної фізичної підготовки; *каучсерфер* (*couch surfer* від *couch surfing* — мандрівка диванами) — той, хто безкоштовно ділиться з іншими місцем для ночівлі під час їхніх подорожей, організовує спільні подорожі та розвиває культурний взаємобмін; *раунд-тріп* (*round trip*) — квиток на поїздку туди й назад; *ол-інклюдив* (*all inclusive*) — система обслуговування в готелях, за якої харчування, напої (найчастіше місцевого виробництва) і багато видів послуг включені у вартість проживання, тощо. Напр.: *Всі вершини та цікавинки Чорногірського хребта [Карпат], можна відвідати в одноденних радіальних прогулянках! Це, власне, і називається словом — хайкінг* (інтернет-сайт: https://carpathians-guide.blogspot.com/2016/07/blog-post_8.html?m=0); *Прилітати мала в Сінгапур, леміти з Гонконгу. Раунд-тріп обійшовся в 1500 євро* (інтернет-сайт: <https://travel.tochka.net/ua/7737-15-terminov-kotorye-dolzhen-znat-kazhdyy-turist/>).

Інтенсифікація процесу входження і функціонування нових англіцизмів на початку третього тисячоліття особливо переконливо засвідчена в українськомовній рекламі, яка розвивається все активніше, особливо в дискурсі ЗМІ. Найбільше зафіксовано неолексем для називання рекламносіїв (*білборд* (*амер., англ.* *billboard* від *to bill* — оголошувати в афішах, рекламувати і *board* — дошка) — рекламний щит великих розмірів, який встановлюється переважно вздовж вулиць і доріг; *лайтббкс / лайт-бокс* (*lightbox*) — конструкція з підсвіченням, що кріпиться до стовпів, кіосків, торців будівель тощо, призначена для зовнішньої реклами; *басорама* (*bus-o-rata*) — рекламна підсвічена двостороння панель, яку встановлюють на даху автобуса чи іншого транспортного засобу; *банер* (*banner* — прапор, транспарант) — рекламний плакат, прапорець тощо із символікою певної фірми або торговельної марки), а також інших понять і реалій, так чи так пов'язаних із аналізованою сферою (*тизер* (*teaser*) — рекламне повідомлення, що не містить докладної інформації, а створює інтригу навколо нового продукту, ніяк не називаючи його; *бриф* (*brief*) — коротка письмова форма узгоджувального характеру між сторонами, які планують співробітничати, де прописано основні параметри майбутнього заходу, рекламної кампанії; *копірайтер* (*copywriter*) — фахівець, який створює тексти рекламних оголошень та інших презентаційних текстів). Пор.: *Також у рамках опитування респондентам було задано питання «Яку кількість рекламних конструкцій (щити, білборди, лайтбокси) на вулицях Ви вва-*

жаєте найбільш прийнятною?» (газ. «Високий замок», 25.10.2016, 09:46); З'явився перший **тизер** українського повнометражного анімаційного фільму «Мавка. Лісова пісня». Про це повідомили у компанії FILM. UA Group, що його й презентувала. Відео **тизера** опублікували на сторінці компанії у Facebook (газ. «День», 18.07.2017, 13: 20).

В українськомовному дискурсі ЗМІ досліджуваного періоду серед інших тематичних груп лексики зафіксовано незначну кількість інновацій-англізмів, зокрема це стосується царини медицини (**холтер** (*holter*) — прилад для моніторингу роботи серця і реєстрації артеріального тиску пацієнта; **вельнес** (*wellness* від *well-being* — добре самопочуття і *fitness*) — система оздоровлення, що дає змогу досягти емоційної і фізичної рівноваги, помірне і комфортне фізичне навантаження, здорове харчування, комплексний догляд за шкірою, хороший відпочинок, оптимізм і позитивне мислення); освіти та навчання (**коучинг** (*coaching* — тренерство) — мистецтво сприяти підвищенню результативності, навчанню й особистісному та професійному розвитку іншої людини; **кейс-метод** (*case method* від *case study* — вивчення ситуації) — метод ситуативного навчання на конкретних прикладах); побуту (**бебі-слінг** (*baby sling* — перев'язь для малюка) — шматок міцної тканини з ляками для перенесення дитяти (від немовляти до 2–3 років); **ті-шот** (англ. T — літера англійського алфавіту і *shirt* — сорочка) — футболка, майка з невеликими рукавами) та ін. Пор.: Про нові можливості, що з'явилися в лікарів у плані діагностики завдяки придбання новітнього обладнання та відкриття центру ранньої діагностики, розповів завідувач рентгенологічного відділення поліклініки Олександр Артюх: — Раніше ми не мали змоги точно діагностувати, наприклад, хвороби серця. Зараз же з допомогою **холтера**, який записує роботу роботи серця, це стало можливим (газ. «Ваше здоров'я», 16.11.2012); ... виховуємо власні кадри: набираємо (або переводимо з інших посад усередині компанії) персонал з недостатньо вираженими професійними рисами, але з великим потенціалом до його зростання та проводимо інтенсивну підготовку (3–6 місяців), яка включає навчання, **коучинг** з боку колег і керівника... (газ. «День», 28.07.2006); **Бебі-слінг** — далеко не новий винахід. Насправді, перев'язь для носіння дітей вже тисячі років з успіхом використовують жінки по всій планеті. Проте в західних країнах вона з'явилася порівняно недавно, тому багато матерів це не навчилися її застосовувати (інтернет-сайт: cikavo.in.ua/batki/odjag-dlja-maljuka/10311-jak-vikoristovuvati-bebi-sling).

Зібраний фактичний матеріал із дискурсу мас-медіа початку XXI ст. переконаливо доводить, що нові запозичення з інших мов (порівняно з англійською) є незначними і загалом становлять

18–20 %. Цікаво, що в кінці XX ст. такі одиниці, за нашими підрахунками, становили десь приблизно 20–25 %.

Засвідчено, що в досліджуваній часовий зріз друге місце за чисельністю після новозапозичень-англіцизмів посідають лексичні входження з італійської мови. Це колишні екзотизми, які надзвичайно швидко з позначуваними реаліями проникли й закріпилися в українському соціумі. Серед останніх істотно переважає тематична група на позначення напоїв. Домінують назви різних видів кави та сумішей із нею: **доніо** (*doppio* — подвійний) — кава еспресо в подвійній порції; **ристрето** (*ristretto* — обмежений) — дуже концентрована, міцна кава, зварена в меншому, ніж еспресо, об'ємі: 7–10 г кави на 15–20 мл води; **лате** (від *итал. latte macchiato*) — італійський напій, що готується з гарячого збитого молока і кави (рідше — чаю, мате, або маття); **мокачино** / **моко** (від *итал. caffè mocha*) — знаменитий сорт кави і назва напою, приготованого на основі лате з шоколадом та ін. Пор: Одна порція густого і в'язкого **ристрето** розрахована всього лише на пару ковтків, тому випивають її зазвичай безпосередньо біля барної стійки, щоб миттєво отримати необхідний потужний енергетичний заряд (інтернет-сайт: <http://papigutto.com.ua/ua/populyarnyuretsepty/napitki/kofe/ristretto-samyj-italyanskij-kofe/>); Найбільший вплив на калорійність **мокачино** має кількість та вид шоколаду, далі йдуть молоко, карамель або цукор (інтернет-сайт: zdorovia.com.ua/harchuvannja/26487kava-smachna-i-kaloriin...).

Зафіксовано також деякі спиртні напої на зразок: **самбука** (*итал. sambuca*) — італійський лікер з ароматом ганусу; **грана** (*итал. grappa* від *grappolo d'uva* — цвях винограду) — італійський міцний спиртний напій із винограду; **чинзано** / **чинцано** (*итал. cinzano*) — популярна в багатьох країнах світу марка вермуту, що виробляється в Італії з 1757 р., тощо. Також нині в Україні значного поширення набули різноманітні італійські страви та відповідні їх номени, які й формують наступну тематичну групу, що активно поповнюється: **лазанья** (*итал. lasagne*) — традиційна страва італійської кухні, приготована з шарів тіста впереміш із шарами начинки, залитими соусом; **равіоли** (*итал. ravioli*) — італійська страва, що нагадує вареники або пельмені; **карпачо** (*итал. carpaccio*) — страва з тонко нарізаних шматочків сирого м'яса, приправлених оливковою олією з оцтом і (або) соком лимона; **прошіutto** (*итал. prosciutto* — окіст) — італійська шинка, приготована з окосту, натерта сіллю й прянощами та ін. Нині популярними є також різні італійські закуски і сири: **антіпасто** (*итал. antipasto*, мн. *antipasti* — перед їжею) — закуска італійської кухні (мариновані в олії овочі, страви з копчено-студіями, оливками, запеченими овочами, сирами, морепродуктами, шматочками свіжих фруктів, зелен-

ню тощо), яка подається перед іншими стравами; *брускета* (італ. bruschetta від *bruscare* — запікати на вугіллі) — традиційна італійська закуска, схожа на бутерброд; *моцарела* (італ. mozzarella) — італійський молодий м'який сир із буйволячого або коров'ячого молока, а також їх суміші; *маскарпоне* (італ. mascarpone) — італійський сир, схожий на вершковий ніжний крем із кислінкою, тощо. Пор. у контекстах: *Італійський білий рис спочатку варять у білому вині, потім викладають у горлоку сиру пармезан, додають вино грану, розігривають, подають гарячим разом із прошутто* (газ. «Високий замок», 22.10.2012, 14:07); *Наприклад, приготування моцарели в домашніх умовах — дуже корисне вміння в сьогоденній економічній ситуації, або ж секретні рецепти приготування глінтвейну — поки ще стоїть прохолодна погода і є бажання закутатися увечері у теплий картатий плед* (газ. «День», 26.03.2015, 18: 21).

Спортивні італійські терміни і назви певних реалій цієї галузі становлять наступну групу, оскільки чемпіонати Італії та збірні команди цієї країни з різних видів спорту (особливо з футболу) мають високі показники і рейтинги. Це такі одиниці, що порівняно недавно ввійшли в українську мову: *латераль* (від італ. laterale — боковий) — крайній захисник, який дієво підтримує атаку або взагалі закриває всю бровку; *катеначо* (від італ. catenaccio — засув, клямка) — тактична схема у футболі, яка робить акцент на обороні та використанні тактичних помилок суперника; *ліберо* (італ. libero — вільний) — у волейбольній, футбольній та деяких інших спортивних командах — гравець оборони, що не має чіткого місця на полі, а вільно переміщується, підстраховуючи одноклубників, та ін.: *Офіційний сайт Ювентуса повідомив, що бразильський латераль Дані Алвес залишає команду* (інтернет-сайт: <https://football24.ua>).

На початку XXI ст. українська лексична система поповнилася через підстиль мас-медіа чисельно незначною кількістю нових запозичень із французької мови. Серед названих входжень немає змоги виділити певні тематичні групи. Це окремі слова на позначення деяких назв їжі (*фондю* (від фр. fondue — топити, розтоплювати, плавити) — традиційна альпійська страва з топленого сиру з додаванням спецій, яку готують і зазвичай споживають у спеціальному посуді; відома передовсім у швейцарській кухні, але також у французькій, італійській і частково південно-німецькій (Баден-Вюртемберг); *тарталетки / тарталетти / тортелетти* (фр. tar-telette від *tarte* — торт) — невеликі чашечки (кошички) до 10 см із прісного тіста для подачі в них різних начинок — м'ясних, рибних, грибних, овочевих, присмачених соусами і пряними приправами; *глясе* (від фр. glacé — заморожений, застиглий) — охолоджена чорна кава з морозивом); спеціалістів

певного профілю (*шоколадье* (фр. chocolatyer) — фахівець із виготовлення шоколаду та продукції з нього; *сомельє* (фр. sommelier [somɛljɛ]) — професійний знавець вин, який представляє їх споживачам), а також поодиноких реалій і напрямів (*вінтаж* (фр. vintage) — 1) речі минулих років, зібрані в колекції (одяг, взуття, вино тощо); 2) напрям у дизайнерському мистецтві та інші стилі, яким притаманне використання тенденцій минулих часів) та ігор (*петанк* (з фр. pétanque від провансальського діал. *la petanca* — «ноги на якорі») — один із різновидів боульзу, метою якого є, стоячи всередині кола (обомі ногами торкаючись землі), кинути порожнисті металеві кулі якомога ближче до маленької дерев'яної кулі). Напр.: *Свято на порозі, і на стіл хочеться поставити щось смачне, незвичайне і швидке. Готові тарталетки з різноманітними начинками — ідеальний варіант. Адже покласти всередину такої корзинки можна що завгодно!* (журнал «Коліжанка», 08.12.2016); *Українські сомельє хочуть донести до народу культуру пиття (заголовок статті)* (газ. «Хрещатик», 19.11.2002).

Українська мова як мова-реципієнт у досліджуваній період здебільшого завдяки дискурсу ЗМІ засвоїла невелику групу слів з іспанської мови. З-поміж названих одиниць переважає тематична група на позначення танців і музики, які нині активно практикуються в Україні: *меренге* (ісп. merengue) — енергійний парний танець домініканського походження, рухи якого мають легкий еротичний характер та елементи флірту й імпровізації; *бачата* (ісп. bachata — забава і веселощі) — музичний стиль і парний танець домініканського походження; *пачанга* (ісп. pachanga) — латиноамериканський музичний стиль і танець, який характеризується синкопованим ритмом і рухами; *сальса* (ісп. salsa — соус) — музичний жанр і парний кубинський танець африканського походження; *руеда* (від ісп. rueda — коло) — особливий вид кубинської сальси, який танцюється в колі, та ін.: *Домініканська республіка — це передусім чудові пляжі, але також бачата — афро-карибський танець, водночас романтичний і чуттєвий...* (інтернет-сайт: ua.euronews.com »).

Серед іспанських назв їжі, які раніше були екзотизмами, останніми роками їх готують та реалізують і в нашій країні (як у ресторанах, кав'ярнях, так і вдома): *паелья* (ісп., кат. paella від лат. patella — пательня, сковорода) — іспанська (валенсійська) страва найчастіше з рису або маленьких макаронних ріжок із доданням шафрану та оливкової олії; може бути рибною або м'ясною, з морських продуктів або м'яса птиці, рідше змішаною; *хамон* (ісп. jamón — окіст) — іспанський національний делікатес, сиров'ялене свиняче стегно та ін. Напр.: *В Україні можна знайти неймовірні для нашого регіону підприємства, які вирощують*

устриці, чай, оливки, виготовляють **хамон** та **віскі**... (газ. «Високий замок», 09.10.2014, 00:24).

На початку третього тисячоліття в дискурсі мас-медіа функціонує певна частина нових слів, запозичених із японської мови. Кількісно домінує тематична група на позначення бойових мистецтв і всього, що з ними пов'язано: **сьотокан / шотокан** (яп. 松濤館) — один із найпопулярніших стилів карате, розроблений Гітіном Фунакосі на початку ХХ ст.; **нінджюцу** (яп. 【忍術】 ,にんじゆつ, *нінджюцу* — техніка ніндзя) — японське бойове мистецтво; **цу-син-ген** (яп. 通身眼, дослівно — «бачити очима тіла») — комплексне бойове мистецтво, в основі якого ударна техніка (удари руками і ногами) та техніка боротьби (звалювання, кидки і боротьба в партері); **ката** (яп. 型(形) — ката — форма, формальна вправа, зразок, комбінація) — систематизована послідовність групи прийомів у японських бойових мистецтвах, які пов'язані один з одним принципами ведення бою з уявним одним чи кількома противниками; **бушидо** (яп. 武士道, дослівно — «шлях воїна») — кодекс честі самурая; **айкідока** (яп. 合気道家, буквально — «той, хто займається айкідо») — спортсмен, який займається айкідо; **дзьо** (яп. 杖, じよ — палиця) — пряма гладка дерев'яна жердина, що використовується в японських бойових мистецтвах. Пор.: **Шотокан** — це дуже старий стиль, з великими традиціями, тому про власний стиль я навіть і не мрію (інтернет-сайт: <https://rivnepost.rv.ua/showarticle.php?art=029775>). Майже всі згадані вище бойові мистецтва на сьогодні практикуються в Україні, а тому закономірно, що слова на їх позначення активно вживаються мовцями. Зафіксовано також окремі назви японських страв, які поступово набувають популярності і в нашій країні: **кацудон** (яп. カツ 丼) — японська страва з рису і смаженої котлети з яйцем; **карі** (яп. カレー, カレーライス — каре, каре райсу) — популярна японська страва на основі соусу карі, який використовують як приправу до високовуглеводної основної страви (заввичай вареного рису), тощо.

Нові запозичення з німецької, арабської, китайської, португальської та інших мов є поодинокими. Вони поки що не ввійшли до узусу, а залишаються на рівні екзотизмів, тому ми вважаємо, що їх не варто розглядати.

Зібраний і проаналізований вище значний фактичний матеріал із дискурсу ЗМІ засвідчує, що істотно переважають нові іншомовні слова книжного характеру, зокрема спеціальні лексеми з різних терміносистем, із-поміж яких є багато інтернаціоналізмів і європеїзмів. Розмовні та сленгові одиниці засвоюються значно рідше (напр.: **бакс**, **device**, **камбек** — ситуація, коли гравець або команда відіграють відставання від суперника в рахунку впродовж матчу).

Характерне явище початку третього тисячоліття, яке не відзначалося в попередні періоди

розвитку української літературної мови, — істотне збільшення числа екзотизмів та активізація їх функціонування (перебування «на слуху») як у дискурсі ЗМІ, так і в інших стилях, а також швидке їх освоєння та перехід до корпусу нормативної лексики. Такими прикладами можуть слугувати слова: **фламенко**, **мачо**, **шахід**, **феншуй**; **хіджаб** — жіночий одяг в ісламі, головне призначення якого — приховати стан, обриси тіла жінки); **мілонга** — 1) південноамериканський танець; 2) вечір південноамериканських танців та ін. Пор. у контекстах: **Фламенко** — така вражаюча концентрація любові, пережитих втрат, чекання, що, не знаючи мови, слухачі плачуть, відгукуючись на глибинний поклик (газ. «Дзеркало тижня», 31.05.2003); Суд ЄС дозволив роботодавцям забороняти своїм працівниками носити **хіджаби** (газ. «День», 14.03.2017, 12:28). Засвідчено інтенсифікацію входження передусім нових екзотизмів на позначення страв, напоїв, фруктів: **люля'-кебаб** — гостра східна страва у формі великих котлет або ковбасок переважно з баранячого фаршу; **ханкалі**, **долма**, **тофу**, **панакота**, **джелато**, **фреш**, **помело** тощо. Напр.: **Тофу** — це неймовірно універсальна страва. Одна чашка **тофу** постачає 10 грамів високоякісного, повноцінного білка... (телеканал 24, 24.02.2017, 14:30).

У дискурсі мас-медіа, а також в інших функціональних різновидах національної мови (особливо в розмовному) засвідчено тенденцію протистояння новим іншомовним входженням, намаганням замінити їх новоствореними пуризмами. Так, замість новозапозичення **руффер** на базі морфем рідної мови деривовано одиницю **дахолаз**, замість **прев'ю** — **передогляд**, замість **суперкар** — **надавтомобіль**, замість **пікапер** — **звоблювач** та ін. Важко передбачити, які з названих пуризмів підтримають і активно вживатимуть українці, а згодом і кодифікують, чи вони так і залишаться функціонувати в мові як синоніми. Лише деякі нині з'являються в ЗМІ та в інтернет-дискурсі: **Серед тих слів, за які триває голосування на платформі Словотвір, є слово «дахолаз», яким пропонують замінити «руффер»**. (інтернет-сайт: lvivreport.blogspot.com/2014/12/blog-post_74.html). Однак є й такі запозичення, які поки що конкурують із питомими українськими словами: **ліберо** — **вільний**, **рекетир** — **вимагач**, **емерджайзний** — **життєдайний (розвиток)** тощо.

Вважаємо, що потужні тенденції до глобалізації та інформатизації в українській мові початку ХХІ ст. мають і негативні наслідки. Ряд нових іншомовних слів із мовознавчого погляду є недоречними, оскільки вони порушують закони і розхилюють структуру української мови, її нормативні, стилістичні й культуромовні засади. Нерідко в низці інновацій-запозичень зовсім немає потреби: іншомовні елементи лише обтяжують мову зайвими лексичними одиницями, заступаючи або й витісняючи з ужитку наявні

в словнику загальноновживані питомі лексеми або давно освоєні запозичення, апробовані тривалою мовною практикою. Так, на нашу думку, не варто вживати такі малозрозумілі іншомовні слова, впровадження яких нічим не виправдане: *сейл, корнер, паті, міксер, драйвер, паркінг, дайвінг, кеш, мурал, коуч* і подібні, за наявності повністю ідентичних українських відповідників або давно освоєних запозичень — *розпродаж, кутовий, вечірка, змішувач, водій, стоянка, пірнання, готівка, стінопис, тренер*. Хоча деякі видання, телеканали і радіопередачі вживають небажані одиниці: *Італійські військові водолази з ескадреного міноносця Luigi Durand de la Penne, що перебуває в Одесі з дружнім візитом, провели майстер-клас з дайвінгу для людей з обмеженими можливостями на спеціалізованому пляжі для інвалідів* (газ. «Голос України», 08.09.2017); *У Києві на стіні одного з будинків на вулиці Липківського, 8 з'явився новий яскравий мурал* (газ. «Високий замок», 10.07.2017, 19:43). Вважаємо, що перш ніж залучати чуже слово, варто ґрунтовно дослідити всі питомі лексичні надбання рідної мови. Також не слід вживати (навіть і в розмовному дискурсі) сумнівні з погляду культури української мови запозичення, на зразок: *вау, крейзі, лузер, піпл* тощо.

Варто звернути також увагу на ще одну негативну тенденцію в сучасній українській мові, особливо в дискурсі деяких ЗМІ та в новітньому, зокрема постмодерному, красному письменстві, — активізацію вживання варваризмів у чужомовній графічній передачі: **WEB**, *Dhi* «даунхіл», *sms / SMS, iPad, iPhone, QR-код, Wi-Fi, PR*,

no problem, no comment тощо. Пор.: 19–21 серпня на теренах Прикарпаття буде проходити Відкритий офіційний чемпіонат України з маунтинбайку в дисципліні **Dhi** (інтернет-сайт: *sport.if.ua*); В Україні поки що бізнесменам не вигідно використовувати **QR-код** (к'ю-ар-код) (телеканал UBR, 18.09.2012, 13.27).

Проте окремі негативні тенденції і впливи загалом не порушують стабільності сучасної лексичної системи української мови. Нові іншомовні входження, як засвідчив поданий матеріал і зібрана нами значна картотека, переважно збагачують номінативні та зображально-виражальні засоби, є важливими елементами новітньої комунікації.

Також варто наголосити, що на відміну від радянської доби нині запозичення нових слів у систему української мови відбувається безпосередньо з різних названих вище мов, а не через посередництво російської мови.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, переконаємося, що на початку XXI ст. нові іншомовні одиниці передусім завдяки дискурсу ЗМІ є продуктивним шляхом збагачення словникового складу української мови. Особливо інтенсивно в цей період поповнювалися різні терміносистеми та певні тематичні групи слів — науково-технічна, фізичної культури і спорту, економічна, суспільно-політична, мистецька, туристична та ін. Надалі перспективними є праці з вивчення словотворчого потенціалу частини нових запозичень, а також їх семантичного розвитку та особливостей функціонування в новітній українській мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховський Л.А. Вибрані праці [Текст] : в 5 т. / Л.А. Булаховський. — Київ : Наук. думка, 1975. — Т. 1: Загальне мовознавство. — 496 с.

REFERENCES

1. Bulakhovskyi, L.A. (1975). Vybrani pratsi [Tekst]: v 5 t. [Selected Works]. Vol. 1. Zahalne movoznavstvo. Kyiv, Naukova Dumka, 496 p.

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНІ ВИЯВИ ОКАЗІОНАЛІЗМІВ У МОВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ

Навальна М.І.,

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»,
вул. В. Сухомлинського, 30, м. Переяслав-Хмельницький, 08401
navalna@rambler.ru

У статті на матеріалі українських друкованих засобів масової інформації проаналізовано нові okazіональні утворення та визначено їх стилістичну роль. Зроблено висновок, що у мові преси початку ХХІ ст. помітне інтенсивне творення okazіоналізмів. Це зумовлено передусім пошуком нових і неординарних виражально-зображальних, оцінних та номінативних засобів. Okazіоналізми виконують у мові сучасної публіцистики оціночну та експресивну функції.

Ключові слова: okazіоналізм, мова української газетної періодики, тематика публікацій, стилістична роль.

Навальная М.

Функционально-стилистические проявления okazіонализмов в языке современной украинской газетной периодики

В статье на материале украинских печатных средств массовой информации проанализированы новые okazіональные образования, определена их стилістическая роль. Сделан вывод о том, что в языке прессы начала ХХІ в. заметно интенсивное образование okazіонализмов. Это обусловлено прежде всего поиском новых и неординарных выразительно-изобразительных, оценочных и номінативных средств. Okazіонализмы выполняют в языке современной публицистики оценочную и экспрессивную функции.

Ключевые слова: okazіонализм, язык украинской газетной периодики, тематика публикаций, стилістическая роль.

M. Navalna

Functional and Stylistic Occurences of Occasionalisms in Language of Modern Ukrainian Periodicals

The article analyses new occasional formations, based on print media in Ukraine, and defines their stylistic role. The main methods, observation and descriptive, are used in scientific research for the study of occasionalisms in the language of Ukrainian periodicals at the beginning of the 21st century. At different stages of the research, the method of functional analysis is used to determine the stylistic load of lexical items.

It is concluded that there is an intensive formation of occasionalisms in the media language of the beginning of the 21st century. This is due primarily to the search for new and extraordinary expressive, figurative, evaluative and nominative means. Occasionalisms perform an evaluative and expressive function in the language of modern journalism. The authors, with the help of occasionalisms, express their negative attitude to politicians and their regime, condemning their misconduct, and sometimes with irony and sarcasm.

Occasionalisms were formed under the influence of extra-linguistic factors, especially they are relevant in thematic groups: Russian-Ukrainian relations, criminal and political direction. Occasionalisms are used for linguistic economy, often these new formations vulgarize the journalistic text.

The article does not cover all the issues of this subject, because lexical and semantic groups of occasional nouns, adjectives and verbs are open for replenishment and therefore require additional research, in particular a deeper analysis of their word-building potential.

Key words: occasionalism, language of Ukrainian periodicals, topics of publications, stylistic role.

Вступ. В останнє десятиліття у мові новітніх українських мас-медіа суттєво зросла кількість okazіоналізмів. Це пов'язано з тим, що преса щоденно інформує про новини в різних галузях життя, науки, політики, виробництва і відображає дійсність у всій її цілісності, в діалектичному розвитку й має невичерпні можливості поповнювати словниковий склад літературної мови.

Хоча мова періодики постійно є об'єктом аналізу, але поява okazіоналізмів із новими виражальними можливостями — це безперервний процес, який впливає на систему мови, а тому потребує постійної уваги і нових досліджень, що ж визначило актуальність наукової розвідки.

Мета статті — виявити okazіоналізми в мові української преси початку ХХІ ст. та визначити їх стилістичну роль.

Критичний огляд літератури, концептуальних рамок, гіпотез тощо. Різномасштабне дослідження okazіональності висвітлювали у своїх працях О. Жижоми [1], Є. Карпіловська [2], Ж. Колоїз [3], О. Стишов [4], О. Турчак [5] та ін. Вони досліджували способи творення okazіоналізмів, їх відповідність чи невідповідність словотвірним типам мови, намагалися визначити продуктивні та непродуктивні способи творення okazіональних слів, з'ясували спектр їх виражальних можливостей, причини появи okazіоналізмів у мовленні, місце та роль у лексичній системі мови, визначали критерії їх виділення, встановлювали принципи класифікації тощо. Але постала проблема аналізу нових okazіоналізмів, які під дією позамовних чинників актуалізувалися в мові української періодики.

Методологія дослідження. У статті для вивчення okazіоналізмів у мові української періодики початку ХХІ ст. використано як основні метод спостереження та описовий метод. На різних етапах дослідження послуговувалися методом функціонального аналізу для визначення стилістичного навантаження лексичних одиниць.

Результати дослідження та обговорення. Останнім часом у мові ЗМІ простежується тенденція до інтенсивного зростання кількісного складу інноваційних іменників та прикметників, утворених основокладанням. Зокрема, чистим основокладанням сформовані слова *мандатносоці, міністропад, вилоносець, ротодупи, банкопад*. Пор.: *А от серед виборців «вилоносоця» Ляшка — найменше (24 %) («Високий замок», 07.11.2014); Олігархічна влада надалі пресуватиме малих і середніх підприємців, щоб обідрати їх та перевести у категорію люмпенів, «ротодупів» («Україна молода», 16.04.2015); А почався тутешній «міністропад» іще на початку весни («Україна молода», 17.07.2015); Хто і що ділив і яка роль у цьому «Правого сектору», «мандатносоціів» Ланя та Балого — питання до правоохоронців («Високий замок», 16.07.2015); ...суми зловживань стають меншими, але лише для одного казнокрада, а не для країни в цілому («Дзеркало тижня», 21.03.2015); У НБУ назвали дату завершення «банкопаду» (заг.) («Експрес», 01.05.2015).* Вони є не лише виявом негативного ставлення до політичних діячів сучасності, але й свідченням дії закону мовної економії, надзвичайно важливого для сучасних мас-медіа.

Через напружені стосунки між Україною та Росією у мові української періодики вживають авторські новотвори, що негативно характеризують президента сусідньої держави та процеси, пов'язані з ним: *кривосуддя, рашист, рашизм, путі-хвилинка, пропагандони* та ін., напр.: *Путі-хвилинка ненависті* (заг.) («Українська правда», 17.04.2015); *Російський народ захворів Путіним і рашизмом* («Газета по-українськи», 01.02.2015); *...не наважилися на рішучу відсіч тупій, по-варварськи дикій*

агресії «рашистів» («Вісник Переяславщини», 15.11.2015); *Сподіватися від путінського «кривосуддя» на виправдальний вердикт у справі української льотчиці — на грані фантастики* («Високий замок», 01.10.2015); *Чи няньо-Путлер такого завдання своїм закарпатським пропагандонам не давав?* («День», 01.05.2015).

Okazіоналізм *путінобачення* засвідчує, що російське телебачення повністю підтримує політику свого президента. Пор.: *...у багатьох росіян контакт з батьками абсолютно втрачено, — ті під повним контролем путінобачення* («Кримська світлиця», 4.03.2016). Лексема *путінобачення* має насмішкуватий та зневажливий відтінок.

Аналізовані лексеми негативно характеризують політичні дії сусідньої держави та вказують на відверте негативне ставлення до них українських журналістів.

Okazіоналізмами з негативною оцінкою значенням автори описують різні ситуації, пов'язані з росіянами: *русобобія, русотуристобобія, русотуристойдентобобія*. Пор.: *Русобобія — страх перед будь-чим російським. Русотуристобобія — страх зустріти російських туристів за кордоном... Бути в середовищі російських туристів — означає викликати й до себе певне ставлення. Але з цього народжується ще один страх, якого не уникнути нам, вихідцям із тюрми народів. Він називається русотуристойдентобобія* («Український тиждень», 11.02.2016).

Через складну ситуацію на півострові Крим у газетних текстах вживають okazіоналізми, що характеризують стан справ там. Оскільки дії Росії щодо української території сприймаються вкрай негативно українським суспільством, то й газети реагують відповідно. У журналістських текстах на цю тематику спостерігаємо чітке негативне маркування okazіоналізмів: *Кримбас* (збірно про Донбас та Крим), *кримнашівський* (про окупантів Криму). Напр.: *Годі годувати Кримбас* (заг.) («Українська правда», 06.11.2014); *Аж доки не настав 2014 рік із його «кримнашівським» божевіллям* («Україна молода», 17.07.2015); *Кримнаш* зірвав старт курортного сезону в Ялті (заг.) («Експрес», 04.05.2015).

Фіксуємо часте використання okazіоналізму *кримнаш* у мові української періодики, напр.: *...Коли доходить до посилів, то виявляється, що «кримнаш», хоча він і «отрує життя Росії, Україні та Європі», як висловився Навальний...* («День», 23.01.2015); *Ані серед захисників безмозкого актора (а таких виявилось чимало не тільки в лавах «кримнашів»), ані серед його щирих ганьбителів чомусь не знайшлося нікого, хто сказав би: «Річ не в тім, що не можна натягати каску «Пресса» і шмаляти в ній із кулемета»* («Український тиждень», 6–13.11.2014).

Щоб підкреслити своє негативне ставлення до подій на сході України, журналісти вживають okazіональні одиниці, які негативно характери-

зують новоутворені Луганську та Донецьку республіки, напр.: *Та вже наступного дня після голосування згадка про Росію і «ЛуганДон» кудись із депутатського рішення вивітрилась* («Високий замок», 29.01.2015); *Не дивно, що і так звані ватажки Лугандонії і Кремль ще не так давно хором закликали миротворчий контингент на Донбас* («Високий замок», 19.02.2015).

Політичні процеси в країні описують okazіоналізмами *клеттократ*, *клеттократія*, *олігархократія*, *мародерократія* та ін. Пор.: *Тут відбуваються наймасовіші марші наприкінці 2011 р. — на початку 2012 р., коли в Україні було тихо, і здавалося, що своїх клеттократів Москва скине раніше* («Кримська світлиця», 4.03.2016); *Олігархократія, яка за мирних умов була клеттократією, в умовах війни стала мародерократією* («Україна молода», 16.04.2015). За допомогою цих okazіоналізмів автори висловлюють ставлення до політиків та їхнього режиму, засуджуючи неправомірні дії та називаючи крадіями, грабіжниками й експлуататорами людей.

У кримінальній тематиці натрапляємо на лексему *бурштиновий*, утворене від словосполучення «рити бурштин». Пор.: *Стали залучати до охорони добровольчі батальйони і громадські формування. На що «бурштиновий» відповіли багатотисяч-*

ними маршами («Волинська газета», 26.11.2015). Okazіоналізм *бурштиновий* номінує людей, котрі займаються незаконним видобутком бурштину.

Висновки. Отже, у мові мас-медіа початку XXI ст. помітне інтенсивне творення okazіоналізмів. Це зумовлено передусім пошуком нових і неординарних виражально-зображальних, оцінних та номінативних засобів, що «оживляють» мову сучасної публіцистики.

Автори за допомогою okazіоналізмів висловлюють своє негативне ставлення до політиків та їхнього режиму, засуджуючи їхні неправомірні дії, подекуди з іронією та сарказмом.

Okazіоналізми утворилися під дією позамовних чинників, особливо вони актуальні в тематичних групах, що стосуються російсько-українських відносин, кримінального та політичного спрямування. Такі новотвори виконують у мові сучасної публіцистики оціночну та експресивну функції. Okazіоналізми вживають з метою мовної економії, нерідко ці новотвори вульгаризують публіцистичний текст.

Стаття не вичерпує всіх проблем цієї тематики, адже okazіональні утворення відкриті для поповнення і тому потребують додаткових досліджень, зокрема глибшого аналізу їх словотвірного потенціалу.

Подяка

Ю. Калужинській та Т. Панченко
за допомогу в зібранні фактичного матеріалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жижома О.О. Індивідуально-авторські новотвори у поетичному дискурсі 80–90-х років XX століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Жижома О.О. — Донецьк, 2003. — 18 с.
2. Клименко Н.Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : [монографія] / Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк. — К. : Вид. дім Дмитра Бурого, 2008. — 336 с.
3. Колоїз Ж.В. Українська okazіональна деривація : [монографія] / Ж.В. Колоїз. — К. : Акцент, 2007. — 310 с.
4. Стишов О.А. Сучасне українське словотворення: основні тенденції розвитку / О.А. Стишов // Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. на пошану проф. К. Городенської з нагоди її 60-річчя. — Черкаси, 2009. — Вип. 8. — С. 135–146.
5. Турчак О.М. Okazіоналізми в мові української преси 90-х років XX століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Турчак О.М. ; Дніпропетр. нац. ун-т. — Д., 2004. — 19 с.

REFERENCES

1. Zhyzhoma, O.O. (2003). Individualno-avtorski novotvory u poetychnomu dyskursi 80–90-kh rokiv XX stolittia [The Author's Individual New Formations in Poetic Discourse in 80–90s of 20 Century]. Extended abstract of candidate's dissertation. Donetsk, 18 p.
2. Klymenko, N.F., Karpilovska, Ye.A., & Kysliuk., L.P. (2008). Dynamichni protsesy v suchasnomu ukrainskomu leksykonі: monografіa [Dynamic Processes in Modern Ukrainian Lexicon: monograph]. Kyiv, Vydavnychi Dim Dmytra Buraho, 336 p.
3. Koloiz, Zh.V. (2007). Ukrainska okazionalna deryvatsiia: monografіa [Ukrainian Occasional Derivation: monograph]. Kyiv, Aktsent, 310 p.
4. Styshov, O.A. (2008). Suchasne ukrainske slovotvorennia: osnovni tendentsii rozvytku [Modern Ukrainian Word Formation: Main Tendencies of Development]. Movoznavchyi visnyk. Zb. nauk. prats na poshanu prof. K. Horodenskoi z nahody ii 60-richia, 8, 135–146.
5. Turchak, O. M. (2004). Okazionalizmy v movi ukrainskoi presy 90-kh rokiv XX stolittia [Occasionalisms in the Language of Ukrainian Press of 90s of 20 Century]. Extended abstract of candidate's dissertation. Dnipro, 19 p.

ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНА ПАРАДИГМА МЕНТАЛЬНОСТІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ПРОЗІ І.С. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Мялковська Л.М.,

Луцький національний технічний університет,
вул. Львівська, 75, м. Луцьк, 43000
myalkovskaludmila@gmail.com

У статті здійснено лінгвостилістичний аналіз ментального, культурно-освітнього простору українського суспільства другої половини XIX — початку XX ст. за художніми текстами І.С. Нечуя-Левицького. Виявлено, що основу аналізованої парадигми становить мовний образ європейського українця-інтелігента. Зроблено висновок про актуалізацію у ментальному, культурно-освітньому просторі тогочасного українського суспільства тематичного компонента «українська мова, культура, освіта».

Ключові слова: художні тексти І.С. Нечуя-Левицького, українська інтелектуальна проза, лінгвостилістичний аналіз, парадигма, ментальний, культурно-освітній простір.

Мялковская Л.

Лингвостилистическая парадигма ментальности интеллигенции в прозе И.С. Нечуя-Левицкого

В статье осуществлен лингвостилистический анализ ментального, культурно-образовательного пространства украинского общества второй половины XIX — начала XX в. в исследуемых художественных текстах И.С. Нечуя-Левицкого. Выведено, что основу рассматриваемой парадигмы составляет языковой образ европейского украинца-интеллигента. Сделан вывод об актуализации в ментальном, культурно-образовательном пространстве украинского общества того времени тематического компонента «украинский язык, культура, образование».

Ключевые слова: художественные тексты И.С. Нечуя-Левицкого, украинская интеллектуальная проза, лингвостилистический анализ, парадигма, ментальное, культурно-образовательное пространство.

L. Mialkovska

Linguistic Stylistic Paradigm of the Intellectuals' Mentality in I. Nechuy-Levytsky's works

The article provides a linguistic stylistic analysis of the mental, cultural and educational spheres of Ukrainian society of the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries by I. Nechuy-Levytsky's works. It was found out that the basis of this model is the linguistic image of a European Ukrainian-intellectual.

The intellectuals, Europeans, narodovtsi, nationalists, culturalists as well as attributive words such as intelligent people, an intelligent person that expand the artistic paradigm of the analyzed linguistic image are documented in the texts.

In the writer's language picture of the world a word-image the intellectuals gets multidimensional content, generates structured concept. The increment of semantic structure in this concept is ensured by complex text structures with a dominant 'Europeanness' and by three levels of associative and semantic links of a word-concept intellectual. Attributive word combinations and metaphorical expressions with key words that define the spiritual space of the character-intellectual are the first level of associative imaginative thinking. Semantic and associative and imaginative conceptualization of the notion of the intellectuals on the second level are provided by statements the lexical semantics of which defines the physical space of the character-intellectual. Patterns that represent the socio-cultural space of the character-intellectual form the third associative semantic level.

It is defined the main philosophical motive of the writer's works, namely the motive of Ukrainian language as a factor in the development of the national culture and the means of nation self-affirmation.

The cognitive and textual analysis of the nomination Ukrainian language is proposed that gives reasons for structuring the content of appropriate concept in the studying works: Ukrainian language is the means of communication, Ukrainian language is a means of national self-identification, and Ukrainian language is a sign of a lower "peasant" (rural) culture.

It is substantiated that the comprehension of Ukrainian language as an indispensable component of the spiritual world of Ukrainians is connected with the understanding of language as a multi-faceted phenomenon — that is not only as means of communication, as a decisive feature of national culture, but also with the understanding of literary works created in this language.

In the studying works it is stated that the "motive of connection of Ukraine with Europe in general and the connection of Ukrainian intellectuals with the European world in particular" is actual for our time.

The conclusion is that the actualization of the thematic component "Ukrainian language, culture, education" in the mental, cultural and educational spheres of the contemporary Ukrainian society was developed.

Key words: *Ivan Nechuy-Levytsky's works, Ukrainian intellectual prose, linguistic-stylistic analysis, paradigm, mental, cultural and educational spheres.*

Вступ. В українському мовознавстві є кілька засадничих положень, яким підпорядковані різні аспекти вивчення мови І. Нечуя-Левицького, зокрема, її аналіз як явища історії української літературної мови (праці Г.П. Їжакевич [6], В.М. Русанівського [17], О.Г. Муромцевої [9], Л.І. Мацько [8]), як об'єкта лінгвостилістичних студій, як феномену індивідуальної мовотворчості, художнього мовомислення (праці С.Я. Єрмоленко [3; 4], Н.Я. Дзюбишиної-Мельник [2], В.В. Красавіної [7] та ін.).

Нове прочитання художніх текстів І. Нечуя-Левицького пов'язане із сучасною лінгвокогнітивістикою, що поєднує дослідження тексту з вивченням когнітивної і мовної картин світу, пізнання яких передбачає застосування нових дослідницьких методів. Саме лінгвокогнітивна інтерпретація художніх текстів, оперування поняттями концептив-мотивів, співвідносних із поняттями лексико-семантичних, лексико-асоціативних полів дає змогу розкрити філософію мови І. Нечуя-Левицького, а також простежити мовний механізм оприявлення тем і мотивів художньої прози письменника, що зумовлює **актуальність** пропонованої розвідки.

Мета статті полягає у спробі окреслити за художніми текстами І. Нечуя-Левицького ментальний, культурно-освітній простір українського суспільства другої половини XIX — початку XX ст.

Результати дослідження та обговорення. Насамперед відзначимо, що у художніх текстах І. Нечуя-Левицького «Причеп», «Хмари», «Над Чорним морем», «Неоднаковими стежками», «Навіжена», «Гастроля», «На гастролях у Микитянах» фіксуємо конкретне слововживання *інтелігенція*. Це слово-поняття так тлумачить загальномовний словник: «люди розумової праці, що мають спеціальні знання з різних галузей науки, техніки й культури». «Словник української мови» в 11-ти томах ілюструє це значення (серед інших цитат) цитатою І. Нечуя-Левицького: — *На бенкеті була вся наша інтелігенція* (Н.-Лев., IV, 1956, 114) [19, IV, 36].

У досліджуваних текстах мовний образ української інтелігенції розгортається, зокрема, через образи *народовців, націоналів, культурників*. Найчастотніше у текстах письменника слово *народовці* уживається 19 разів (у формах *народовець* — 6 разів, *народовці* — 13 разів), а слова *націонали* і *культурники* мають відповідно таку частотність: 10 і 5. Що ж до лексикографічної фіксації наведених слів, то «Словарь української мови» (1909) за ред. Б. Грінченка подає назви *народовець* і *націонал* тільки з цитатами-ілюстраціями І. Нечуя-Левиць-

кого, напр.: *Народовець, вця, м. Народникъ. Ми... носимо народню свиту, бо ми, народовці, стаємо набік народа*. Левиц. Пов.159 [18, II, 516]; *Націонал, ла, м. Національ*. Левиц. Пов. 159 [18, II, 532]. Ілюстрацію вживання слова *культурник* у текстах письменника подає «Словник української мови» в 11-ти томах, пор.: — *Треба б нам поговорити про національні й просвітні справи, щоб негайно ставати до праці, коли вже нас продражнили «культурниками* (Н.-Лев., I, 1956, 621) [19, IV, 396].

Народовці, націонали, культурники — це люди інтелектуальної праці, представники нової для того часу соціальної групи, яка у своїх прогресивних поглядах відстоювала актуальне для українців питання національної ідентичності, дбала за збереження самобутньої культури, мови.

Соціальний зріз українського суспільства другої половини XIX — початку XX ст., його культурної спільноти (інтелігенції) у прозі І. Нечуя-Левицького моделює назва *європейці*. Це слово з'являється в описі позитивних вражень від освічених людей, які уміють поводити себе у колі інших осіб, рівних собі за соціальним статусом. Пор. оцінні вислови, якими автор характеризує культуру студентів: *Студенти з України й Білорусії були цивілізованіші, делікатніші. Вони стояли далеко вище од інших, навіть розвиттям розуму, і виглядали паничками й європейцями між грубами великорусами* [12, 9].

Україна та Європа, українська інтелігенція та європейський світ — таке поєднання показове для стилю І. Нечуя-Левицького. Контекстуально-семантичне, асоціативне зближення цих слів-понять простежуємо у наступному контексті: — *Європа вийшла з темряви й дійшла високої культурності через науки та просвітність. Нам треба хоч потроху доганяти Європу, щоб не опинитися далеко позаду, і піднімати розвиток сільських і міських мас* [11, 328].

У мовній картині світу І. Нечуя-Левицького слово-образ *інтелігенція* набуває багатопланового змісту, формує структурований концепт. Нарощування смислової структури цього концепту забезпечується цілим комплексом текстових структур з домінантою *європейськість* та трьома рівнями асоціативно-семантичних зв'язків слова-поняття *інтелігент*.

Атрибутивні словосполучення та метафоричні вислови зі стрижневими словами, що окреслюють *ментальний, культурно-освітній простір інтелігенції*, становлять перший рівень асоціативного образного мислення, пор.: *європейська культура* [13, 175], *європейські принципи* [13, 204],

європейські ідеї [11, 131], вищі європейські ідеї [12, 157], сьогочасні європейські ідеї [11, 140], просвітні свіжіші європейські ідеї [11, 334], європейські ідеї й наука [11, 149], європейська просвіта, європейські ідеї [11, 131], азбука європейської просвіти [10, 200], [13, 204], світ вольної європейської мислі [13, 309], міра європейських ідей [11, 132], стежка європейського достижлого розвитку [13, 189], дорога європейського громадянства [13, 189], ґрунт європейського космополітизму [13, 189].

Смислово та асоціативно-образну концептуалізацію поняття інтелігенція на другому рівні забезпечують вислови, лексична семантика яких окреслює матеріальний простір інтелігенції, характеризує різні аспекти її життя. У межах цієї групи виокремлюємо атрибутивні словосполучення європейський вигляд [10, 247], європейський вплив [10, 247], європейська обстава [13, 168], європейська мебіль [10, 278]. Зміст наведених висловів стосується оцінки матеріального добробуту інтелігенції і популярних на той час суспільних смаків, що виявлялися у формах інтер'єру. Пор. уривок: *Гарно обставила Зося свою кімнату в домі своїх нових батьків! Здавалось, що Європа сіла в сусідах у Лемішок, притулилась до стародавньої їх хати! На всіх трьох вікнах своєї кімнати вона [Зося] почіпляла завіси, плетені з тонких білих ниток. <...> Ліжко було застелене червоним шовковим укривалом. Над ліжком висів килим фабрицької роботи, з квітками, багато ближчими до натури <...>. Коло стола, застеленого червоною вовняною з китицями скатертею, стояло чимале крісло, з високою й широкою спинкою, оббите малиною матерією. На столі стояло дзеркало на точених ніжках <...>. На вікнах стояли вазони. Під стіною лисніла політурою нова шафа... Хатина мала зовсім європейський вигляд... Швидко європейський вплив показався на всьому побуті старосвітського дому [10, 247]. Як слушно зауважує С.Я. Єрмоленко, «детально описуючи інтер'єри різних помешкань, оповідач зафіксував зіткнення нової європейської побутової культури із патріархальним традиційним українським побутом, народними звичаями» [3, 8].*

Мовний портрет інтелектуального життя інтелігенції пов'язано із актуалізацією таких його реалій, що мають матеріальну й духовну цінність, а також несуть інформацію про рівень освіти, формування світогляду персонажів-інтелігентів. Напр.: *Нові й цікаві європейські наукові книжки розворушили в молодих нові думки та гадки [11, 333]; Між тими паперами було багацько писаних і літографованих перекладів нових європейських авторів: Ренана, Бюхнера, Фейєрбаха, Прудона, деякі заборонені цензурою твори Шевченка і багато дечого іншого [11, 138].*

Мовний образ української інтелігенції моделюють вислови, змістове наповнення яких стосується характеристики загальноприйнятого порядку,

правил гідної поведінки, манер, запроваджених у середовищі освічених людей під впливом європейської культури. Показові щодо цього такі міні-тексти: *Леміщица <...> сиділа мовчки і тільки роздивлялась, як справляють у просвічених людей весілля. Ні одним словом, ні одним незвичайним вчинком вона не скомпромітувала себе в домі, де були заведені європейські звичаї. Українська жєницина <...> має свою природжену вподобу, природжене розуміння делікатного обходіння з людьми і ніколи не поведе себе тривіально між панамі [10, 246]; — <...> брат моєї мамі говорє добре на чотирьох європейських мовах. І мама старається та наймає гувернанток, щоб і ми говорили на трьох мовах [15, 375]; — А ви в неділю приберіться гарненько, причепуріться і втніть візит не степовий, не чумацький, а європейський, сучасний [14, 24].*

Семантичне зближення висловів *дама з розумом і не без просвіти*, зовсім європейська дама простежуємо у контексті, що фіксує характерну для інтелігенції манеру говорити, поводитися, триматися в товаристві, напр.: — <...> *Моя знайома — дама з розумом і не без просвіти: подивитись на неї — зовсім європейська дама; до неї зайшло ще кілька сусід. І подумайте собі, що цілий вечір тільки й було розмови, що за церкви, за монастирі та за чудовні образи, — все розмовляли про чуда од чудовного образа Гербовецької богородиці. Я трохи не вмерла з нудьги! [14, 26].* У наведеній репліці звертаємо увагу на фразеологічне словосполучення *тільки й було розмови*, функціональне навантаження якого пов'язане з образною характеристикою комунікативної діяльності людини. В індивідуальному слововживанні письменника цей усталений вислів не частотний, автор до нього звертається лише 5 разів. Проте в загальномовному словнику як ілюстрацію до цього фразеологізму використано (серед інших) той самий приклад І. Нечуя-Левицького. Пор.: *Тільки й розмови про (за) кого — що — хто-небудь весь час говорить про когось, щось. — Цілий вечір тільки й було розмови, що за церкви, за монастирі (Н.-Лев., VI, 1966, 26) [19, VIII, 747].*

Соціокультурний простір персонажа-інтелігента у художніх текстах І. Нечуя-Левицького окреслюють вислови зі стрижневими словами на позначення міста та його об'єктів, що мають рекреаційне призначення. Це стосується атрибутивних словосполучень європейське місто [12, 33], великі європейські городи [13, 132], великі європейські громадянські парки та садки [16, 84]. Названі структури утворюють третій асоціативно-семантичний рівень, на якому відбувається нарощування смислової структури концепту інтелігенція. Пор.: — Як мені хочеться побачити великі європейські городи, постерегти їх життя, не матеріальне тільки, а й життя вище: прогресивний рух думок, соціальний рух, що прокладає стежки до нового прогресивного життя в наступаючих часах [13,

132]; *І мені пригадалися і спали на думку гулянки в великих європейських громадянських парках та садках. Який там шум та гам од розмови, хоч часом трохи й здержаний!* [16, 84].

Визначальний світоглядний мотив творчості письменника — усвідомлення ролі української мови як чинника розвитку національної культури й засобу самоствердження нації.

Українська мова — наскрізний концепт, константа, що окреслює інтелектуальний простір справді інтелігентних персонажів. Когнітивно-текстовий аналіз номінації *українська мова*, поєднуваної з дієсловами *говорити*, *промовити*, *розмовляти* не лише онтологічно, а й через уживані мовні формули, через функціонування в діалогах характерних синтаксичних конструкцій, дає підстави структурувати зміст відповідного поняття у художніх текстах І. Нечуя-Левицького: *українська мова — засіб спілкування, українська мова — засіб національної самоідентифікації, українська мова — ознака нижчої «музицької» (сільської) культури*. Напр.: Павло Радюк **говорив чистою українською мовою**. <...> *Та свита, та українська розмова, той запал, з яким говорив молодий студент, — все те не тільки вдивило матір, але й злякало* [11, 136]; *Леонід Семенович не був зроду дуже простий, та в столиці трудно було й спроститися. Але він любив удавати з себе людину просту, навіть старосвітську, любив удавати давнього запорожця або поважного селянина і завжди говорив українською мовою* [15, 43]; — <...> *український народний костюм, — промовив син чистою українською мовою і тим ще більше вдивив свою матір і сестер* [11, 135].

Наскрізну для мовомислення І. Нечуя-Левицького ідею спілкування українською мовою демонструє діалог персонажів-інтелігентів про приватне вживання української мови як свідому опозицію російській мові:

«Ця молоденька панна, мабуть, з вищим, трохи ідейним потягом», — подумав Яків Кирикович.

— *Оце все, що ви казали, мені дуже припадає до вподоби. Кожний з нас, коли він любе Україну й людей загалом, повинен дбати за те, щоб навкруги себе розповсюдить культурність, чим і скільки спроможеться.*

— *Одже ж така сама думка й мені давно приходила в голову. Навезіть мені українських книжок, бо я й досі за їх нічого не знаю, навіть нічого не чула, хоч ми вдома частіше розмовляємо українською мовою, ніж великоруською* [15, 388].

Показовими в контексті української ідентичності є такі зафіксовані вислови, як *любити українську мову, вміти говорити по-українській, вивчити українську мову*, що характеризують соціокультурні погляди персонажів: *Комашко, син небагатого батька, зріс в степах, любив свої степи, любив народ, був народовцем, любив українську мову, бажав щастя й добра своєму народові*

[13, 131]; *Мавродін був родом з-під Маріуполя, з одного міста коло Азовського моря. Його батько був грек, а мати українка. Він вмів говорити по-українській, зріс серед українського народу й звик до його. Як народовець він присвятив себе на службу українському народові* [13, 132]; *Мурашкова взяла собі місце в народній школі в одному українському селі над самим Дністром, вивчила добре українську мову, стала націоналкою, робила просвітне діло завзятуще й мала добрий вплив на школу за поміччю народної мови* [13, 312].

За мовними оцінками народовців, націоналів (пор. також: *націоналка, панна з вищим, трохи ідейним потягом*), європейських українців, які активно проводили різнопланову культурницьку діяльність, фактично можна пізнати ментальний, культурно-освітній простір українського суспільства другої половини ХІХ — початку ХХ ст., в якому об'єднувальну, інтегративну функцію, функцію консолідації української інтелігенції з народом виконувала українська мова.

Той самий мотив української мови як феномену єдності української інтелігенції з народом реалізується у міні-тексті, що розкриває зміст понять *народовці, націонали*: — **Націонали й народовці — то тепер такі молоді люди, котрі говорять українською мовою, хотять, щоб і жінки й діти говорили тією мовою, хотять злитися з народом... просвічують темний народ і піднімають його морально й матеріально** [11, 252].

Різне ставлення до української мови відтворено в такому контексті: *Радюк узяв «Кобзаря» й почав декламувати. Дашкович, почувши те, виїшов і почав слухати. Радюк читав дуже добре, з великим почуванням. Він читав «Думи», повні глибокого почування й суму. Ольга слухала й ледве розуміла, але не хотіла того сказати і мусила мовчки слухати.*

— *Божественна поезія! високі думи!* — говорили разом Дашкович і Радюк, а Ольга дивувалась, чого це вони удвох аж репетують, неначе змовились.

Ольго вже брала нудьга; вона хотіла говорити про що інше.

— *От і ви, Ольго Василівно, будете говорити по-українській і не будете нехтувати мовою великого поета, як-от наші панії та горддяни, і будете читати Кобзаря.*

— *Нащо! Ніколи того не буде!* — одрубала Ольга, загадавши, що **в інституті не говорять такою мовою** [11, 254].

Наведений уривок фіксує семантико-прагматичне наповнення оцінних висловів. По-перше, вони маркують соціокультурну характеристику української інтелігенції — зацікавлення її творчістю Т. Шевченка (пор.: *узяв «Кобзаря» й почав декламувати, читав «Думи», читати «Кобзаря»*), по-друге, вислів *мова великого поета* — це художня дефініція, змістове наповнення якої засвідчує асоціативно-семантичний зв'язок *українська*

мова — мова Т. Шевченка, по-третє, текстові структури не будемо не хтувати мовою великого поета, як-от наші панії та городяни та в інституті не говорять такою мовою інформують про орієнтири державної мовної політики того часу: функціональне обмеження української мови, відсторонення її від офіційної, наукової, освітньої сфер життя, вилучення з простору культуротворення.

Духовний світ інтелігенції у художніх текстах І. Нечуя-Левицького окреслюють вислови: *говорити по-модному, говорити / писати по-сільській, говорити по-своєму*. Об'єднані поняттям українська мова, такі словосполучення становлять характерний мовно-комунікативний простір персонажа-інтелігента.

Через зображення різних життєвих ситуацій, причому глибоко ментальних, духовних, письменник відтворює мовну культуру тодішнього суспільства, фіксує стан хаосу в мовокористуванні. Герої І. Нечуя-Левицького (а це ж його сучасники) залежно від рівня їхньої освіти, мовної свідомості, соціального статусу часто послуговуються тією мовою, яку автор характеризує як мішану, жаргонну. Напр.: *Панна почервоніла й одказувала йому тією **страшною мішаниною**, котру на Україні звуть великоруською мовою* [11, 144]; *Вона [Маша] говорила тим **страшним київським жаргоном**, що в Києві зветься русским языком, і щиро була пересвідчена, що вона говорить дійсно по-руській, мов справжня городянська панна або купчиха* [15, 23]. Письменник наголошує на поширеному явищі мовної мішанини у таких контекстах: *В цій Києві такі чуда творяться, громадянство таке дике, люди такі, що **не вміють навіть до ладу говорити по-руській**, не то що по-французькій* [11, 104]; <...> *вона [Саня] по батькові та мате-*

*рі українка, але зросла в Кишиніві серед мішанини сливе десяти національностей, не знає добре ні українського, ні молдавського народу, **не знає гаразд мови ні української, ні молдавської**. Та й мачуха її йде проти україниці <...>* [13, 135]; *Вона [Ольга] співала дуже добре, тільки **українські слова так перекручувала на руський лад**, що Радюкові стало ніяково* [11, 209]; *Коли траплялось йому [Фесенку] сказати яку-небудь українську приказку, то **він вимовляв її на великоруський лад**, як деякі наші трошечки просвічені пани, котрі хочуть показати, що вони вже зовсім спаніли і **не можуть навіть вимовити по-українській доладу й одного слівця*** [13, 141].

Осмилення української мови як неодмінного складника духовного світу українців пов'язане з розумінням мови як багатогранного явища — тобто не лише як засобу спілкування, як визначальної ознаки національної культури, а й з розумінням створених цією мовою художніх текстів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, аналіз художніх текстів І.С. Нечуя-Левицького («Причепи», «Хмари», «Над Чорним морем», «Неоднаковими стежками», «Навіжена», «Гастролі», «На гастролях у Микитянах») засвідчує, що ментальний, культурно-освітній простір українського суспільства другої половини ХІХ — початку ХХ ст. репрезентує мовний образ європейського українця-інтелігента. Стрижневими для цього образу були поняття української мови, культури, освіти.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у більш детальному вивченні тематичного компонента «культура, освіта», актуалізованого в ментальному, культурно-освітньому просторі тогочасного українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Герасимова Г.П. Нечуй-Левицький Іван Семенович / Г.П. Герасимова // Енциклопедія історії України. Т. 7 / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 2010. — С. 382–383.
2. Дзюбишина-Мельник Н.Я. Синтаксичний почерк І.С. Нечуя-Левицького / Н.Я. Дзюбишина-Мельник // Культура слова. — К., 1990. — Вип. 39. — С. 55–59.
3. Єрмоленко С. Етнокультурний та соціальний зміст художньої оповіді Івана Нечуя-Левицького / С. Єрмоленко // Культура слова. — К., 2013. — Вип. 79 — С. 6–15.
4. Єрмоленко С.Я. Ословлений український пейзаж і портрет у творах І. Нечуя-Левицького / С.Я. Єрмоленко // Мовно-естетичні знаки української культури. — К., 2009. — С. 119–130.
5. Єрмоленко С. Філософія мови Тараса Шевченка / С. Єрмоленко // Українська мова. — 2014. — № 2(50). — С. 3–18.
6. Їжакевич Г.П. Мова творів І. Нечуя-Левицького / Г.П. Їжакевич // Курс історії української літературної мови / за ред. І.К. Білодіда. — К. : Вид-во АН УРСР, 1958. — Т. 1 (Дожовтневий період). — С. 435–455.
7. Красавіна В.В. Структурно-семантичні, стилістичні та текстові функції епітета в історичному романі (на матеріалі творів другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Красавіна В.В. ; НАН України, Ін-т укр. мови. — К., 2005. — 20 с.
8. Мацько Л. Художня мовотворчість і наукова діяльність І. Нечуя-Левицького в історії української літературної мови / Л. Мацько // Українська мова в освітньому просторі : навч. посіб. для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр». — К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. — С. 239–249.

9. Муромцева О. Іван Нечуй-Левицький в історії української літературної мови / О.Г. Муромцева // 3 історії української літературної мови. Вибрані праці. — Х., 2008. — С. 149–161.
10. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів : [у 10 т.] / І. Нечуй-Левицький. — К. : Наук. думка, 1965. — Т. 1. — 377 с.
11. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів : [у 10 т.] / І. Нечуй-Левицький. — К. : Наук. думка, 1965. — Т. 2. — 387 с.
12. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів : [у 10 т.] / І. Нечуй-Левицький. — К. : Наук. думка, 1965. — Т. 3. — 444 с.
13. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів : [у 10 т.] / І. Нечуй-Левицький. — К. : Наук. думка, 1965. — Т. 5. — 452 с.
14. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів : [у 10 т.] / І. Нечуй-Левицький. — К. : Наук. думка, 1965. — Т. 6. — 465 с.
15. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів : [у 10 т.] / І. Нечуй-Левицький. — К. : Наук. думка, 1965. — Т. 8. — 489 с.
16. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів : [у 10 т.] / І. Нечуй-Левицький. — К. : Наук. думка, 1965. — Т. 9. — 471 с.
17. Русанівський В.М. Історія української літературної мови : [підруч.] / В.М. Русанівський. — К. : АртЕк, 2001. — 392 с.
18. Словарь української мови : у 4 т. / За ред. Б. Грінченка. — К., 1907–1909.
19. Словник української мови : в 11 т. — К. : Наук. думка, 1970–1980.

REFERENCES

1. Herasymova, H.P. (2010). Nechui-Levytskyi Ivan Semenovich [Nechui-Levytskyi Ivan Semenovich]. Kyiv, Naukova dumka. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, Vol. 7, 382–383.
2. Dziubyshyna-Melnyk, N.Ya. (1990). Syntaksychnyi pocherk I.S. Nechia-Levytskoho [I. Nechui-Levytsky's Syntactic Handwriting]. *Kultura slova*, 39, 55–59.
3. Yermolenko, S. (2013). Etnokulturnyi ta sotsialnyi zmist khudozhnoi opovidi Ivana Nechia-Levytskoho [Ethnic Cultural and Social Content of Ivan Nechui-Levytsky's Narrative]. *Kultura slova*, 79, 6–15.
4. Yermolenko, S.Ya. (2009). Oslovlenyi ukraïnskyi peizazh i portret u tvorakh I. Nechia-Levytskoho [Described Ukrainian landscape and portrait in I. Nechui-Levytsky's works]. *Movno-estetychni znaky ukraïnskoi kultury*, 119–130.
5. Yermolenko, S. (2014). Filosofiiia movy Tarasa Shevchenka [The Philosophy of Taras Shevchenko's language]. *Ukrainska mova*, 2(50), 3–18.
6. Yizhakevych, H.P. (1958). Mova tvoriv I. Nechujia-Levytskoho [Language of I. Nechui-Levytsky's works]. *Kurs istorii ukraïnskoi literaturnoi movy*. Kyiv, Vydavnytstvo AN URSSR, pp. 435–455.
7. Krasavina, V.V. (2005). Strukturno-semantychni, stylistychni ta tekstovi funktsii epiteta v istorychnomu romani (na materialy tvoriv druhoi polovyny XIX — pershoi polovyny XX st.) [The Structural-Semantic, Stylistic and Text Functions of an Epithet in a Historical Novel (on the basis of the works of the second part of the 19th and the first part of the 20th centuries)]. *Institut ukraïnskoi movy*, Kyiv.
8. Matsko, L. (2009). Khudozhnia movotvorchist i naukova diialnist I. Nechia-Levytskoho v istorii ukraïnskoi literaturnoi movy [Art Language Creating and Scientific Activities of I. Nechui-Levytskyi in the history of the Ukrainian Literary Language]. *Ukrainska mova v osvitiomomu prostori: navchalnyi posibnyk dlia studentiv-filolohiv osvitiio-kvalifikatsiinoho «mahistr»*. Kyiv Vydavnytstvo NPU imeni M.P. Drahomanova, pp. 239–249.
9. Muromtseva, O. (2008). Ivan Nechui-Levytskyi v istorii ukraïnskoi literaturnoi movy [Ivan Nechui-Levytsky in History of the Ukrainian Literary Language]. *Z istorii ukraïnskoi literaturnoi movy. Vybrani pratsi*, Kharkiv, pp. 149–161.
10. Nechui-Levytskyi, I. (1965). Zibrannia tvoriv: [u 10-ty tomakh]. Vol. 1. K., Naukova dumka, 377 p.
11. Nechui-Levytskyi, I. (1965). Zibrannia tvoriv: [u 10-ty tomakh]. Vol. 2. K., Naukova dumka, 387 s.
12. Nechui-Levytskyi, I. (1965). Zibrannia tvoriv: [u 10-ty tomakh]. Vol. 3. K., Naukova dumka, 444 p.
13. Nechui-Levytskyi, I. (1965). Zibrannia tvoriv: [u 10-ty tomakh]. Vol. 5. K., Naukova dumka, 452 p.
14. Nechui-Levytskyi, I. (1965). Zibrannia tvoriv: [u 10-ty tomakh]. Vol. 6. K., Naukova dumka, 465 p.
15. Nechui-Levytskyi, I. (1965). Zibrannia tvoriv: [u 10-ty tomakh]. Vol. 8. K., Naukova dumka, 489 p.
16. Nechui-Levytskyi, I. (1965). Zibrannia tvoriv: [u 10-ty tomakh]. Vol. 9. K., Naukova dumka, 471 p.
17. Rusanivskiy, V.M. (2001). *Istoriia ukraïnskoi literaturnoi movy: pidruchnyk* [History of Ukrainian Literary Language: textbook]. K., ArtEk, 392 p.
18. *Slovari ukraïnskoi movy: U 4-kh t. (1907–1909)*. [Dictionary of the Ukrainian Language]. In Borys Grinchenko (ed.).
19. *Slovyk ukraïnskoi movy: v 11-ty t. (1970–1980)*. [Dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv, Naukova dumka.

РОЛЬ МІФОНІМІВ ТА БІБЛІЙНИХ ОНІМІВ У СТВОРЕННІ СЕМАНТИЧНОЇ АУРИ АНТРОПОЕТОНІМА МОТРЯ В ІСТОРИЧНІЙ ЕПОПЕЇ БОГДАНА ЛЕПКОГО «МАЗЕПА»

Вінтонів Т.М.,

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053
t.vintoniv@kubg.edu.ua

У статті на матеріалі творів Б. Лепкого проаналізовано критерії розмежування поетонімів і омонімічних реальних імен, які базуються на різних денотативно-сигніфікативних відношеннях у цих іменах. Значна увага приділена тому, яку паралель проводить автор між Мотрею та біблійними онімами, міфопоетонімами. З'ясовано, що Б. Лепкий використав значний документальний матеріал і загалом дотримувався історичності з типовими романічними рисами. Простежено вжиті автором засоби для номінації головної героїні Мотрі Кочубей у циклі творів про Мазепу. Доведено на прикладі антропоетоніма «Мотря», що власні імена різних типів здатні передавати у творах історичний і національний колорит. Завдяки міфонімам і біблійним іменам, вжитим Б. Лепким для позначення та порівняння Мотрі Кочубей, створено індивідуально-авторські літературні образи, що взаємодіють один з одним, утворюють певні асоціації, доповнюють зміст і взаємно збагачуються.

Ключові слова: антропоетонім, біблійний онім, міфопоетонім, семантика, поетонім, онімна лексика.

Вінтонів Т.

Роль мифонимов и библейных онимов в создании семантической ауры антропоэтонима Мотря в эпопеи Б. Лепкого «Мазепа»

В статье на материале произведений Б. Лепкого проанализированы критерии разграничения поетонимов и омонимических реальных имен, которые базируются на разных денотативно-сигнификативных отношениях в этих именах. Значительное внимание уделено тому, какую параллель проводит автор между Мотрей и библейными онимами, мифопоэтонимами. Выяснено, что Б. Лепкий использовал большой документальный материал и в целом придерживался историчности с типичными романическими чертами. Прослежены использованные автором средства для номинации главной героини Мотри Кочубей в цикле произведений о Мазепе. Доказано на примере антропоэтонима «Мотря», что имена различных типов способны передавать в произведениях исторический и национальный колорит. Благодаря мифонимам и библейским именам, которые использовал Б. Лепкий для обозначения и сравнения Мотри Кочубей, создаются индивидуально-авторские литературные образы, которые взаимодействуют друг с другом, образуют определенные ассоциации, дополняют содержание и взаимно обогащаются.

Ключевые слова: антропоэтоним, библейный оним, мифопоэтоним, семантика, поэтоним, онимная лексика.

T. Vintoniv

The Role of Mythonyms and Biblical Proper Names in Creation of Semantic Aura of Antropoetonum Motria in Epic "Mazepa" by Bohdan Lepkyi

Attention of scientists is attracted by poetonyms of certain works, by individual author's peculiarities of the selection of naming, as well as by national and cultural factors that determine the use of those or other types of proper units in fiction. Despite the fact that the proper names of writings are increasingly becoming the object of research and there is forming the theory of poetic onomastics, there is still a lack of special studies, devoted to such a layer of vocabulary of proper names as mythonymy and biblical proper names, especially its use in artistic works.

One of the most controversial issues of poetics of proper names is the problem of attitude towards names that function in a work of art, coinciding simultaneously with the proper names of real historical persons.

The question of interpretation of real names and poetonyms is still relevant to researchers. The poetonyms are secondary nominations, which represent fictitious, not real denotate, that exist in the author's imagination. The artistic image of any historical person is a fake name, that is, fictitious relative to reality.

On the example of works by Bohdan Lepkyi the article analyses the criteria for differentiation between poetonyms and homonymous real names, which are based on different denotative-significative relations

in these names. Great attention is paid to parallel the author draws between Motria and other historical individuals, biblical proper names, and mythopoetonyms. It is found out that Bohdan Lepkyi used a lot of documentary material and generally respected historicity in typical romantic features. For example, his Motria, by Ukrainian literary tradition, has an inflated level of national consciousness. It is traced the methods used by Bohdan Lepkyi for the nomination of the main character of Motria Kochubei in the cycle of works about Mazepa. It is proved by an example of the anthropoetonym "Motria" that proper names of various types are capable to reflect historical and national colour in the works. And thanks to the mythonyms and biblical names, used by Bohdan Lepkyi for the designation and comparison of Motria Kochubei, it is created individual author's literary images that interact with each other, form certain associations, complement the content and mutually enrich themselves.

Key words: anthropoetonym, biblical proper name, mythopoetonym, semantics, poetonym, vocabulary of proper name.

Вступ. До питання семантики антропонімів зверталися такі вчені, як Л.О. Белей, І.М. Железняк, В.М. Калінкін, Ю.О. Карпенко, В.М. Михайлов, Є.С. Отін та ін., які розглядали не тільки етимологію імен, а й конотативну сфери поетонімів та їх лексикографічні інтерпретації.

Слушно зауважив В.М. Михайлов: «Завжди привертають увагу деякі особливості вживання власних імен історичних, реальних осіб. Тоді, коли такі власні імена служать для називання їх справжніх володарів, які виступають у творах дійовими особами, часто виникають сприятливі умови для того, щоб семантичні та стилістичні потенції власних імен активізувались» [13, 62].

Мета статті — виявити семантико-стилістичні властивості поетонімів та їх роль у формуванні й розвитку поетонімії художнього твору.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання низки конкретних завдань:

- 1) дослідити тематичні групи власних назв в аналізованих художніх текстах;
- 2) розглянути ступінь відповідності семантичної сфери поетонімів, вживаних в історичних творах, семантиці співвідносних одиниць реального ономастикону;
- 3) простежити критерії відбору онімних одиниць в історичній оповіді;
- 4) визначити обов'язкові й факультативні аспекти відповідності художньої поетонімії реальній.

Результати дослідження та обговорення. Одним із найбільш дискусійних питань щодо поетики власних імен є зіставлення реальної історичної особи та її художнього образу, створеного автором. Як це розуміти? Чи можна ототожнювати реальну історичну особу з літературним героєм, який має таке ж ім'я? Актуальним для дослідників і на сьогодні залишається питання інтерпретації реальних імен та поетонімів. Поетоніми — це вторинні номінації, що мають за собою не реальні денотати, а фіктивні, які існують в уяві автора. У художньому творі функціонують тільки поетоніми. Художній образ будь-якої історичної особи — це фіктивне ім'я, тобто фіктивне щодо реальності. В.М. Калінкін наголошує, що поетонім — певна «фікція», оскільки він не іменує реальних предметів у повному розумінні цього слова. Дійсність

літературного твору — це свого роду віртуальна реальність, і відповідно поетоніми в ній позначають віртуальні об'єкти [5, 114–116].

Значна кількість так званих історичних, а також міфологічних і літературних імен, які означають такі поняття, що різняться своєю визначеністю, довговічністю і широкою вживаністю, являють собою стійкі лексичні одиниці. Їм притаманні широкі сугестивні асоціативні можливості щодо входження в загальнолітературну мову чи в окремі її стилі. Нерідко ці імена можуть мати у своєму значенні й деякі характерні риси відповідних носіїв [13, 55]. Проте нас цікавлять лише ті імена, які є абсолютними омонімами імен реальних, що збігаються за формою, звучанням і графікою.

Зазвичай автор особисто не знайомий з тією історичною особою, яку описує у своєму художньому творі. Він просто її уявляє. Це денотат віртуальний. Автор використовує лише ім'я, що збігається з реальною історичною особою. В.М. Калінкін зазначає, що для точного уявлення про семантико-стилістичні процеси, які відбуваються в художньому творі за участю онімної лексики, важливо знати, як взаємодіють із поетонімами і літературним текстом будь-які заміни власних імен, уживані письменником. У прозовому художньому творі досить часто й природно вживаються різного роду займенникові заміни, а в деяких текстах, можливо, перше місце займатимуть різні ідентифікатори, що називають персонаж. Аналіз власних імен за допомогою розуміння контексту припускає можливість проникнення у їх семантичне наповнення дескрипцій, які відображують наявні ознаки об'єкта [6, 215].

Б. Лепкий, як і будь-який інший автор, створюючи твір на історичну тематику, обов'язково мав ретельно вивчити історичні документи й, звичайно, дати власну оцінку подіям і особам. І вже на основі здійсненого дослідження створити свій образ, зокрема Мотрі.

Слід зазначити, що про Кочубея та Івана Мазепу написано чимало. Вчинок першого цілий ряд дослідників пояснює прагненням викрити гетьмана як зрадника царя, довести свою вірнопідданість Петру I й помститися за «наругу» над донькою Мотрею [14, 280]. Проте уважне вивчен-

ня історичних документів у цій справі, а також обставин появи «чолобитної» дають змогу дійти дещо інших висновків щодо мотивів написання викривального документа. На перший погляд здається, ніби Кочубей усе те справді здійснив «по семейной своей злобе» [18, 235]. Однак відомо, що конфлікт між Кочубеями та І. Мазепою через Мотрю розгорівся в 1704 р., тобто на три роки раніше від написання доносу [18, 222]. Не заперечним є і той факт, що гетьман відверто висловлював свої антимосковські оцінки тих чи тих подій, а отже, не вважав В. Кочубея небезпечною людиною, яка на схилі літ може виступити проти нього. Категорична думка історика Я. Тинченка про те, що «у загибелі української Держави Івана Мазепи було також повинне захоплення гетьмана шістнадцятирічною дівчиною — це факт» [20, 18], є ефектною, але не відповідає дійсності. Крім того, наголошує С. Павленко, треба брати до уваги, що В. Кочубей у 1708 р. мав уже 68 років. У документах немає повідомлень, скільки літ прожила Мотря до 1704 р. Можливо, їй уже було 20–22 роки, а то й більше [14, 291].

До теми кохання між Мотрею і Мазепою звертався у своїй творчості й О. Пушкін у поемі «Полтава». Однак героїню його твору звати *Марією*. У своєму щоденнику О. Пушкін пояснює це тим (див. В.М. Михайлов [13]), що ім'я Мотря «грубое, простонародное». З цього приводу слід зазначити, що в українській мові на відміну від російської це ім'я має більш мейоративне значення. Семантика імен *Мотря* і *Марія* різна. У лексикографічній праці «Власні імена людей» подано таке тлумачення останнього: «Марія — *д.-євр.*; те саме, що Маріамна: *Marjām*; можливо, від *māgā* — чинити опір, відмовлятися, заперечувати або від *mārāg* — бути гірким чи від *m-r-y-m* — кохана, бажана» [16, 158]. У «Словнику українських імен» І.І. Трійняка: «Марія, ж.; *гр.* особ. ім. *Marīam*, *Marīa*, *лат.* особ. ім. *Marīa* < *д.-євр.* особ. ім. *Mirīām* < *д.-євр.* *mārāg* “бути гірким” — гірка; або *д.-євр.* *mārā* “чинити опір”, “відмовлятися”, “заперечувати” — яка чинить опір, заперечує; вперта; канонізоване християнською церквою» [21, 212]. Щодо семантики імені Мотря, то в «Етимологічному словнику української мови» зазначено: «Мотря [Мотрона], ст. Мотроуна (1428), Матрѡна «учтивая невѣста, пані, господиня» (1627); — р. Матрѣна, Матрона, *бр. болг.* Матрона, Матруна, *стсл.* Мотрона — через церковнослов'янське посередництво запозичене в давньоруську мову з грецької; *гр.* *Ματρώνη* походить від *лат.* *Mātrōna*, букв. “поважна заміжня жінка”» [2, 523].

Автор має право вибирати характерні риси імені. Він опише персонаж або зображує його згідно з тими виражальними властивостями, які закріпились за цим ім'ям, до цього прирошується семантична сфера останнього. Характеристику персонажа простежуємо через словосполучення:

«гарна, незвичайна, дівчина крутої вдачі», «Господь таку гарну тебе создав», значеннєвий відтінок яких утворює семантичну ауру імені загалом. Цікаво, що у творах Б. Лепкого Мотрю можна назвати і Марією, оскільки в її образі, на нашу думку, простежуються помітні риси пушкінської героїні — романтичної, молоді дівчини, юної красуні. Проте у Б. Лепкого образ Мотрі під впливом зображуваних подій зазнає змін. І ось перед читачем постає поважна жінка, соратниця, борець за незалежність України. У семантиці імені відбуваються зміни.

Слід зазначити, що у творах Б. Лепкого й О. Пушкіна в описі героїні можна простежити деякі подібні моменти. Зокрема, Б. Лепкий пише: «Тут мала свої покої молодша Кочубеєва донька Мотря, славна із своєї краси на цілу Україну» (пор. у О. Пушкіна: «*Прекрасной дочерью своей / Гордится старый Кочубей / <...> В Полтаве нет / Красавицы, Марии равной*»). І далі: «— Кращої панночки на цілій Україні нема, — шептали між собою дівчата, а Марія Федорівна прямо молилася до тої божеської краси». У О. Пушкіна рухи Марії нагадують «...лебедя пустынних вод» (Пушкін) й у Б. Лепкого: «...здавалося, немов Мотря не доторкається землі, лиш пливе у повітрі, то лебідкою посувається по хвилях спокійного ставка, то знов ніби пшеничкою хвилює під шум вечірнього вітру».

Кохання Мазепи й Мотрі було трагічне. Адже, як відомо, гетьман був хрещеним батьком дівчини, а церква такий зв'язок, а тим більше шлюб, не могла благословити. Проте Мотря, здається, драми зі свого нещасливого кохання не робила. Згідно з історичними джерелами, вона вийшла заміж за гетьманського дворянина Василя Чуйкевича, який був спершу військовим канцеляристом, потім господарем Гадяцького замку, а згодом став генеральним суддею (1709). Він узяв участь у повстанні Мазепи, але під Полтавою здався росіянам у полон і був засланий до Сибіру. Мотря, за свідченнями істориків, закінчила своє життя в монастирі.

Слід зазначити, що іноземців більше приваблювала історія любовних пригод гетьмана, викладена у спогадах польського шляхтича Яна Пасека, а українців — саме ця, розказана Б. Лепким. Автор використав великий документальний матеріал і загалом дотримувався історичності з типовими романічними пересадками. Наприклад, Мотря у Б. Лепкого за українською літературною традицією має завищений рівень національної свідомості. Автор дає їй таку характеристику: «Чув, як горіла бажанням волі і слави, охотою пірвати нута, котрими була зв'язана Україна. З кожного її слова біла міць, як міць землі весною, в кожному погляді горів огонь, подібний до сонячного сяйва, котре озолочує дозріваючі лани української пшениці».

Поетонімія відконтонімного походження репрезентована античними міфологічними іме-

нами, біблійними онімами, іменами літературних персонажів, які алегорично виражають певну авторську ідею, допомагають створювати узагальнено-символічний значеннєвий образ.

«Міфонімія — це своєрідний сектор ономастичного простору, створений на зразок реальної його частини, — зазначає О.В. Суперанська, — до нього входять іменування людей, тварин, рослин, народів, географічних і космографічних об'єктів, різних предметів тощо, які у дійсності не існують. Особливе місце в ньому посідає теонімія, найбільш яскраво представлена в політеїстичних релігіях, і демононімія (іменування різних духів, вищих і нижчих, добрих і злих). Імена героїв і титанів — найближчі до антропонімії — займають проміжне становище між антропонімією і теонімією. Межа між богами і героями в давніх греків не цілком чітка, звідси ототожнення деяких героїв із богами» [19, 180]. Слід зазначити, що міфонімія включає не тільки неіснуючі об'єкти, а й ті, що міфологізувались з реальних і набули надприродних рис. Оними міфологічного й біблійного походження в художній літературі зазвичай набувають нових ознак, їх зміст, а часто й форма трансформуються. Саме в художньому тексті вони стають важливим елементом мови автора, беручи участь у формуванні художніх образів і цілісності всього твору. До того ж вживання міфологічних імен дає можливість схарактеризувати героїв шляхом їх порівняння з носіями цих імен за принципом подібності або контрасту.

Зокрема, у Б. Лепкого знаходимо такі стилістично марковані міфоніми та біблійні оніми, які автор вживає для порівняння і ототожнення Мотрі зі святою Варварою, Пречистою Дівою, Діаною, амазонкою, русалкою, сфінксом, німфою, Афродитою, Немезісом, Савською царицею, Марією Єгиптянкою — Магдалиною, жрицею Киприди, дитиною Содоми, Єленою з троянської війни.

Так, Мотря сильна духом, вона має чоловічу вдачу, тож автор порівнює її з амазонкою: «Ціла надія на Мотрю. Вона обіцяла бути його заступницею перед своїм батьком, а за Мотрине слово можна й голову класти. У неї жіноча врода, але мужеська вдача. Це якась незвичайна дівчина. Як вона слухала його оповідання, аж горіла ціла, сяяла, — руки її дрижали, затискалися, ніби шукали шаблюки. Це якась амазонка» <...> І Чуйкевичеві прийшов на гадку старий міф про хоробрих, бойких жінок. Амазонка...» (Б. Лепкий).

За античною міфологією, амазонка (гр. *amazones*) — представниця войовничого племені жінок, які не терпіли у своєму середовищі чоловіків. У переносному значенні амазонкою називають жінку-вершницю, войовничу жінку, а також жіноче вбрання для верхової їзди [17, 29].

Сама Мотря характеризує себе так: «Я сильна і витривала, хоч і жінка. І мовчати вмю, — великим мовчанням любові» (Б. Лепкий). У свою чер-

гу, закоханий у Мотрю Чуйкевич, ототожнює її з богинею: «“Богиня!” — майнула Чуйкевичеві крізь голову. <...> Господь ніби створив тебе для щастя і раювання» (Б. Лепкий). Побачивши дівчину на коні, він називає Мотрю античною богинею Діаною: «Діана! — крикнув і скочив на коня. — Діана! Долиною, як вітер, летів чорний розгуканий кінь і на хребті ніс — Мотрю. Вітер розвіяв її волосся, широкі рукави лопотіли, як крила, очі, як дві зорі, горіли»; «<...> то химерний дівочий сміх Мотрі, і йому здавалося, що десь там далеко перед ним старинна богиня Діана вертає з ловів і сміється, аж зі сну будяться лісові квітки, аж з озера русалки виринають, зазираючи крізь віття дерев на круту доріжку — що там таке?» (Б. Лепкий).

Діана (лат. *Diana*), за давньоримською міфологією, — римська богиня рослинності. У грецькій міфології ототожнювана з Артемідою (гр. *Artemis*), дочкою Зевса й Лето, сестра Аполлона; первісно шанована як богиня тваринного й рослинного світу. За пізнішими віруваннями, богиня мисливства, лісів і гір; її шанували також як богиню Місяця (ототожнюючи з Гекатою) і породіль. На Діану переносяться всі функції грецької богині. Метафорично Артеміда (Діана) — синонім дівочої чистоти, цнотливості, іноді Місяця [17, 39, 86].

Через закоханого Чуйкевича автор дає Мотрі опосередковану характеристику. Вона постає одночасно і як богиня, і як небезпечна русалка: «Може, в цій дівчині дійсно покутує душа якої богині, а може, вона й сама богиня... — говорив до себе Чуйкевич, почувавши непереможний чар Мотриної появи. — Манить і відтручує від себе, відтручує і знову манить, як русалка, заки затягне вглибінь. Дивна, нерозгадана вдача. Тим вона сильна, тим і небезпечна. Ніколи не знаєш, що вона скаже і що зробить, стоїть перед тобою, як загадка нерозгадана. Чекаєш гніву, — сміється; усміху ждеши, — сердиться, а все не так, як другі. Із-за неї не тільки голову, але й душу погубиш...» (Б. Лепкий). Інколи Мотря навіть сама вірила в те, що вона інша, що, можливо, в неї вселилася якась богиня й жалкувала, що не народилась раніше.

Порівняння Мотрі з поетонімом Афродіта — це посилання на любов Мотрі й Мазепи. Мотря — Афродіта, а Мазепа — Зевс: «Дівчина, як ланя, як сама Афродіта, а влюбила в старого Зевеса. — Видно, що він справжній Зевес на вашому Олімпі» (Б. Лепкий).

Афродіта (гр. *Aphrodite*) — богиня вроди й кохання, мати Ероса, цариця німф і харит. Вона є втіленням краси, чарівної жіночності. У переносному значенні Афродіта (Венера) — красуня. І досі цей образ не втратив своєї привабливості для митців, які втілюють у ньому уявлення сучасників про жіночу вроду і грацію [17, 47–48].

За Платоном, найвищою ідеєю є «ідея краси і добра. Вона не тільки перевершує все реально існуюче добро і красу тим, що досконала, вічна

і незмінна, але й стоїть над усіма ідеями» [3, 138]. Гетьман Мазепа і Чуйкевич дають Мотрі таку незвичайну, таку піднесу характеристику: «*Ти — пісня високосферна, платонський ідеал, життя без тебе, це темний провал, без тебе я й слави не хочу, славою тебе озолочу. Мотре, сонце моє!*» (Б. Лепкий).

Дуже часто на сторінках твору Б. Лепкого можемо спостерігати його захоплення головною героїнею. Для більш повного розкриття її образу він звертається до вживання символів з усної народної творчості: «... виринала *стать Мотрі, струнка та гнучка, як на виднокрузі тополя, горіли горді очі, уста всміхалися нерозгаданю усмішкою, усмішкою, що спосібна була довести його до найвищого захоплення і до найбездоннішої розпуки*; «*Цей парубок закохався у Кочубеєву Мотрю, ну, як чорт у вербу. — Добра мені верба, Кочубеєва Мотря! Це ж найпишніша троянда, пане-товаришу! — завважив Орлик*» (Б. Лепкий).

Як відомо, верба в українському фольклорі — це поетичний символ дівчини або заміжньої жінки. Найчастіше вербове гілля асоціюється зі смутком і жалем. З тополею у народних піснях порівнюють красиву, струнку дівчину [23, 228].

Неодноразово Б. Лепкий порівнює Мотрю з русалкою (синонім берегиня, мавка, німфа). Це казкова істота в образі гарної дівчини з довгим волоссям, яка живе у воді, в полі або лісі. Русалка — це символ спокуси, небезпека, яка чагує на людину, але водночас вона є символом краси водної стихії [22, 457–458]. Так, Мазепа називає Мотрю русалкою: «— *І будеш серед тих троянд ходити, як русалка; як видиво райське, до якого рвалася душа моя в молодості ранній і в мужеськїм віці бурливім, а яке Господь щоліши під вечір життя зіслав мені*». Проте вона заперечує це: «...спасибі вам за це. Але ні русалкою, ні видивом я не хочу бути. Вірною подругою рада стати для вас, повірницею думок і співробітницею щирою» (Б. Лепкий).

Знаходимо у творі Б. Лепкого й стилістично марковані біблійні оніми, зокрема порівняння Мотрі зі святою Варварою: «*Коли б не довіряв тобі, то не кохав би і не робив би тебе своїм генеральним писарем. Отже, знай: я Мотрі Кочубеївни не поривав, кажу тобі це рішучо! Але вона сама втекла до мене, як свята Варвара втікала від своїх недобрих родителів*» (Б. Лепкий). Мотря вчинила як свята Варвара (християнська свята, великомучениця): втекла від свого батька. За переказами, у юному віці Варвара постраждала за сповідання віри Христової. За присудом місцевої влади її стратив власний батько, жорстокий язичник Діоскор.

Мотря порівнюється і з Пречистою Дівою: «*Прости, Боже, що я щось таке кажу, але вона виглядала, як Пречиста Діва на образі Благовіщення. Така покїрна, захоплена, а на його дивилася, як на ангела, що з небес злетів*» (Б. Лепкий).

Як уже зазначалося, семантика імені Мотря змінюється, як і сама героїня. Ці зміни помітні не тільки в поведінці, а й у ставленні інших людей до неї: «*Як же вона змінилася! Це вже не та сама Мотря. Ні слїду колишніх примх, тієї дивної афектації, того демонїзму, котрий доводив його до розпуки. Була спокїйна, тиха, ніби рішена на те, щоб покїрно прийняти присуд судьби і виповнити його*»; «*Видно, так Бог хотів*», — казала не раз...» (Б. Лепкий). Та й сама Мотря про себе говорить: «*Я хотїла другою бути... Ви знаєте, як я хотїла... Змирилася перед життям, калялася гордості прежної, бажала стати послушницею волї Господньої по законам церкви і по звичаям нашим*» (Б. Лепкий). «*І Мотря іншою ставала. Це вже не дівчина, котру він полюбив останнім жаром душі, а його донька, котру рад був притулити до грудей за тисячі тих доньок України, що тепер страдали*» (Б. Лепкий).

Семантика власного імені міфологічного і біблійного походження постає із вміщеної в імені інформації, з мовних, мовленевих і спеціальних ономастичних функцій, стилістичного й естетичного аспектів. У художній літературі стилістично важливою є енциклопедична і мовна інформація, яку містить власна назва. Вплітаючись у єдину художню тканину твору, вона вносить додаткові відомості, які часом недоступні для розуміння при першому прочитанні.

Серед онімних перифраз щодо імені Мотря трапляються і синонімічні до інших поетонімів, які вже вживались у творі, але в поєднанні зі словом «українська» набувають іншого відтінку: «— *Українська Венус найчистїшої води*» (Б. Лепкий) (Venus (Венера) у давніх римлян богиня краси і кохання, любовної пристрасті. Мати Амура, покровителька римлян [17, 56].) «*Але з Мотрею він не знав, як йому бути. Привик до гарно образованих панночок, котрі в розмові з чужим чоловіком поза "так" і "ні" далеко не виходили, а тая українська німфа прямо грається ним, як куклою з вертепу*» (Б. Лепкий).

Німфи (гр. νυμφαί; νυμφη — дівчина, наречена, молода жінка) — другорядні божества, які живуть у печерах, лісах, полях, горах, річках, джерелах й уособлюють сили та явища природи. За міфами, німфи могли жити довго, але не були безсмертні. Від шлюбів німф із богами народжувалися герої (Ахіллес, Еак). Вони були втіленням усього приємного, зворушливого, милого в природі. У переносному значенні німфа — вродлива жінка [17, 149].

У «Полтаві» Б. Лепкого порівнюється колишня й теперішня Мотря, а вжиті у творі міфопоетоніми розкривають глибше її образ: «*То не колишня Мотря стояла перед ним, а видиво якесь. Тамта тягнула до себе, приманувала, як молодість, як весна, сп'янувала, чарувала, а теперішня поневолювала, побїджувала, як Немезїс, як фурія, як світовладна конечність*» (Б. Лепкий).

Немезіс (*гр.* Nemesis) (одна з дочок Нікс (Геїод) — богиня людської долі, покровителька суспільного порядку, уособлення кари богів. Грецька мудрість зобов'язувала бути поміркованим у словах, учинках і прагненнях. Хто хизується своєю силою й успіхом, підноситься над іншими, той зневажає богів і рано чи пізно буде покараний. Образ Немезіди інколи зливається з образом Геї або Афродіти. У переносному значенні Немезіс — кара, відплата [17, 147]; Фурії (*лат.* Furiae) — богині помсти, ототожнювалися з Ериніями (це міф про перше у світі насильство проти батьків) [17, 208].

У «Батурині» Б. Лепкого Мотря після допиту ототожнює себе з такими онімними перифразами: «Савська цариця? Марія Єгиптянка — Магдалина? Киприди жриця, Содоми дитина? Кинута на українські лани? Елена з троянської війни?» (Б. Лепкий) — і одразу ж заперечує: «Ах ні. Куди там, куди мені!» (Б. Лепкий). Розглянемо їх більш детально.

Савська цариця — біблійна цариця із Сави (країни, розташованої у Південній Аравії (Ефіопії)), в якій завжди правили жінки. Почувши про славу Соломона та його мудрість, вона прийшла з далекої країни, щоб випробувати царя загадками (3 Цар. X гл.), і повернулася з багатими дарунками. За абіссинськими переказами, у неї від Соломона народився син Менелік, який став родоначальником абіссинських царів.

Біблійні імена, які визначають характер антропомічного репертуару християнської культури, подаються як духовні функції, що дають змогу наблизитись до пізнання Бога, відносин людини та Бога, до розуміння місця кожної людини у світі тварин, задуманим Богом [4, 135].

Марія Магдалина (Марія η Μαγδαληνη) — послідовниця Ісуса Христа, свята, мироносиця. У «Новому Завіті» її ім'я згадано в кількох епізодах: була зцілена Ісусом Христом від одержимості «сем'ю бісами» (Лук. 8, 2); слідувала за Христом, служила йому і ділилася своїми надбаннями (Мк. 15, 40–41, Лук. 8, 3); була присутня на Голгофі при кончині Господа (Матф. 27, 56 та ін.); була свідком його погребіння (Матф. 27, 61 та ін.); була однією із «жон-мироносиць», яким ангел «возвістив» про Воскресіння (Мк. 16, 1–8): побачивши Ісуса, спочатку прийняла його за садівника, а впізнавши, хотіла доторкнутися до нього. Та Христос не дозволив (Noli me tangere), проте доручив їй возвістити апостолам про своє воскресіння.

Прізвисько «Магдалина» (*др.-гр.* Μαρία η Μαγδαληνή), яке носила одна із євангельських Марій, традиційно розшифровують як «уроженка міста Мигдал-Ель». Також пор. з *євр.* migdal і *арамейск.* magdala — буквально «вежа». Є таке припущення, що слово «Магдалина» могло вживатися в Талмуді — magadella (מגדל) — буквально «та, що завиває волосся». У незнайомих з івритом і давньогрецькою мовою середньовічних пись-

менників етимології інколи фантастичні: «Магдалина» може інтерпретуватися як «постійно звинувачена» (*лат.* manens rea) тощо [10]. Прочитання Магдалини різне: у православній церкві — це рівноапостольна свята, мироносиця, описана в євангельських епізодах, а в католицькій — це образ «блудниці, що кається».

Магдалина ототожнюється (й певною мірою запозичує деякі сюжети з життя) зі св. Марією Єгипетською, неєвангельською грішницею V ст. і набуває рис блудниці, що кається. Марія Єгипетська ще одна жінка, образ якої Б. Лепкий поєднав із Магдалиною і по-своєму інтерпретував її як грішницю, назвавши одним іменем — Марія Єгиптянка — Магдалина.

Киприда — у давньогрецькій міфології одне з імен Афродіти. Киприда — (Κυpris, Κυρία) — епітет Афродіти, який походить від назви острова Кіпр — її улюбленого місця перебування [17, 125].

Ще одним зверненням до Біблії у порівнянні Мотрі є вживання словосполучення *Содоми дитина*. Содом і Гоморра — давньопалестинські міста, спалені на знак покарання за розбещеність жителів (Буття, гл. 19). Звідси вислів «содом», «содом і гоморра», що означає розбещеність, хаос, безладдя [24, 293].

Зверненням до грецької міфології є вислів *Елена з троянської війни?* Елена — дочка Зевса й Леди, дружини Тіндарея, сестра братів Діоскурів і Клітемнестри; найвродливіша з жінок і одна з найпопулярніших героїнь давньогрецького епосу. Вона зображена як смертна жінка, дружина царя Спарти Менелая. Елена, яку викрав Паріс, живе в Трої, проте хоче повернутися до першого чоловіка й доньки Герміони. Пріам і троянські старійшини віддають належне вроді Елени. Після захоплення Трої Елена разом із Менелаям повертається в Спарту [17, 107].

Всі ці біблійні оніми й міфопоетоніми вносять додаткову інформацію про антропоетонім, проте сама Мотря вважає себе звичайною людиною: «Я тільки Мотря, Кочубеєва донька. Знаєш? Того, що голову зрубали, бо забажав булави. Не так він, як мати. <...> Я Мотря, я тільки Мотря, Чуйкевича дружина, на леваді квітка синя, в винограднику китиця доспілого вина...» (Б. Лепкий). Після всього перенесеного Мотря почувається стомленою. Вона порівнює себе з тією, якою була і яка є зараз: «Мотря — це була потуга, а тепер — неміч безсила, Мотря, як квіт, котрий підкосила судьби невблаганна коса. Де ділась сила і краса, де ділись мрії і бажання, погасла зіронька остання, темрява і могила». Проте вона не зламана: «Та не скінчився світ, з-над могили сонце встане, усміхнене, рум'яне, дихне жадобою життя, нові думки, нове чуття, і знов воскресну я» (Б. Лепкий).

Висновки. Даючи персонажу ім'я, письменник враховує характер, зовнішні чинники й вну-

трішній світ свого героя. Власне, ім'я входить в художній твір вже з певними можливостями персоніфікації і завданнями твору. Інколи автор свідомо вводить те чи те ім'я, проте згодом може з'ясуватися, що воно виконує більш значущу роль, ніж це було задумано спочатку [12, 145]. Так і з найменням Мотря. Міфоніми і біблійні імена, вжиті Б. Лепким у творі для позначення та порівняння

Мотрі Кочубей, створюють індивідуально-авторські літературні образи, що взаємодіють один з одним, утворюють певні асоціації, доповнюють зміст і взаємно збагачуються.

Перспективу подальших досліджень убачаємо у вивченні міфонімів та біблійних онімів у художніх творах на історичну тематику українських та зарубіжних письменників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркас М.М. Історія України-Руси / Вступне слово і комент. В.Г. Сарбея. — Факс. вид. / М.М. Аркас. — К. : Вища шк., 1990. — 456 с.
2. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні [голов. ред. О.С. Мельничук]. — К. : Наук. думка, 1983. — Т. 3. — 1989. — 552 с.
3. История философии в кратком изложении / пер. с чеш. И.И. Богута. — М. : Мысль, 1991. — 590 с.
4. Запольская Н.Н. Рефлексия над именами собственными в пространстве и времени культуры / Н.Н. Запольская // Имя: Семантическая аура / Ин-т славяноведения РАН ; отв. ред. Т.М. Николаева. — М. : Языки славянских культур, 2007. — С. 133–150.
5. Калинин В.М. Несколько предварительных замечаний к теории поэтонима / В.М. Калинин // Матеріали вузівської конференції професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідної роботи: Філологічні науки. — Донецьк, 1997. — С. 114–116.
6. Калинин В.М. Поэтика онима / В.М. Калинин. — Донецьк : Юго-Восток, 1999. — 408 с.
7. Лепкий Б. Мазепа: Трилогія. — Кн. 2. — Полтава: Іст. повісті / Богдан Лепкий / Худож. оформл. Й. Кузишина. — Дрогобич : Відродження, 2005. — 524 с.
8. Лепкий Б. Мазепа: Трилогія. — Кн. 3. — Мотря: Іст. повісті у 2-х т. / Богдан Лепкий / Худож. оформл. В. Шнитка. — Дрогобич : Відродження, 2006. — 496 с.
9. Лепкий Б. Мазепа: Трилогія. 1. Не вбивай. Батурин: Іст. повісті / Худож. оформл. Й. Кузишина. — Дрогобич : Відродження, 2004. — 568 с.
10. Лопухин А.П. Мария Магдалина // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890–1907.
11. Луняк Є. Два шлюби «сонця Руїни» Петра Дорошенка / Є. Луняк // Є. Луняк. Минуле України в романтичних історіях. — Ніжин : Міланік, 2007. — 328 с.
12. Магазаник Э.Б. Ономапоэтика, или «Говорящие имена» в литературе / Э.Б. Магазаник. — Ташкент : Изд-во «Фан» УзССР, 1978. — 148 с.
13. Михайлов В.Н. Экспрессивные свойства и функции собственных имен в русской литературе / В.Н. Михайлов // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. — М., 1966. — № 2. — С. 54–66.
14. Павленко С.О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С.О. Павленко. — К. : Вид. дім «КМ академія», 2004. — 602 с.
15. Радевич-Винницький Я. Епопея Богдана Лепкого «Мазепа»: [післямова] / Я. Радевич-Винницький // Лепкий Богдан. Мазепа: Трилогія. 1. Не вбивай. Батурин: Історич. повісті / Худож. оформл. Й. Кузишина. — Дрогобич : Відродження, 2004. — 568 с.
16. Скрипник Л.Г. Власні імена людей : Словник-довідник / [авт.-уклад. Л.Г. Скрипник, Н.П. Дзятківська]. — 2-ге вид., виправ. й допов. — К. : Наук. думка, 1996. — 335 с.
17. Словник античної міфології / [уклад. І.Я. Козовик, О.Д. Пономарів]. — 2-ге вид. — К. : Наук. думка, 1989. — 240 с.
18. Соловьев В.С. Исторические дела философии / В.С. Соловьев // Из истории русской гуманистической мысли. — М., 1993. — 244 с.
19. Суперанская А.В. Имя и эпоха: (К постановке проблемы) / А.В. Суперанская // Историческая ономастика. — М., 1974. — С. 7–26.
20. Тинченко Я. Как одно совращение прославило Украину / Я. Тинченко // Киевские ведомости. — 1998. — 18 июля. — С. 18.
21. Трійняк І.І. Словник українських імен / [авт.-уклад. І.І. Трійняк]. — К. : Довіра, 2005. — 509 с.
22. Україна в словах: Мовокраїзнав. слов.-довід. : навч. посіб. для учнів загальноосвіт. шкіл, ліцеїв, гімназій, студентів, усіх, хто вивчає укр. мову / [упоряд. і кер. авт. кол. Н. Данилюк]. — К. : Просвіта, 2004. — 704 с.
23. Українська минувшина: Ілюстративний етнографічний довідник / [авт. А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна та ін.]. — 2-ге вид.— К. : Либідь, 1994. — 256 с.

24. Українська радянська енциклопедія : в 16 т. / [голов. ред М.П. Бажан]. — К. : УРЕ, 1959. — Т. 13. — С. 296.
25. Шевчук В.О. Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой / В.О. Шевчук. — К. : Либідь, 2006. — 464 с.

REFERENCES

1. Arkas, M.M. (1990). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine]. Kyiv, Vyscha shkoly, 456 p.
2. Etymologichnyi slovnyk ukraiinskoï movy: v 7 t. [The Etymological Dictionary of the Ukrainian Language: in 7 v.]. (1983). In O.S. Melnychuk (Ed.). AN URSSR. In-t movoznavstva im. O.O. Potebni. Vol. 3, 1989. Kyiv, Naukova dumka, p. 552.
3. *Istoriia filosofii v kratkom izlozhenii* [Brief History of Philosophy]. (1991). (I. I. Bohuta transl.). Moscow, Mysl, 590 p.
4. Zapolskaia, N.N. (2007). Refleksiia nad imenamy sobstvennymi v prostranstve i vremeni kultury. Imia: Semanticheskaia aura [Reflection on Proper Names in Space and Time of Culture]. In T.M. Nikolaieva. (Ed). Moscow, Yazyki slavianskikh kultur, p. 133–150.
5. Kalinkin, V.M. (1997). Neskolko predvaritelnykh zamechaniï k teorii poetonima [Some Preliminary Remarks to Poetonim Theory]. *Matepialy vuzivskoi konferentsii profesorsko-vykladatskoho skladu za pidsumkamy naukovy-doslidnoi roboty. Donetsk, Filolohichni nauky*, pp. 114–116.
6. Kalinkin, V.M. (1999). *Poetika onima* [Poetry of Onym]. Donetsk, Yugo-Vostok, 408 p.
7. Lepkyi, B. (2005) *Mazepa: Trylohiia* [Mazepa: Trilogy. — B. 2. — Poltava: East story]. Kn. 2. Drohobych, Vidrozhennia, 524 p.
8. Lepkyi, B. (2006). *Mazepa: Trylohiia*. Kn. 3. Motria [Mazepa: Trilogy. — B. 3. — Motria: East story in 2 b.]. Drohobych, Vidrozhennia, 496 p.
9. Lepkyi, B. (2004). *Mazepa: Trylohiia* [Mazepa: Trilogy. 1. Do not kill. Baturin: East story]. Kn. 1. Ne vbyvai. Baturyn. Drohobych, Vidrozhennia, 568 p.
10. Lopukhin, A.P. (1890–1907). *Mariia Mahdalina* [Mary Magdalene]. *Entsyklopedicheskii slovar Brokhauza i Efrona*. v 86 t. (82 t. i 4 dop.). SPb.
11. Luniak, Ye. (2007). Dva shliuby «sontsia Ruiiny» Petra Doroshenka [Two Marriages of “Sun of Ruins” by Petro Doroshenko]. *Nizhyn, Milanik*, 328 p.
12. Mahazanik, E.B. (1978). *Onomapoetyka, ili «Hovoriashchie imena» v literature* [Onomapoetics or “Speaking Names” in Literature]. UzSSR, Tashkent, «Fan», 148 p.
13. Mykhailov, V.N. (1966). *Ekspressivnyie svoïstva i funktsii sobstvennykh imen v russkoi literature* [Expression Properties and Functions of Proper Names in Russian Literature]. *Nauchnyie doklady vysshei shkoly. Moscow, Filolohicheskie nauki*, 2, 54–66.
14. Pavlenko, S.O. (2004). *Otochennia hetmana Mazepy: soratnyky ta prybichnyky* [Hetman Mazepa’s Surroundings: Associates and Supporters]. Kyiv, Vyd. dim «KM Akademiia».
15. Radevych-Vynnytskyi, Ya. (2004). *Epopeia Bohdana Lepkoho «Mazepa»* [Epic “Mazepa” by Bohdan Lepky]. Baturyn: *Istorych. povisti Drohobych: Vidrozhennia*.
16. Skrypnyk, L.H. (1996). *Vlasni imena liudei: Slovnyk-dovidnyk* [Personal Names of People: dictionary-reference]. Kyiv, Naukova dumka, 335 p.
17. *Slovnyk antychnoi mifolohii* [Dictionary of Ancient Mythology]. (1989). [uklad. I.Ya. Kozovyk, O.D. Ponomariv]. Kyiv, Naukova dumka, 240 p.
18. Soloviev, V.S. (1993). *Istoricheskie dela filosofii* [Historical Affairs of Philosophy]. *Iz istorii russkoi humanisticheskoi mysli*. Moscow, 244 p.
19. Superanskaia, A.V. (1974). *Imia i epokha (k postanovke problemy* [Name and Epoch (to creating problem)]. *Istoricheskaia onomastika*, 7–26.
20. Tynchenko, Ya. (1998) *Kak odno sovrashcheniie proslavilo Ukrainu* [As One Outrage Glorified Ukraine]. *Kievskie vedomosti*, 18.
21. Triiniak, I.I. (2005). *Slovnyk ukrainskykh imen* [Dictionary of Ukrainian names]. Kyiv, Dovira, 509 p.
22. *Ukraina v slovakh: Movokraiznavstvo: slovnyk-dovidnyk* [Ukraine in Words: Language Studies, dictionary-reference]. (2004). In N. Danyliuk (Ed.). Kyiv, Prosvita, 704 p.
23. Ponomarov, A.P., Artiukh, L.F., & Kosmina T.V. (1994). *Ukrainska mynuvshyna: iliustratyvnyi etnografichnyi dovidnyk* [Ukrainian Past: illustrative ethnographic guide]. [2nd ed.]. Kyiv, Lybid, 256 p.
24. *Ukrainska radianska entsyklopediia v 16 t.* [Ukraine The Soviet Encyclopedia in 16 v.]. In M. P. Bazhan (Ed.). (1959). Kyiv, URE, Vol 13, 296 p.
25. Shevchuk, V.O. (2006). *Prosvichenyi volodar: Ivan Mazepa yak budivnychyï Kozatskoi derzhavy i yak literaturnyi heroï* [Enlightened Ruler: Ivan Mazepa as a Builder of the Cossackdom]. Kyiv, Lybid, 464 p.

УКРАЇНСЬКЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО СЬОГОДНІ

Кочан І.М.,

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, кім. 343, Львів, 79000
kim1950@i.ua

У статті проаналізовано здобутки українського термінознавства в організаційному (проведення конференцій, нарад, семінарів; співпраця з міжнародними термінологічними організаціями), науковому (захист кандидатських дисертацій, написання монографій), навчальному (наявність підручників, посібників з термінознавства), лексикографічному (видання термінологічних словників) аспектах.

Ключові слова: українська мова, термінознавство, конференції, дисертації, монографії, підручники, посібники з термінознавства, видані в Україні.

Кочан И.

Украинское терминоведение сегодня

В статье идет речь о достижениях украинского терминоведения в организационном (проведение конференций, совещаний, семинаров, сотрудничество с международными терминологическими организациями), научном (защита кандидатских диссертаций, написание монографий), учебном (наличие учебников, научных пособий по терминологии), лексикографическом (издание терминологических словарей) аспектах.

Ключевые слова: украинский язык, терминоведение, конференции, диссертации, монографии, учебники, пособия по терминологии, изданные в Украине.

I. Kochan

Today's Ukrainian Terminology

The article analyses the achievements of Ukrainian terminology in the management (conferences, meetings, seminars, cooperation with international terminological organizations), scientific (presenting doctoral dissertations, writing monographs), educational (availability of textbooks, manuals on terminology), lexicographic (publication of terminological dictionaries) aspects.

The word "today" mentioned in the name implies the period from 1991, when Ukraine gained its independence. The goal is to show all the achievements and losses of this science for a certain period. The achievements are the following: establishment of terminological centers in different regions of Ukraine, holding terminological conferences, meetings, seminars, where the issues of Ukrainian terminology are discussed, and the successful cooperation of our terminologists in the international arena. Ukraine is represented in 9 international, European and regional standardization, metrology and certification organizations.

Significant achievements are observed in scientific activity, when about 300 doctoral dissertations on terminology (and since 2000 — more than 200) have been presented, where the Ukrainian terminology systems are in the field of researchers. They consider biological, legal, economic, military, sports, physical, artistic, radio engineering, publishing, building terms, etc., as well as special vocabulary in Ukrainian dialects. There are a number of monographs, both collective and authors', which refer to general and individual problems of national science.

In the curricula of higher educational institutions the discipline "Ukrainian Terminology" has been introduced, where it occupies the prominent place both in normative and in the sample disciplines (in each higher education in its own way). Introduction to the terms and terminology is provided by the Ministerial Programmes and in the course "Ukrainian Language in Professional Direction". This requires the provision of educational materials in the form of textbooks, manuals, workshops and other types of educational and methodological literature. In 1990–2016 many textbooks, manuals and other educational books were published on both the general issues of terminology and professional subjects. Their review is carried out in the article.

Key words: Ukrainian language, terminology, conferences, dissertations, monographs, textbooks, manuals on terminology, published in Ukraine.

Вступ. Українське термінознавство має давню історію та цілу низку напрацювань. Її витоки сягають ще періоду Київської Русі. Значачуци у назві слово «сьогодні» маємо на увазі

відлік від 1991 р., тобто від часу отримання Україною незалежності. Ставимо за мету показати усі здобутки і втрати українського термінознавства за певний період. Оскільки сама наука має значно

більшу кількість напрямів, зокрема виділяють теоретичне і практичне термінознавство, історичне, галузеве, перекладне, кожен із яких має своїх дослідників. Зупинимось лише на кількох.

Розглядати сучасне термінознавство можна з різних позицій: стандартизації та уніфікації, створення баз даних, співпраці у міжнародних організаціях, особливості перекладу та термінів, редагування термінологічних праць, однак обмежимо огляд термінологічних надбань українців лише в організаційному, науково-навчальному та лексикографічному напрямках.

Критичний огляд літератури, концептуальних рамок, гіпотез тощо. Узагальненим оглядам термінологічних надбань присвячені статті В. Іващенко, Л. Симоненко, Л. Туровської, Н. Яценко та ін. Зокрема, проф. В. Іващенко запропонувала виокремити новий напрям термінознавства — історіографію, який займається історією становлення й удосконалення предмета, методів і структури термінознавства, його місця в системі наук, формування його теорій і принципів, а також окремих термінологічних шкіл. Вона також подала традиційні виміри періодизації історії становлення української наукової термінології на тлі термінологічної діяльності в Україні [1, 2]. У співавторстві з Н. Яценко вони проаналізували становлення функціональної дослідницької парадигми в слов'янському галузевому термінознавстві, починаючи від кінця XIX — середини XX ст. на основі праць російських, українських, білоруських, польських, чеських, болгарських, словацьких, словенських, македонських дослідників [4]. В окремій праці Н. Яценко узагальнила здобутки перекладного термінознавства в Україні кінця XX — початку XXI ст. [12].

Наукові праці проф. Л. Симоненко присвячені як загально термінологічним проблемам, так і суто розвитку української термінографії [5–10].

Сьогодні практичне термінознавство переважає над теоретичним. Дослідники надають першість опису конкретних галузевих терміносистем, укладанню термінологічних словників фахового спрямування. Л. Туровська в контексті системно-структурної дослідницької парадигми проаналізувала й узагальнила теоретичні праці українських термінологів, спрямовані на з'ясування особливостей розвитку окремих галузей терміносистем [11]. Однак огляду науково-навчальної продукції з українського термінознавства там немає. Не звернено увагу і на організаційний напрям. Деякими штрихами необхідно доповнити й українську термінографію цього періоду. Усе перелічене й зумовлює актуальність вибраної теми.

Результати дослідження та обговорення. Почнімо з організаційного. Він охоплює створення термінологічних осередків, наукових установ, проведення термінологічних нарад, конференцій, семінарів, співпрацю з міжнародними термінологічними центрами тощо.

Термінологічні осередки (за хронологією):

1992 р. — за наказом Міносвіти та Держстандарту України було створено Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології на базі Львівського політехнічного інституту.

1994 р. — Український мовно-інформаційний фонд започаткував і координує програму зі створення серії україномовних словників нового покоління — «Словники України», яка вже налічує понад 60 праць.

У Харкові сьогодні активно діє Термінологічний центр в інституті НДПІАСУтрансгаз.

1995 р. — Термінологічний центр, укладаючи тримовні тлумачні словники для потреб галузі, створив Єдину термінологічну базу даних (ЄТБД), яка містить близько 26 000 українських термінів, їх російські та англійські відповідники (вибір цих мов зумовлено тим, що саме англійською та російською в Україну надходить основний потік науково-технічної інформації).

2000 р. — Українське термінознавче товариство, яке заснували українські спеціалісти-термінологи.

Найважливіша роль припадає на Комітет наукової термінології НАН України, Інститут мовознавства імені О.О. Потебні, Інститут української мови НАНУ.

Конференція — це своєрідна форма наукової діяльності, при якій дослідники представляють і обговорюють свої доповіді, присвячені певній проблемі. На термінологічних конференціях основну проблему виносять в її назву, а супровідні — у назви її секцій. У період з 1990-х до 2017 років в Україні відбулися термінологічні конференції на таку тематику:

— Питання стандартизації, інтернаціоналізації та автоматизації перекладу термінологічних одиниць (Чернівці, 1991);

— Проблеми української термінології (Львів, 1992, 1993, 1996, 1998, 2000, 2002, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016);

— Українська термінологія і сучасність (Київ, 1997, 1999, 2001, 2003, 2005, 2007, 2009, 2011, 2013, 2015, 2017);

— Наукова термінологія нового століття: теоретичні і прикладні виміри (Рівне, 2016);

— Лінгвістика фахових мов, термінознавство, переклад (Київ, 2017, КНУ імені Т. Шевченка);

— Слов'янська термінологія: сьогодні й завтра (Варшава, 2017).

Нарада — спільне обговорення важливих питань і прийняття рішень у всіх сферах громадського й політичного життя.

У травні 2009 р. Міністерство освіти і науки України провело Всеукраїнську нараду «Сучасний стан термінознавства в Україні та шляхи розроблення стандартів наукової термінології», учасники якої намагалися визначити сучасні проблеми термінології та способи їх розв'язання.

На *семінарах*, на відміну від нарад, йде жваве обговорення конкретних проблем українського термінознавства. У 1990-х роках на базі Національного університету «Львівська політехніка» відбувалися постійні засідання термінологічного семінару, на якому розглядали найактуальніші питання щодо українських термінів.

2012 р. у Київському національному університеті культури і мистецтв проведено Міжнародний науково-теоретичний семінар з термінології документознавства.

Сьогодні на базі Харківського національного університету імені В. Каразіна відбуваються засідання Всеукраїнського наукового термінознавчого семінару, на який запрошують провідних термінологів України та всіх, кому не байдужа доля української наукової мови.

Міжнародна співпраця. Україна представлена у 9 міжнародних, європейських і регіональних організаціях зі стандартизації, метрології та сертифікації:

— Міжнародній організації зі стандартизації (ISO);

— Міжнародній електротехнічній комісії (IEC);

— Європейському комітеті зі стандартизації (CEN);

— Європейському комітеті зі стандартизації в електротехніці (CENELEC);

— Міжнародній організації законодавчої метрології (OIML);

— Генеральній конференції з мір і ваги (CGPM);

— Організації Євразійського співробітництва державних метрологічних установ (COOMET);

— Європейській асоціації національних метрологічних інститутів (EURAMET);

— Міждержавній раді зі стандартизації, метрології та сертифікації (МДР).

Україна є повноправним членом ISO з 1993 р. Як національний комітет-член входить до складу комітетів: CASCO, STACO, DEVCO, REMCO, CAPOLCO. 25 Технічних комітетів Держспоживстандарту України співпрацюють з 96 ТК та ПК ISO. Україна бере активну участь у роботі спільного ТК ISO/IEC СТК1 «Інформаційні технології», створеного у 1987 р.

У своїй роботі ISO підтримує зв'язки з майже 400 міжнародними організаціями, які працюють над питаннями стандартизації. Автономною організацією в складі ISO є Міжнародна електротехнічна комісія (IEC). ISO й IEC здійснюють тісне співробітництво з питань стандартизації з різними міжнародними та регіональними організаціями, які займаються економічною і науково-технічною діяльністю. Торговельно-правовий законодавчий зв'язок стандартизації з міжнародною торгівлею й економічним співробітництвом країн перебуває у центрі уваги таких міжнародних організацій, як Європейська економічна ко-

місія ООН (ЄЕК ООН), Європейське товариство (ЄС), ГАТТ, WTO тощо.

Україна набула членства у Європейському комітеті зі стандартизації (CEN) у 1997 р. у статусі члена-кореспондента (статус було передбачено спеціально для країн, що мають наміри інтегруватися до ЄС).

1 січня 2005 р. український національний орган у сфері технічного регулювання отримав у CEN статус Партнерського органу зі стандартизації (PSB). Такий статус надав право українським фахівцям брати участь у роботі трьох технічних комітетів CEN.

З 1 січня 2008 р. Україна представлена в CEN як афілійований член.

Міжнародні термінологічні організації та центри:

— Міжнародний термінологічний інформаційний центр (International Information Centre for Terminology (InfoTerm)) <http://www.infoterm.info>;

— Термінологічний центр (Centre de Terminologia (TERMCAT)) <http://www.termcat.cat>;

— Міжнародна термінологічна мережа (International Network for Terminology (TermNet)) <http://www.termnet.org>.

Науково-навчальні матеріали. Як відомо, науковий стиль має низку підстилів, пов'язаних зі сферою застосування. Окрім того, невід'ємною ознакою останніх є наявність термінів. Власне науковий підстиль характерний для таких жанрів, як монографія, дисертація, наукова доповідь тощо.

Монографія — це наукова праця, у якій детально розглянуто якесь наукове питання. Монографії з термінознавства — окремі шар наукових видань. Вони можуть бути колективними й індивідуальними. У колективних зазвичай автори торкаються якихось глобальних проблем. В індивідуальних, як правило, детально описано терміносистему конкретної галузі знань або глибоко висвітлено одну наукову тему чи проблему.

У зазначений період світ побачили такі наукові праці.

1991 р. Симоненко Л. Формування української біологічної термінології.

1993 р. Національні та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах / Л.О. Симоненко, С.О. Соколова, І.В. Короненко та ін.; АН України, Ін-т укр. мови. — К.: Наук. думка, 1993. — 237 с.

1995 р. Перхач В. Роздуми про український науково-технічний стиль. — Львів, 1995.

1997 р. Непийвода Н. Мова української науково-технічної літератури.

2000 р. Дяков А., Кияк Т., Куделько З. Основи термінотворення.

2004 р. Кочан І.М. Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами в сучасній українській мові. — Львів, 2004. — 519 с.;

Процик І. Українська фізична термінологія на зламі століть (Львів).

2005 р. Туровська Л.В. Військові звання та посади в Україні: історико-генетичний аспект вивчення української військової термінології. — К.; Ірпінь: Перун, 2005. — 158 с.

2006 р. Куньч З.Й. Українська риторична термінологія: Історія і сучасність: монографія. — Львів, 2006. — 215 с.

2007 р. Матвієнко П.В., Розпутенко І.В. Українська інтерпретація фінансово-банківських англомовних термінів. — К.: Наук. думка, 2007. — 208 с.

2008 р. Ляшук А.М. Семантична структура лексики на позначення понять права української та англійської мов. — Кіровоград: КОД, 2008. — 188 с.;

Цимбал Н. Сучасна українська термінологія органічної хімії (Умань).

2009 р. Яценко Н.О. Формування назв військового одягу в українській мові: монографія. — К.: Вид. дім Дмитра Бурого, 2009. — 181с.

2010 р. Солоіденко Г. Українська бібліотечна термінологія: становлення та основні етапи розвитку: монографія.

2011 р. Комова М.В., Симоненко А.О. Документознавча термінологія: шляхи творення та функційні особливості: монографія. — Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2011. — 316 с.

2012 р. Руденко С.М. Специфіка термінотворення в українській підмові ресторанного господарства (Харків);

Яремко Я.П. Нариси з історії української військової термінології. — Дрогобич: Посвіт, 2012. — 403 с.

2013 р. Дорошенко С. Українська термінологія нафтогазової промисловості: становлення і розвиток (Полтава).

2015 р. Вакуленко М.О. Українська термінологія: комплексний лінгвістичний аналіз (Івано-Франківськ);

Томіленко Л.М. Термінологічна лексика в сучасній лексикографії сучасної української мови (Івано-Франківськ);

Туркевич О.В. Становлення термінологічної методики викладання української мови як іноземної (Львів);

Яремко Я.П. Сучасна політична термінологія: на перетині когніції та комунікації. — Дрогобич: Посвіт, 2015. — 434 с.

2016 р. Селігей П.О. Світло і тіні наукового стилю.

До 2000 р. було захищено близько 80 дисертацій термінологічного спрямування. У них розглянуто біологічні, юридичні, економічні, військові, спортивні, фізичні, мистецькі, радіотехнічні, видавничі, будівельні терміни, а також спеціальну лексику в українських говірках (табл. 1).

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ
ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ
ДО 2000 року

Роки	К-ть дисертацій	Автори
1991	1	Бухтій М.В.
1992	3	Жовтобрюх Н., Марченко В.С., Москаленко Н.А.
1993	1	Ліпкевич І.Г.
1994	4	Годована М.П., Поліщук Н.М., Наконечна Г., Петрова О.Б.
1996	5	Корнейко І.В., Овчаренко Н.І., Огар Е.І., Покровська О.А., Халімоненко Г.І.
1997	5	Бібла С.В., Бойко Л.П., Микитюк О.Р., Мурашко Л.В., Яремко Я.П.
1998	2	Рибалка Я.І., Чумак О.Г.
1999	4	Процик І.Р., Соколовська Т.Г., Сташко М.В., Стецюк Б.В., Малевич Л., Деркач В.В.

Протягом 2000–2016 рр. було захищено близько 200 кандидатських дисертацій термінологічного спрямування (україністика) (табл. 2).

Таблиця 2

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ
ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ ЗА ПЕРІОД
2000–2016 рр.

Роки	К-ть дисертацій	Роки	К-ть дисертацій
2000	17	2009	17
2001	8	2010	9
2002	10	2011	15
2003	10	2012	11
2004	14	2013	10
2005	4	2013	10
2006	12	2014	11
2007	8	2015	7
2008	13	2016	4

Це, зокрема, дисертації термінологічного спрямування за такими профілями:

— економічна галузь (15) (Барвінська Г.К., Винник С.П., Жданова Н.О., Зеніна А.В., Коваленко В.В., Кришталь О.М., Курмар Л.В., Михайлович О.М., Навальна М.І., Олійник А.Д., Рудякова Г.М., Чорновол Г.В., Чорна О.В., Чуєшкова О.В., Шапран Д.П.);

— правнича галузь (18) (Атаманчук В.М., Баланаєва О.В., Білоусова О.І., Вербенець М.Б., Винник О.П., Гапонова Л.Є., Каленюк О.М., Лунько П.Є., Любченко М.Л., Лящук А.М., Монастирська Р.Л., Паночко М.М., Руколяньська Н.В., Сергеева Г.А., Смуаниця Л.І., Толста С.А., Трач Н.С., Шпильківська О.В.);

— медична галузь (16) (Вікторіна О.М., Гимер Н.О., Дидик-Меуц Г.М., Дмитрук М.В., Іваненко І.М., Калько В.В., Лепеха Т.В., Луковенко Т.О., Місник Н.В., Морозова Г.О., Омелькович О.С., Перхач Р., Стрижаковський О.С., Ткач Л.В., Файчук Т.Г., Цісар Н.З.);

— науково-технічна (10) (Гавриш І.В., Гарашенко А.Б., Кухарева В.І., Мартиняк О.А., Михайлова Т.В., Радченко О.І., Ракшанова Г.Ф., Скорейко-Сіверський І.П., Теглівець Ю.В., Чернишова Л.І.);

— лінгвістична (7) (Жирик А.С., Лящук Н.А., Медведь О.В., Рогач Л.В., Якимович-Чапран Д.Б., Ярошевич І.А., Циганок Г.М.);

— програмування і комп'ютерна галузь (6) (Дерба С.М., Лабезна Н.В., Ніколаєва А.О., Сліпецька В.Д., Філюк Л.М., Щур І.І.);

— сакральна галузь (5) (Ворона І.І., Ковтун А.А., Осінчук Ю.В., Піддубна Н.В., Пуряєва Н.В.);

— мистецька галузь (5) (Булик-Вархола С.З., Гриджук О.Є., Гурко О.В., Марянюк Я.Г., Рисиц Ю.Й.);

— спортивна галузь (4) (Боровська О.В., Карпець Л.А., Струганець Ю.Б., Янків І.Т.);

— сільськогосподарська (4) (Голіченко Л.М., Ємельянова Є.С., Любарський С.Б., Тцур О.М.);

— фізична галузь (3) (Волкова І.В., Микульчик Р.Б., Процик І.Р.);

— військова галузь (3) (Андриянова О.А., Литовченко І.О., Яценко Н.О.).

Інші галузі мають по 2 або й менше досліджень: астрономічна (Богуц О.М., Соломахін А.Ф.), видавнича (Медведь М.М., Процик М.Р.), географічна (Данилюк О.К., Потапчук І.М.), журналістики (Гонтар М.О., Польщикова О.М.) тощо.

Також у полі зору науковців перебували такі сфери: авіаційна (Халіновська Л.), автомобільна (Нікуліна Н.В.), адміністративно-територіальна (Жила Т.І.), археологічна (Локайчук С.М.), архівна (Зозуля С.М.), будівельно-дорожня (Книщенко Н.П.), гірнична (Колган О.В.), гідромеліоративна (Малевиц Л.Д.), городництва (Марченко Т.А.), громадського харчування (Руденко С.М.), державного управління (Коцюба Н.Й.), екологічна

(Овсейчик С.В.), машинобудівна (Литвин О.Г.), металургійна (Ктитарова Н.К.), митної справи (Дейнека В.М.), музейництва (Фецко І.М.), нафтогазова (Дорошенко С.М.), педагогічна (Зелінська О.Ю.), садівництва (Костенко Л.М.), соціолінгвістики (Бутковська О.С.), торгівлі (Мороз А.В.), хімічна (Цимбал Н.А.), хореографічна (Федькова Л.А.) тощо.

За 2017 рік уже захищено 3 дисертації термінологічного спрямування.

Навчальні книжки (підручники, посібники, інші навчальні видання). Завданням вищої школи сьогодні є виховання висококваліфікованих спеціалістів, які не лише набувають певних професійних знань і навичок, а й розуміють закономірності творення назв наукових понять, вміють грамотно застосовувати термінологіку в усіх сферах професійної діяльності. Тому в навчальні плани вищих навчальних закладів введено дисципліну «Українське термінознавство», де вона посідає чільне місце як серед нормативних, так і вибіркових дисциплін (у кожному вищій по-своєму). Так, спеціальності «видавнича справа та редагування» вимагають читати цей курс у переліку нормативних дисциплін (два предмети: «Сучасна українська термінологія» та «Термінологічне редагування»), на факультетах гуманітарного профілю — як вибіркова дисципліна «Основи термінознавства» чи «Українське термінознавство», на факультетах технічного спрямування — у курсі «Українська мова (за професійним спрямуванням)», а на юридичних — як частина курсу «Юридична лінгвістика». У Київській національній академії керівних кадрів культури і мистецтв ця обов'язкова дисципліна має назву «Термінологічна культура фахівця».

Термінологія (через навчальний процес) стає для студента основою його професійних навичок на рівні фахової комунікації. У результаті вивчення дисципліни студенти повинні навчитися диференціювати нормативне і ненормативне слово- та терміновживання, вибрати із низки дублетних форм ту, яка відповідає не лише вимогам семантичної точності, але й стилістичної доречності, граматичної та стилістично правильної сполучуваності.

Викладання термінознавства вимагає навчального забезпечення у вигляді навчальних підручників, посібників, практикумів та інших видів навчально-методичної літератури. Вона покликана забезпечити комплексне знання термінології обраного фаху, допомогти зорієнтуватися у змінах, що сталися за останні роки в термінології.

У 1990–2016 рр. вийшло чимало підручників, посібників та інших навчальних книжок із загальних питань термінознавства та суто фахових (табл. 3).

ВИДАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ
ЗА ПЕРІОД 1990–2015 рр.

Рік	К-ть видань	Рік	К-ть видань
1994	1	2005	2
1995	1	2006	5
1996	-	2007	4
1997	1	2008	3
1998	-	2009	2
1999	1	2010	4
2000	2	2011	3
2001	5	2012	1
2002	3	2013	2
2003	10	2014	?
2004	2	2015	?

Серед аналізованих навчальних видань виявлено такі:

— *книжки загального спрямування* (19). Сюди належать такі підручники: Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк «Українське термінознавство». (1994), М. Зарицький «Актуальні проблеми українського термінознавства» (2004); посібники: О.В. Бондарець, Л.Я. Терещенко, В.В. Дубічинський, Г.Д. Павлова «Основи українського термінознавства та перекладу науково-технічної літератури» (2002), О.Г. Михайлова, А.А. Сидоренко, В.Ф. Сухопара «Українська наукова термінологія» (2002), Л.А. Васенко, В.В. Дубічинського й ін. «Прикладне термінознавство» (Х., 2003), О.І. Павлова «Основи термінознавства» (2011), С.З. Булик-Верхола, Г.В. Наконечна, Ю.В. Теглівець «Основи термінознавства» (2013);

— *фахові посібники вузької спеціалізації*. Проблеми правничої термінології розглянуто в посібниках «Правова термінологія» (укл. Л.В. Наумовська) (2001), Н.В. Артикуци «Мова права і юридична термінологія» (2002), М.І. Скригонюка «Криміналістична термінологія» (2003), Л.І. Чулінди «Українська правничка термінологія» (2011) та ін.

Привертає увагу й посібник «Документознавча термінологія», який підготувала М.В. Комова (2003). Сюди належать і праці Н. Нікуліної «Термінознавство: лінгвістичний опис української термінологічної системи автомобілебудування» та «Термінознавство: лінгвістичний опис української термінологічної системи автомобілебудування» (2006).

Медичним терміносистемам присвячено такі навчальні посібники: «Анатомічна термінологія» (уклад. К.А. Дюбенко, К., 2001); Н.П. Литвиненко,

Н.В. Місник «Українська медична термінологія у фаховій мові лікаря» (К., 2001).

Серед посібників спортивного спрямування вийшли друком такі навчальні книжки: І.В. Пушина, В.М. Зайцева «Сучасна українська спортивна термінологія» (Запоріжжя, 2003); Зайцева В.І. «Сучасна спортивна термінологія» (К., 2004); «Гімнастична термінологія (з елементами музично-ритмічного виховання)» / упор.: В.І. Малець, М.М. Желізний, Т.І. Харченко, В.В. Черняков. (Чернігів, 2006), Салямін Ю.М., Терещенко І.А., Прокопюк С.П., Левчук Т.М. «Гімнастична термінологія», Р.П. Карпюк, Л.П. Сущенко «Термінологія вищої фізкультурної освіти з напрямом «Адаптивне фізичне виховання» (К., 2011), Л.П. Сергієнко «Терміни і поняття у фізичній культурі» (Т., 2011). У 2012 р. видавництво Львівської комерційної академії випустило у світ навчальний посібник «Гімнастична термінологія», яку підготували Райтер Р.І., Завійська В.М., Іваночко В.В., Блащак І.М., Лукасевич Л.В. У книзі автори намагалися максимально адаптувати українську гімнастичну термінологію до вимог сьогодення, враховуючи лексичне та фразеологічне багатство української мови, характер і форми гімнастичних вправ тощо. Терміни й термінологію вміщують окремі параграфи у підручниках і посібниках «Українська мова за професійним спрямуванням».

Лексикографічний напрям (термінографія).

Упродовж 1990–2001 рр. вийшло у світ понад 550 термінологічних словників із найрізноманітніших галузей знань. Практично протягом усього десятиліття простежується тенденція до зростання та високий рівень динамічності термінологічної лексикографії:

Високий рівень репрезентативності притаманний словникам з таких галузей, як хімія (21), інформатика, комп'ютерна техніка (27), ділове спілкування (17), програмування, математика (13), екологія (11), техніка (12), будівництво (12), біологія (8), сільське господарство (9), політологія (9), педагогіка (8), мовознавство (7), військова справа (6), електроніка (6), авіація, ракетно-космічна техніка (6). Найбільш ґрунтовно опрацьовано спеціальну лексику економіки й менеджменту (73), медицини (57), юриспруденції (30). Вона широко відображена в перекладних, тлумачних, тлумачно-перекладних словниках. За підрахунками українських лексикографів їх кількість за перше десятиліття незалежності є такою (табл. 4)¹:

¹ Комова М.В. Українська термінографія 1948–2002 : бібліограф. покажчик. — Л., 2003. — 110 с.; Кульчицька Т. Українська лексикографія ХІІІ–ХХ ст. : бібліограф. покажчик. — Л., 1999. — 360 с.; Симоненко Л.О. Українська термінологія кінця ХХ ст. (теорія і практика) / Л.О. Симоненко // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. [А2] — К., 1997. — С. 10–14.

Таблиця 4

Рік	К-ть	Рік	К-кість
1990	6	1996	51
1991	11	1997	60
1992	29	1998	51
1993	76	1999	39
1994	55	2000	70
1995	53	2001	50

Це словники різних типів, а саме: перекладні, енциклопедично-довідкові, тлумачно-перекладні, частотні, словники-тезауруси, словники нових термінів.

Лексикографічні праці економічної тематики відображають як галузеву термінологію загалом, так і за напрямками економічної сфери: банки, фінанси, мікроекономіка, ринкова економіка, зовнішня економіка, фондовий ринок, біржова торгівля, бухгалтерія тощо.

Медична термінологія відображена у словниках, які охоплюють до 50 різноманітних термінологічних підсистем медицини: стоматологію, хірургію, травматологію, кардіологію, онкологію, ортопедію, фармакологію, імунологію, судову медицину, військову медицину, дерматологію, неврологію та ін. Привертає увагу численність авторських колективів, які паралельно опрацьовують термінологію зазначених вище галузей, передусім медицини. Тому особливо актуалізується проблема вироблення єдиних методологічних засад укладання термінологічних словників, уніфікації та стандартизації поняттєво-термінологічного апарату, прийняття узгоджених рішень щодо термінотворення і терміновживання.

За авторством і статусом їх можна умовно поділити на кілька груп:

1) невеличкі лексикографічні додатки до підручників, посібників, збірників наукових праць, періодичних видань;

2) матеріали до словників, зазвичай як додатки до дисертацій;

3) практичні словники для щоденного ужитку;

4) авторські словники (напр., «Українсько-латинсько-англійський медичний словник» / за ред. М. Павловського, Л. Петрух, І. Головка);

5) академічні видання (напр., «Російсько-український словник наукової термінології» (близько 320 тис. термінів) у 3-х книгах, перша з яких «Суспільні науки» (до 100 тис. термінів) вийшов у 1994 р., друга — «Біологія. Хімія. Медицина» (близько 100 тис. термінів) — 1996 р., третя — «Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю і Космос» (близько 120 тис. термінів) — 1998 р.)

Окрім того, словники можуть охоплювати:

1) кілька наукових галузей («Російсько-український словник наукової термінології» у 3-х кн.);

2) одну наукову галузь («Фінансовий словник» / Загородній А.Г., Вознюк Г.Л., Смовженко Т.С.);

3) один із розділів цієї галузі («Малий античний олімпійський словник» / Попеску І.К.)

За кількістю мов термінологічні словники можуть бути одномовні, двомовні, тримовні та багатомовні.

Серед тримовних вже згаданий «Українсько-латинсько-англійський медичний словник» / за ред. М. Павловського, Л. Петрух, І. Головка; більше мов: «Словник фізичної лексики. Українсько-англійсько-німецько-російський» В. Козирського, В. Шендеровського; «Педагогічний словник-лексикон: (укр.-англ.-пол.)» / А. Василюк, Т. Мацей. — Вид. 2-ге, уточн. і допов. — Київ; Варшава: Лисенко М.М., 2013. — 222 с.; «Ілюстрований українсько-російсько-англійський словник термінів з нарисної геометрії, інженерної та комп'ютерної графіки: [для студ. вищ. техн. навч. закл.] / О.Т. Башта, О.В. Джурик; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. авіац. ун-т. — Вид. 2-ге, стер. — К.: НАУ, 2013. — 169 с.

Висновки. Термінознавство сьогодні має значні здобутки у різних напрямках. Особливо посилилася така робота після 2000 р. Українські термінознавці відроджують національні терміни, обговорюючи кожен з них на відповідних термінологічних семінарах, нарадах, вилучають термінологічні покручі (неправильно перекладені з іноземних мов через російську мову), тісно співпрацюють з міжнародними термінологічними організаціями, виробляючи міжнародні термінологічні стандарти. Постійно в полі зору термінології України перебуває питання унормування й кодифікації термінів.

За вказаний період захищено чимало дисертацій, об'єктом яких стали галузеві терміносистеми або науково-технічна лексика. На основі таких наукових праць нерідко з'являються монографії. У вищих навчальних закладах викладають термінознавство в курсі «Українська мова за професійним спрямуванням» або як окремі спецкурси (в основному на філологічних спеціальностях). Збільшилася кількість термінологічних словників. Усе це свідчить про значні здобутки українського термінознавства сьогодні. Однак до втрат чи недоліків цього періоду зараховуємо такі:

1) небажання держави взяти на себе координацію термінологічної праці, регулювання термінологічної діяльності;

2) відсутність єдиного нового правопису, який би усунув численні розбіжності в нормуванні термінів та їх кодифікації;

3) термінологічні дослідження здійснюються на волонтерських засадах, які часто вимагають відповідного державного фінансування;

4) видання термінологічних словників досить відповідальна, копітка і тривала в часі робота, яка вимагає не лише тісної співпраці

фахівців та філологів, а й знову ж таки — відповідного фінансування.

У статті ми торкнулися лише окремих аспектів термінознавства. Тому в перспективі можуть бути розглянуті й інші напрями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іващенко В.Л. Історіографія термінознавства: метамова і структурні підрозділи / В.Л. Іващенко // Термінологічний вісник : зб. наук. пр. — К., 2013. — Вип. 2 (1). — С. 5–20.
2. Іващенко В.Л. Періодизація історії становлення української наукової термінології на тлі термінологічної діяльності в Україні: традиційні виміри / В.Л. Іващенко // Термінологічний вісник : зб. наук. пр. — К., 2015. — № 3 (1). — С. 5–17
3. Іващенко В.Л. Слов'янське зіставне, порівняльне і типологічне термінознавство кінця ХХ — початку ХХІ століть / В.Л. Іващенко, Л.В. Туровська // Мовознавство. — 2014. — № 2. — С. 24–43.
4. Іващенко В.Л. Галузеве слов'янське термінознавство функціонально-дослідницької парадигми кінця ХХ — початку ХХІ століть / В.Л. Іващенко, Н.О. Яценко // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. — К., 2013. — Вип. ІХ. — С. 5–26.
5. Симоненко Л.О. З історії розвитку української термінографії / Л.О. Симоненко // Українське мовознавство. — 1992. — № 19 — С. 89–96.
6. Симоненко Л.О. Основні аспекти розбудови української наукової термінології другої половини ХХ — поч. ХХІ ст. / Л.О. Симоненко // Конгрес українців. Мовознавство : зб. наук. пр. — К., 2007.
7. Симоненко Л.О. Українська термінографія 90-х років ХХ ст. / Л.О. Симоненко // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. — К, 1998. — С. 228–232.
8. Симоненко Л.О. Українська термінологічна лексикографія на роки незалежності: здобутки та прорахунки / Л.О. Симоненко // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. — К., 2003. — Вип. V. — С. 18–22.
9. Симоненко Л.О. Українська термінологія кінця ХХ ст. (теорія і практика) / Л.О. Симоненко // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. — К., 1997. — С. 10–14.
10. Симоненко Л.О. Українське термінознавство: від витоків до сьогодення / Л.О. Симоненко // Наукова термінологія нового століття: теоретичні і прикладні виміри : зб. наук. пр. — Рівне, 2016. — С. 16–19.
11. Туровська Л.В. Галузеве термінознавство в Україні на початку ХХІ століття / Л.В. Туровська // Дивослово — 2013. — № 11. — С. 38–42.
12. Яценко Н.О. Перекладне термінознавство в Україні кінця ХХ — початку ХХ століття / Н.О. Яценко // Українська мова. — 2012. — № 3. — С. 94–110.

REFERENCES

1. Ivashchenko, V.L. (2013). Istoriohrafia terminoznavstva: metamova i strukturni pidrozdily [Historiography of Terminology: Metamorphosis and Structural Subdivisions]. Kyiv, *Terminological Bulletin*: collection of scientific works, 2 (1), 5–20.
2. Ivashchenko, V.L. (2015). Periodyzatsiia istorii stanovlennia ukrainskoi naukovoï terminolohii na tli terminolohichnoi diialnosti v Ukraini: tradytsiini vymiry [Periodization of History in Development of Ukrainian Scientific Terminology against the Background of Terminological Activity in Ukraine: traditional dimensions]. Kyiv, *Terminological Bulletin*: Collection of scientific works, 3 (1), 5–17.
3. Ivaschenko, V.L. & Turovska, L. V. (2014). Slovianske zistavne, porivnialne i typolohichne terminoznavstvo kintsia XX — pochatku XXI stolit [Slavic Comparative, Comparative and Typological Terminology in the End of the 20th — at the Beginning of the 21st Centuries]. *Linguistics*, 2, 24–43.
4. Ivashchenko, V.L., & Yatsenko, N.O. (2013). Haluzeve slovianske terminoznavstvo funktsionalno-doslidnytskoi paradyhmy kintsia XX — pochatku XXI stolit [Branch Slavic Terminology of the Functional-Research Paradigm in the End of the 20th — Beginning of the 21st Centuries]. *Ukrainian Terminology and the Present*: collection of Scientific Papers, 9, 5–26.
5. Simonenko, L.O. (1992). Z istorii rozvytku ukrainskoi terminohrafii [From the History of Ukrainian Terminology Development]. *Ukrainian Linguistics*, collection of science works, 19, 89–96
6. Symonenko, L.O. (2007). Osnovni aspekty rozbudovy ukrainskoi naukovoï terminolohii druhoï polovyny XX — pochatku XXI st [Essential Aspects of Development of Ukrainian Scientific Terminology of the beginning of 20th — early 21st centuries]. Congress of Ukrainianists. *Linguistics*: collection of scientific works, Kyiv.

7. Symonenko, L.O. (1998). Ukrainska terminohrafiia 90-kh rokiv XX st. [Ukrainian Terminology of 90s of the 20th Century]. *Ukrainian Terminology and Modernity: collection of scientific works*, 228–232.
8. Simonenko, L.O. (2003). Ukrainska terminolohichna leksykohrafiia na roky nezalezhnosti: zdotuky ta prorakhunky [Ukrainian Terminological Lexicography — the Years of Independence: Achievements and Miscalculations]. *Ukrainian Terminology and Modernity*, collection of scientific works, 18–22.
9. Symonenko, L.O. (1997). Ukrainska terminolohiia kintsia XX st. (teoriiia i praktyka) [Ukrainian Terminology of the End of 20th Century: Theory and Practice]. Kyiv, *Ukrainian Terminology and Modernity*, pp. 10–14.
10. Simonenko, L.O. (2016). Ukrainske terminoznavstvo: vid vytokiv do sohodennia [Ukrainian Terminology: from Origin to the Present]. Rivne, *Scientific Terminology of New Century: Theoretical and Applied Dimensions*, pp. 16–19.
11. Turovskaya, L.V. (2013). Haluzeve terminoznavstvo v Ukraini na pochatku XXI stolittia [Sectoral Terminology in Ukraine at the Beginning of 21st Century]. *Dyvoslovo*, 11, 38–42.
12. Yatsenko, N.O. (2012). Perekladne terminoznavstvo v Ukraini kintsia XX– pochatku XXI stolittia [Translated Terminology in Ukraine of the End of the 20th —beginning of the 21st Century]. *Ukrainian language*, 3, 94–110.

ДЖЕРЕЛА ПОХОДЖЕННЯ ТА МОРФЕМНА СТРУКТУРА ФАРМАКОНІМІВ ОТОРИНОЛАРИНГОЛОГІЇ

Заболотня Р.В.,

Національний медичний університет імені О.О. Богомольця,
б-р Т. Шевченка, 13, м. Київ, 301601
ruslana1308@ukr.net

У статті проаналізовано шляхи та джерела формування фармацевтичної термінології оториноларингології; виокремлено мови, що є основними донорами елементів для оториноларингологічних фармаконімів української мови; визначено релевантні номеноеlementи для різних груп фармаконімів; обґрунтовано терміни медичної метамови, а саме: науковий фармаконім, тривіальний (умовний) фармаконім, меморіальні епоніми-фармаконіми, прецедентні епоніми-фармаконіми; схарактеризовано специфіку вживання фармаконімів оториноларингології.

Ключові слова: фармаконім, науковий (систематичний) фармаконім, тривіальний (умовний) фармаконім, номеноеlement, епонім-фармаконім.

Заболотня Р.

Источники происхождения и морфемная структура фармаконимов оториноларингологии

Статья содержит анализ путей и источников формирования фармацевтической терминологии оториноларингологии. Автором выделены языки, которые являются главными донорами элементов для оториноларингологических фармаконимов украинского языка; определены релевантные номеноеlementы для разных групп фармаконимов; аргументировано употребление некоторых терминов языка медицины, а именно: научный фармаконим, тривиальный (условный) фармаконим, мемориальный эпоним-фармаконим, прецедентный эпоним-фармаконим; описана специфика употребления фармаконимов оториноларингологии.

Ключовые слова: фармаконим, научный (систематический) фармаконим, тривиальный (условный) фармаконим, номеноеlement, эпоним-фармаконим.

R. Zabolotnia

The Source and Morphemic Structure of Pharmaconyms of Otorhinolaryngology

This article gives the detailed analysis of the source of formation pharmaceutical terminology of otorhinolaryngology. The certain languages which provide the general elements for Ukrainian otorhinolaryngological pharmaconyms are grouped. According to the article, Greek and Latin are the traditional languages for creation pharmaceutical terms. A modern onomasiological tendency of creation terms based on the other European languages is investigated in this article. Relevant groups of elements of nomenclature for different otorhinolaryngological pharmaconyms such as antibiotics, antiseptics, anticoagulants, anesthetics and analgesics, etc. are identified. In addition, the article examines the phenomenon of synonymy on the level of denotations and also the level of lingual representation. The variety of motivating signs and variability of onomasiological components, different ways of nomination, which promote origin of synonymic denominations in the pharmaceutical nomenclature is observed in this paper. The article focuses on the regularity of creation and functioning of eponymous pharmaconyms, especially memorial and precedent ones. The linguistic features of recognition of drugs appellations are obtained here.

The terms of medical metalanguage such as the research (systematic) pharmaconym, the trivial (conventional) pharmaconym, the international nonproprietary name and the trade name, the memorial eponym-pharmaconyms, the precedents eponym-pharmaconyms are studied and explained in this article. The article presents specific nature of the use of otorhinolaryngological pharmaconyms.

Key words: pharmaconym, research (systematic) pharmaconym, trivial (conventional) pharmaconym, element of nomenclature, eponym-pharmaconym.

Вступ. Сучасна медична наука і практика розвиваються і збагачуються: наукові відкриття, нові лікарські препарати та методи дослідження, новітні технології й обладнання, сучасні засоби діагностування хвороб тощо потребують нових номінацій. Поступ медицини як науки су-

проводжується розбудовою та унормуванням медичної фахової лексики шляхом поповнення новоутвореними одиницями або завдяки семантичній трансформації вже наявних номінацій.

Історія медицини є фактично історією пошуку ліків від різних хвороб. Формування фарма-

цевтичної термінології відповідає науковому поступу відповідної галузі. Наукові відкриття, виробництво нових оригінальних лікарських препаратів, тиражування лікарських засобів, новітні технології й обладнання потребують термінів на їх позначення. Тому останні десятиліття можемо спостерігати динамічний сплеск, кількісний стрибок у фармацевтичному термінотворенні, що викликає зацікавлення як фармацевтів, так і лінгвістів. Так, в Україні видано Державну фармакопею України [1], уперше укладено «Фармацевтичну енциклопедію» [11], видаються фахові словники за окремими напрямками [4; 8], вийшов друком «Енциклопедичний тлумачний словник фармацевтичних термінів: українсько-латинсько-російсько-англійський» [2], підготовлено новий Закон України «Про лікарські засоби» [3], в якому всебічно порушуються питання фармацевтичної термінології. Але спеціального комплексного лінгвістичного дослідження фармаконімів оториноларингології як складників динамічної підсистеми медичної наукової мови в українському мовознавстві немає. Це й визначає актуальність нашої розвідки.

У медичному термінологічному масиві традиційно виділяють три терміносистеми: фармацевтичну, клінічну та анатоמו-гістологічну. Об'єктом нашого дослідження було вибрано фармацевтичну терміносистему на матеріалі фармаконімів, які вживаються в оториноларингології. **Метою статті** є дослідження шляхів і джерел формування фармацевтичної термінології оториноларингології.

Критичний огляд літератури, концептуальних рамок, гіпотез тощо. Процеси становлення та нормування медичної термінології неодноразово ставали об'єктом різноаспектних досліджень. Зокрема, Н. Місяць, В. Білоус й А. Білоус дослідили розвиток української офтальмологічної термінології, Р. Стецюк та Л. Запоточна розглянули структурно-семантичну характеристику кардіологічної термінології, І. Томка та І. Семенко зосередилися на проблемі упорядкування стоматологічних термінів, Р. Беляєв та Н. Місник вивчали особливості клінічних термінів, С. Гриценко та Ю. Чухно виокремили типові процеси деривації латинськомовних психіатричних термінів, О. Маковська проаналізувала когнітивно-прагматичний аспект термінології пластичної хірургії, Ю. Бражук з'ясувала роль метафори у формуванні анатомічної термінології, А. Ткач зацентувала увагу на словотвірній ідентичності / варіантності української медичної термінології, Т. Лепеха дослідила судово-медичну термінологію та ін. Фармаконіми ж об'єктом ономазіологічного лінгвістичного дослідження ставали значно рідше, зокрема, відомі праці О. Михайлової, С. Лехніцької та Г. Хирівської. Незважаючи на значну зацікавленість лінгвістів українською медичною термінологією, сьогодні

і фахова мова оториноларингології і підсистема її фармацевтичної термінології не отримала відповідної структурно-морфологічної та функціонально-семантичної характеристики.

Об'єкт і мета нашої наукової розвідки визначили методологію дослідження. Матеріал був зібраний методом суцільної вибірки зі спеціальної фахової медичної літератури [2; 5; 6; 11]; здійснена інвентаризація одиниць та спроба пояснення їх будови й особливостей функціонування.

Результати дослідження та обговорення. Фармацевтичну термінологічну підсистему утворюють назви медичних препаратів та їх складників, а також найменування дій і впливів лікарських засобів на організм людини. Серед основних мовних ознак фармацевтичної терміносистеми треба виділити її гетерогенність: поєднує низку інших, супутніх терміносистем, зокрема ботаніки, хімії, фармакогнозії, теорії виготовлення лікарських засобів.

Сьогодні у фаховій літературі орієнтуються на такі базові взаємопов'язані у межах однієї терміносистеми поняття фармації, як «лікарська сировина», «лікарська речовина», «лікарська форма», «лікарський засіб / препарат».

Лікарська сировина — матеріал рослинного, тваринного, мінерального, хімічного походження, з якого одержують лікарські речовини [9, 69]. Відповідними термінами, до прикладу, є такі: листя шавлії лікарської, трава собачої кропиви, квітки ромашки.

Лікарська речовина — речовина, яка є біологічно активною і при введенні в організм у певній дозі спричиняє фармакологічний ефект [9, 69]. Такі назви окреслюються термінами типу: ефедрину гідрохлорид, гліцерин, евкаліптова олія.

Лікарська форма — стан, зовнішній вигляд або структура лікарського препарату, що забезпечує певний спосіб його введення в організм людини чи тварини, а також необхідний лікувальний, профілактичний або діагностичний ефект [9, 69]. Наприклад, розчин еуфіліну, настоянка беладони, рідкий екстракт кропиви.

Лікарський засіб (лікарський препарат) — речовина або суміш речовин зі встановленою фармакологічною активністю, дозволена в установленому порядку для застосування з метою лікування, попередження та діагностики захворювання [7, 69]. Такими фармацевтичними назвами є *Бісептол*, *Неоангін*, *Офлоксацин*, *Папаверин* тощо.

Основу фармацевтичної термінології утворюють назви лікарських засобів — фармаконіми. Термін *фармаконім* (від *гр.* *φάρμακον* «ліки» та *νομα*, *ατος* — «ім'я, назва») уперше в лінгвістичний ужиток увів австрійський учений П. Анрейтер, ним він позначив назву лікарського засобу в складі фармацевтичної номенклатури [14].

З метою з'ясування природи основної номенклатурної одиниці фармакології — фарма-

коніма — спиратимемося на дефініцію номена (за О.В. Суперанською): це лексична одиниця, за допомогою якої ми іменуємо видимий і сприйнятий предмет, без реалізації його точного місця в системі класифікації та без співвідношення з іншими предметами [10, 74]. Тому номенклатуру визначатимемо як сукупність номенів певної галузі знань. Кожен новий лікарський засіб отримує оригінальну назву — *номенклатурне найменування*. Сукупність найменувань усіх лікарських засобів, що використовуються в наш час, називатимемо *сучасною номенклатурою лікарських засобів* [13, 82].

Увесь масив найменувань лікарських засобів традиційно поділяють на дві групи: наукові та умовні назви. Обидві назви препарат отримує одразу на етапі свого виникнення. *Науковий / систематичний фармаконім* повністю відображає склад і структуру молекули хімічної сполуки даного препарату. *Умовний / тривіальний фармаконім* (лаконічний, компактніший), навпаки, не відображає принципів наукової класифікації, проте є легшим для вимови та запам'ятовування. Наприклад, науковий фармаконім 6-[2-аміно-2-(4-гідроксифеніл)ацетамідо]-3,3-диметил-7-оксо-4-тіа-1-азабіцикло [3.2.0.]-гептано-2-карбоксилова кислота відповідає тривіальному фармаконіму амоксицилін [6, 157].

Приклад доводить, що користуватися систематичним фармаконімом незручно не лише хворим, які як споживачі звертатимуться до аптеки, щоб придбати препарат, а й спеціалістам — лікарям і провізорам. Тому систематичну терміноназву використовують при виробництві ліків, а умовну — в лікарській практиці.

Тривіальний фармаконім утворюється шляхом комбінації терміноелементів — мінімальних словотворчих компонентів, які мають стійке слово значення. Такі елементи у сучасній лінгвістиці отримали назву «номеноелемент фармаконіма» на позначення кореневої морфеми або сполучення кореневої морфеми з афіксами у складі номенклатурного найменування лікарського засобу. Отже, *номеноелемент* є мінімальною одиницею лексико-семантичної структури фармаконіма на морфемному рівні [7, 48]. Причому номеноелементи можуть передавати найрізноманітнішу інформацію, а саме: про хімічний склад препарату, його терапевтичне спрямування, орган, на який спрямована дія конкретного засобу. Так, серед лікарських засобів, що вживаються в оториноларингології, наявні препарати з такими тривіальними найменуваннями: *Фарингосепт* (від *gr. pharynx* — глотка, горл, *sept* — 'знезаражуват'); *Піносол* (від *лат. Pinus* — сосна, «ол» від *oleum* — олія); *Нафтизин* (від *gr. parphth* — нафта, нафталанове ядр, *zin* — наявність азотогрупи) та ін.

Аналізуючи увесь комплекс номеноелементів, що вживаються в оториноларингології, зазначи-

мо, що до компетенції лікаря-оториноларинголога належать захворювання не лише вузькогалузевого спрямування, а й опіки, відмороження, стенози, крововиливи, травми, мікози, пухлини тощо, тому спектр назв лікарських засобів є доволі широкий. Так, номеноелементи ЛОР-фармаконімів за значенням можна умовно поділити на такі групи:

1. **Антибіотики.** Найчастотніші номеноелементи цієї групи: *-цилін-* (антибіотик-пеніцилін), *-циклін-* (антибіотик групи тетрацикліну), *-міц(ет)ин-* (антибіотик групи стрептоміцину, похідний грибка *Streptomyces*), *-цеф-* (антибіотик цефалоспоринового роду). Наприклад, *Амоксицилін, Оксацилін, Клоксацилін, Доксициклін, Міноциклін, Стрептоміцин, Неоміцин, Левоміцетин, Лонгациф, Цефотаксим, Цефтриаксон* та ін.

2. **Анестетики та знеболювальні засоби.** Їх термінологічні назви мають такі номеноелементи: *-каїн-* (місцевоанестезуючий препарат, похідний кокаїну), *-ест(ез)-* (анестезуючий препарат від *gr. aesthes* — відчуття), *-морф-* (беззаспокійливий засіб; Морфей — бог сну), *-альг-* (знеболювальний засіб, від *gr. algia* — біль), *-дол(ор)-* (знеболювальний засіб, від *лат. dolor* — біль). Наприклад, *Новокаїн, Дикаїн, Лідокаїн, Анестезин, Анестакон, Анестокаїн, Морфін, Гідроморфон, Діаморфон, Анальгін, Альгопірін, Альгодеїн, Долорен, Циклодол, Панадол* та ін.

3. **Антисептичні та дезінфекційні засоби** впізнавані за такими номеноелементами: *-септ-* (знезаражувальний засіб), *-цид-* (антибактеріальний препарат, від *лат. occidere* — убивати), *-бакт-* (засіб антибактеріальної дії), *-фура-* (протимікробний засіб), *-ні(о)-* (антисептичний засіб, від *gr. ru(o)* — гній). Наприклад, *Септикол, Септилізин, Септрин, Стрептоцид, Бактипен, Бактокс, Бактрим, Бактробан, Фурацилін, Нітрофуразон, Отофураол, Фуралдон, Піоцид, Піопан* та ін.

4. **Антикоагулянти та гемостимулятори,** що містять такі номеноелементи: *-кум-, тромб-* (антикоагулянти, які перешкоджають зсіданню крові, тромболітики), *-гем(ат)-* (препарати, що стимулюють кровотворення, від *gr. haem(at)* — кров), *-фер(р)-* (препарати, що стимулюють кровотворення від *лат. Ferrum* — залізо). Наприклад, *Кумарин, Маркумар, Дикумарол, Тромбостоп, Тромболісан, Тромбекс, Гемодез, Гемостимулін, Гемофобін, Феррум Лек, Феррокаль, Ферроплекс* та ін.

5. **Фармаконіми, що вказують на хімічний склад препарату.** Найчастотнішими номеноелементами цієї групи є: *-сульф-* (сульфаніламід, наявність сірки), *-окс(и)-* (наявність кисню), *-гідро-* (наявність води, водню), *-фен-* (наявність фенілу, фенілену), *-(а)зол-, -(а)зин-* (наявність азотогрупи). Наприклад, *Сульфадиметоксин, Сульфазин, Сульфамеразин, Дифенгідрамін, Оксикорт, Оксипентифілін, Оксиметазолін, Гідрекс, Гідрил, Феноксипен, Фенамін, Діазолін, Прометазин* та ін.

6. **Фармаконіми, що вказують на рослинний компонент лікарського засобу.** Серед номеноеlementів цієї групи є такі: *-філ-* (від *гр.* *phyll* — листок), *-евк(а)-* (від *гр.* *Eucalyptus* — евкаліпт); *-мен(т)-* (від *гр.* *Mentha* — м'ята); *-камф-* (камфора), *-ісл-* (містить ісландський мох). Наприклад, *Хлорофіліт* (містить суміш хлорофілів з листа евкаліпта), *Евказолін*, *Евкаліпт-М*, *Ментол*, *Камфомен*, *Ісла-моос*, *Ісла-мінт* та ін.

7. **Фармаконіми, що вказують на орган, на який спрямована дія лікарського засобу.** Кількісно це найбільша група найменувань лікарських засобів, що використовуються в оториноларингології. Основні номеноеlementи є такі: *-наз-* від *лат.* *nasus* — ніс, *-рин-* від *гр.* *rhin* — ніс, напр.: *Назол*, *Назонекс*, *Назофан*, *Назалонг*, *Риназал*, *Ринофлю*, *Ринолюкс*, *Ринза*; *-фаринг-* від *гр.* *pharynx* — горло, глотка, *-тон(з(ил)-* від *лат.* *tonsilla* — мигдалик, *-ор-* від *лат.* *os, oris* — рот, напр.: *Фарингосепт*, *Фарингтон*, *Орасепт*, *Гексорал*, *Лорсепт*, *Тонзилотрен*, *Тонзипрет*; *-от-* від *гр.* — вухо, *-аурі-* від *лат.* *auris* — вухо, напр.: *Отофа*, *Отікс*, *Отітакс*, *Отинум*, *Отизол*, *Отікаїн*, *Аурідексан*, *Аурісан*, *Аурікап* та ін.

Грецька та латинська мови є базовим джерелом для творення фармацевтичних термінів, тому при утворенні тривіального фармаконіма ці мови превалюють. Проте серед сучасних тенденцій термінотворення можемо спостерігати появу низки термінів, що виникли на основі інших європейських мов: *Norain / Ноунейн* (англ. *no* — ні + англ. *rain* — біль), *Bolinet / Болінет* (рос. *боль* — біль + рос. *нет* — заперечення «болю немає»), *спрей «ДляНос»* (буквально «спрей для носа»), *Нокспрей Малюк* (краплі назальні для дітей) та ін. Поява таких фармаконімів пояснюється, з одного боку, виникненням торгових найменувань препаратів-аналогів на теренах різних країн, а з другого — певним «рекламним» моментом, адже це значно підвищує ступінь вмотивованості, привабливості та впізнаваності назв препаратів.

Зазначимо, що процес номінації у фармакології розпочинається зі створення оригінального лікарського засобу, який отримує свою торговельну назву (бренд, «клеймо», заводську марку). Назва оригінального лікарського препарату та його хімічний склад захищаються патентом і є об'єктами інтелектуальної власності. На те, що назва лікарського засобу запатентована, вказує позначка ® (від *англ.* *Registered* — зареєстрований), що розташовується після назви праворуч (напр., *НАФТИЗИН®*, *НАЗИВІН®*), або знак «ТМ» (ініціална аббревіатура словосполучення «торгова марка», *англ.* *Trade Mark*) (напр., *СЕБІДИН™* (*SEBIDIN™*), *ДЕКАТИЛЕН™* (*DECATYLEN™*)). Поява патентованих назв зумовлена бажанням фармацевтичних фірм продавати препарати під своїми особливими назвами, брендами.

На противагу патентованим назвам лікарських засобів існує обмежений список Міжнародних непатентованих найменувань (МНН), складений і затверджений Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ). ВООЗ випускає Міжнародну фармакопею, в якій після міжнародної експертизи зазначено перелік міжнародних універсальних найменувань лікарських засобів, визнаних країнами-членами організації.

Існування МНН та патентованих назв сприяє виникненню у фармацевтичній номенклатурі великої кількості синонімічних рядів. На відміну від загальномовних синонімів, синоніми тривіальних фармаконімів не мають емоційно-експресивних чи стилістичних характеристик. Фармаконіми-синоніми завжди мають спільний денотат — лікарський засіб з однаковим складом діючих речовин, але під різними назвами. При чому на першому місці у синонімічному ряді розташований МНН як індикатор діючої лікарської речовини, а вже наступними є назви патентованих лікарських засобів та всі існуючі препарати-аналоги. Наприклад, антибіотик *Ампіцилін* (міжнародна назва), який широко використовується у оториноларингології, у довідниках має понад 70 синонімічних назв: *Абетатен*, *Ацідоциклін*, *Бактипен*, *Біампен*, *Бінотал*, *Біоцилін*, *Діцилін*, *Максіпред*, *Орациліна*, *Пентрекс*, *Поліцилін*, *Тотапен*, *Семіцилін* та ін. [12, 158].

Епонімічні найменування лікарських засобів також є одним із проявів синонімії у межах фармацевтичної номенклатури, напр.: *Вінілін* = *бальзам Шостаковського*, *розчин натрію хлориду* = *розчин Рінгера-Локка*.

Серед відомітих фармаконімів оториноларингології можна виокремити такі групи:

1) фармаконіми, утворені від прізвищ лікарів або фармацевтів, що вперше винайшли препарат: *розчин Люголя*, *лінімент бальзамічний за Вишне-вським*, *антиретікулярна цитотоксична сироватка за О.О. Богомольцем*, *Ангісепт др. Тайсса* та ін.;

2) фармаконіми, що містять назви фармацевтичних компаній, заводів, фабрик тощо: *Ангін-Хеель С* (виробник «Біологіше Хайльміттель Хеель ГмбХ», Німеччина), *Байпен* (виробник «Bayer», Німеччина), *Ангілекс-ЗДОРОВ'Я* (виробник ТОВ «Фармацевтична компанія «Здоров'я»», Україна), *Феррум Лек*, *Леконіл* (виробник *Lek Pharmaceuticals d. d.*, Словенія), *Віру-мерц* (виробник *Merz Pharmaceuticals*, Німеччина), *Нодрил-Тева* (виробник *Teva Pharmaceutical Industries Ltd*, Ізраїль), *Кетолонг-Дарниця* (виробник ПрАТ «Фармацевтична фірма «Дарниця»», Україна) та ін.

Першу групу можемо назвати *меморіальними епонімами-фармаконімами*. Меморіальні епоніми є універсальним явищем будь-якої наукової галузі, адже зберігають ім'я вченого-винахідника для майбутньої наукової спільноти. Другу групу

відоміх фармаконімів пропонуємо називати *прецедентними епонімами-фармаконімами*. У таких найменуваннях чітко простежується основна мета компаній-виробників — зацікавити споживача та привернути його увагу за допомогою добре відомого (прецедентного) імені, у даному випадку назви компанії, яка є синонімом найвищої якості та інновацій.

Меморіальні та прецедентні епонімічні фармаконіми привертають увагу потенційного покупця до засобів, які тиражує фірма-виробник. Препарат з такою назвою виділяється з-поміж інших, оскільки діє як реклама (особливо прецедентна назва), що значно скорочує шлях товару до споживача.

Висновки. Специфіка сучасної ЛОР-номенклатури лікарських засобів полягає у тому, що остання містить як номенклатуру виробника (наукову назву препарату), так і номенклатуру спо-

живача (тривіальну назву препарату). Тривіальна номенклатура орієнтована насамперед на споживача (хворого і лікаря), тому є семантично мотивованою. Тривіальний фармаконім може бути носієм корисної інформації про хімічний склад препарату, його терапевтичне спрямування, спосіб та напрям дії тощо. Різноманітність мотивуючих ознак, варіативність ономастичних компонентів, різні способи номінації сприяють появі у фармацевтичній номенклатурі великої кількості синонімічних найменувань. Позамовним чинником виникнення такої синонімії вважаємо появу лікарських засобів з тотожною хімічною формулою (активною речовиною), але різними комерційними назвами.

Вживання ономастичних компонентів у фармаконімах значно підвищує ступінь вмотивованості, а звідси — привабливості та впізнаваності назв препаратів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державна фармакопея України. — Х. : ППРОГ, 2001. — 556 с.
2. Енциклопедичний тлумачний словник фармацевтичних термінів: українсько-латинсько-російсько-англійський / за ред. В.П. Черниха. — Вінниця : Нова Книга, 2014. — 824 с.
3. Закон України «Про лікарські засоби» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1996. — № 22. — Ст. 86.
4. Зіменковський А.Б. Базовий термінологічний глосарій за програмою з клінічної фармації / Зіменковський А.Б., Пономаренко В.М., Піняжко О.Р., Калинюк Т.Г. — Львів ; К. : Ліга прес, 2007. — 446 с.
5. Компендиум. Лекарственные препараты [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://compendium.com.ua> (дата звернення: 12.09.2017).
6. Ліки в оториноларингології / за ред. О. Кіцери. — Львів : Медицина світу, 1999. — 408 с.
7. Михайлова О.Г. Фармаконіми на позначення анальгетичних препаратів як об'єкт ономаціологічного дослідження / О.Г. Михайлова, С.І. Лехніцька // Science and Education a New Dimension, V (33), Issue 123. — Budapest, 2017. — С. 47–51.
8. Москаленко В.Ф. Базовий термінологічний глосарій системи вищої медичної освіти / В.Ф. Москаленко та ін. — Львів : Ліга-Прес, 2005. — 176 с.
9. Світлична Є.І. Латинська мова : підруч. / Є.І. Світлична, І.О. Толок. — 2-ге вид. — К. : ВД «Професіонал», 2005. — 400 с.
10. Суперанская А.В. Терминология и номенклатура / А.В. Суперанская // Проблематика определенных терминов в словарях разных типов. — Л. : Наука, 1976. — С. 73–83.
11. Фармацевтична енциклопедія / голова ред. ради В.П. Черних. — К. : МОРІОН, 2010. — 1632 с.
12. Хирівська Г. Явище синонімії в українській фармацевтичній термінології [Електронний ресурс] / Галина Хирівська // Studia Ukrainica Posnaniensia. — Poznań : Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Instytut Filologii Rosyjskiej, 2016. — Т. 4. — С. 167–172.— Режим доступу : <http://pressto.amu.edu.pl/index.php/sup/article/viewFile/5890/5960> (дата звернення: 12.09.2017).
13. Чернявский М.Н. Латинский язык и основы фармацевтической терминологии / М.Н. Чернявский. — 4-е изд. — М. : Медицина, 2002. — 448 с.
14. Anreiter P. Pharmakonyme : Benennungsmotive und Strukturtypologie von Arzneimittelnamen. — Wien : Ed. Praesens, 2002. — 461 s.

REFERENCES

1. Derzhavna farmakopeia Ukrainy. (2001). [State Pharmacopoeia of Ukraine]. Kharkiv, PIROH, 556 p.
2. Entsyklopedychnyi tлумachnyi slovnyk farmatsevychnykh terminiv: ukrainsko-latynsko-rosiiskohanliiskyyi (2014). [Encyclopaedic Dictionary of Pharmaceutical Terms: Ukrainian-Latin-Russian-English.]. In V.P. Chernykha (Ed). Vinnytsya, Nova Knyha, 824 p.
3. Zakon Ukrainy «Pro likarski zasoby» (1996). [Law of Ukraine “On Medicines”]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 22, 86.

4. Zimenkovskiy, A.B., Ponomarenko, V.M., Piniashko, O.R., & Kalyniuk, T.H. (2007). Bazovyi terminolohichnyi hlosarii za prohramoiu z klinichnoi farmatsii [Basic Terminology Glossary for Clinical Pharmacy Program]. Lviv; Kyiv, Liha, 446 p.
5. Kompendium On Line. Lekarstvennye preparaty [Compendium on Line]. <http://compendium.com.ua>
6. Liky v otorinolaryngologii (1999.). [Medicines in Otorhinolaryngology]. In O. Kitsery (Ed.). Lviv, Medytsyna svitu, 408 p.
7. Mykhailova, O.H., & Lekhnitska, S.I. (2017) Farmakonimy na poznachennia analhetychnykh preparativ yak ob'ekt onomasiolohichnoho doslidzhennia [Farmaconyms of Analgetic Action Preparations as Object of Onomasiological Research]. *Science and Education a New Dimension*, 33, 123, 47–51.
8. Moskalenko, V.F., Ponomarenko, V.M., & Zimenkovskiy, A.B. (2005). Bazovyi terminolohichnyi hlosarii systemy vyshchoi medychnoi osvity [Basic Terminology Glossary of Higher Medical Education System]. Lviv, Liha-Pres, 176 p.
9. Svitlychna, Ye.I. & Tolok, I.O. (2005). Latynska mova [Latin Language]. [2nd ed.]. Kyiv, VD «Profesional», 400 p.
10. Superanskaia, A.V. (1976). Terminologiiia i nomenklatura [Terminology and Nomenclature]. Problematika opredelenii terminov v slovariah raznykh tipov. Lviv, Nauka, pp. 73–83.
11. Farmatsevtichna entsyklopediia (2010). [Pharmaceutical Encyclopedia] In V.P. Chernykh (Ed.). Kyiv, MORION, 1632 p.
12. Khyrivska, H. (2016). Yavlyshche synonimii v ukrainskii farmatsevtichnii terminolohii [The Phenomenon of Synonymy in Ukrainian Pharmaceutical Terminology]. *Studia Ukrainica Posnaniensia*, Vol 4, 167–172. <http://pressto.amu.edu.pl/index.php/sup/article/viewFile/5890/5960>
13. Cherniavskii, M.N. (2002). Latinskii yazyk i osnovy farmatsevticheskoi terminologii [The Latin Language and Backgrounds of Pharmaceutical Terminology]. (4th ed.). Moscow, Meditsina, 448 p.
14. Anreiter, P. (2002). Pharmakonyme: Benennungsmotive und Strukturtypologie von Arzneimittelnamen. Wien, Ed. Praesens, 461 p.

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ЗНАЧЕНЬ ДІЄСЛІВ ДОПОМАГАТИ Й ПІДТРИМУВАТИ

Труб В.М.,

Інститут української мови НАНУ,
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
trub44@ukr.net

У статті висвітлено проблему виявлення семантичних відмінностей між значеннями квазісинонімічних дієслів «допомогати» і «підтримувати». Автор виходить з положення про те, що ця різниця стає більш помітною при зіставленні відмінностей у сполучуваності іменників «допомога» та «підтримка». Порівняння типів ресурсів, що їх суб'єкт постачає адресатові, вказує на важливість врахування соціальних стосунків між ними. Акція суб'єкта, соціально вищого за адресата, звичайно кваліфікується як підтримка. Поміж тим у значенні іменника «допомога» не міститься жодної інформації про соціальні стосунки між обома учасниками.

Ключові слова: віддієслівний іменник, колокація, сполучуваність, соціальні стосунки, зверхність, ресурс, суб'єкт, адресат.

Труб В.

О соотношении значений глаголов помогать и поддерживать

В статье освещена проблема выявления семантических различий между значениями квазисинонимичных глаголов «помогать» и «поддерживать». Автор исходит из положения о том, что эти различия становятся более заметными при сопоставлении отличий в сочетаемости существительных «помощь» и «поддержка». Сравнение типов ресурсов, которые субъект предоставляет адресату, указывает на важность учета социальных отношений между ними. Акция субъекта с социальным превосходством над адресатом обычно квалифицируется как поддержка. Между тем в значении существительного «помощь» не содержится никакой информации о социальных отношениях между обоими участниками.

Ключевые слова: отглагольное существительное, коллокация, сочетаемость, социальные отношения, превосходство, ресурс, субъект, адресат.

V. Trub

On the Correlation of Meanings of the Verbs допомогати and підтримувати

The paper deals with the problem of explication of semantic differences between the meanings of quasi-synonymic verbs "допомогати (to help)" and "підтримувати (to support)". The author proceeds from the thesis that this difference becomes more evident when comparing the differences in considerable combinatorial properties of the verbal nouns "допомога (help)" and "підтримка (support)". There is a certain correlation between the type of the recourses being supplied to the recipient and the designation of appropriate action. The comparison of different types of supplied recourses suggests the importance of taking into account the type of social relations between the subject and recipient. The action of the subject who is dominant under recipient is usually interpreted as support. This dominance gives to the subject an authority to control the recourses necessary for achieving the goal of recipient while the meaning of "help" doesn't contain any information about relations between its both participants. However, some collocations containing this noun witness that alienation of one or another kind of recourse may present some difficulties to the subject of help. In contrast "to help", "to support", being sorted with an imperfect form "підтримувати (to support)", is often conceptualized as a kind of activity during a long time interval which is not completely occupied with actions but during the whole interval the subject keeps his willingness to act in favor of the recipient. One of important properties of an imperfect form "підтримувати (to support)" consists in the fact that in contrast to "допомогати (to help)" it can not be used in the actually continuous meaning. The author emphasizes the importance of taking into account all this information to give the adequate definitions of the verbs "допомогати (to help)" and "підтримувати (to support)".

Key words: verbal noun, collocation, collocability, social relations, dominance, recourse, subject, recipient.

Вступ. Одне з важливих завдань лінгвістичної семантики полягає у виявленні семантичних відмінностей між мовними одини-

цями, близькими за змістом. У цій роботі буде розглянуто співвідношення між значеннями дієслів *допомогати* (X допомагає У-ку в Р (робити

P) і *підтримувати* (*X* підтримує *У*-ка в *P*). Слід одразу зазначити, що дієслово *підтримувати*, як і іменник *підтримка*, розглядаються тут у значенні квазисинонімічному дієслову *допомагати* й іменнику *допомога*. Інші значення *підтримувати*, наведені, наприклад, у [7] («не дати впасти кому-, чому-н.», «не дати припинитися дії або стану», «опора», «підтримка» як балетний термін тощо) тут не розглядаються. У найзагальнішому вигляді значення, яке нас цікавить, може бути прив'язане (але не тотожне) до приблизної схеми на зразок: «Будучи прихильним до особи або інстанції *У*, особа або інстанція *X* безоплатно вживає заходи з метою каузації ситуації *P*, бажаної для *У*-ка».

Слід зазначити, що *допомагати* і *підтримувати* — це т. з. «інтерпретаційні» дієслова [1], які самі по собі не уточнюють конкретний характер дій, що їх мовець інтерпретує як допомогу або підтримку. Характер цих дій може бути уточнений у конкретному контексті, наприклад за допомогою прикметників при означуваніх віддієслівних іменниках (ВІ) *допомога* і *підтримка*.

Взагалі смислова різниця між значеннями дієслів *допомагати* і *підтримувати* яскраво виявляється у відмінностях сполучуваності даних ВІ, які нехай і в іншій частиномовній формі, позбавленій формальних показників часу і виду, зберігають те саме значення, що і вихідні дієслова. Л. Ельмслев відзначав: «Дієслово і ім'я не принципово різні, а навпаки — принципово ідентичні» [8]. У той же самий час сполучуваність іменників у суто кількісному плані значно перевищує сполучуваність твірних дієслів, що дає змогу легше виявляти багато особливостей значень самих дієслів. Адже, як зазначає, наприклад, І.О. Мельчук [5], між смислом і сполучуваністю слів існують глибокі зв'язки, які допомагають перевіряти й уточнювати гіпотези про їх значення.

Відмінність між *допомогою* та *підтримкою* значною мірою залежить від різних сфер їх вживання — сфер, які лише частково перетинаються. Існує певна кореляція між видом ресурсу, що надається, і тим, як позначається відповідна акція.

Так, докладання додаткових сторонніх фізичних зусиль звичайно кваліфікується як *допомога*, тоді як фінансові впливання можуть позначатися і як *допомога*, і як *підтримка*: *матеріальна (фінансова, економічна) допомога*; *матеріальна (фінансова, економічна підтримка)*.

Позитивний психологічний вплив, спрямований на адресата, також допускає двояке позначення: *психологічна (моральна) підтримка* і *психологічна допомога* (сумнівність словосполучення *моральна допомога*, очевидно, пояснюється узусними обмеженнями).

Надання гуманітарних ресурсів (постачання продовольства, одягу, медичних препаратів тощо) кваліфікується як *гуманітарна допомога*, а постачання озброєння — як *військова допомога*.

Важливо також розрізняти способи взаємодій, які описуються даними предикатами. Стосовно ситуації допомоги можна виділити три способи:

1) функція суб'єкта *X* полягає в наданні *У*-ку ресурсу тієї або іншої природи, який *X* потім самостійно докладає для досягнення своєї мети. Саме так складаються справи в ситуаціях матеріальної, гуманітарної допомоги, постачання озброєнь тощо;

2) *X* діє на користь *У*-ка спільно з *У*-ком, тобто обидва одночасно докладають свої ресурси для досягнення мети *У*-ка. Відтак *X* полегшує *У*-ку каузацію бажаної ситуації, даючи йому змогу витратити меншу кількість зусиль, ніж це об'єктивно потрібно для досягнення мети *У*-ка [2]. У подібних випадках ресурси, що витрачаються *X*-ом, зазвичай належать до того ж типу, що і ресурси, затрачені *У*-ком (наприклад, певні фізичні дії):

(1) *Іван допомагає Петру змінити колесо*, де форму недоконаного виду (НЕДОК) *допомагати* вжито в актуально-тривалому значенні.

Вживання ж форми доконаного виду (ДОК) *допомогти* в минулому часі нормативно вказує на одноразовий завершений акт докладання зусиль *X*-а, який у сумі із зусиллями *У*-ка привів до каузації ситуації *P*, бажаної для *У*-ка:

(2) *Іван допоміг Петру змінити колесо* (колесо змінено). Зазначимо, що така закономірність зберігається лише для подієвих дій *P*, які досягають своєї межі, тобто не допускають градації. — пор. (3) *Іван допоміг Петру трохи змінити колесо* (колесо неможливо змінити наполовину або на чверть).

Якщо ж йдеться про дію *P* «шкального» типу, яка допускає градацію, то і в цьому випадку допомога може бути надана:

(4) *Він допоміг їй трохи підвестися* (пор. (5) *Він допоміг їй трохи встати*). Описуваний вид взаємодії між *X*-ом і *У*-ком є також типовим і для випадків, коли «шлях» (спосіб) досягнення мети *P* *У*-ка має компонентну структуру. При цьому *У* здатний реалізувати лише один із компонентів (Q_1), а інший необхідний компонент (Q_2) від нього ніяк не залежить. Бажаючи виручити *У*-ка, *X* каузує наявність Q_2 , який «у сумі» з реалізованим *У*-ком компонентом Q_1 приводить до досягнення *P* — мети *У*-ка.

В інших випадках діяльність *X*-а може бути спрямована на усунення деякого чинника, який перешкоджає докладанню зусиль *У*-ка, що дає можливість *У*-ку застосувати залежний від нього ресурс і досягти своєї мети. Важливо підкреслити, що тут йдеться саме про цілеспрямовану свідому діяльність *X*-а на користь *У*-ка. Якщо ж поява (або зникнення) компонента Q_2 має випадковий характер, то тоді ситуація не може бути кваліфікована як *допомога* й описується, наприклад, за допомогою дієслова *скористатися*: «Скориставшись тим, що має (не має) місце Q_2 ,

X застосував доступний йому Q_1 , що в результаті казувало бажане P ».

Пор. (6): *Діккенс скористався тим, що на обідах на його честь були присутні також представники преси, і порушив питання про необхідність закону, який регулює авторські права* (зрозуміло, що без присутності представників преси на обідах на його честь, Діккенс не міг би до них звернутися, і вони б не дізналися про проблему, яка його непокоїть);

(7) *Іван Ілліч скористався тим, що обидві руки її були зайняті, підійшов зі спини і ніжно обійняв Дашу; Керенський скористався тим, що «заперечень немає» і вчинив на свій розсуд* (у першому випадку на відсутність перешкоди вказує те, що обидві руки Даші були зайняті, а в другому — відсутність заперечень з боку інших членів Тимчасового уряду);

3) активні заходи на користь U -ка вживає лише X . Йдеться про випадки, коли U безсилий що-небудь зробити через перешкоди до докладання його зусиль або ж його повної інактивності. При цьому також, звичайно, вживається VI *допомога*: *Він гостро потребує допомоги; Він не може обійтися без сторонньої допомоги*. Порівняйте описи, в яких йдеться як про можливі, так і про реальні дії X -а, спрямовані на усунення загрози, що нависла над U -ком:

(8) *Ми повинні молитися, терпіти і сподіватися на допомогу того, який має в своєму розпорядженні міриади світів; Лікар кидається до віконця, розкриває його і на повний голос закликає на допомогу всіх, тих, що ходять поблизу, де ОІ допомога співвідноситься з формою ДОК *допомогти*, яка вказує на одноразове гіпотетичне (потенційне) усунення навислої загрози.*

У той же самий час у (9) VI *допомога* співвідноситься з формою ДОК цього дієслова, що описує реальний одноразовий акт виведення адресата з критичної ситуації:

(9) *Один добрий рибалка, побачивши її у воді, приплив до неї в човні і надав їй допомогу; Їй на допомогу прийшли двоє чоловіків, що випадково виявилися поблизу.*

В інших випадках кваліфіковані зусилля X -а можуть бути спрямовані на виведення організму U -ка з критичного стану. У подібних контекстах широко вживаються словосполучення *медична (швидка, невідкладна, перша) допомога*:

(10) *Івану зараз надають першу допомогу; Над полем стелився важкий дьогтьовий запах мазі Вишневського — Марат Андрійович і Таня надавали першу допомогу пораненим, де VI неявно вказує на форму НЕДОК *допомагати* в актуально-тривалому значенні. І взагалі, якщо особа або інстанція X виводить U -ка з якої-небудь критичної ситуації або ж запобігає їй, то така дія кваліфікується як допомога. Так, якщо X врятував U -ка від загибелі (арешту, пограбування), то можна сказати, що X*

допоміг U -ку або що X прийшов на допомогу U -ку, але погано сказати, що X підтримав U -ка. У той же самий час, якщо X підтримав U -ка, то цей акт може розглядатися як акт допомоги. Таким чином, підтримку можна розглядати як вид допомоги, але не навпаки, тобто родовим терміном є «допомога».

Значення X підтримує U -ка в P метафорично пов'язане з ідеєю опори, на що вказує перше пряме значення цього дієслова [7]:

(11) *Балкон спирається на колонаду — Колонада підтримує балкон.*

Таким чином, *спиратися* можна розглядати як конверсив *підтримувати*. Не випадково одне зі значень лексичного параметра $Oper2$ (*підтримка*) = *спиратися* [3]:

(12) *Клуб спирається на підтримку людей, які розуміють важливість нашої місії ...; Асоціація спирається на підтримку японської харчової промисловості; Армія завжди стає сильнішою, коли вона спирається на підтримку суспільства.*

Зіставлення різних типів наданих ресурсів вказує на важливість врахування соціальних співвідношень між суб'єктом і адресатом (у сенсі [4]). В одних випадках обидва учасники можуть бути соціально рівними ($X = U$), в інших суб'єкт посідає більш високе положення, ніж адресат ($X > U$).

Фізичні зусилля, які докладаються на користь іншої особи й інтерпретуються як допомога, частіше надходять від суб'єкта, соціально рівного адресату. Фінансовий ресурс може надати друг, а може і високоповажна інстанція, якщо йдеться, наприклад, про транш МВФ. Як ми бачили, у цих двох випадках такі акції можуть розглядатися і як допомога, і як підтримка, хоча обсяги коштів, які надходять, можуть бути незіставні. Грошові надходження від друга або родича хіба що жартома можуть бути названі економічною допомогою. Тим часом надходження політичних, ідеологічних дивідендів, постачання необхідної інформації державної ваги, надання репутаційного ресурсу може надходити лише від соціально більш високих інстанцій.

Надходження великого обсягу ресурсів різного типу від високоповажного суб'єкта X звичай кваліфікується як підтримка, що яскраво відбивається, наприклад, у колокаціях *всесильна підтримка, могутня, (потужна) підтримка*. При цьому йдеться про те, що ефективність останньої залежить не від можливостей, а від волі X -а. Це пов'язано з тим, що X має більш високий соціальний статус, авторитет, матеріальні можливості, повноваження, що дає йому змогу легко розпоряджатися ресурсом, необхідним U -ку для досягнення цілей:

(13) *І ось саме тоді могутня підтримка су-міжників допомогла йому сісти на колишнє місце; Могутня підтримка системи ФІЛІСІТ низкою впливових військових призвела до того, що по-*

гляди ФІЛІСІТ через кілька років лягли в основу російського кавалерійського статуту; Якби Ви дозволили мені вказати, що Ви дотримуєтеся тих самих поглядів, що і В.Л. Кирпичов, це була б воістину **могутня підтримка**; Вирішальну роль тут <...> зіграла королева Кароліна, у якої виявилася **могутня підтримка** адмірала Нельсона; Але уже з перших років «старе» почало отримувати **потужну підтримку** з боку урядових кіл; Богослов'я Леонтія зустріло **потужну підтримку** імператора Юстиніана і співчуття в церковних сферах; Кажуть, що він користується **потужною підтримкою** в правоохоронних структурах.

У той же час у значенні ВІ допомога (як і дієслова *допомагати*) про статусні відмінності між Х-ом і У-ком нічого не повідомляється. Як було вказано, високоповажний суб'єкт підтримки легко розпоряджається ресурсами, необхідними адресату, і їх надання залежить тільки від того, чи захоче він використати їх на користь інтересів У-ка. Тим часом для суб'єкта допомоги відчуження того чи іншого ресурсу може бути пов'язаним з певними труднощами, що відображають колокації *посильна допомога*, *самовіддана допомога* (пор. *посильна підтримка*):

(14) Головним завданням моряків буде порятунком людей і **посильна допомога** пораненим; У новинах пройшло повідомлення: всім буде надана **посильна допомога** і від обласної влади, і від комбінату; ... Я повернувся подивитися: чи немає постраждалих, щоб надати їм **посильну допомогу**, але площа була порожня; І мені ніколи не впоратися було б з усіма труднощами, якби не **самовіддана допомога** друзів; І тільки воістину **самовіддана допомога** багатьох людей врятувала йому життя; Унтер-офіцер кийвського губернського управління Степану Тарасюку, за **самовіддану допомогу** своєму начальнику під час здійсненого на нього нападу з ножем політичною арештанткою Всемилоствиво подаровані відзнаки.

Відмінності між допомогою та підтримкою відображаються і в обмеженнях, що накладаються на вживання конструкції, утвореної дієсловом *вдатися*. Так, висловлювання на зразок Х *вдається до допомоги* У-ка передбачають, що Х без будь-яких проблем у будь-який момент може скористатися допомогою У-ка, що пояснюється чи рівністю їх положень, чи тим, що Х > У-ка:

(15) Я знову **вдався до допомоги** своїх підлеглих; І Бондарчук **вдався до допомоги** італійських продюсерів; Я знову **вдався до допомоги** Сашика Винарова; **Значить, генералітет вдається до допомоги** нацистської партії, коли справа стосується шматків жирнішого пирога; Панівний в державі клас схильний розглядати свої інтереси як державні і **вдається до допомоги** державного апарату для їх відстоювання.

У той же час сумнівність виразу У *вдається до підтримки* Х-а пояснюється тим, що перева-

га суб'єкта підтримки Х над У-ком істотно перешкоджає легкості, з якою можна було б скористатися його послугами.

Надання ресурсу від високоповажного Х-а зазвичай має офіційний характер, тобто здійснюється легально в чіткій відповідності з його функціональними повноваженнями. Х приймає самостійне, ніким не нав'язане рішення про надання чи докладання ресурсу, виходячи з власних уявлень про доцільність такого кроку. При цьому можливі два варіанти:

1) Х приймає рішення з власної ініціативи. У таких ситуаціях часто може підкреслюватися висока швидкість прийняття рішень, що відображають такі колокації, як *гаряча підтримка*, *рішуча підтримка*, *беззастережна підтримка*:

(16) Для цього у нас є **рішуча підтримка** центру; Було відзначено, що дружина Президента СРСР виступила в очах світової громадськості як «*посланниця миру*», а також підкреслена її **рішуча підтримка** задумам М.С. Горбачова; **Рішучу підтримку** Хрущову надав міністр оборони маршал Жуков; Хіларі Клінтон підкреслила **рішучу підтримку** Сполученими Штатами суверенітету і територіальної цілісності Грузії; І не дивно: у мера була **беззастережна підтримка** населення.

Подібні ситуації (коли Х сам приймає рішення про підтримку У-ка) можуть описуватися і за допомогою колокацій *знаходити підтримку*, *зустрічати підтримку*, де дієслова реалізують метафоричне значення дієслів *знаходити*, *зустрічати*, які у вихідному значенні вказують на випадкове виявлення чого-небудь. При цьому в позиції першого актанта особової форми цього предиката може альтернативно фігурувати позначення не тільки У-ка, але і висунутої ним ініціативи:

(17) Я ж відстоював сплав СДП-2 і, хоча був тоді всього лише кандидатом наук, **знайшов підтримку** у керівництва ВІАМ; ... Спікер **знайшов підтримку** у частини президентської адміністрації; ... **Задум знайшов підтримку** не тільки у департаменту транспорту міста, а й у групі компанії ППК; де я не відразу **знайшла підтримку** у верхах; Така правова позиція **знайшла підтримку** в арбітражних судах.

2) Х приймає позитивне рішення у відповідь на запит У-ка про підтримку. У цьому випадку можна сказати, що (18) У заручився **підтримкою** Х-а, з чого випливає, що ще раніше У шукав **підтримку** (у Х-а або у когось іншого) або що У **розраховував на підтримку** Х-а. Ці приклади, зокрема, свідчать про те, що підтримка завжди персоніфікована — адже за нею звертаються до конкретної особи чи інстанції. У той же час у критичній ситуації волення про допомогу можуть бути адресовані кому завгодно — аби лиш почули ...

У цьому контексті звертає на себе увагу малоприйнятність, певна кострубатість висловлювання на кшталт (19) Х заручився **допомогою** У-ка,

в якому дієслово, подібно до (18), вжито в особовій формі. У Національному корпусі російської мови зафіксовано тільки одне таке вживання на тлі великої кількості абсолютно бездоганих колокацій з іменником *підтримка*:

(20) *Губернатор області заручився підтримкою президента; Але, як тонкий політик, перш за все заручився підтримкою МВС; Парвус заручився підтримкою Німецького Генерального штабу; І навіть кажуть, що члени Північного суспільства заручилися підтримкою Сперанського.*

Для відображення ідеї, подібною до тієї, яка виражена у (18), (19) краще було б подати, наприклад, як (19а) *X заручився згодою У-ка допомогти йому*. Тимчасом у (18), як і в прикладах (20), ніякі вставки і перетворення не потрібні. При цьому і в (18), і в (19а) йдеться про те, що у відповідь на звернення У-ка *X* відреагував згодою, тобто зафіксовано момент початку ментального стану наміру *X*-а, свідомо передуює будь-яким його реальним діям на користь У-ка. У (19а) цей намір експлікований іменником *згода*, а в (18) воно імпліцитно міститься в значенні *підтримка*. Справа в тому, що в (18) *підтримка* співвідноситься з формою НЕДОК *підтримувати* і концептуалізується як вид діяльності, яка «займає досить довгий проміжок часу, що не цілком заповнений діяльністю або діями суб'єкта, але при цьому характеризує суб'єкт протягом усього цього інтервалу» [6, 149]. Йдеться про те, що в «перервах» між конкретними діями суб'єкт постійно зберігає ментальний стан готовності до цих дій на користь іншої особи або інстанції. *X* постійно готовий до дій, спрямованих на збереження стану справ у тій чи іншій сфері, важливій для У-ка. Саме початок стану цієї готовності потрапляє у сферу дії предиката *заручитися* в (18). Ця властивість підтримки, що підкреслює її неперервний характер, виявляється в колокаціях *незмінна підтримка, користуватися підтримкою, мати підтримку, зберегти підтримку, втратити підтримку*.

На відміну від підтримки допомога розглядається як конкретна одноразова дія або багаторазові акції на користь іншого, але не об'єднані в єдину серію вчинків, що інтерпретуються як допомога. Таким чином, допомога має дискретний характер. Вона подається тільки тоді, коли в ній виникає необхідність. Так, словосполучення *психологічна допомога* вказує на одноразовий або епізодичний вплив *X*-а, націлений на усунення значного порушення психологічного стану У-ка, на повернення або наближення його до норми. Тим часом надання психологічної підтримки передбачає постійний або періодичний вплив *X*-а, спрямований на безперервне збереження (непогіршення) нормальних або близьких до норми показників психологічного здоров'я У-ка.

Важливо також наголосити, що номінатив *підтримка*, як і форма НЕДОК *підтримувати*,

не можуть мати актуально-тривале значення (на відміну від форми НЕДОК *допомогати* — пор. (1) та іменника *допомога* — пор. (10)).

Узагальнюючи розглянутий матеріал, можна виділити такі два способи взаємодії учасників ситуації підтримки:

1) як і в ситуації допомоги, функція суб'єкта *X* полягає у наданні У-ку певного ресурсу, який У-ку належить використовувати самостійно (пор. різноманітні види важливої інформації, яку У може використовувати для досягнення своїх цілей, адресовані У-ку різноманітні фінансові надходження, зокрема і грантові, що згадуються, наприклад, у примітках до найменувань наукових робіт або видань). Як один із видів фінансової підтримки можна розглядати усвідомлену відмову вищих інстанцій від виконання деяких покладених на них функцій. Так, для підтримки розвитку середнього бізнесу держава може не обкладати його податком, тим самим надаючи відповідним структурам можливість залучення більшої кількості матеріальних засобів для його розвитку;

2) *X* самостійно діє, витрачаючи певний ресурс на користь У-ка (пор. позитивний вплив *X*-а на У-ка в рамках його психологічної підтримки). До інших видів проявів активних дій *X*-а належать різноманітні інформаційні акти — публічні виступи, офіційні заяви високоповажних осіб або інстанцій. Таким чином у ситуації підтримки з'являється ще один необхідний учасник — адресат інформації, яка надходить від *X*-а. Для опису цього виду підтримки нормативно вживаються колокації *виступати на підтримку, висловлювати підтримку, висловлюватися на підтримку*. При цьому за аналогією з колокацією *знаходити підтримку* в позиції актанта У ОІ *підтримка* може альтернативно фігурувати позначення не тільки У-ка, але і запропонованої ним ініціативи.

Такі заяви виконують дві основні функції:

1) функція підвищення репутації У-ка, що має сприяти реалізації його цілей. Ознайомившись з тією чи тією ініціативою У-ка, високоповажний *X* у публічній заяві дає їй високу оцінку. У такий спосіб *X* прагне розширити коло повноважних осіб, які розділили б з ним цю оцінку. Адже високий соціальний статус *X*-а є вагомим аргументом для того, щоб схилити інші повноважні інстанції на користь прийняття позитивних рішень щодо У-ка:

(21) *Саркозі виступив на підтримку ідеї створення чисто європейської військової структури; В цілому рада виступила на підтримку поправок; Рада обласного об'єднання підтримки реформ висловилася на підтримку передвиборної платформи ДДР; Девід Кемерон висловив підтримку ідеї провести чемпіонат світу в Англії;*

2) функція захисту У-ка. У зв'язку з тим, що У виявився втягнутим у конфлікт з тією чи тією

інстанцією Z, X публічно заявляє, що поділяє позицію У-ка і цілком перебуває на його боці. Відтак X розраховує розширити коло авторитетних прихильників У-ка, що за задумом Х-а має стати вагомою протидією діям, ворожим щодо У-ка:

(22) Євросоюз **виступив на підтримку територіальної цілісності Грузії**; Наприкінці 1925 Роберт Лей на конференції партійних керівників Північних земель <...> єдиним **виступив на підтримку** фюрера, перекичавши Гебельса і оголосивши збори неправочинними; У «Локомотиви» жоден гравець насправді **не висловився на підтримку тренера**; Японський прем'єр **висловив підтримку Сеулу** після обстрілу південнокорейського острова Йонахондо.

Слід також зазначити, що на відміну від конструкції *виступати на підтримку*, висловлюватися на підтримку колокація висловлювати підтримку може описувати ще й одноразовий акт психологічної підтримки. Ця функція реалізується у випадках, коли адресат даного інформаційно-акту збігається з самим У-ком:

(23) Після звільнення Красножана з «Локо» я подзвонив тренеру, **висловив підтримку**, сказав, що нормальні футбольні люди з ним.

Як бачимо, в рамках ситуації підтримки не практикується спосіб взаємодії, що передбачає одночасні спільні дії Х-а і У-ка, характерний для ситуації допомоги.

У колокаціях з ОІ *допомога, підтримка* допускаються досить фразеологічні нестандартні позначення їх першого актанта, тобто суб'єкта Х:

шефська допомога (тобто допомога шефів), *всенародна підтримка* (тобто підтримка всім народом), *громадська підтримка* (тобто підтримка суспільством), *група підтримки*.

Крім того, в атрибутивних колокаціях часто міститься характеристика суб'єкта — його високопозитивна етична оцінка: *самовіддана допомога, братня допомога (підтримка), неоціненна допомога, безкорислива допомога (підтримка)*:

(24) Інтернаціоналізм, **братня допомога** — основа міжнародної політики нашої держави; Оперативно і грамотно нам була надана **неоціненна допомога**; В реальних умовах міського життя — це **неоціненна допомога**; І могутній екскаватор, яким він керує з таким мистецтвом — **теж наш**. Ось вона — **безкорислива допомога народу!**; Як **варіант у неї просто в голові не вкладається, що безкорислива допомога можлива**.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На завершення слід визнати, що між значеннями дієслів *допомагати* і *підтримувати* не завжди пролягає чітка лінія розмежування. Сфери застосування допомоги і підтримки можуть частково перетинатися. Ці два предикати можуть позначати взаємодію у фінансовій сфері, описувати позитивний психологічний вплив суб'єкта на адресата. А притаманна підтримці властивість соціальної переваги суб'єкта над адресатом не є універсальною — адже, наприклад, суб'єкт психологічної підтримки не обов'язково повинен соціально домінувати над своїм підопічним. У кінцевому підсумку підтримку слід розглядати як окремий вид допомоги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Исследования по семантике и лексикографии : в 2 т. / Ю.Д. Апресян. — М. : Языки славянских культур, 2009. — Т. 1: Парадигматика. — 568 с.
2. Жолковский А.К. Лексика целесообразной деятельности / А.К. Жолковский // Машинный перевод и прикладная лингвистика. — М. : МГПИИЯ, 1964. — Вып. 8. — С. 67–103.
3. Жолковский А.К. О семантическом синтезе / А.К. Жолковский, И.А. Мельчук // Проблемы кибернетики. — М. : Наука, 1967. — Вып. 19. — С. 177–238.
4. Крысин Л.П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка / Л.П. Крысин. — М. : Наука, 1989. — 186 с.
5. Мельчук И.А. Язык: от смысла к тексту / И.А. Мельчук. — М. : Языки славянской культуры, 2012. — 175 с.
6. Падучева Е.В. Семантические исследования: Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива / Е.В. Падучева. — М. : Языки русской культуры. — 1996. — 464 с.
7. Словарь русского языка : в 4 т. Т. III / под ред. А.П. Евгеньевой. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Русский язык, 1983.
8. Hjelmslev L. (1959). The Works on Linguistic [Essais linguistiques. Vol. 12]. Copenhagen : Nordisk Sprog-og Kulturforlag.

REFERENCES

1. Apresian, Yu.D. (2009). Issledovaniia po semantike i leksikografii: V 2-kh t. [Researches in Semantics and Lexicography]. Moscow, Yazyki slavianskikh kultur. *Paradigmatika*, Vol 1, 568 p.
2. Zholkovskii, A.K. (1964). Leksika tselesoobraznoi deiatelnosti [The Lexicon of Goal Activity]. *Mashinnyi perevod i prikladnaia lingvistika*, 8, 67–103.

3. Zholkovskii, A.K., & Melchuk, I.A. (1967). O semanticheskom sinteze [On Semantic Synthesis]. *Problemy kibernetiki*, 19, 177–238.
4. Krysin, L.P. (1989). Sotsiolingvisticheskie aspekty izucheniia sovremennogo russkogo yazyka [Sociolinguistic Aspects of Study of Russian]. Moscow, Nauka, 186 p.
5. Melchuk, I.A. (2012). Yazyk: ot smysla k tekstu [Language: From Meaning to the Text]. Moscow, *Yazyki slavianskoi kultury*, 175 p.
6. Paducheva, Ye.V. (1996). Semanticheskie issledovaniia: Semantika vremeni i vida v russkom yazyke. Semantika narrativa [Semantic Researches: Semantics of Time and Aspect in Russian. Semantics of Narrative]. Moscow, *Yazyki russkoi kultury*, 464 p.
7. Yevgenieva, A.P. (Ed.). (1983). Slovar russkogo yazyka: v 4-kh tomakh [Dictionary of Russian: in four volumes]. (2nd ed.). Vol. 3. Moscow, Izd-vo «Russkii yazyk».
8. Hjelmslev, L.(1959). The Works on Linguistic [Essais linguistiques. Vol.12]. Copenhage, Nordisk Sprog-og Kulturforlag.

ЛЕКСЕМИ СМИСЛ І СЕНС У МОВНІЙ ПРАКТИЦІ УКРАЇНЦІВ

Видайчук Т.Л.,

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053
t.vydaichuk@kubg.edu.ua

У статті проаналізовано мовну практику українців щодо вживання лексем «смысл» і «сeнс» на різних етапах розвитку української мови та в різних функціональних сферах. Особливості слово-вживання досліджені через залучення близьких за значенням і звучанням лексем. Визначено причини, що викликають порушення мовних норм при вживанні лексем «смысл» і «сeнс». Сформульовані мовностилістичні поради для носіїв української мови щодо вживання останніх.

Ключові слова: лексема, лексичне значення, лексична норма, абстрактна лексика, сучасна українська мова, староукраїнська літературна мова.

Видайчук Т.

Лексемы смысл и сeнс в языковой практике украинцев

Статья содержит анализ языковой практики украинцев, касающейся употребления лексем «смысл» и «сeнс» в украинском языке на разных этапах его развития и в различных функциональных сферах. Исследуются также лексические единицы, близкие по значению и звучанию. Определены причины, которые приводят к искривлению языковых норм при употреблении лексем «смысл» и «сeнс». Сформулированы советы для носителей украинского языка по употреблению последних.

Ключевые слова: лексема, лексическое значение, лексическая норма, абстрактная лексика, современный украинский язык, староукраинский литературный язык.

T. Vydaichuk

Lexemes смысл (meaning) and сeнс (sense) in Linguistic Practice of Ukrainians

The article singles out lingua-stylistic suggestions of using Ukrainian long known lexemes “смысл (meaning)” and “сeнс (sense)” while analysing the history of formation of their lexical meanings, traditional and innovative practice of the use of lexemes in different functional fields. The analysis includes words that are similar in both meanings and pronunciation.

The article focuses upon different types of dictionaries and reference books of Ukrainian language culture and stylistics, texts of individual monuments of Ukrainian language.

The review of etymology, origin and features of using lexemes “смысл (meaning)” and “сeнс (sense)” in linguistic practice of Ukrainians results in the development of meanings and functional stylistic coloring in the usage of these units. In speakers’ consciousness may be the relics of early meanings and the usage of lexemes in such meanings leads to the violation of Ukrainian language norms. Incorrect usage may be subjective: lexeme “смысл (meaning)” like borrowing from Russian, lexeme “сeнс (sense)” like borrowing from Latin and scientific term. Lexemes “смысл (meaning)” and “сeнс (sense)” are used as synonyms, but there are specific fields of meanings where they cannot be interchanged: lexeme “сeнс (sense)” should be used when it comes to reasonable grounds for something, lexeme “смысл (meaning)” should be used when it comes to notion, concept, understanding.

Key words: lexeme, lexical meaning, lexical norm, abstract vocabulary, modern Ukrainian language, old Ukrainian literary language.

Вступ. Мовна практика останніми десятиліттями висуває непрості питання, пов’язані зі слововживанням у різних сферах життєдіяльності людини. Труднощі відчувають і фахівці-мовознавці, і практики. У статті ми спробували дослідити зміни лексичного значення й особливості використання лексем *смысл* і *сeнс* упродовж різних етапів історії української мови, залучаючи до аналізу слова близькі за значенням і звучанням, щоби схарактеризувати специфіку сучасної мовної практики.

Мовностилістичні поради щодо цих лексем уже не раз були сформульовані відомими мовознавцями-україністами упорадниках та довідниках Д.Г. Гринчишиним, К.Г. Городенською, А.О. Капелюшним, С.Й. Караванським, О.Д. Пономарівим, О.А. Сербенською, С.Я. Єрмоленко. Але, на жаль, поширеними у мовній практиці залишаються ненормативні вислови не тільки розмовної сфери у *смыслі того, в якому смыслі, є смысл, немає смысла, а й наукового спілкування божественний сeнс, історичний сeнс* тощо. Труднощі слововживання,

на нашу думку, виникають і через абстрактність лексичного значення, і через українсько-російську міжмовну омонімію, і через зміну лексичних значень цих слів упродовж століть.

Розвиненість абстрактної лексики є показником культури народу, свідченням досконалості розвитку літературної мови, яка здатна забезпечувати спілкування людей у різних галузях життя. Вивчення різних етапів становлення окремих лексем, що належать до розряду абстрактних, важливе не лише для розвитку цієї категорії слів, а й для визначення їх ролі у широкому контексті мовного розвитку.

Абстрактна лексика — ознака найвищого рівня розвитку мислення. У ній реалізується вся система світоглядних цінностей, уявлень індивіда про світ, про себе, про ставлення до інших; вона позначає найважливіші процеси, явища і стани духовної, інтелектуальної та емоційної сфери діяльності людини.

Абстрактні слова привертають увагу мовознавців як лінгвальні феномени, що виникають на перетині мови і свідомості, мовлення і думки. Це слова-поняття, які віддзеркалюють реалії, що не сприймаються органами чуття і не мають предметно-матеріального втілення. Водночас через ті самі причини абстрактні слова викликають труднощі у користувачів, й у мовній практиці зазнають деформацій значень або вживаються помилково.

Метою статті є увиразнення мовностилістичних порад щодо вживання давно відомих українській мові лексем *смысл* і *сeнc* через аналіз історії становлення їх лексичних значень, традиційної та новаторської практики вживання у різних функціональних сферах.

Матеріалом для дослідження стали різнотипні словники [1; 4; 6; 7; 11; 12; 13; 14], довідники і поради з культури української мови та стилістики [2; 5], тексти окремих пам'яток української мови [3; 6; 7].

Результати дослідження та обговорення. Лексема *смысл* у «Етимологічному словнику української мови» [4, 322] визначена як слов'янізм праслов'янського походження **smyslъ* ([**smyslъ*]) «думка; розум», що є утворенням від компонентів **sz-* (**su-*) «добрий» + **myslъ* «думка; мисль; мислення». У інших слов'янських мовах зафіксовані такі основні значення: *стл.* *съмысль* «думка; намір; погляд»; *рос.* *смысл* «думка; розум»; *пол.* *zmysł* «почуття; розум; смысл»; *чеськ.* *mysl* «смысл; розуміння; почуття»; *болг.* *смысл* «смысл; мета; зміст; розум; користь». Значення цієї лексеми в українській мові потребує детальнішого розгляду.

У староукраїнській літературній мові XVI–XVII ст. слов'янізм *смысль*, як зазначає Г.М. Наєнко [10, 151], функціонував із трьома значеннями: 1. Почуття, фізіологічне відчуття: **смысли тѣла сѣть: зрыныє, обонанє, слухъ, смакованє и дотыканьє**. 2. Розум: **Слово нѣкгда не змѣняется,**

а смыслъ многократно быває(т) шшѣквиваный. 3. Смысл, сeнc слова: **и якость то ұлапъвъши одно словце, несправедливее смыслъ его выкладаешъ**. У словнику П. Беринди «Лексіконъ славеноросскій альбо Именъ тлъкованіє» (1627 р.) [7, 118] виокремлено ще одне значення, яке можна подати четвертим. 4. Мисль, думка: **смысль — помышленье розуму**.

Багатозначна староукраїнська лексема *смысль* вступає в синонімічні стосунки зі слов'янізмом *мысль*: **ко то часто трафлетса межи правными, котори мысль и сeнъ текстѹ правдивого новы(м) выкладан(м) ро(з)риваю(т)** [10, 152]. Такий синонімічний ряд демонструє поняттєву глибину лексем *смысль*, *мысль*, які характеризувалися не лише абстрактністю значення, а й переходили до розряду богословської, філософської термінології, ставали поняттям-терміном герменевтики.

У цей же час, імовірно, під впливом польської мови, паралельно функціонувала лексема *змысль*. Але полонізмом її назвати навряд чи можна, адже її зовнішня оболонка фіксує таку природну для української мови регресивну асиміляцію за дзвінкістю. Лексема *змысль* вживалася переважно у значенні «почуття, фізіологічне відчуття»: **той первый розумъ и способъ мый въ всѣхъ твонхъ постѣпкахъ, которыи любъ ведѣтъ змыслѣвъ позвѣрхъвны(х), любъ ведѣтъ розумъ внѣтрности справовати бѣдемъ возлюбленне** [10, 154]. Але входила ця лексема і до концептосфери ментального: *змысльность* — «вимисел, вигадка»; *змысляти, змышляти* — «вигадувати, придумувати, підробляти, лицемірити, ввижатися» [13, 402]. Цей фонетичний варіант лексеми і похідні від нього виявилися доволі тривалими. Вони зафіксовані і в українсько-німецькому словнику Є. Железівського та С. Недільського [9, 76], й у «Словарі» Б. Грінченка: *змысел* — «чувство»; *змыслений* — 1) «продуманный; придуманный; выдуманный»; 2) «чувственный; видимый»; *змыслити* — «подумать; придумать; выдумать» [11, 156]. Лексема *змысел* очевидно мала наддіалектний характер, оскільки представлена у словниках, що відображають різні варіанти української літературної мови кінця XIX — початку XX ст. У сучасній українській мові лексема *змысел* вживається досить рідко і має діалектну маркованість: *змысел* — «метка вигадка», *змысливецъ* — «меткий на вигадку» (Бойківщина). Частотнішими нині є лексеми літературної мови *вимисел* «вигадка; видумка і намір» або *задум* у значенні ««замисел, думка-намір».

Давнє *смысл* у сучасній українській мові продовжує функціонувати зі значеннями: 1) уявлення про щось, поняття, розуміння чого-небудь; 2) внутрішній зміст, суть чого-небудь; значення; 3) мета, завдання, призначення чого-небудь; 4) користь, вигода (розм.) [12, 405].

Словники синонімів XX — початку XXI ст. і фахівцям, і пересічним користувачам мовою про-

понують такий ряд загальноживаних лексем зі спільним з лексемою *смысл* значенням: *суть, сутність, зміст, сенс, головне, ядро, природа, значення*; ряд маркованих книжним характером слововживання лексем: *значимість, єство, квінтесенція, раціональне зерно*; кілька синонімів із числа архаїзмів: *сіль, толк*; лексему розмовного типу *нутро* [1].

Огляд сучасної мовної практики свідчить про те, що значення, які передавали «почуття», «відчуття», а також значення «вимисел» нині втрачені.

Найбільше перетинів у компонентах лексичного значення мають лексеми *смысл, зміст* і *розуміння*: їх можна віднести до однієї мікрогрупи з ядерною одиницею *значення*. Загалом же названий ряд синонімів об'єднує макрогрупа *поняття* «внутрішня основа, особливість, сутність чого-небудь». Перетини зафіксовані й у похідних однокореневих одиницях *смысловий, осмыслити, переосмыслити, обезсмыслити*.

Сучасний філософський дискурс демонструє термінологізацію лексеми *смысл* та її закріплення у мовній практиці з такими значеннями: 1) особливий зміст, яким людина наділяє прояви своєї життєдіяльності, предмети та явища об'єктивного світу в процесі його духовно-практичного освоєння і внаслідок цього надає їм певного значення в системі людської культури, в ієрархії суспільних цінностей; 2) характеристика виразів природних, спеціалізованих, штучних мов, яка визначає правомірність уживання цих виразів у межах даної конкретної мови; 3) одна з основних ознак імені, що характеризує його зміст. У цьому розумінні *смыслом* називають усе, що можна зрозуміти, коли поняття засвоєне [14, 509].

У староукраїнську мову через посередництво польської був запозичений латинізм *сенс* (*лат. sensus*) і зазнав активного вжитку в XVI ст.; зокрема, його вживали З. Копистенський, Й. Галятовський, І. Величковський — автори, які писали і по-польськи [15, 334–335].

Латинське *sensus* має кілька значень: 1) «відчуття, почуття, сприйняття, здатність відчуття»; 2) «свідомість, тьма»; 3) «розум, глузд, мислення»; 4) «розуміння, судження, смак, такт»; 5) «смысл, значення, зміст»; 6) «думка, поняття, ідея»; 7) «почуття, душевний стан»; 8) «спосіб мислення»; 9) «настрій»; 10) «речення, період» [8, 586].

У староукраїнських наукових текстах професорів Києво-Могилянської академії лексема *сенс* фіксується лише зі значенням «глузд, сенс, смысл» [10, 151].

У літературній мові кінця XV — початку XVII ст. лексема *сенс* вживалась досить широко і в кількох значеннях: 1) «сенс, смысл (стосовно слова)»: **Щ превысокаа Богословіа! Але вѣтънїцы той, треба ми двоакого сенсоу шѣкати, корорый тѣ(т) са здае(т) быти: Слова тие вшиство або вши(ст)кихъ потагноу могоу(т) инший сенсъ мѣти; Але всѣ, иле естъ ихъ, котории его ка-**

менемъ зовїттъ въ той сенсъ фундаментомъ, же онъ — або вѣрѣ возства напервѣи оказале оголосилъ або же вѣры твердостъ, — або же онъ, перший въ личѣѣ и выборнѣишии Евангелїе по свѣтѣ разсѣвалъ Гципѣв(н) Африкантсїи в той же сенсъ мовиттъ: Ваше пожи(т)е которое называеѣ животомъ смръть естъ; 2) розум, розумїння: барзѣи самимъ собѣ вѣряттъ, нѣжѣ старожитнымъ святымъ учителемъ ц(е)рковнымъ, которыхъ писма нищїюттъ, окусїюттъ, выворочаюѣттъ и зѣ власного сенсу вызїваюѣттъ!; теѣды тыи слова кв тѣтѣѣючїи сенсъ, до пора(д)кѣ взывана с(ва)тыхъ неналежатъ, и на то(м) мѣстѣ быти не могѣт [10, 151–152]; 3) «відчуття, почуття» (порівняйте *лат. sensus*): сенсъ — чувство, сми(с)ль [6, 368].

Як поняття і термін герменевтики *сенс* є результатом пізнання Святого Письма, що особливо виразно формулює Й. Галятовський: **чворакий ест сенсъ в Писмѣ Свѣтомъ** [15, 334]. Проповідник і гомілет, розробляючи герменевтичну проблематику, пояснює абстрактні поняття шляхом уведення родових дефініцій: **«Бо Перший сенсъ в(ъ) Писмѣ С(ва)томъ знайдѣет(ъ) са Литера(л)ный, Дрѣгїи Мора(л)ный, Третїи Аллегоричный, Четвертый Анагоичный. Лѣтеральный сенсъ належитъ до Гисторїи, Моральный належи(т) до швычаевѣ добрыхъ, котории повинна д(оу)ша н(а)ша хронити, Аллегоричный належи(т) до Церкви воюючки, котвораа на земли знайдѣет(ъ)са. Анагоичный зась сенсъ належитъ до Церкви трїѣмфѣючен, котораа знайдѣетса в(ъ) Н(е)бѣ [3, 323].** Або через уточнюючі відповідники: **сенсъ лѣтеральный, простый и сный — сенсъ моральный; сенсъ аллегоричный — сенсъ тропологичный, закрытый — сенсъ анагоичный.**

Увесь діапазон значень пізніше фіксує М. Максимович: *sensus, чувство, чувствїе, разѣмъ, смыслъ, разѣмѣнїе, смышленїе, мысль, ѡмъ, слоѣ, нравъ, намѣренїе, мнѣнїе. Sensus, animi, mentis, мысль, смыслъ* [10, 153].

У сучасній українській мові латинізм *сенс* виступає синонімом до слов'янїзму *смысл*, адже у сучасній українській мові латинізм *сенс* зафіксований у таких значеннях: 1) *суть чого-небудь, зміст*; 2) *розумна підстава, рація*; 3) *мета, основне призначення чого-небудь* [12, 124].

Найбільше перетинів у компонентах лексичних значень у лексемах *сенс, підстава, рація, глузд, резон*. Їх можна віднести до одного мікрополя з ядерною одиницею *підстава* — «розумне обґрунтування чогось». І, як і лексема *смысл*, входить до макрооб'єднання *поняття* «внутрішня основа, особливість, сутність чого-небудь».

Отже, бачимо, що через широке поле функціонування лексема *смысл* здавна зазнає конкуренції з боку лексеми *сенс* й у попередні епохи розвитку української мови, і нині. Так, у сучасній наукових

текстах *сенси* може вживатися і під впливом англійської мови, і через позірну близькість лексеми *смысл* з російською мовою (*смысл* — русизм). Порівняйте: *шукати сенси, сенси буття, прихований сенси*.

З огляду на приналежність лексем *смысл* і *сенси* до концептосфери ментального, а саме до макрополя *поняття*, варто зазначити, що найбільш поширеною і стилістично нейтральною є в межах цього окресленого макрополя лексема *зміст*: *зміст життя, зміст повідомлення, зміст поняття*. Із термінологічним значенням виступає у текстах наукового стилю лексема *значення*: *значення слова, лексичне значення, граматичне значення*. Це зумовлює часту синонімічну взаємозаміну лексем *смысл, сенси, зміст, значення* у різних ситуаціях спілкування.

У сучасних порадиниках і довідниках з культури української мови [5; 2] знаходимо чимало рекомендацій щодо вживання лексем *смысл* і *сенси*. Наприклад, такі:

— слово *смысл* у розумінні внутрішньої основи, суті чого-небудь — використовується рідко й фактично належить до розмовної форми. Отже, замість таких сполук, як *смысл слова, смысл творчості* треба вживати *значення слова, але зміст речення, зміст творчості*;

— поняття «розумна основа, мета, призначення чого-небудь» так само передається словом *зміст*: *зміст буття*. Отже, *зміст*, з одного боку, це «те, про що йде мова, розповідається; те, що описується, зображується» (*зміст оповідання, зміст картини*), а з другого — це найважливіша ідея, основа, сутність чогось;

— слово *смысл* часто вживається неправомірно у значенні «розум, глузд», наприклад: *тверезий смысл, здоровий смысл*. Нормативними в цьому разі є тільки словосполучення *тверезий розум, здоровий глузд*;

— замість поширених ненормативних висловів у *смыслі того, в якому смыслі, є смысл, немає смыслу* треба вживати: *у розумінні того, в якому розумінні, щодо того, є рація, є сенси, немає рації, немає сенсу*;

— словосполучення *сенси життя і суть життя* є синонімічними.

Загалом поради конструктивні та зрозумілі. Вони не викликають критики. Проте в них іменнику *смысл* відводиться другорядна роль, усупереч тому, яке значення він мав у словниковому складі

української мови упродовж тривалого часу її розвитку і яке значення він має сьогодні для різних сфер життя й спілкування людини як лексема із абстрактним значенням. Натомість для лексеми *зміст* функції «ідеї, внутрішньої особливості, сутності», на нашу думку, неправдиво посилені, значно перебільшені. Наприклад, неправомірним з огляду на лексичне значення буде слововживання лексеми *сенси* у конструкціях *божественний сенси, божественний зміст*, абсолютно ж виправданим буде словосполучення *божественний смысл*, саме воно демонструватиме чітке дотримання лексичних та стилістичних норм української мови.

У наукових текстах лексеми *смысл* і *сенси* як термінологізовані одиниці не замінюються лексемою *зміст*: *смысл буття, смысл людського існування, смысловий наголос, носій смыслу, містичний смысл, сповнений смыслу*. На нашу думку, лексема *зміст* перебуває у відношеннях лексичного включення значень лексем *смысл, сенси, значення*. Зрештою *значення* є тим, що має відносно стабільний, інтерсуб'єктивний зміст, а *смысл* і *сенси* служать для передачі індивідуалізованого, дещо суб'єктивного, залежного від змісту лексичного значення.

Висновок. Огляд етимології, походження та особливостей застосування лексем *смысл* і *сенси* у мовній практиці українців засвідчив еволюцію значень та функціонально-стилістичну різнобарвність у вживанні цих одиниць. У свідомості мовців можуть бути зафіксовані релікти ранніх значень. Вживання лексем у цих значеннях призводить до порушення лексичних норм української мови. Неправомірні вживання можуть бути викликані й суб'єктивним уявленням: про лексеми *смысл* як русизм, про лексеми *сенси* як латинізм і виключно науковий термін.

Дві лексеми *смысл* і *сенси* етимологічно містять і «думку», і «чуття». Для них значення, які передавали почуття, відчуття і вимисел нині втрачені.

У сучасній мовній практиці лексеми *смысл* і *сенси* іноді можуть вживатися паралельно: *смысл буття і сенси буття, прихований смысл і прихований сенси*. Але обидві мають свої особливі сфери значення, у яких виступають не взаємозамінюваними. *Смысл* не вживається там, де йдеться про розумні підстави чогось: *мати сенси, у цьому є сенси*. А *сенси* не вживається там, де йдеться про уявлення, поняття, розуміння чого-небудь: *вкладати смысл, історичний смысл, смыслове навантаження*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Всесвітній словник української мови [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://uk.worldwidedictionary.org/смысл> (дата звернення: 13.09.2017).
2. Гринчишин Д. Словник-довідник з культури української мови / Д. Гринчишин та ін. — [3-те вид.]. — К. : Знання, 2006. — 367 с.
3. Галатовський Й. Месія правдивий / Йоаникій Галатовський. — К. : Друкарня Києво-Печерської Лаври, 1669. — 429 акр. // Ст-др НБУВ, шифр — Кир. 40.
4. Етимологічний словник української мови : у 7 т. Т. 5 / [редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред. та ін.)]. — К. : Наук. думка, 2006. — 704 с.

5. Культура української мови : довідник / С.Я. Єрмоленко, Н.Я. Дзюбишина-Мельник, К.В. Ленець [та ін.] ; за ред. В.М. Русанівського. — К. : Либідь, 1990. — 304 с.
6. «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В. Німчук — К. : Наук. думка, 1973. — 541 с.
7. «Лексикон словенороский» Памва Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В.В. Німчука — К. : Вид-во АН УРСР, 1961. — 312 с.
8. Литвинов В.Д. Латинсько-український словник: 10 тисяч найуживаніших слів з максимальним відтворенням їхніх значень українською мовою / В.Д. Литвинов. — К. : Українські пропілеї; Фонд сприяння розвитку мистецтв України, 1998. — 712 с.
9. Малоруско-німецький словар уложив Євгеній Желеховский. — Л., 1884 / Yevhen Želechovskij und Sofron Nedil'skyj. Ukrainisch-Deutches wörterbuch, I-II. — Lemberg, 1882 — 1886. Фотопередрук з післясловом Олекси Горбача. — Мюнхен, 1982. — Т. 1 (А-К). — 394 с.
10. Наєнко Г.М. Структурно-семантичні та функціональні параметри староукраїнського наукового тексту XVI–XVIII ст. : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Наєнко Галина Михайлівна. — К., 2014. — 428 с.
11. Словарь української мови : у 4 т. Т. 2 / Зіб. редакція журналу «Кіевская Старина» ; упоряд., з дод. власного матеріалу, Б. Грінченко. — Репринтне видання. — К. : Лексикон, 1996. — 578 с.
12. Словник української мови : в 11 т. Т. 9 / Ред. кол.: І.К. Білодід (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 1978. — 917 с.
13. Словник української мови XV–XVII ст. : у 2 т. Т. 1 / Ред. кол. Д.Г. Гринчишин, Л.Л. Гумецька (голова), І.М. Кудрицький. — К. : Наук. думка, 1977. — 630 с.
14. Філософський енциклопедичний словник / [гол. ред. В.І. Шинкарук]. — К. : Абрис, 2002. — 744 с.
15. Cymbalistyj P. Ukrainaian Linguistic Elements in the Russian Language, 1680–1760 / Petro Cymbalistyj. — London : Published by the School of Slavonic and East European Studies University of London, 1991. — 436 p.

REFERENCES

1. Vsesvitniy slovnyk ukrajinskoi movy [World Dictionary of Ukrainian Language]. <https://uk.worldwidedictionary.org/смысл>
2. Hrynchyshyn, D., Kapelyushnyi, A., Serbenska, O., & Terliak, Z. (2006). Slovnyk-dovidnyk z kultury ukrajinskoi movy [Dictionary of Ukrainian Culture]. (3rd ed.). Kyiv, Znannia, 367 p.
3. Galiatovskiy, Y. (1669). Mesiiia pravdivyi [Mession of True]. Kyiv, Drukarnia Kyievo-Pecherskoi Lavry, 429 p.
4. Melnychuk, O.S. (Ed.) (2006). Etymolohichniy slovnyk ukrajinskoi movy [Etymological Dictionary of Ukrainian Language]. Vol. 5. Kyiv, Naukova dumka, 704 p.
5. Yermolenko, S.Ya., Dziubyshyna-Melnyk, N.Ya., Lenets, K.V. (1990). Kultura ukrajinskoi movy: dovidnyk [Culture of Ukrainian Language]. In V.M. Rusanivskoho (Ed.). Kyiv, Lybid, 304 p.
6. «Leksykon latynskiy» Ye. Slavynetskoho. «Leksykon sloveno-latynskiy» Ye. Slavynetskoho ta A. Koretskoho Satanovskoho (1973). Pidhot. do vyd. V.V.Nimchuk. Kyiv, Naukova dumka, 541 p.
7. «Leksykon slovenorosskiy» Pamva Beryndy (1961). Pidhot. tekstu i vstup. stattia V.V.Nimchuka. Kyiv, Vyd-vo AN URSR, 312 p.
8. Lytvynov, V.D. (1998). Latynsko-ukrajinskyy slovnyk: 10 tysyach naiuzhyvanishykh sliv z maksymalnym vidtvorennyam yikhnikh znachen ukrajinkoiu movoiu [Latin-Ukrainian dictionary: 10,000 most commonly used words with the maximum reproduction of their meanings in Ukrainian]. Kyiv, Ukrainski propilei; Fond spriyannia rozvytku mystetstv Ukrainy, 712 p.
9. Malorusko-nimetskiy slovar ulozhyv Yevhenii Zhelekhovskiy (1884). [Malorusian-German dictionary]. L., Yevhen Želechovskiy und Sofron Nedil'skiy. Ukrainisch-Deutches wörterbuch, I-II. Lemberg, (1882–1886). Fotoperedruk z pislislovom Oleksiia Horbacha. Miunkhen. (1982). Vol. 1 (A–K), 394 p.
10. Naienko, H.M. (2014). Strukturno-semantychni ta funktsionalni parametry staroukrajinskoho naukovooho tekstu XVI–XVIII st. [Structural-Semantic and Functional Parameters of old Ukrainian Scientific Text 16–18 centuries]. Doctoral thesis. Kyiv, 428 p.
11. Slovar ukrajinskoi movy [Dictionary of Ukrainian Language]. (1996). Zib. redaktsiia zhurnalu «Kiiivskaia Starina», uporiad., z dod. vlasnoho materialu, B. Hrinchenko . Vol. 2. Kyiv, Leksykon, 578 p.
12. Bilodid, I.K. (Ed). (1978). Slovnyk ukrajinskoi movy [Dictionary of Ukrainian Language]. Vol. 9. K., Naukova dumka, 917 p.
13. Hrynchyshyn, D.H., Humetska, L.L. & Kudrytskyi, I.M. (Eds.). (1977). Slovnyk ukrajinskoi movy XV–XVII st. [Dictionary of Ukrainian language 15–17 centuries]. Vol. 1., K., Naukova dumka, 630 p.
14. Shynkaruk, V.I. (Ed.) (2002). Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. Kyiv, Abrys, 744 p.
15. Cymbalistyj, P. (1991). Ukrainaian Linguistic Elements in the Russian Language, 1680–1760. London, published by the School of Slavonic and East European Studies University of London, 436 p.

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЯК ОБ'ЄКТ КУЛЬТУРИ МОВОМИСЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ІСПАНСЬКІЙ МОВАХ

Дроботенко В.Ю.,

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053
v.drobotenko@kubg.edu.ua

У статті розглянуто теофраземіку української та іспанської мов як об'єкт культури мовомислення цих етносів. Менталітет як акумулятор мислення народу крізь призму мови сприймається як ключ до національно-культурної специфіки фразеології. Стаття продовжує дослідження концепту «Бог», вивчення особливостей його об'єктивізації мовними засобами, зокрема паремії різноструктурних мов. Концептуальний аналіз такої фразеології уможливив характеристику наскрізних лексико-семантичних аспектів, що стали конструктивними для формування її смислового простору. Окреслено різні смислові навантаження концепту «Бог». Аналіз здійснено на основі матеріалу українських лексикографічних досліджень, збірок українських паремій, іспанських лексикографічних праць.

Ключові слова: фразеологічний склад мови, світогляд, національно-культурна специфіка, теофраземіка, семантичне поле, концепт «Бог», культура.

Дроботенко В.

Фразеология как объект культуры языкового мышления в украинском и испанском языках

В статье рассмотрена теофраземика украинского и испанского языков в качестве объекта культуры мышления этих этносов. Менталитет как аккумулятор мышления народа посредством языка воспринимается в качестве ключа к национально-культурной специфике фразеологии. Статья продолжает исследования концепта «Бог», изучение особенностей его объективации языковыми средствами, в частности паремии разноструктурных языков. Концептуальный анализ такой фразеологии позволил сделать характеристику непосредственных лексико-семантических аспектов, которые стали конструктивными для формирования ее смыслового пространства. Определены различные смысловые нагрузки концепта «Бог». Анализ осуществлен на основе материала украинских лексикографических исследований, сборников украинских паремий, испанских лексикографических трудов.

Ключевые слова: фразеологический состав языка, мировоззрение, национально-культурная специфика, теофраземика, семантическое поле, концепт «Бог», культура.

V. Drobotenko

Phraseological Units as the Object of Language Thinking Culture in Ukrainian and Spanish Languages

The article observes the theophrasemics of Spanish and Ukrainian languages as the object of language thinking of these ethnic groups. The culture takes it as a key to the national and cultural peculiarities of phraseology in terms of the language. This article has a continuation of the concept "God" research, learning the specific features of its objectivities by means of the language, such as paremies within the languages of different structure. The special focus is given to the connection between the semantics of phraseological unit and cultural codes as well as the definition of the importance of phraseological units as the elements of cultural code.

Conceptual analysis of phraseological units enabled to define the lexical and semantic aspects and it became constructive for notional base.

Study objective is theophrasemics of Spanish and Ukrainian languages, the research of a thinking process as the realization on the concept "God" by means of phraseology in above mentioned languages. The research tries to define the semantic fields of the concept for identifying common and different things in visual thinking of different nations.

Onims are the representatives of national uniqueness of the language, a kind of a lingual code of epistemological information, which can be clearly seen as an example of theonym God in phraseological constructions.

A human of every culture always needs God. It has been confirmed by various phraseological formations. The examples of theophrasemics in the languages of different structure are given below and it can be seen that there is a different sense load, the so-called semantic fields of the concept "God", which are the following:

- *God as the name of the omnipotent, omniscient and omnipresent being;*
- *God as a creator of the universe and the guard-watcher of it;*
- *God as a force of nature and as a conscious subject, which can be manifest naturally;*
- *God as a judge, a guard and the saver of humanity and the universe;*
- *God is an absolute principle explaining the existence of everything;*
- *God as a person who has a perfect will, mind and feelings;*
- *God as a source of perfection, holiness, wisdom, love, peace, etc.*

The objective fact of existence of ethnic and cultural phraseological parallels which can include not only culturally related and constantly contacting languages, but also unrelated languages, those languages that are really distant one from another in structural sense, those languages that didn't have close cultural and ethnic ties in the past. All this can mean the common thinking of different nations. The existence of certain parallels demonstrably confirms the presence certain tendency of the parallels like that. The tendency of interconnection and intercause of language and culture development in every nation; nationally unique phraseological units are the result of the lingual reflection of specific features of different cultures.

Key words: *phraseological view of language, outlook, national and cultural peculiarities, theophrasemics, semantic field, concept "God"; culture.*

Вступ. Відомий російський лінгвіст Ю.С. Степанов визначає мову як інструмент мислення і пізнання, називаючи її «простором думки» [13, 127]. Мова — це фундамент будь-якої національної культури, повноцінне ознайомлення з якою обов'язково передбачає не тільки вивчення матеріальної складової цієї культури, знання її історичної, географічної, економічної та інших детермінант, але і спробу проникнення в образ мислення нації, намагання подивитися на світ очима носіїв цієї культури, осмислити їхні погляди. Едвард Сепір, автор праці «Мова. Вступ у вивчення мовлення», дуже лаконічно і точно окреслив зв'язок між мисленням, мовою і культурою: «Культуру можна визначити як те, ЩО це суспільство робить і думає. Мова ж є те, ЯК думають» [14, 193]. Будь-яке знання формується і накопичується виключно в процесі мовомисленнєвої пізнавальної діяльності людини, саме думка і слово є головним засобом наукової творчості, саме за їх допомогою здійснюється головна робота з отримання, оформлення і закріплення в колективній свідомості окремих нових знань про світ. На думку О.О. Корнілова, саме склад мислення нації, національна логіка світосприйняття і світооцінювання є тим основоположним компонентом, до якого повинна звернутися людина, яка ознайомлюється з будь-якою культурою [9, 77].

З-поміж дослідників визнано, що фразеологія найкраще віддзеркалює світогляд народу, вона є тим мовним засобом, який утілює культурні концепти. Ми також усвідомлюємо, що тільки пізнавши план змісту тієї чи іншої мови, проникаємо в образ мислення нації, у її спосіб бачення світу. «Особливу роль у трансляції культурно-національної самосвідомості народу та його ідентифікації як такого відіграє фразеологічний склад мови, оскільки в образному змісті його одиниць втілено культурно-національне світобачення» [16, 231].

Актуальність теми зумовлена тим, що саме теофраземіка як складова фразеології і як об'єкт культури мовомислення в різноструктурних мо-

вах недостатньо висвітлена в науковій літературі, досі залишається важливим феноменом і потребує окремого вивчення.

На сучасному етапі розвитку науки про мову дослідження фразеології нерозривно пов'язане з вивченням її національно-культурної специфіки, із роллю фразеології в репрезентації мислення народу. Через мовні засоби, зокрема фразеологічні одиниці того чи того народу, можна зрозуміти ставлення цього етносу до іноземців, до непроханих гостей, дітей, тварин і, зрештою, до Бога, що і є предметом нашого дослідження.

Критичний огляд літератури, концептуальних меж, гіпотез тощо. Усі нації сприймають власне існування через індивідуальне віддзеркалення світу. Особливості такої проекції виявляються і відображаються у мові, утворюючи специфічну картину світу, і передаються від покоління до покоління. Однак саме фразеологізми ніби нав'язують носіям мови особливе бачення світу, ситуації, бо фразеологічний склад мови, як слушно зауважує В.М.Телія, — «це дзеркало, у якому лінгвокультурна спільнота ідентифікує свою національну самосвідомість» [17, 83].

У цій статті продовжуємо низку досліджень теофраземіки різноструктурних мов, зокрема української та іспанської. У попередній праці ми дозволили собі ввести до наукового обігу термін «теофраземіка» [6] як один із аспектів вивчення теолінгвістики. Теолінгвістика (від *грец.* Theos — Бог і *лат.* lingua — мова) — наука, яка виникла на стику мови і релігії й досліджує прояви релігії, що закріпилися і віддзеркалилися у мові [4]. Основоположником теолінгвістики вважають Й.-П. ван Ноппена, за словами якого, «теолінгвістика намагається описати, як людське слово може бути вжите стосовно Бога, а також те, яким чином мова функціонує в релігійних ситуаціях» [Цит. за: 5, 18].

Будь-який народ завжди прислухався до Божої науки і повторював її. У різних мовах, як зазначає Н. Бабич, лексема *Бог* здебільшого виступає у фразеологізмах-побажаннях, фразеологіз-

мах-застереженнях і фразеологізмах-благаннях (моліннях). Людина сама звертається до Бога по допомогу або бажає іншій людині допомоги [1].

Про фраземи і паремії як одиниці-носії колективної свідомості крізь призму релігійного, культурного, побутового досвіду народу йдеться у праці Т. Видайчук. У статті зазначено, що «слов'янські мови під впливом культури православія засвоїли, зберегли і почасти трансформували під впливом етнічного світосприйняття сталі слова і словосполучення релігійного походження. Водночас відомо, що лексичні одиниці біблійного походження мають інтернаціональне забарвлення» [3, 1]. Основною є теза про те, що фразеологізми як сталі словосполучення фіксують і транслюють від покоління до покоління концептуальний та культурний «генотип» народу.

Українська релігійна фразеологія та особливості її функціонування в сучасному мовному просторі було розглянуто в дисертаційній роботі А. Кузи. Автор подає визначення релігійної фразеології та релігійних фразеологічних одиниць як її складової. Так, за словами дослідниці, релігійні фразеологічні одиниці — це стійкі, часто відтворювані у мові словосполучення з високим рівнем образності, експресії, абстракції, символіки, узагальнення з релігійною семантикою або релігійною конотацією і релігійними компонентами [10].

Біблійні фразеологізми як об'єкт мовної гри в сучасній українській літературі були предметом дослідження Марії та Мар'яна Скаб. На прикладах творів Ліни Костенко й Сергія Жадана про-студійовано появу нових способів мовної гри з біблійними фразеологізмами. У здійсненому аналізі поетичної та прозової творчості зазначених представників модерністської (постмодерністської) течії української літератури наголошено на тому, що письменники найчастіше обіграють біблійні вислови, у таких спосіб створюючи маркер певної ситуації, певної думки, певного поняття [12].

На жаль, фразеологія інших європейських мов у заявленому вище аспекті мало вивчена. Етнокультурну стереотипізацію іспанських та українських прислів'їв досліджувала В. Шевелюк. Автор зазначає, що «прислів'я, як і фразеологізми, чітко демонструють антропоцентризм — семантичну орієнтованість на людину та події її життя. Але найголовнішою їхньою ознакою є те, що саме за допомогою прислів'їв реконструюється наївна картина світу конкретного етносу, символічний символарій культури» [19].

Вияв фразеологічних засобів у передачі релігійного складника в англійській національній свідомості аналізує Є. Климків. Автор розглядає вираження релігійного складника фразеологічними одиницями у площинах «добро — зло», «Бог — диявол», які виражають ставлення до людини (ближнього), у тому числі до представника іншого народу «чужинця». Виявлено такі осо-

бливості фразеологічного вираження релігійного складника в англійській національній свідомості, як безеквівалентність, широта вживання, переносні значення, десакаралізація [8].

Біблія мала значний вплив на формування світогляду іспанської нації. На підтвердження цього цікавою є розвідка М. Жук «Персонажі Нового Заповіту як культурами іспанської мови». Керуючись життєздатністю, фігуративністю, фразеологічною вмотивованістю, частотою використання у фільмах, піснях, рекламі, коміксах та карикатурах, у текстових алюзіях, жартах та інших варіаціях, автор виділяє сім персонажів, які зустрічаються в Євангеліях як культурами іспанської мови [7].

О. Чередниченко та І. Забула у своїй праці «Великдень, Пасха, Раques у фразеології української та французької мов: труднощі перекладу» наголошують на тому, що «перекладачі повинні знати постійні мовні відповідники (еквіваленти) фразеологізмів з релігійною лексикою» [18].

Про те, що різні етноси по-різному інтерпретують дійсність, одні й ті самі явища і характеристики, виділяють суттєві саме для цього народу елементи й у кожній мові є певний набір маркованих фразеологічних одиниць і символів, які викликають у свідомості продуцента й реципієнта мовлення стійкі асоціації, пов'язані з тими чи іншими подіями та фактами в житті конкретного народу, зазначає у своїй праці А. Марковська, досліджуючи міжкультурний аспект перекладу німецьких фразеологізмів [11]. Ми поділяємо думку пані А. Марковської про те, що національна самобутність мови найяскравіше проявляється у фразеології, тому що фразеологізми прямо співвіднесені з позамовною діяльністю, відображають образну інтерпретацію її реалій, у них закарбовані уявлення народу про навколишній світ [11, 178].

Методологія дослідження. У роботі застосовуємо антропоцентричний, етнолінгвістичний, культурологічний та геоантропоцентричний підходи, загальнонаукові (індукції, дедукції) й лінгвістичні наукові методи та прийоми (структурний, порівняльний, лексикографічний аналіз, компонентного аналізу, фразеологічного опису тощо). Структурний метод дав змогу дослідити семантичну структуру теофраземіки при застосуванні компонентного аналізу. Метод лексикографічного аналізу використано для визначення місця теофраземіки в українських словниках; порівняльний метод — для визначення спільного чи відмінного у трактуванні та способі висвітлення студійованої теофраземіки; метод фразеологічного опису — для виділення та характеристики різних типів фразеологізмів.

Результати дослідження та обговорення. Загальноновизнано, що оніми є носієм національної унікальності мови, своєрідним мовним кодом гносеологічної інформації. Це особливо чітко просте-

жується на прикладі теоніма *Бог* у фразеологічних конструкціях.

Метою нашого дослідження є теофраземіка української та іспанської мов, вивчення процесу мислення як вияву реалізації концепту «Бог» за допомогою мовних засобів — фразеологізмів зазначених лінгвальних систем. У роботі здійснено спробу окреслити семантичні поля студійованого концепту, що дасть змогу виявити спільні та відмінні риси в образності мислення різних народів.

Бог не просто джерело буття, він і є саме істинне буття. Ідея єдиного Бога — ідеальної істоти, звільненої від тілесності — мала велике загальнокультурне значення. Безтілесність означає свободу від будь-яких обмежень, пов'язаних із матеріальністю й тілесністю. Така істота є не просто могутньою, а всемогутньою, не просто мудрою, а премудрою, всезнаючою. Бог не просто довго живе, він і є сама вічність і нескінченність. Він — абсолютно досконала істота [2].

Людина незалежно від того, до якої культури належить, завжди відчувала потребу в Богові, і це засвідчують численні фразеологічні утворення. У наведених нижче прикладах теофраземіки різноструктурних мов можемо побачити різні смислові навантаження, так звані семантичні поля концепту «Бог», а саме:

— Бог як назва всемогутньої, всезнаючої та всюдисущої істоти;

— Бог як творець Всесвіту та його споглядач;

— Бог як сила природи і як свідомий суб'єкт, який може виявлятися природно;

— Бог як суддя, захисник, рятівник Всесвіту і людства;

— Бог як безумовний принцип, що пояснює існування всього;

— Бог як особистість, яка має досконалу волю, розум і почуття;

— Бог як джерело досконалості, святості, мудрості, любові та миру.

Розглянемо фразеологію різноструктурних мов, що засвідчує схожість мислення представників різних народів і відповідно культур.

A quien se aventura, Dios le ayuda («Хто ризикує, тому Бог допомагає») — *Богу молися, починай, не бійся*. Бог виступає не тільки як вища сила, але й як порадник, захисник, компаньйон (бо «допомагає»). Будь-якій людині деколи потрібно ризикнути, перебороти себе, аби стати кращою та наблизитися до чогось омріяного; без ризику життя не було б повноцінним, це необхідний компонент розвитку. Якщо ризик — виправданий, свідомий засіб на шляху до мети, то Бог намагатиметься всіма силами допомогти людині, підтримати її, бо розуміє, що це їй потрібно.

A quien habló, Dios le oyó («Почує Бог того, хто просить») // *Dios da de comer al que gana para almorzar* («Бог дає тому, хто цього потребує») — *Кому Бог допоможе, той усю трудність переможе*.

Бог виступає як вища сила, захисник, утілення милосердя та любові до людей. Якщо людині щось потрібно, то не треба про це мовчати. Найбільші труднощі можна побороти тільки з Божою допомогою. Завжди треба озвучувати свої бажання, а потім вже стане видно, чи доречні вони, чи ні. Хотіти, прагнути до чогось і не говорити про це, не посилати до Бога запит — це так само недобре, як і надміру вимагати свого. Тобто ніколи не треба вдаватися до крайнощів, завжди варто шукати золоту середину.

Al salvo, Dios le salva («Береженого Бог береже») — *Береженого Бог береже, а козака шабля стереже*. Бог виступає як захисник, охоронець, уособлення турботи і безпеки. Перше значення фразеологізму — суто психологічне. У складних життєвих ситуаціях людині варто бути обачною, обережною, бо від цього часто залежать її здоров'я або життя. Відомі випадки, коли за гостре слово або надто сміливий вчинок людину позбавляли волі чи взагалі страчували. Це не означає, що завжди треба мовчати, коли щось не подобається. Але навіть у цьому треба дотримуватися золоті середини, аби зберегти власну гідність і при цьому не натрапити на очевидну загрозу. Друге значення — фізіологічне. Людині потрібно доглядати себе, берегтися, аби залишатися здоровою довгі роки. Якщо, наприклад, хтось виходить узимку на вулицю без шапки і не замислюється про можливу небезпеку, то Бог, бачачи таке байдуже ставлення до себе, перестає опікуватися цією людиною. А навіщо? Якщо людина навіть не усвідомлює можливої небезпеки. Тільки якщо після цього вона захворіє, то, можливо, зрозуміє, чому. Проте може й не здогадатися.

Dios lo hace, y Él sabe porqué lo hace («Бог знає, що він робить») — *У Бога все розписано // Богу видніше // Знає Бог із неба, що кому треба // Нам Бога не вчити, як хліб родити // Бог знає, що робить*. Бог виступає як вища сила, суддя; залежно від контексту — сила, яка карає або допомагає.

Бог усе знає й усім опікується, тому він ніколи не помиляється у визначенні кари або нагороди. Людина заслуговує на схвалення вчинків, коли вона праведної вдачі й чинить відповідно; якщо ж вона згрішила, то варта справедливого покарання, аби усвідомити гріх та розкаятися в ньому.

Dios nos oye, Dios nos ve; y de nuestras almas lee («Бог нас чує, Бог нас бачить і читає в наших душах») // *Dios todo lo ve y todo lo puede* («Бог все бачить і все може») — *Одному Богу відомо // Бог не теля, бачить звідтіля // Бог бачить все*. Бог виступає як всеохоплююча вища сила. 1) Господу все відомо, він знає всі людські прагнення, бажання, мрії («Бог нас бачить», «читає в наших душах»), тож допомагатиме у чесних справах, а грішним намагатиметься завадити та покарати за них. Але Бог любить усіх людей. Краще все ж таки бути праведним, аби заслуговувати на Його

любов. 2) Треба звертатися до Бога з молитвою, дякувати йому та просити про те, чого людина потребує («Бог нас чує»).

La alegria Dios la da y le diablo la quita («Бог несе радість, диявол її забирає») — *Бог несе в душу радість і добро, а чорт нітьму і зло*. Бог — всеохоплююча вища сила, «світоч». Християнство — це релігія, у якій праведній людині слід бути доброю, чесною, сміливою, працьовитою, скромною. Щоденна молитва з подякою Богові приносить віруючій людині справжнє, високе задоволення. Наведені вище якості роблять будь-кого кращим, сприяють особистісному розвитку та спрямовують на правильний шлях. Віруючи, людина знаходить у цьому радість, яку ні чим не замінити. Коли ж людина ступає на хибну путь, піддається штучним задоволенням, мінливим спокусам, — то втрачає ту радість, яку могла б відчувати віруючи. Бог іде із серця особистості, на його місце приходять диявол. Людина відчуває радість від насолод, але то радість несправжня, диявольська.

Проте самобутні українські чи іспанські фразеологізми, спричинені неоднаковістю мовної свідомості, доводять, що представники різних мовноутворювальних соціумів відчувають, споглядають, оцінюють і переживають по-різному.

Guarda me Dios del agua mansa, y de la brava me salvar yo («Позбав мене, Господи, від стоячої (спокійної, яка повільно тече) води, а від бурхливої води я й сам убережуся»). Бог виступає як вища сила (людина звертається до нього по допомогу з проханням захистити від «спокійної води»). Під «спокійною водою» мається на увазі надто розмірене, спокійне, нудне, одноманітне життя, що не дає людині розвиватися, реалізувати себе як особистість. Мовець звертається до Бога з проханням позбавити його від цієї напасті, аби долати перешкоди, іти до своєї мети, удосконалюючи себе і не даючи психічно й морально «загинуті» серед одноманітності. «Бурхлива вода» — це звабі, різноманітні спокуси, що постають на життєвому шляху і можуть звести на хибну дорогу, зашкодити у досягненні поставленої мети. Людина готова боротися з ними, боронити себе, аби не втратити правильного напрямку. І знову ж таки вона бажає уникнути надмірного спокою, що схожий на сон, «повільного вмирання серед життя», аби не згнівати психічно й морально (тому надто спокійний, «розслаблений» життєвий темп порівняно тут зі стоячою водою, бо вона теж має за основу певні процеси гниття). Можна зробити припущення, що цей фразеологізм виник за доби бароко, коли людина переосмислювала свою роль у житті й Всесвіті, розуміла власне ставлення до життєвих подій і міркувала, як досягти гармонії, аби не втратити своє «обличчя»; але при цьому розуміла певну жорстокість життя і могутність тих сил, що намагаються зашкодити їй на шляху до мети.

Cada uno en su casa y Dios en la de todos («Кожен у своєму домі, а Бог всюди»). Бог виступає як всеохоплююча вища сила, божество з надможливостями («Бог усюди»). Акцент робиться на тому, що Бог усе бачить, усе чує, він «усюди», тобто, від нього не треба ховатися. Люди «кожен у своєму домі» — у них є власне життя, особисті бажання, мрії, прагнення. Але Бог усіх бачить, усе розуміє, і тому людям не треба грішити, бо від Бога нічого не сховати, а кара за провину приходить завжди.

Corazones quiere Dios; higados no («Бога люблять серцем, а не печінкою»). Бог виступає як вища сила, яку люблять і якій поклоняються. У справжній любові до Бога завжди переважає нематеріальний, духовний мотив. Якщо любити й поважати Господа тільки заради того, аби прохати його про матеріальні цінності та задоволення своїх фізіологічних потреб, насолод («любити печінкою»), то така любов не відповідає засадам християнства. Недарма ж існують пости, чернече відречення від усього світського. Таким чином людина показує Богу, що у любові до нього можна відмовитися від матеріального, але сама любов з цього тільки зміцніє.

Dios da a cada hombre un gran premio: el tiempo («Бог дає кожному вибір: час»). Бог виступає як вища сила, порадник. Кожній людині відведено певний часовий відрізок — земне життя. Під час нього вона може вирішити, грішити їй чи ні, як долати перешкоди (чи взагалі не долати), кого обирати до пари. Для кожного вибору людині надається певний час.

Також Бог може надавати людині вибір, відміряючи її життя як коротке чи довге. Якщо вона відчуває близькість смерті, то може поводитися певним чином й наважитися на те, чого ніколи не зробила б за інших обставин. Тобто мала кількість часу впливає на життєвий вибір людини.

Dios es el amo y los demis sus criados («Бог — хазяїн, усі інші — його слуги»). Бог виступає як вища сила, головний серед людей; вірець для інших. 1) Бог наділений надлюдськими можливостями, він схвалює добрі й чесні вчинки та засуджує неправедні, карає за гріхи. Тому людям треба бути обачними, слухатися настанов Бога й намагатися не гнівити його, бо за гріхи обов'язково буде кара. 2) акцент на тому, що Бог вищий за людей, тому Він — «хазяїн, усі інші його слуги». Маємо згадати притчу про «пастиря й овець», де пастир — це Бог, його слово, а вівці — то люди, які були колись темними, а тепер навчаються Божого Слова й стають кращими.

Donde Dios cierra una puerta abre una ventana («Де Бог зачиняє двері, там відчиняє вікно»). Бог виступає в ролі радника, доброго, уважного та милосердного помічника людини. Буває так: ми чогось дуже хочемо, але не отримуємо. Людина опускає руки, їй здається, що можливість втрачена і більше ніколи не повернеться, а Бог зали-

шив її та не допоможе. Душу охоплюють розпач та розчарування. Але Господь ніколи не залишає людину «ні з чим». На місці втраченої перспективи завжди постає інша, навіть ліпша. Недарма ж кажуть: «Що не робиться — усе на краще». Тому згодом розуміємо: якщо щось сталося — значить воно мусило статися, і це був кращий варіант розвитку подій. Бог надає людині безліч можливостей, і якщо нам здається, ніби щось не вийшло — значить Господь приготував кращу перспективу, яка вплине на наш подальший розвиток. Цілком імовірно, вона буде не дуже схожа на втрачену, але не менш корисна. Недарма ці можливості порівняно з дверима й вікном: через двері можна увійти або вийти, але через вікно лється світло, а світло — це знання. Вони завжди були корисними для людини, тому треба дякувати Богові за те, що він сприяє нашому саморозвитку.

Donde está la paz, Dios está; donde no, Lucifer y Satanás («Де мир, там Бог, де немає, там диявол і сатана»). Бог виступає як вища сила, яка примирює. 1) Коли люди живуть у мирі й злагоді, люблять і поважають одне одного, то їхніми душами керує Бог — адже його незрима присутність завжди там, де є чесність, працьовитість, доброта тощо. Якщо ж люди сваряться, а серця сповнюються злістю, зневагою, презирством, то можна сказати, що в їхніх душах оселяється диявол, це він навчив їх поводитися таким чином. Коли люди не хочуть бути праведними, жити дотримуючись засад християнства, Бог відвертається від них, залишаючи напризволяще; і тоді вони стають легкою здобиччю диявола. 2) Можна розглянути це і в ширшому розумінні — як мир та війну на теренах будь-якої держави. Коли люди поважають одне одного, бажають усім добра й миру, вважають убивство найтяжчим гріхом — це значить, що вони дотримуються заповідей Господа і, без сумніву, мають його у своїх серцях. Якщо ж серед населення панує розбрат, ненависть, зневага до особистості, якщо люди вороже ставляться одне до одного і готові вбити через будь-яку причину або вже вбивають, спалюють села й міста, чинять жорстокості серед мирного народу — можна сказати, що вони зреклися Бога. Бо Господь не підтримує чвари й жорстокість, це — справа диявола. Бог заохочує лише любов до ближнього, повагу й самопожертву, коли це необхідно. Але жертвувати собою заради держави, вбиваючи інших, або ж самому іти на смерть, штучно перериваючи термін, відведений для життя Богом, — це не відповідає християнському віровченню. Господь завжди проти війн та розбрату.

Dios, como los ruiseñores como los corazones («Бог як соловей у серці»). Бог виступає помічником, утіхою у скрутну хвилину. Люди люблять пісні солов'я, знаходять у них втіху. Так само вони вбачають заспокоєння й радість у Господі — адже до нього завжди можна звернутися з молитвою

(проханням або подякою), і стане легше. Кожен християнин має Бога в серці, оточеного любов'ю й подякою, тому тут доречно порівняння із соловейком та його гніздом або з ореолом вражень, які склалися від цієї пташки в людині.

Siempre da Dios más de lo que hay («Бог дає більше, ніж ти маєш»). Бог — вища сила, уособлення добра й милосердя. 1) Господь завжди дає людині можливості для розвитку — створює певні ситуації, у яких вона буде вдосконалювати себе. Отже, набуваючи необхідного життєвого досвіду, особистість отримує скарб — знання. Тому людина похилого віку знає завжди більше, ніж молода; і це набувається роками. Недарма ж кажуть: «Людина все життя вчиться». Тому Бог «дає більше, ніж ти маєш». 2) Коли людині чогось не вистачає, вона може попросити про це у Бога, і він задовольнить її бажання. Навіть якщо Господь омріяного не дає, віруючий отримує безцінний досвід молитви. Тому навіть після молитви людина має більше, аніж до неї.

Jamás una puerta Dios cerró, sin abrir dos («Ніколи Бог не зачиняє двері перед тобою»). Бог — порадник, добрий друг. Господь завжди чинить так, аби людина мала можливість розкритися, виявити свої кращі риси. Навіть якщо здається, що перспектив немає — насправді вони є завжди, треба лише уважніше придивитися. Бог завжди опікується людьми, він не дозволить собі тримати їх у темряві незнання та деградування.

Guardado está, lo que Dios guarda («Бережи те, що дав тобі Бог»). Бог — вища сила, уособлення добра й турботи. Коли Бог нагороджує людину чимось, він показує їй, що милосердний до неї, що він її любить. Допомога Господа — це вияв вищого добра; людині треба залишатися морально стійкою, аби бути праведною протягом усього свого життя і мати безпосередній зв'язок із Богом, берегти його любов. Це стосується і матеріальних, і духовних цінностей, що їх людина отримала від Творця, бо в цьому — основа життя.

Secreto de dos, secreto de Dios; secreto de tres, del diablo es («Секрет для двох — це для Бога, секрет для трьох — для чорта»). Бог — вища сила, уособлення турботи, делікатності й розуміння. Секрет є секретом, коли його знають двоє, і в цьому є певна гармонія. Якщо ж він переходить до третього, тут чатує небезпека, бо секрет може швидко стати відомим. Як кажуть у таких випадках, «третій зайвий». Дуже часто процес, який потребує двох учасників, не повинен мати за свідка третього, бо це суперечить християнству. Існують певні моменти, коли почуте та побачене не має розголошуватися; двом людям, які задіяні у цих моментах, не потрібен третій, бо він буде зайвим і може стати небезпечним. Адже ймовірно, що третя особа привселюдно озвучить таємницю, яка не потребує розголосу. Та й просто стежити потайки, підглядати у щілину, під-

слухувати під дверима, щоб потім розносити плітки — це не відповідає ідеалу чесної, високоморальної людини з почуттям власної гідності та, звичайно ж, протиставляє себе принципам релігії. Серед явищ, які не потребують свідків, окрім двох учасників, класичний — це кохання (побачення та шлюб), а також прояви іншої любові — не менш високого почуття, які теж потребують камерності.

Самобутніми виступають і українські фразеологізми.

Бог дасть долю і в чистім полі. Бог — вища сила, що опікується долями людей. 1) Призначене щастя нас не мине. Як би людина не намагалася уникнути долі, те, що призначене їй Богом, усе одно рано чи пізно здійсниться. Слово щастя можна розглядати і в прямому, і в переносному, іронічному значенні як синонім *нещастя, лиха*. Тому варто докладати зусиль не для того, щоб уникнути долі, а для того, аби бути хорошою людиною. 2) Навіть якщо людина народилася у родині з невеликими статками або взагалі не має родини, якщо плідно і невтомно працювати, можна досягти успіху в будь-якій царині, піднятися до бажаного рівня життя. Бог ніколи не залишає людину перебувати в низах — він показує їй шлях угору і те, як можна досягти мети, а також можливості для розвитку. Не має значення, який заробіток у родичів, — важливо, чого досягла особистість у житті, й наскільки вона розвинулася внутрішньо та духовно. Не має значення, відомого або знатного роду людина чи ні, яку має спадковість, які схильності. Якщо не боятися труднощів, прагнути до праці і йти тільки вперед, удосконалюючи себе, можна досягти будь-яких вершин. А Бог допоможе людині в цьому.

Бог душі не губить, сама ся судить. Бог виступає як вища сила; милостивий, але справедливий суддя. 1) Сам себе осуджує чоловік за лихі діла. Коли людина грішить, то часто не усвідомлює цього; але потім особа може відчутти сором за скоєне і, відповідно, покаятися. Бог завжди милосердний до тих, хто усвідомив свій гріх та покався, зізнавшись у ньому. Господь не карає визнання людиною провини. Але сама людина, навіть покавшись, вигадує собі власну кару. Таким чином особистість виховує себе, усвідомлюючи, як можна чинити, а як — ні. 2) Бог любить усіх людей, він прагне донести високоморальні заповіді до кожного. Але буває так, що людина не хоче відкрити душу Господу — вона свідомо чи несвідомо грішить і тому губить себе, засуджуючи на вічне горіння в пеклі після смерті. Тому Бог ніколи не бажає зла людині або її духовної загибелі, але вона власними вчинками підписує собі вирок (судить себе).

Бог має драбину, угору і в долину. Бог виступає як вища сила, могутня й всеохопна. 1) Сьогодні може бути чоловік на вершині слави й багатства,

а завтра — знівечений. Людське життя, як кажуть, смугасте: сьогодні біла смуга, завтра — чорна. Особистість може досягти будь-якого успіху, слави, здобути чималих статків, але достатньо лише примхи долі — і можна все втратити. Але якщо Бог дає людині випробування або створює певні труднощі в її житті — це значить, що він перевіряє її на моральну стійкість, чесність та праведність. Тому Господь може іноді піднімати будь-кого на вищий рівень життя або опускати, щоб подивитися, яким він стане і як поводитиметься; чи залишиться справжнім християнином, або ж йому треба дати ще випробувань для загартування духу. 2) Господь опікується всіма людьми: він може допомагати і багатим, якщо вони живуть чесно й праведно, і бідним, коли вони дотримуються заповідей. Головна умова — любити й поважати Бога та жити, дотримуючись його настанов. Тоді Господь обов'язково допоможе у разі необхідності будь-якій людині.

Бог не трубить, коли чоловіка губить. Бог виступає як вища сила, суддя, уособлення кари за скоєне. 1) Бог не повідомляє наперед, коли кара йде. Якщо людина згрішила, то це бачить Господь. І якщо вона не хоче усвідомити свій гріх та покаятися, обов'язково прийде покарання. Але Господь ніколи не повідомляє про це заздалегідь — адже людина намагатиметься уникнути кари. Тому покарання завжди приходять несподівано, і той, хто згрішив, повинен особисто здогадатися, чому він викликав праведний гнів Бога. 2) Кара за скоєні гріхи — це особиста справа кожного, про яку не повинні знати інші люди. Тому Бог ніколи не розголошує цієї таємниці, бо людині, що дістала покарання, нелегко, а негативна реакція оточення тільки посилює її складний стан. 3) Якщо Бог карає людину — значить вона на це заслужила, й інші не повинні заважати. Господь завжди знає, що робить. Коли людина дістає від нього покарання — це буде їй на користь, але інші часом не здогадуються про це, роблять хибні висновки й намагаються завадити карі, гальмуючи внутрішній розвиток людини, запланований Богом.

Відпусти, Боже, гріха, коли натура лиха. Бог виступає як вища сила, можливий порадник. 1) *Господи, я б не хотів грішити, та мушу, бо таку вдачу маю.* Спосіб життя деяких людей вимагає постійного скоєння гріхів, до яких ці люди вже призвичаїлися, та інакше не можуть. Такими є злодії, люди без постійного місця проживання, ті, які виростили у несприятливому середовищі. Вони б і самі були раді не грішити, але оточення або саме життя вимагають від них цього. Людина коїть постійні гріхи, аби вижити, розуміючи, що інакше не може. Тому вона звертається до Бога з молитвою «відпусти, Боже, гріха, коли натура лиха», бо вважає це єдиним шляхом до духовного порятунку. 2) Це також стосується людей,

які з народження мали схильність до недобрих дій — вони постійно грішать і звертаються до Бога для порятунку душі, але вдало виправдовують свої вчинки «лихою натурою». 3) Прислів'я може мати суто жартівливий сенс, сповнений іронії — людина озвучує його, коли, наприклад, ненавмисне щось зробила, попросила пробачення і хоче «покаятися». Зазвичай дії або думки, на підставі яких виникло прислів'я, не мають серйозних наслідків.

Дає Бог діти, дасть і що одіти. Бог виступає як вища сила, захисник. 1) Бог опікується всіма людьми на світі. Немає такої особистості, яка вірує в Бога і яка б не отримала допомоги від нього. Часто люди помочі не помічають, але вона є. Господь не залишить нікого (тим паче маленьку, беззахисну дитину) напризволяще, він завжди опікується всіма. Діти — це створіння з чистою душею, безгрішні. Тому Бог завжди любить малят та опікується ними найбільше. 2) Якщо у родині є діти й батьки опікуються ними, Господь допоможе у цьому. Коли ж про малят зовсім не дбають, Бог відвертається від цієї сім'ї, залишаючи її без своєї любові й милосердя.

З Богом, Парасю, коли тебе люди хочуть // З Богом, Парасю, коли люди трапляються // З Богом — сталий вислів — побажання успіху, щастя; Бог виступає як захисник, вища всеохоплююча сила. 1) *Колизабираєшся, то менше клопоту для нас.* У вузькому розумінні вживається, коли йдеться про шлюб; стосується молоді дівчини, якій треба виходити заміж. Зміст у тому, що не варто відкидати всі варіанти — треба користуватися можливістю, поки є чоловіки, які хочуть одружитися на дівчині, бо інакше можна й до «сивих кіс додівувати». Сама структура вказує на полегшення: коли дівчина виходила заміж та йшла до хати чоловіка, життя батьків набувало іншого сенсу, пов'язаного зі звуженням родини. Адже тепер на одного її члена ставало менше, і це сприяло економічному піднесенню сім'ї: дівчину, яка стала дружиною, забезпечували тепер чоловік та його батьки. 2) У ширшому розумінні має значення «вико-

ристовуї можливість, поки є». Може вживатися у будь-якій ситуації з таким значенням.

Сам об'єктивний факт існування етнокультурних фразеологічних паралелей, які можуть охоплювати не лише тією чи тією мірою споріднені й у культурному відношенні постійно контактуючі мови, а й мови дуже далекі одна від одної структурно, що не мали в минулому тісних етнокультурних контактів, свідчить про спільність законів мислення різних народів. Такі паралелі наочно засвідчують наявність певної тенденції й тісного взаємозв'язку, взаємозумовленості розвитку мови та культури кожного народу; самобутні в національному стосунку фразеологізми є результатом мовного відображення специфіки тієї чи тієї культури.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Семантична класифікація теофраземіки української та іспанської мов дала змогу подати якісну характеристику досліджуваних мовних одиниць. Аналізуючи фразеологічний склад різних мов, можемо констатувати як схожість, так і відмінності поглядів на духовні й моральні цінності, зокрема у сприйнятті Бога, на культурну складову світогляду їхніх представників.

Під час дослідження було з'ясовано і підтверджено той факт, що в основі змістової структури мови — єдина логіко-понятійна база, сукупність ментальних універсалій. Вона є базовим компонентом мислення. Цей складник мислення інтернаціональний і не залежить від національних мов і культур. Саме наявність цього загального мисленневого коду робить принципово можливим розуміння між людьми різних культур і мовних колективів. Проте однакова лише база, основа. Розвиток, деталізація і конкретизація універсальної логіко-понятійної основи кожним етносом здійснюється по-своєму і є національно зумовленим, специфічним.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у розширенні розглянутої вибірки фразеологізмів із додаванням теофраземіки англійської мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабич Н. «Сила Божа» в народній фразеології / Н. Бабич // Богословський стиль української мови у контексті стилістичної науки : зб. наук.-дидакт. пр. — Чернівці : Вид. дім «Букрек», 2009. — С. 118–123.
2. Бондар. С.В. Становлення наукового пізнання в період Середньовіччя / С.В. Бондар. // Практична філософія. — 2013. — № 3 (№ 49). — С. 150–157).
3. Видайчук Т.Л. Релігійна культура та свідомість і формування фразеологічного фонду української мови / Т.Л. Видайчук [Електронний ресурс] // Синопис. Електронне фахове видання Київського університету імені Бориса Грінченка, 2013. — Вип. 2. — Режим доступу : <http://synopsis.kubg.edu.ua/index.php/synopsis/article/view/53/43>
4. Гадамский А.К. Семантико-прагматические проблемы теолингвистики / А.К. Гадамский // Научный вестник Луганск. нац. пед. ун-ту. — 2004. — № 12 (80). — С. 33–38.
5. Гадамский А.К. Теолингвистика: история вопроса / А.К. Гадамский // Ученые записки Таврич. нац. ун-та. Серия: Филология. — Симферополь : ТНУ, 2005. — Т. 18 (57), № 1. — С. 16–26.

6. Дроботенко В.Ю. Фразеологічні утворення в різноструктурних мовах (на матеріалі української, англійської та іспанської мов) / В.Ю. Дроботенко // *Studia Philologica* (Філологічні студії) : зб. наук пр. / редкол.: І.Р. Буніятова (голов. ред.), Л.І. Белехова, О.Є. Бондарева [та ін.]. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. — Вип. 8. — С. 36–41.
7. Жук М.О. Персонажі Нового Заповіту як культурами іспанської мови / М.О. Жук // *Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія: Філологія.* — Харків, 2015. — Вип. 73. — С. 64–66.
8. Климків Є.М. Фразеологічні засоби вираження релігійного складника в англійській національній свідомості / Є.М. Климків // *Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія».* — 2013. — Вип. 34. — С. 91–96.
9. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов : [учеб. пособ.] / О.А. Корнилов. — 3-е изд. испр. — М. : КДУ, 2011. — С. 77–350 с.
10. Куза А.М. Українська релігійна фразеологія: особливості функціонування в сучасному мовному просторі : дис. ... канд. філол. наук [Електронний ресурс] / Куза А.М. — Львів, 2016 — Режим доступу : http://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/10/dis_kuza.pdf
11. Марковська А.В. Міжкультурний аспект перекладу німецьких фразеологізмів (на матеріалі сучасної німецькомовної преси) / А.В. Марковська // *Наукові записки Бердянськ. держ. пед. ун-ту.* — 2014. — Вип. III. — С. 177–185.
12. Скаб М. Біблійні фразеологізми як об'єкт мовної гри в сучасній українській літературі / М. Скаб, М. Скаб // *Учені записки Таврійськ. нац. ун-ту ім. В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації.* — 2012. — Т. 25 (64), № 2 (1). — С. 232–237.
13. Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка. Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства / Ю.С. Степанов. — М. : Наука, 1985. — 335 с.
14. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. — М. : Изд. группа «Прогресс», 1993. — 656 с.
15. Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М. Номис ; упорядкув., прим. та вступ. ст. М.М. Пазяка. — К. : Либідь, 2004. — 352 с. — (Пам'ятки історичної думки України).
16. Телия В.Н. Русская фразеология / В.Н. Телия. — М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. — 288 с. — (Язык. Семиотика. Культура).
17. Телия В.Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов // *Славянское языкознание.* — М. : Наука, 1993. — С. 302–315.
18. Чередниченко О. Великдень, Пасха, Раques у фразеології української та французької мов: труднощі перекладу / О. Чередниченко, І. Забула // *Біблія і культура : зб. наук. ст.* — Чернівці : Рута, 2008. — Вип. 10. — С. 111–115.
19. Шевелюк В.А. Етнокультурна стереотипізація іспанських та українських прислів'їв / В.А. Шевелюк // *Науковий часопис Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова.* — 2009. — Вип. 3. — С. 168–172. — (Серія 9 «Сучасні тенденції розвитку мов»).
20. Refranespopularesespaoles [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dichosrefranespopulares.blogspot.com/>

REFERENCES

1. Babych, N. (2009). «Syla Bozha» v narodnii frazeologhii [“The Power of God” in Folk Phraseology]. *Bohoslovskiy styl ukrainskoi movy u konteksti stylistychnoi nauky*, 118–123.
2. Bondar, S.V. (2013). Stanovlennia naukovooho piznannia v period Seredniovichchia [The Scientific Perception in Medieval Times]. *Praktychna filozofia*, 49, 150–157.
3. Vydaichuk, T.L. (2013). Relihiina kultura ta svidomist i formuvannia frazeolohichnoho fondu ukrainskoi movy [Religious Culture and Consciousness in Forming the Phraseological Fund of Ukrainian Language]. Synopsys. Elektronne fakhove vydannia Kyivskoho universytetu imeni Borysa Hrinchenka. <http://synopsis.kubg.edu.ua/index.php/synopsis/article/view/53/43>
4. Gadomskii, A.K. (2004). Semantiko-pragmatische probleme teolingvistiki [Semantic-Pragmatic Problems of Theolinguistics]. *Naukovyi visnik Luhanskoho natsionalnoho pedahohichnoho universitetu*, 12 (80), 33–38.
5. Gadomskii, A.K. (2005). Teolingvistika: istoriia voprosa [Theolinguistics: History of Question]. *Uchionnye zapiski Tavricheskogo natsionalnoho universiteta*, Vol. 18 (57), 16–26.
6. Drobotenko, V.Yu. (2017). Frazeolohichni utvorennia v rizostrukturnykh movakh (na materialii ukrainskoi, anhliiskoi ta ispanskoi mov) [Phraseological Formations in Languages of Different Structures (a case study of Ukrainian, English and Spanish languages)]. *Zbirnyk naukovykh prats Studia Philologica (Filologhichni studii)* 8, 36–41.
7. Zhuk, M.O. (2015). Personazhi Novoho Zapovitu yak kulturemy ispanskoi movy [Characters of New Testament as Culture Units of Spanish]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. “Filolohiia”*, 73, 64–66.

8. Klymkiv, Ye.M. (2013). Frazeolohichni zasoby vyrazhennia relihinoho skladnyka v anhliiskii natsionalnii svidomosti [Phraseological Means of Expression of Religious Particle in English National Consciousness]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia"*, 34, 91–96.
9. Kornilov, O.A. (2011). Yazykovyie kartiny mira kak proizvodnyie natsionalnykh mentalitetov [Language Pictures of the World as Derivatives of National Mentality]. 3-e izd. Ispravlennoie. M., KDU, pp. 77–350.
10. Kuza, A.M. (2016). Ukrainaska relihiina frazeolohiia: osoblyvosti funktsionuvannia v suchasnomu movnomu prostori [Ukrainian Religious Phraseology: Peculiarities of Functioning in Modern Lingual Environment]. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filolohichnykh nauk. Lviv. http://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/10/dis_kuza.pdf
11. Markovska, A.V. (2014). Mizhkulturnyi aspekt perekladu nimetskykh frazeolohizmiv (na materialii suchasnoi nimetskomovnoi presy) [Intercultural Aspect of Translation of German Phraseological Units (based on modern German-speaking media)]. *Naukovi zapysky Berdianskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*, 3, 177–185.
12. Skab, M., & Skab, M. (2012). Bibliini frazeolohizmy yak obiekt movnoi hry v suchasni ukrainskii literaturi [Biblical Phraseological Units as an Object of Language Game in Modern Ukrainian Literature]. *Ucheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V.I. Vernadskoho. Filolohiia. Sotsialni komunikatsii*, Vol. 25(64), 2 (1), 232–237.
13. Stepanov, Yu.S. (1985). V triekhmernom prostranstve yazyka. Semioticheskie problemy lingvistiki, filosofii, iskusstva [In Third-Dimensional Lingual Environment. Semiotic Problems of Linguistics, Philosophy, Art]. M., Nauka, 335 p.
14. Sepir, Ye. (1993). Izbrannyye trudy po yazykoznaniiu i kulturologii [Selected Works on Linguistic Studies and Culture Studies]. M., Izdatelskaia gruppa «Progress», 656 p.
15. Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe [Ukrainian Proverbs, Sayings, etc.]. Uklav M. Nomys. Uporiadkuvav, prym. ta vstupna stattia M.M. Paziak. K., Lybid, 352 p.
16. Teliia, V.N. (1996). Russkaia frazeologiia [Russian Phraseology]. M., Shkola "Yazyki russkoi kultury".
17. Teliia, V.N. (1993). Kulturno-natsionalnyie konnotatsii frazeologizmiv [Cultural and National Connotation of Phraseological Units]. *Slavianskoie yazykoznanie*. M., Nauka, pp. 302–315.
18. Cherednychenko, O., & Zabula, I. (2008). Velykden, Paskha, Paques u frazeolohii ukrainskoi ta frantsuzskoi mov: trudnoshchi perekladu [Easter, Pesah, Paques in Ukrainian and French phraseology: difficulties of translation]. *Chernivtsi, Ruta. Bibliia i kultura: zbirnyk naukovykh statei*, pp. 111–115.
19. Sheveliuk, V.A. (2009). Etnokulturna stereotypizatsiia ispanskykh ta ukrainskykh prysliviiv [Ethnic and Cultural Stereotyping of Ukrainian and Spanish Proverbs]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Seriiia 9. "Suchasni tendentsii rozvytku mov"*, 3, 168–172.
20. Refranes populares espaoles. <http://dichosrefranespopulares.blogspot.com/>

УЗУАЛЬНЕ/НЕУЗУАЛЬНЕ В ЛІНГВОСЕМІОЗИСІ ІСНУВАННЯ (НА МАТЕРІАЛІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ)

Саєвич І.Г.,

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053
i.saievych@kubg.edu.ua

У статті зроблено спробу з'ясувати питання зв'язку між позначенням і позначеним у слов'янському лінгвокультурному просторі існування, теоретичне осмислення якого належить до актуальних проблем лінгвосеміотики і лінгвокультурології. Виявлено залежність діалектичного взаємозв'язку вербальних позначень життя і смерті як феноменів екзистенції від лінгвальних та екстралінгвальних чинників. Наголошено на індексальному характері більшості вторинних знаків та на відсутності чітких меж між індексами, іконами і символами у комунікативній практиці.

Ключові слова: лінгвосеміотика, лінгвокультурологія, слов'янські мови, знак, ікона, індекс, символ, існування.

Саєвич И.

Узуальное/неузуальное в лингвосемииозисе существования (на материале славянских языков)

В статье предпринята попытка выяснить вопрос связи между означающим и означаемым в славянском лингвокультурном пространстве существования, теоретическое осмысление которого принадлежит к актуальным проблемам лингвосемииотики и лингвокультурологии. Выявлена зависимость диалектической взаимосвязи вербальных обозначений жизни и смерти как феноменов экзистенции от лингвальных и экстралингвальных факторов. Сделан акцент на индексальном характере большинства вторичных знаков и на отсутствии четких границ между индексами, иконами и символами в коммуникативной практике.

Ключевые слова: лингвосемииотика, лингвокультурология, славянские языки, знак, икона, индекс, символ, существование.

I. Saievych

Usuals and Unusuals in Language Semiotics of 'Existence' (on the material of Slavic languages)

This article seeks to explain the correlation of significant and signifié of language signs-representants to denote 'existence' within Slavic ethnoculture. The investigation is organized around three main domains: theories, facts, and conclusions. The first one provides the theoretical background for the investigation and is handled by analyzing different schools of thought to clearly outline the reasons for known classifications of the issue in question. The top priority is given to providing explanations of language signs to denote LIFE and DEATH, theoretical outlining of which can be regarded as being one of the prioritized problems to be solved within semiotics in language. A considerable amount of space and attention is devoted to developments that have taken place in the subject in the past. The chief of these are the Ch. Peirce's, F. de Saussure's, R. Jakobson's viewing the sign. In addition, the article shows how the sign relates to the notions of LIFE and DEATH within Slavic culture. The carried out investigation is capable of explaining the facts that the above mentioned notions represent a binary archetypal comprehension of EXISTENCE in Slavic culture. We used illustrations drawn predominantly from etymological sources, this leads us to conclude that the notions of BEGINNING and END are of the same origin. In doing so the interrelationship between LIFE, DEATH, BIRTH becomes readily apparent. In the context of our investigation one of the observations allows us to maintain that DEATH is associated with vertical movement (soul moving up and body — down). Our conclusions are checked against the facts that LIFE and DEATH are viewed as both opposite and similar notions in Slavic culture. We state that language means to denote 'existence' demonstrate a strong dependency on linguistic and extra-linguistic factors, to be observed both at the nomination and ontology levels of signs. We also maintain that semiotic continuum EXISTENCE is represented by primary and secondary abstract names and predicates possessing different degree of motivation to denote notions of LIFE and DEATH. Their reference is based on correlation of signs and idealized abstract objects collectively and cognitively processed by native speakers. This brings us to thinking that specific referential features of life and death reflect the fact of viewing these notions as sacred, rooted in mytho-poetic reflection of reality. This reality perception is characterized by merging of real and unreal, binary principle and understanding the sign to be the constituent which reflects understanding of the object perceived. The proportion of different

types of signs testify to the fact that the majority of secondary nominations are iconic. There is no clear distinction between index, icon and symbol with semiotic metamorphoses dependency on the frequency of usage in the process of communication and functional properties (i.e. usage in other typical functions, e.g. magic and aesthetic). From our point of view, not only signs-symbols are of conventional character, but the same property characterizes some iconic constructs that have propositional background for inner form (LIFE / DEATH IS A WAY, DEATH IS A DREAM).

Key words: *language semiotics, ethnolinguistics, Slavic languages, sign, icon, index, symbol, existence.*

Вступ. Проблема природи мовного знака належить до дискусійних і методологічно детермінованих у лінгвістиці. По суті, витоком теоретичного мовознавства стала полеміка щодо особливостей знакової репрезентації дійсності. Актуальними й остаточно не з'ясованими у лінгвосеміотиці залишаються питання зв'язку мовного знака з позначеним, особливостей знакової репрезентації дійсності, типу зв'язку позначення і позначеного, моделей семіозису, мотивованості знаків та ін. [16, 133–138].

Варто зазначити, що класики семіотики (Ч. Пірс, Ч. Морріс, Ф. де Соссюр, Р. Якобсон та ін.) у різних площинах розглядали питання природи мовних знаків: від незаперечного сприйняття довільності семіотичних одиниць (Ф. де Соссюр) до визначення розмаїття знакових типів з огляду на вияв їхньої конвенційності (Ч. Пірс). Природа знакових одиниць мови, їх семіотико-репрезентативні властивості, зв'язок лінгвосеміозису з лінгвокультурними й когнітивними аспектами є предметом дослідження і багатьох лінгвістів сучасності, зокрема Н.І. Андрейчук, Н.Д. Арутюн-ової, Ф.С. Бацевича, О.Є. Бразговської, С.С. Єрмоленка, О.С. Колесника, К.С. Кубрякової, Н.Б. Мечковської та ін.

Універсальність мови як знакової системи спричиняє важливість мовознавства у переліку галузей знань (філософії, релігієзнавства, природничих наук), що ставлять за мету різнобічне осмислення екзистенції. Зокрема, у площині лінгвістичних студій недостатньо дослідженими й актуальними є питання діалектичного зв'язку мовних знаків, що репрезентують уявлення про життя і смерть як феномени існування, особливості їх референції, конвенційності/неконвенційності тощо. З'ясування природи мовних знаків, походження яких сягає міфопоетичних уявлень про дійсність, передбачає залучення лінгвальних та екстралінгвальних даних. Поєднання цих даних у межах лінгвокультурологічного підходу до процесу семіозису є виявом однієї з семіотичних аксіом, що проголошує встановлення ізоморфізму між двома реальностями — онтологічною (світом речей) і знаковою, семіотичною, відповідно до якої єдиним способом пізнання й актуалізації світу є його подвоєння в знаках [4].

Мета статті полягає у встановленні характеру зв'язку між позначенням і позначеним та з'ясуванні особливостей репрезентації дійсності у ме-

жах слов'янського лінгвокультурного простору існування. Методологічною основою дослідження є концепції мовних знаків з опорою на праці класиків семіотики. Діалектика концептів ЖИТТЯ і СМЕРТЬ досягається через процеси генези, змінності, нерозривної єдності і внутрішніх протиріч.

Критичний огляд літератури, концептуальних рамок, гіпотез тощо. Відповідно до найперших рефлексій над словом, притаманних античним філософам, ім'я речі мислилося як таке, що відповідає його природі (теорія фісей) або ж має умовний, довільний, усвідомлений зв'язок з річчю (теорія тесей). Узагальненням цієї тривалої дискусії стали ідеї, висловлені Платоном у діалозі «Кратіл», а їх висновки є актуальними і для сучасної лінгвосеміотики. Зокрема, розмірковуючи про вмотивованість назви, філософ розмежує її первинний і вторинний характер, більший чи менший вияв, що загалом досить часто зумовлюється домовленістю, тобто має конвенційний характер [15].

У межах концепції родоначальника семіотики Ч. Пірса знакова ситуація має тричленний характер і складається із знака (репрезентамена), інтерпретанти як діяльного чинника процесу семіозису, що локалізується у свідомості людини, й об'єкта, який заміщається знаком. Питання взаємозв'язку позначення та його інтерпретації Ч. Пірс розглядав у площині відмінностей між різними знаковими утвореннями. На підставі різних відношень позначення і позначеного він виокремив три основні типи знаків: ікони, індекси і символи. Іконічний знак зумовлений подібністю позначення і позначеного, дія індексу ґрунтується на їхній суміжності [14, 87–88], символ «поєднаний зі своїм об'єктом за посередництвом ідеї розуму, що оперує символами», тобто має конвенційний характер, що залежить від звички (набутої та вродженої) [14, 92].

Акцентування уваги на інтерпретанти як семіотичній домінанті притаманне і поглядам Ч. Морріса, автора класичного уявлення про акт семіозису як поєднання чотирьох складників, що й визначають його суть: 1) те, що постає як знак (знаконосій), 2) клас об'єктів, позначених знаком (десигнат), 3) інтерпретатор (той, хто сприймає знак), 4) інтерпретанта (узагальнене врахування знака інтерпретантом) [13, 47–48]. Визначені Ч. Моррісом чинники семіозису корелюють з трьома основними його вимірами: семантичним,

синтаксичним і прагматичним. Семантика розглядає відношення знаків до об'єктів, синтактика — знаків один до одного, а прагматика — знаків до їх інтерпретаторів [13, 50].

Інтерпретація мовного знака як нерозривної єдності позначення і позначеного та проголошення принципу його довільності визначила суть семіотичної концепції Ф. де Соссюра: «Зв'язок, що поєднує позначення з позначеним, є довільним» [18, 70]. Однак вчений уточнював, що немотивований характер зв'язку позначення і позначеного заперечує індивідуальну свободу вибору фонетичної оболонки знака, адже будь-який прийнятий певним суспільством спосіб вираження зумовлений колективною звичкою, домовленістю. Деяке спростування принципу довільності Ф. де Соссюр вбачав у природі звуконаслідувальних слів і вигуків, хоча зазначав, що і ті, й інші мають другорядне значення у будь-якій системі мови і не позбавлені умовного зв'язку позначення і позначеного, а також підлягають впливу фонетичної, морфологічної та іншої еволюції [18, 71–72]. З огляду на довільність мовного знака Ф. де Соссюр відмовляється від терміна «символ» на позначення плану вираження останнього, адже символ, на його переконання, має рудимент природного зв'язку позначення і позначеного.

Принцип довільності мовного знака, сформульований Ф. де Соссюром, неодноразово викликав сумніви і намагання спростувати його догматичний характер. Особлива увага у розгляді цієї проблеми належить Р. Якобсону, який у статті «У пошуках сутності мови» звузив абсолютну довільність мовного знака і розширив її межі іконічними утвореннями [24]. У своїх поглядах Р. Якобсон спирався на праці Ч. Пірса і однією з особливостей семіотичної класифікації вченого вважав усвідомлення ним факту того, що відмінність між трьома основними класами знаків є лише відмінністю у відносній ієрархії. Йдеться про переважання у взаємозв'язку позначення і позначеного одного з чинників: суміжності, умовності або звичного характеру зв'язку [24, 115–116]. Ч. Пірс розмірковує про іконічні знаки, в яких подібність підтримується конвенційними правилами, про неможливість навести приклад абсолютно чистого індексу або знака, абсолютно позбавленого властивостей індексу. З другого боку, символ завжди включає індекс і без індексів неможливо було б позначити, про що людина говорить [24, 115].

Нечіткий характер, розмитість меж між знаками Ч. Пірс вважав їхньою сутнісною властивістю. Точкою відліку метаморфоз, що відбуваються з ними, вчений проголошував використання знаків з комунікативною метою, адже залучення знака до процесу комунікації свідчить про встановлення конвенції між носіями мови щодо його значення. В динаміці обсяг значення символу зростає завдяки новому досвіду його вживання, а тому,

на переконання Ч. Пірса, такі слова, як *сила*, *закон*, *багатство*, *весілля* матимуть для носіїв мови інше значення порівняно з тим, яке вони мали для предків-варварів. Ч. Пірс наголошував на тому, що процес трансформації знаків спрямований на зростання кількості символів, особливо за рахунок іконічних або змішаних знаків [14, 92].

У роботі «Екзистенційні граfi» вчений завершує аналіз і класифікацію знаків, супроводжуючи її коротким узагальненням щодо творчої здатності мови: «Отже, спосіб існування символу відрізняється від способу існування іконічного знака й індексу. Буття іконічного знака належить минулому досвіду. Він існує лише як образ в пам'яті. Індекс існує у теперішньому досвіді. Буття символу полягає у тому реальному факті, що щось буде сприйняте достовірно, якщо будуть задоволені деякі умови, а саме: якщо символ здійснить вплив на думку і поведінку його інтерпретатора. Кожне слово є символ. Кожне речення — символ. Кожна книга — символ... Цінність символу у тому, що він слугує для надання раціональності думці і поведінці й дає нам змогу передбачити майбутнє» (Цит. за: [24, 126]).

Результати дослідження та обговорення. З точки зору синхронії і з огляду на домінування в мові комунікативної функції, більшість мовних знаків є символами. В ретроспективі відмінність природи різних знакових континуумів значною мірою залежатиме від сфери референції, їх гносеологічних потенцій та частотності використання у межах різних функцій.

У цьому плані особливе місце належить екзистенційним феноменам життя і смерті, репрезентованим у слов'янських мовах значною кількістю простих і складних абстрактних імен і предикатів, що належать до ядерного лексичного фонду, мають давнє походження, високий комунікативний і гносеологічний потенціал, репрезентативність у різних типах дискурсу та аксіологічну маркованість.

Репрезентація є конститутивною функцією знака і визначається як «створення образу чогось, що дає певне уявлення про об'єкт, але не пряме, яким є презентація, а опосередковане, тобто за посередництвом якихось ідей чи образів» [9, 30]. Об'єктом позначення мовних знаків існування є поняття як явище ментального рівня, тобто ці знаки репрезентують ідеалізовані абстрактні уявлення про існування, опрацьовані колективною свідомістю носіїв мови відповідно до світоглядних орієнтирів і культурно зумовленого світосприйняття. Згідно з дією законів референції, в акті мовлення позначене «оцінюється не як простий об'єкт дійсності, але як факт, тобто когнітивно опрацьований об'єкт, образ якого виникає у свідомості мовців», — зауважує Ф.С. Бацевич і наголошує на опосередкованому характері референції [2, 117].

Глибоке розуміння суті екзистенційних констант неможливе без занурення в символічний універсум — сферу, що межує з фізичними аспектами буття людини. На зв'язку фізичного і символічного наголошував німецький філософ Е. Кассіер, який окреслив семіотичний аспект у розумінні суті культури і проголосив мову, міф, мистецтво і релігію частинами символічного універсуму і складниками людського досвіду. Філософ, зокрема, визначав діалектичну залежність між зростанням символічної активності людини і віддаленістю фізичної реальності: «Замість того щоб звернутися до самих речей, людина постійно звертається до самої себе. Вона настільки занурена в лінгвістичні форми, художні образи, міфічні символи чи релігійні ритуали, що не може нічого бачити і знати без втручання цього штучного посередника» [7, 32].

Особливості лінгвосеміозису доміант буття значною мірою детерміновані архаїчними уявленнями суспільства про світ і місце в ньому людини. Такі (переважно бінарні) уявлення заклали основи архетипної моделі світу (пор. модель світового дерева). Характер цієї моделі Т.В. Цив'ян пояснює її орієнтацією на максимальну космологізованість існування і на опис космологізованого співіснування та основних параметрів всесвіту: просторово-часових, причинних, етичних, кількісних, семантичних, персонажних тощо [23, 5]. Комплекс параметрів існування репрезентований системою бінарних опозицій, які зазвичай містять протиставлені одна одній позитивні та негативні ознаки, пов'язані зі структурою простору, часу, соціальних категорій тощо. До найбільш загальних належать опозиції сакральний/профанный, щастя/нещастя, парний/непарний, життя/смерть [23, 5–6].

Бінарний характер архетипного осмислення зовнішнього і внутрішнього світів визначив особливості діалектичного зв'язку між двома полюсами існування. Для міфологічної свідомості з властивими їй синкретизмом, нерозчленованою єдністю реального та ірреального зникають чіткі межі між сном і дійсністю, сферами життя і смерті. Характер відношень між ними Е. Кассіер визначає не як протиставлення, а як однотипність, однорідність, що є виявами одного й того ж буття [8, 51]. Це спричиняє і відсутність для міфологічної свідомості чітко окресленого моменту переходу життя у смерть чи смерті в життя; народження сприймається як повернення, а смерть — як тривале існування. «Внутрішньо недиференційована і невідрефлектована свідомість відмовляється здійснити розподіл, <...> який в остаточному підсумку вимагає усвідомлення емпіричних умов життя — тобто певної форми каузального аналізу», — узагальнює філософ [8, 51].

Синкретизм міфологічного світосприйняття позначається і на природі мовних знаків. Е. Кассі-

ер визначає відмінність між «номіналістським» підходом до слова як до конвенційного знака, що є результатом пізнішої рефлексії, і первинним міфологічним. Чітка межа між словом, його значенням та речовим змістом, між «уявленнями» і змістом чистого знака також відсутня. Вони перебувають у стані безпосереднього взаємопроникнення, взаємного переходу [8, 37]. Як наслідок ототожнення імені та речі, позначення і позначеного, що простежується у мовній свідомості «примітивних» народів, виникають різні форми табування імен. Лише з плином часу і набуттям мовою сили логосу і мисленнєвої форми відбувається розмежування, за якого слово постає явищем самостійним у своїй ідеальній сигніфікативній функції [8, 37].

Взаємозв'язок життя і смерті в архаїчній колективній свідомості знаходить вияв у первинних етимологічних ознаках. Мовні позначення вимірів буття людини у слов'янських мовах входять до складу праслов'янського лексичного фонду, а їх номінація сягає індоевропейського лінгвокультурного простору. Праслов'янські дієслівні форми **žiti*, *živ* споріднені з лит. *gýti* «загоюватися, видужувати», *gyvúoti* «жити», лтс. *dzít* «загоюватися, видужувати», пор. також: вл. *žić* «лікувати, жити», нл. *žuč* «лікувати, видужувати» [5, т. 2, 200]. Віддієслівна форма *животъ* є пізнішим за часом утворенням, представленим трьома лексико-семантичними варіантами: 1) «життя»; 2) «черево, живіт, лоно»; 3) «майно, добро, маєтки, статки» [6, 925–926]. Пор.: стсл. *животъ*, болг. *живот* «життя», схв. *живот* «життя, мошонка», слн. *živôt* «тіло», ч. *život* «життя», п. *żywot*, вл. *żywot* «тіло» [21, 52]. Похідними від *животъ* є іменники з семантикою «худоба, товар» (укр. *животина*, рос. *животное*, біл. *жывёла*,) [6, 924]. Отже, в основу центральної зони концепту ЖИТТЯ було покладено такі ознаки: «межа, поріг між існуванням і небуттям», «тіло людини», «здоров'я», «зародження/народження», «діяльність», «заможність», «тварина». Однак ядром концепту, що вплинув на його подальшу репрезентацію в слов'янських мовних картинах світу, є *життя людини*.

На підставі аналізу слов'янських назв (укр. *смерть*, рос. *смерть*, бр. *смерць*, др. *сѣмьртъ*, п. *šmierć*, ч. *smrt*, слц. *smrt*, вл. *smjerć*, нл. *smjerć*, болг. *сѣрт*, м. *срт*, схв. *срт*, слн. *smírt*, стсл. *сѣмьртъ*) реконструйовано псл.**sēm^rrtb*, що походить від основи **m^r-tb*, пов'язаної з **merti* «умирати» і спорідненої з лит. ст. *mirtis* «смерть», лтс. *míte*, дінд. *mrtih*, лат. *mors*, *mortis*, та форманта *sē-*, який здебільшого зіставляється з дінд. *si-* «добрий», лат. *suus* «свій». Тобто йдеться про природну смерть, «свою смерть», а не загибель, убивство тощо [5, т. 5, 319].

В історичній перспективі знаки не стільки змінюють один одного, як акумулюються, а щільність семіотичного континууму має здатність зро-

статі [12, 176]. Особливо показовою є вторинна номінація смерті як явища, що набуло сакрально-го осмислення. За спостереженням С.М. Толстої, при спільних для слов'янських мов лексичних одиницях з коренем *mьr- / *mer- / *mor- використовується значна кількість дієслів і їх дериватів на позначення смерті, що є результатом вторинної номінації, спричиненої табуванням лексеми *смерть* [20, 58]. Табу і табуїстичні заміни, замовляння, молитви, сакральні тексти є мовними виявами магічної функції, якій притаманне неконвенційне сприйняття знака, зумовлене уявленнями про знак в ритуалі не як про умовне позначення, а як про важливу складову змісту [12, 237–238]. Таке розуміння природи знака спричиняє тотожність між актуалізацією ритуального імені та об'єкта позначення.

Значну кількість евфемістичних відповідників первинних назв смерті С.М. Толстая [20] класифікувала на підставі їх мотивації семантикою фізичної дії: «гнути, згинати» (*загибель, загинути*), «падати» (рос. *павшие смертью храбрых*), «губити, губитися» (рос. *потери в боях*, діал. *потеряють белый свет, остатки души потеряют*), «тратити» (*важка втрата*) та ін. Семантичний зв'язок первинних і вторинних лексем із семантикою помирання простежується і в межах контекстів: «Могла б я й **вмерти**, ти мусив би й ту **втрату пережити**» (Леся Українка).

На підставі аналізу лінгвосеміотичних особливостей міфопоетичного простору О.С. Колесник робить висновок про характер зближення понять життя і смерті, що постають «складниками вихідної онтологічної моделі оксиморонного типу» [10, 14]. Зазначимо, що у складі «оксиморонних» ФО предикати *загубити, позбутися, прощатися* посилюють сему «кінець, завершення». Відповідно сема «життя» у таких утвореннях нейтралізується, що й визначає семантику сполук як синонімічну дієслову «умирати»: *загубити вік; збавляти / збавити віку (життя); позбутися життя; класти / покласти життя (живіт); прощатися / розпрощатися (попрощатися) з життям (з [білим] світом); скінчити дні (життя, шлях і т. ін.); класти / складати голову (життя); стратити життя* [22, 295–296]. Початково більшість таких протестів і складних знакових утворень, що репрезентують факти і процеси та актуалізують аналогічні їм відчуття, з якими мають метафоричний зв'язок за подібністю, мали ознаки іконічності. У мовленні простежується тенденція до набування ними властивостей символів. Зазначимо, що у сучасній комунікативній практиці використання евфемістичних заміників табуованих номінацій смерті отримало узуальний характер: «*Бажаю так скінчити я свій шлях, Як починала: з співом на устах!*» (Леся Українка). Однак специфіка таких «табу» в наш час, на відміну від міфологічного синкретизму знака й об'єкта, зумовлена мораль-

но-етичними критеріями мовленнєвого втілення інформації про смерть конкретної людини як сповненої трагізму події.

Важливими вимірами існування як цілого є два діалектично пов'язані полюси: співвідносні з цілим поняття початку і кінця. Спільність етимології лексем, що їх репрезентують, свідчить про первинність одного нерозчленованого поняття початку-кінця. Праслов'янське **kopьсь* «кінець, початок», похідне від **kopъ* або **kopь*; пор. стсл. *ис-кони до кони* «з початку до кінця», серб. *од кона до кона* «від початку до кінця» [5, т. 2, 447].

Асоціативне зближення понять кінця і смерті має пропозитивний характер (*смерть — це кінець існування / життя*) та виражає сутнісні властивості смерті в індексальних номінаціях: укр. *кінець світу*, рос. *кончина, скончатся*, чеш. *skon*, пол. *koniec Świata*, біл. *канцы прыйшли (каму), аддаваць канцы*. Функціонування цих одиниць у сполученні з антонімічними лексемами (*життя, щастя, слава, успіх* тощо) у смислово-м плані посилює вияв трагізму екзистенції: «— *Тож він завтра із другою / Піде під вінець... / А я собі під водою / Знайду вже кінець!*» (Леся Українка); «*Меж тем как в дальнем я краю / Искал в боях конца иль славы*» (М. Лермонтов); «— *Навошта ўсё гэта, калі такі бязглузды канец? На што жыццё? На што смерць?*» (М. Зарэцкі).

В архаїчній свідомості смерть співвідноситься з двома іншими життєвими полюсами — народженням і шлюбом, які можуть тлумачитися як ритуальна смерть і нове народження: рос. діал. *сосватать осинку, собирается замуж* «про жінку, яка помирає», ч. *oženit sa s tú zubatú*, біл. з *магілаю ажаниціца* [20, 60], *замуж за <пана> пясцоцкага збіраціца* [11, т. I, 438] та ін. Смерть як шлюб можна вважати інверсією одного з важливих моментів міфоритуального сценарію людського життя. Відповідно до виконання людиною різних завдань у межах заздалегідь визначеної програми Т.В. Цив'ян виокремлює два його рівні: «Перший <...> — повне втілення програми міфоритуального сценарію (народження — ініціація — шлюб — смерть), що відповідає етапам творення світу та інсценує вчинки та події, які стосуються творців світу» [23, 12]. Другий рівень, умовно більш низький, визначений сферою побуту і являє собою діяльність чи існування людини в проміжку між відміченими точками сценарію та може розглядатися як своєрідна підготовка до їх проходження [23, 12]. Отже, архаїчні уявлення про життєвий шлях людини набувають профанного і сакрального вимірів. Такі світоглядні орієнтири спричинили усвідомлення смерті як природного, закономірного завершення земного шляху, що найбільшою мірою відбилося у семантиці паремій і релігійно-філософських текстів: „*Jeżeli człowiek „umarł” sobie — to śmierć jest dla niego czymś naturalnym, czymś, co zakańcza życie, co napelnia pokojem. Gdy odchodzi taki człowiek,*

to pozostaje po nim «zapach pokoju», jakby anioł pokoju stanął na tym miejscu» (P. Rostworowski). Пор. також у пареміях: «Смерць не перабірає і не мінає; Хто радзіўся, той і паміраць мусіць; Шукаць смерці не трэба, сама прыйдзе; Як бы ні жыў, а паміраць трэба» [3, 173–175].

Первинною семантичною ознакою смерті є одиничність явища. Етимологічно «своя» смерть протиставлена «чужій»: рос. умер не своей смертью; принял чужую смерть. Окрім інтерпретації смерті як факту закономірного, що відповідає фізичним законам, у семантиці мовних одиниць відбиті ознаки насильницької смерті, викликані діями інших (убивати — «позбавляти життя (ударом чого-небудь, вогнепальною або холодною зброєю тощо); умертвляти» [17, т. 10, 352]. Позваблення життя розглядають і як таке, що спровоковане діями людини, і як стихійне явище (мор): «Мор, голод і війна — то страшні людодіди» (Л. Боровиковський). Пор. також пол.: morderstwo, mordowanie, morderca: morderstwo — „przestępstwo polegające na umyślnym pozbawieniu życia człowieka” [25]. Вербальні одиниці на позначення насильницького припинення існування людини містять негативну оцінку, притаманну і самим діям, що різко засуджуються суспільством.

Номінація процесу початку існування (укр. народитися, рос. родиться біл. нарадзіцца, пол. urodzić się, ч. narodit se, болг. се роди, серб. бити рођен) має зв'язок з виникненням, появою на світ у межах роду, покоління, племені, народу [5, т. 5, 88–90]. Ознака причетності до роду мотивує і лексичні одиниці на позначення процесу народження: укр. роди (пологи), рос. роды, біл. роды, болг. раждане, пол. poród, ч. porod. Народження завжди є результатом взаємодії предків, батьків: бути народженим (кимось), пор. також: подарувати життя. Отже, в номінативних одиницях відбито специфічне для міфологічного світосприйняття уявлення про тривалість, нескінченність життя людського роду, яке не здатна заперечити смерть, і коначність одного індивіда: «Живеши с хора, а умираши в самота»; «Хората са равни пред Смъртта, но не и пред Живота» (В. Константинов).

Ядром концепту початку і кінця є ідея лінійності. Лінійність і парність Н.Д. Арутюнова поєднує насамперед у межах просторового аспекту чуттєво сприйманого світу: «Для того щоб поняття кінця розпалося на два співвідносні — “початок” і “кінець”, лінія повинна бути обмежена з двох боків: кінець повинен мати партнера — “вічного супутника”, але не дублікату» [1, 7]. Необхідною умовою диференціації кінців є їх парність, що притаманна багатьом просторовим об'єктам, як-от: дорога (шлях), палиця (укр. у палиці два кінці, рос. палка о двух концах), мотузка (рос. сколько веревочке не виться, а конец будет) тощо. Основною умовою таких іконічних утворень стало асоціативне зближення за подібністю з візуальним образом,

що знайшло вияв у семантиці деяких слов'янських лексем (болг. конец, м. конец, серб. конач), які вживаються на позначення початку, кінця і нитки як об'єкта з двома кінцями; пор. також: увірвалася (перервалася, обірвалася) нитка — «настав кінець чому-небудь» [17, т. 5, 415] та образно-асоціативне уявлення про життя як про нитку, яку прядуть і перерізають богині долі (грецькі мойри, римські парки, германські норни).

За спостереженням Н.Д. Арутюнової, лінія як просторова метафора часу зумовила появу темпоральної метафори простору — шлях, відмінність між якими полягає у безкінченності часу і коначності земного простору, адже переміщення у просторі зорієнтоване на фініш [1, 10]. Конвенційна метафора шляху людини по колу чи іншою замкнутою лінією може бути осмислена в термінах часу, простору і подій: «Весь-то жизненный путь мы прошли до конца. И концом оказалось начало» (А. Блок). «Смъртта идва в края на живота — защо не в началото?» (В. Константинов).

Уявлення про існування як про мандрівку людини життєвим шляхом від народження до смерті покладено в основу конвенційної метафори ЖИТТЯ є ДОРОГА/ШЛЯХ. Земне життя людини в проміжку між відміченими точками сценарію регламентоване у просторі і часі, а вдале проходження кожного відрізка, що веде до чергового акту сценарію, «гарантує виконання призначеного людині на землі обов'язку — “прогривання” відведеного їй віку у повному обсязі» [23, 12]: «Життя — це шлях, що переходить в шлях, — / Кінця не має ні одна дорога, / Смерть — тимчасовий міст, що на вітрах / Ледь-ледь стоїть і навіває страх» (Д. Павличко); „Proč je na cestě k smrti tolik zastávek, proč jde vše tak pomalu?» (F. Kafka).

Семантика безкінченного у часі існування притаманна низці похідних від *смерть* лексичних одиниць, утворених за допомогою префіксів без- і не-, що заперечують факт припинення життєдіяльності: укр. безсмертя, безсмертний, невмирущий, рос. бессмертие, болг. безсмъртие, серб. бесмртност, біл. неўміручасць, бессмяротнасць, пол. nieśmiertelność, ч. nesmrtnost. Життя осмислюється як напрям від смерті до безсмертя: «Може да умреши от жажда за безсмъртие» (В. Константинов). Зазначені одиниці актуалізують сему «безмежність існування», є аксіологічно маркованими й реалізують свої системні потенції в тексті, набуваючи додаткових семантико-прагматичних відтінків бажаності: «Два близких между собою желания, как два невидимых крыла, поднимают душу человеческую над остальной природою: желание бессмертия и желание правды» (В. Соловьев).

Земний простір існування людини протиставляється сакральному. В архетипній моделі світу це протиставлення співвідносне з опозиціями небо/земля, земля/підземний світ, сакральний/профанний. Сакральний простір, що в широкому

значенні має зв'язок з божественним / релігійним / небесним / потойбічним світом, протиставлений буттю повсякденному, профанному, тому сакральні локуси орієнтовані вертикально, відповідно до уявлень про верхній (небесний) і нижній (підземний) світи (рай, пекло, Небесний Єрусалим, Свята Земля, храм, вівтар тощо).

Антитеза земного і сакрального простору об'єктивується антонімічними фразеологізмами *цей (сеї) світ, грішний світ і той світ*, тобто потойбіччя. У міфопоетичній свідомості смерть сприймається як межа між світами й асоціюється з останньою дорогою до потойбічного світу (СМЕРТЬ є ДОРОГА/ШЛЯХ). Зв'язок смерті з ідеєю руху і дороги притаманний усім слов'янським лінгвокультурам. С.М. Толстая зазначає, що центром цієї метафоричної моделі є дієслово *ходити* і всі його деривати [19, 232]. Часто дієслова руху вживаються у повних конструкціях із зазначенням мети і кінцевого пункту шляху, який може бути названий домом, небесами, вічністю, тим світом (кращим). Мета шляху визначається як зустріч з предками, сакральними суб'єктами. *Дорога* (на відміну від множинності шляхів, що формують основу земного життєвого сценарію людини) вживається з атрибутами *божа, остання*: укр. *бути на божій (останній) дорозі; піти з цього (сього) світу (світа)*; рос. *уйти из жизни; последний путь; уходит / уйти в лучший мир; уходит / уйти в небытие*; біл. *адпраўляцца на той свет; адыходзіць на той свет; адыходзіць у вечнасць; адыходзіць у іншы свет; найсці ў магілу* та ін. Пор. також вмотивовану назву місця поховання людини, синонімічну лексемі *труна* (укр. *домовина*, біл. *дамавіна*), що синкретично поєднує обидва полюси існування: «Пятнаціцаць свежых дамавін плылі на плячах живых. Мёртвыя развіталіся з горадам, у якім яны абаранялі новае жыццё» (В. Хомчанка). Метафора дороги є виявом уявлень про межу між земним існуванням і безсмертям: „Przez noc — droga do świtania, / Przez wątpienie — do poznania, / Przez błędzenie — do mądrości, / Przez śmierć — do nieśmiertelności” (R. Zmorski).

Семіотична сутність утворень, що репрезентують факт припинення існування, у багатьох випадках зумовлена використанням соматичних знаків. У межах соматичного коду тіло постає моделлю, відповідно до якої здійснюється категоризація, концептуалізація і вербальне позначення світу. Усвідомлення факту припинення існування як процесу насамперед фізіологічного має зв'язок із симптомами тіла, що є вказівкою на біологічно зумовлені явища. Знаки, утворені на підставі динамічного (з просторовим включно) зв'язку між позначенням та інтерпретованим симптомом мають ознаки індексальності: укр. *заплющити (замкнути) очі; догори очима, до землі плечима; витягти (витягнути, протягнути, відкинути*

тощо) ноги, рос. *протянуть ноги*, біл. *адкінуць ногі*. Прагматика зазначених ФО зумовлюється семіотичним потенціалом тілесного верху і низу. Одиниці, до складу яких входить лексема *нога*, мають знижену конотацію й узуально використовуються в ситуації зневажливого сприйняття факту смерті. У випадку вияву трагічного осмислення події доречними будуть фразеологізми із соматизмом *очі*: «Он там... мучилась одинока, як палець, вчителька і, коли б не старі матушка, не було б кому й **очі закрити**» (М. Коцюбинський). У межах просторового коду (верх — низ) інтерпретуються й іконічні утворення з соматизмами *серце і душа*. Пор.: *віддати (покласти) душу (життя); [аж] душа [вгору] росте, поки б'ється серце [в грудях]*. Після смерті як припинення життєдіяльності (*серце зупиняється*) душа рухається вгору (*відлітає до неба*), а серце (тіло) відходить дотолу, до землі: «Саме тоді, коли розумієш, яке прекрасне життя, ти **зникаєш**», — було останнім, про що подумав Сильвіо, перш ніж його **душа відлетіла на небеса**» (Т. Ковтун).

В межах опозиції активне/пасивне сформовані концептуальні метафори з пропозитивною основою внутрішньої форми: ЖИТТЯ є БОРОТЬБА; СМЕРТЬ є СОН. Іконізм зазначених метафор у сучасних слов'янських лінгвокультурах має конвенційний характер. Так, підставами зближення концептів ЖИТТЯ і БОРОТЬБА (*хапатися за життя, воля до життя, боротися за життя*) стали аксіологічно значущі ознаки «діяльність», «активність», «зусилля», притаманні і для донорської, і для реципієнтної зон (пор.: *Треба жити, а не існувати*).

Донорською зоною, яка проектується на властивості смерті, є уявлення про сон як про відпочинок. Вимірами смислової відмінності між об'єктами метафоризації є інтенсивність і часова протяжність (періодичне, тимчасове — постійне, вічне): „*Śmierć jest snem, tyle że wiecznym*” (J. Osiecki). Пор. також семантику вічного, непробудного сну у фраземах *мертвецький (мертвий) сон, морити на сон, смертельний (смертний) сон, спати вічним (гробовим) сном*. Метафоричні паралелі між сном, ніччю і смертю сягають міфопоетичного світосприйняття і в індоєвропейському культурному просторі мають конвенційний характер: у давньогрецькій міфології Танатос як уособлення смерті (Θάνατος «смерть») перебуває у родинних стосунках з богинею ночі Ніктою (Νύξ, Νυκτός «ніч») і є братом-близнюком бога сну Гіпноса (Ύπνος «сон»). У художньому тексті ці іконічні знаки можуть переходити у символи: „*Tak zwycięzców zwyciężył w końcu sen, brat śmierci*” (A. Mickiewicz); „*Były dwie siostry: noc i śmierć / Śmierć większa, a noc mniejsza / Noc była piękna jak sen, a śmierć / Śmierć była jeszcze piękniejsza*” (K. Gałczyński).

Осмислення проблем життя, смерті, безсмертя належить до переліку «вічних» гносеологічних

проблем, а постійне прагнення і неможливість дати відповідь на питання щодо конечності і безкінечності життя, пошуки його сенсу сформували одну із найбільш значимих онтологічних метафор ЖИТТЯ/СМЕРТЬ є ТАЄМНИЦЯ. Розгадка цієї таємниці постає у ракурсі таких ментальних констант, як «добро — зло», «любов — ненависть», «щастя — нещастя» і зумовлена світоглядом і доміантними ціннісними орієнтирами. Однак ця таємниця зазвичай залишає більше запитань, ніж переконливих відповідей: «У нас нет чувства своего начала и конца. <...> родись я и живи на необитаемом острове, я бы даже и о самом существовании смерти не подозревал. “Вот было бы счастье!” — хочется прибавить мне. Но кто знает? Может быть, великое несчастье. Да и правда ли, что не подозревал бы? Не рождается ли мы с чувством смерти? А если нет, если бы не подозревал, любил ли бы я жизнь так, как люблю и любил?» (И. Бунин).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, семіотичний континуум існування представлений первинними і вторинними абстрактними іменами і предикатами з різним виявом мотивованості. Особливості знакової репрезентації феноменів життя і смерті полягають у співвідношенні знаків та ідеалізованих абстрактних об'єктів, опрацьованих колективною свідомістю носіїв мови. Суттєвим екстралінгвальним чинником, що вплинув на характер зв'язку між позначенням і позначеним у сучасній мові, вважаємо сакралізацію понять життя і смерті, генеза яких сягає міфопоетичних уявлень

про дійсність з притаманним їй синкретизмом реального й ірреального, принципом бінарності та визначенням назви конституентом уявлень про позначений об'єкт. Подібне неконвенційне сприйняття первинних знаків смерті спричинило їх табування і виникнення численних індексальних та іконічних евфемістичних заміників, використання яких у сучасній комунікативній практиці набуло узуального характеру. Більшість вторинних знаків існування є іконами, а їх функція полягає у створенні ефекту семіотичної достовірності. Однак межа між індексом, іконою і символом є нечіткою і розмитою, а семіотичні метаморфози визначаються частотністю знаків у комунікативній практиці та їх поліфункціональністю, тобто використанням в інших типових функціях (магічній та естетичній). Проте зазначимо, що конвенційність притаманна і багатом іконічним утворенням з пропозитивною основою внутрішньої форми (ЖИТТЯ/СМЕРТЬ є ШЛЯХ, СМЕРТЬ є СОН). Це зумовлено живим образним зв'язком між об'єктами метафоризації, який актуалізується в комунікативній практиці. Отже, взаємозв'язок і взаємозумовленість знакових репрезентантів життя і смерті детермінований лінгвальними й екстралінгвальними чинниками, що простежується і на рівні номінації, і на рівні онтології знаків. Умовами зближення знаків-репрезентантів існування є їх парність, лінійність, незмінність напрямку. Намічені тенденції уможливають подальші наукові розвідки щодо з'ясування особливостей семіозису лінгвокультурних доміант.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Вступление. В целом о целом. Время и пространство в концептуализации действительности / Н.Д. Арутюнова // Логический анализ языка: Семантика начала и конца / отв. ред. Н.Д. Арутюнова. — М. : Индрик, 2002. — С. 3–18.
2. Бацевич Ф.С. Нариси з лінгвістичної прагматики : моногр. / Ф.С. Бацевич. — Л. : ПАІС, 2010. — 356 с.
3. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склад. Ф. Янкоўскі. — Мінск : Беларуская навука, 2004. — 494 с.
4. Бразговская Е.Е. Парадоксы иконизма: от иллюзии вещиности к эмблеме [Электронный ресурс] / Е.Е. Бразговская // Филолог. — 2013. — Вып. 22. — Режим доступа : http://philolog.pspu.ru/module/magazine/do/mpub_22_472 — Дата обращения: 05.09.17.
5. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні ; редкол. О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. — К. : Наук. думка, 1982–2012. — Т. 1–6.
6. Историчний словник українського язика / улож. Е. Тимченко, Е. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко; зред. Е. Тимченко. — Х.–К. : Держ. вид-во України, 1930. — Т. I (А–Ж). — 947 с.
7. Кассирер Э. Опыт о человеке: Введение в философию человеческой культуры / Э. Кассирер ; перевод А.Н. Муравьева // Проблема человека в западной философии [Переводы] / сост. и послесл. П.С. Гуревича ; общ. ред. Ю.Н. Попова. — М. : Прогресс, 1988. — С. 3–33.
8. Кассирер Э. Философия символических форм / Э. Кассирер. — Т. 2. Мифологическое мышление. — М.; СПб. : Университетская книга, 2001. — 280 с.
9. Ким И.В. Модели репрезентации и проблема социальных симулякров / И.В. Ким // Известия Уральского государственного университета. Сер. 3. Общественные науки. — 2007. — № 48, вып. 2. — С. 30–34.
10. Колесник О.С. Лінгвосеміотика міфологічного простору : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / О.С. Колесник. — К., 2012. — 36 с.

11. Лепешаў І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І.Я. Лепешаў. — Мінск : Беларус. энцыклапедыя ім. П. Броўкі, 2008. — Т. 1–2.
12. Мечковская Н.Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура: Курс лекций / Н.Б. Мечковская. — 2-е изд., испр. — М. : Изд. центр «Академия», 2007. — 432 с.
13. Моррис Ч.У. Основания теории знаков / Ч.У. Моррис // Семиотика: Антология / сост. Ю.С. Степанов. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М. : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2001. — С. 45–97.
14. Пирс Ч. Начала прагматизма / Ч. Пирс ; перевод с англ., предисл. В.В. Кирющенко, М.В. Колопотина. — СПб. : Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПб ГУ; Алетейя, 2000. — 352 с.
15. Платон. Сочинения : в 4 т. / Платон — Т. 1 / под общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса ; пер. с древнегреч. — СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та; Изд-во Олега Абышко, 2006. — 632 с.
16. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підруч. — Полтава : Довкілля-К., 2008. — 712 с.
17. Словник української мови : в 11 т. / Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР ; голов. редкол. І.К. Білодід. — К. : Наук. думка, 1970–1980.
18. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр ; ред. Ш. Балли и А. Сеше ; пер. с фр. А. Сухотина ; под общ. ред. М.Э. Рут. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. — 432 с.
19. Толстая С.М. Славянские народные представления о смерти в зеркале фразеологии / С.М. Толстая // Фразеология в контексте культуры. — М. : Школа «Языки русской культуры», 1999. — С. 229–233.
20. Толстая С.М. Смерть / С.М. Толстая // Славянские древности: Этнолингвистический словарь / под общ. ред. Н.И. Толстого. — М. : Международные отношения, 2012. — Т. 5. — С. 58–71.
21. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. Н. Трубачёва. — 2-е изд., стер. — М. : Прогресс, 1986. — Т. 2. — 672 с.
22. Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. / голов. редколегії Л.С. Паламарчук ; Ін-т укр. мови ім. О.О. Потебні НАН України. — К. : Наукова думка, 1993. — Кн. 1. — 528 с.
23. Цивьян Т.В. Модель мира и её лингвистические основы / Т.В. Цивьян. — М. : КомКнига, 2006. — 280 с.
24. Якобсон Р. В поисках сущности языка / Р. Якобсон // Семиотика: Антология / сост. Ю.С. Степанов. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М. : Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. — С. 111–126.
25. Słownik języka polskiego [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://sjp.pwn.pl/>

REFERENCES

1. Arutiunova, N.D. (2002). Vstuplenie. V tselom o tselom. Vremia i prostranstvo v kontseptualizatsii deistvitelnosti [Introduction. In General, about the Whole. Time and Space in Conceptualization of Reality]. In N.D. Arutiunova (Ed.). *Logicheskii analiz yazyka: Semantika nachala i kontsa*. M., Indrik, pp. 3–18.
2. Batsyevych, F.S. (2010). *Narysy z lnhvistychnoi prahmatyky: Monohrafiya* [Essays on Linguistic Pragmatics: monograph]. Lviv, PAIS, 356 p.
3. Bielaruskiiia prykazki, prymauki, frazealagizmy [Belarusian Proverbs, Sayings and Phraseologisms]. (2004). Sklad. F. Yankouski. Minsk, Belarускаia navuka, 494 p.
4. Brazgovskaia, Ye.Ye. (2013). Paradoksy ikonizma: ot illiuzii veshchnosti k embleme [Paradoxes of Iconism: from the Illusion of Entity to Emblem]. *Filolog*, 22. http://philolog.pspu.ru/module/magazine/do/mpub_22_472
5. Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy: V 7 t. [Etymological Dictionary of Ukrainian Language: in 7 vol.]. (1982–2012). AN URSR. In-t movoznavstva im. O.O. Potebni; Redkol. O.S. Melnychuk (hol. red.) ta in. Kyiv, *Naukova dumka*, 1–6.
6. Istorychnyi slovnyk ukrainskoho yazyka [Historical Dictionary of Ukrainian Language] (1930). Ulozh. Ye. Tymchenko, Ye. Voloshyn, K. Lazarevska, H. Petrenko; zred. Ye. Tymchenko. Vol. I (A–Zh). Kharkiv–K., Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 947 p.
7. Kassirer, Ye. (1988). Opyt o cheloveke: Vvedenie v filosofiiu chelovecheskoi kultury (Perevod Muravieva A.N.) [Essay on Man: An Introduction to Philosophy of Human Culture (Translation Muraviev A.N.)]. Problema cheloveka v zapadnoi filosofii. In Yu.N. Popova (Ed.). Moscow, Progress, pp. 3–33.
8. Kassirer, Ye. (2001). *Filosofia simvolicheskikh form* [Philosophy of Symbolic Forms]. Vol. 2. Mifologicheskoe myshlenie. Moscow, SPb., Universitetskaia kniga, 280 p.
9. Kim, I.V. (2007). Modeli reprezentatsii i problema sotsialnykh simuliakrov [Models of Representation and Problem of Social Simulacra]. *Izvestiia Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. 3, Obschestvennyie nauki*, 48, vyp. 2, 30–34.

10. Kolesnyk, O.S. (2012). *Linhvosemiotyka mifologichnoho prostoru: avtoref. dys. dokt. filol. nauk* [Linguosemiotics of the Mythological Space]. Extended abstract of doctor's dissertation. Kyiv, 36 p.
11. Lepeshau, I.Ya. (2008). *Slounik frazealaghizmau: u 2 t.* [Dictionary of Phraseologisms: in 2 vol.]. Minsk, Belarus. entsyklapedyia im. P. Brouki.
12. Mechkovskaia, N.B. (2007). *Semiotika: Yazyk. Priroda. Kultura: kurs lektzii* [Semiotics: Language. Nature. Culture: course of lectures]. (2nd ed). Moscow, Izdatelskii tsentr «Akademiia», 432 p.
13. Morris, Ch. U. (2001). *Osnovaniia teorii znakov* [Foundations of the Theory of Signs]. *Semiotika: Antologiiia*. (2nd ed). Moscow, Akademicheskii proekt; Ekaterinburg, Delovaia kniga, pp. 45–97.
14. Pirs, Ch. (2000). *Nachala pragmatizma* [Issues of Pragmatism]. (V.V. Kiriushchenko, M.V. Kolopotina, transl.). SPb., Laboratoriia metafizicheskikh issledovaniifilosofskogo fakulteta SpbGU, Aleteia, 352 p.
15. Platon. *Sochineniia v chetyrekh tomakh. T. 1* [Works in four volumes. Vol. 1] (2006). A. F. Loseva i V.F. Asmusa (Eds.). SPb., Izd-vo S.-Peterb. un-ta; «Izd-vo Olega Abyshko», 632 p.
16. Selivanova, O.O. (2008). *Suchasna linhvistyka: napriamy ta problemy* [Modern Linguistics: Directions and Problems]. Poltava, Dovkillia-K., 712 p.
17. *Slovyk ukrainskoi movy: V 11-ty tomakh* [Dictionary of Ukrainian Language: in 11 vol.] (1970–1980). In I.K. Bilodid (Ed.). *Instytut movoznavstva im. O.O. Potebni AN URSSR*. Kyiv, Naukova dumka.
18. Sosyur, F. de. *Kurs obschei lingvistiki* [Course of General Linguistics]. (1999). In Sh. Balli i A. Seshe (Eds.). In M. E. Rut. (General eds.). (A. Sukhotina transl.). Ekaterinburg, Izd-vo Uralskogo universiteta, 432 p.
19. Tolstaia, S.M. (1999). *Slavianskie narodnyie predstavleniia o smerti v zerkale frazeologii* [Slavic Folk Beliefs about Death in the Mirror of Phraseology]. *Frazeologiiia v kontekste kultury*. Moscow, Shkola «Yazyki russkoi kultury», pp. 229–233.
20. Tolstaia, S.M. (2012). *Smert* [Death]. In N.I. Tolstoi (Ed.). *Slavianskie drevnosti: Etnolingvisticheskii slovar*. Moscow, *Mezhdunarodnyie otnosheniia*, 5, 58 — 71.
21. Fasmer, M. (1986). *Etimologicheskii slovar russkogo yazyka: v 4 t.* [Etymological Dictionary of Russian Language: in 4 vol.] (N. Trubachiova. Transl.). (2nd ed.). Moscow, Progress, 672 p.
22. *Frazeolohichni slovyk ukrainskoi movy: u 2 knykhakh* [Phraseological Dictionary of Ukrainian Language: in 2 books] (1993). In L.S. Palamarchuk (Ed.). *Instytut ukrainskoi movy im. O.O. Potebni NAN Ukrainy*. Kyiv, Naukova dumka, 528 p.
23. Tsivian, T.V. (2006). *Model mira i yeio lingvisticheskie osnovy* [The World Model and Its Linguistic Basis]. Moscow, KomKniga, 280 p.
24. Yakobson, R. (2001). *V poiskakh sushchnosti yazyka* [In Search of the Essence of Language]. *Semiotika: Antologiiia*. Sost. Yu.S. Stepanov. (2nd ed.). Moscow, Akademicheskii proekt; Ekaterinburg, Delovaia kniga, 111– 126.
25. *Słownik języka polskiego* [Polish dictionary]. Electronic journal. <https://sjp.pwn.pl/>

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ГОВОРУ РІПКИНСЬКОГО РАЙОНУ

Дель Гаудіо Сальваторе,

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053
krfptm.if@kubg.edu.ua

У статті проілюстровано основні діалектні риси трьох місцевих говірок, якими говорять у північно-західній частині Чернігівської області, недалеко від районного центру Ріпки. Ці говірки характеризуються низкою специфічних рис. Крім того, ці діалекти розташовані у перехідній зоні — від українського до білоруського мовного масиву. Подальші етапи нашого дослідження включатимуть порівняння результатів цього аналізу з даними інших перехідних говірок.

Ключові слова: діалектологія, північноукраїнські діалекти, перехідні діалекти.

Дель Гаудіо Сальваторе

Некоторые особенности говора Репкинского района

В статье проиллюстрированы основные диалектные черты трех местных говоров, на которых говорят в северо-западной части Черниговской области, недалеко от районного центра Репки. Эти говоры характеризуются рядом специфических особенностей. Кроме того, эти диалекты расположены в переходной зоне — от украинского к белорусскому языковому массиву. Последующие этапы нашего исследования будут включать сравнение результатов настоящего анализа с данными других переходных говоров.

Ключевые слова: диалектология, североукраинские диалекты, переходные диалекты.

Del Gaudio Salvatore

Some Characteristic Features of the Dialect(s) Spoken in the District of Ripky

The dialects spoken in the district of Ripky, situated north-west of Chernihiv, already constitute the object of a larger research project. In the literature the dialects of this area are generally defined as 'transitional' from Ukrainian to Belarusian. Notwithstanding a number of potential and real Belarusian features, in this article I pursue a more modest aim. I intend to analyze the most typical features of those local dialects (cf. Ukr. hovirky) located very close to the district centre, postponing to a more advanced stage of research a further comparison with other local dialects spoken along the Ukrainian-Belarusian border.

Key words: dialectology, North Ukrainian dialects, Ukrainian-Belarusian transitional dialects.

Вступ. Вивчення діалектного мовлення та мовної ситуації Ріпкинського сільського району, розташованого у північно-західній частині Чернігівської області, є об'єктом наших студій протягом кількох років. Однак у попередніх дослідженнях були проаналізовані специфічні діалектні тексти або в рамках соціолінгвістичної перспективи проілюстровані загальні характеристики мовної ситуації цього району. Науковий інтерес до діалекту прикордонного регіону пов'язаний з фундаментальним завданням: зрозуміти приблизну базу таких місцевих говірок, які вважаються перехідними з української до білоруської мови, відповідно до давно установлені та загальноприйнятої у східнослов'янській діалектології дефініції Московської діалектологічної комісії (МДК, 1915) [6].

Характеристики перехідних говірок, зокрема поширених на лівобережній частині поліського ареалу, вивчали такі відомі діалектологи, як Ю.Ф. Карський [9], П.А. Бузук [4], В.М. Ганцов [5],

О.Б. Курило [10], Ф.Т. Жилко [7], С.П. Бевзенко [3] та ін.

Незважаючи на вагомий науковий внесок вищезгаданих вчених у справу опису таких говірок і дослідження споріднених проблем, деякі питання залишаються невирішеними. Це стосується, наприклад, доречності вживання терміна «перехідні говірки» з огляду на процес формування таких діалектів, що безпосередньо пов'язано з походженням говору і соціально-мовною історією ареалу вжитку, який не залежить від сучасних адміністративних і політичних кордонів. Хоча ці аспекти разом із теоретичною постановкою проблематики є надзвичайно актуальними, на подальших етапах нашого дослідження їх необхідно розглядати у більш широких рамках українсько-білоруських діалектних та мовних контактів.

Наразі ми обмежимося характеристикою найтипівіших діалектних рис говірок мешканців населених пунктів, які розташовані неподалік від районного центру. Ілюстративні матеріали, за

винятком одного тексту, базуються на власних записах, зібраних у селах Буянки, Вишневе, Глин'янка.

Відповідно до консолідованої української діалектної практики у наступних параграфах, перед тим як проаналізувати основні діалектні риси говірок, що вживаються поблизу районного центру Ріпки, стисло презентуємо історико-географічні дані території нашого дослідження і методи збирання діалектного матеріалу.

1. Основні геоісторичні дані Ріпкинського району. Ріпкинський район розташований у північно-західній частині Чернігівської області. Він межує з Чернігівським та Городнянським районами Чернігівської області, а також Гомельським, Лоевським, Брагинським районами Гомельської області Республіки Білорусь. Умовно територія району представляє трикутник, розмежований річками Дніпро на заході, Сож на півночі по межі з Гомельським районом та Десна на півдні. Район було утворено в 1923 р.

Найдавніші історичні епохи заселення сягають неоліту і бронзи (VIII–II ст. до н.е.). Імовірно, ранньослов'янські поселення займали Поліський регіон, а також цю зону вже з V ст. до н.е.¹ До давньоруської доби на поліських землях жили племена дулібів, древлян, дреговичів і сіверян. Простір, який сьогодні займає Ріпкинський район, заселяли переважно сіверяни [14].

Як уже зазначено, зразкові діалектні дані були зібрані у селах, розташованих на периферії районного центру. Зокрема, досліджувалося село Вишневе, засноване у 1727 р., з чисельністю населення 547 осіб. Орган місцевого самоврядування — Вишнівська сільська рада. Вишнівській сільській раді підпорядковані села Буянки та Чумак. Населення першого становить 321 особу. Також вивчали діалект села Глин'янка, заснованого у 1607 р., з чисельністю населення близько 126 осіб. Орган місцевого самоврядування — Ріпкинська селищна рада [14].

2. Методологія дослідження. Методи збирання діалектного матеріалу. Відповідно до рекомендацій практики (пор. Жилко [7, 275]) ми декілька разів перебували на Ріпкинщині, щоб ознайомитися з місцевими говірками регіону й анутовати їх найяскравіші особливості. Попередньо ми виокремили основні риси цього діалектного ареалу, базуючись на даних першого тому «Атласу української мови» (АУМ) [2] та інших класичних студій [3; 7].

Крім безпосереднього спостереження мовної ситуації районного центру і сусідніх сіл та хуторів, ми також запитали у місцевих жителів, який варіант діалектного мовлення вони вважають ти-

¹ Відповідно до певної теорії, сучасне населення району займає територію, яку можна вважати однією із прабатьківщин слов'ян.

повим зразком їхньої говірки. Як припускалося ще до початку нашої експедиції, носіями типового діалектного мовлення виявилися особи, які належать до старшого покоління (понад 65 років). Середнє і молоде покоління, навпаки, часто вживають розмовні форми української мови з домішкою русизмів та білорусизмів у повсякденному спілкуванні, крім регіональних варіантів української та російської мов. Записи здійснювались часом індивідуально, часом за допомогою місцевих інформантів або учителів місцевої школи², які були попередньо поінформовані про мету дослідження і отримали належну інструкцію. Протягом 2014–2017 рр. у кожному селі ми записали розмови 5 осіб в різних побутових обставинах. Респонденти були поінформовані після завершення записів про те, що ми досліджуємо і записуємо їхню говірку. Такий підхід було обрано задля уникнення «парадоксу спостерігача» (пор. англ. *observer's paradox*), як визначає цей феномен В. Лабов [15, 209].

Усі інформанти — корінні мешканці, які народились у дослідженому населеному пункті або здавна живуть тут і розмовляють місцевою говіркою, не перебуваючи довго поза своїм говірковим оточенням. Наші респонденти добре зберігають типові діалектні риси місцевості, що вже зникають під впливом як української, так і російської літературних мов, а також через поширення суржику — українсько-російського змішаного мовлення. Для перехідної зони типовим також є змішування різних мовних кодів і взаємодія з діалектом, який також містить білоруські елементи³.

3. Основні діалектні риси Ріпкинського сільського говору. Територія Ріпкинського говору, зокрема на півночі від умовної лінії Любеч — Великі Осянки, традиційно класифікується як частина північноукраїнських говорів перехідного типу і належить до східнополіського діалектного ареалу [3, 204, 207]. Точніше, ця група говірок охоплює територію на північ від лінії річки Дніпро — гирло річки Снов через Чернігів і далі до говірок крайньої півночі по течії Десни.

У цьому говорі зберігаються, з одного боку, численні реліктові форми, а з іншого — виявляються деякі інновації⁴. Водночас ця діалектна зона знаходиться на стику трьох мовних масивів: укра-

² У цьому зв'язку ми висловлюємо подяку насамперед директорів Ріпкинської школи № 2 Лебедку Сергію Анатолійовичу за логістичну підтримку в організації власного польового дослідження, а також учителям-словесникам української мови цієї школи, зокрема Холопінкові Олександрю Івановичу, Минько Тетяні Миколаївні, Кучерявій Наталії Миколаївні та Мороз Тетяні Гнатівні.

³ У статті залишимо поза увагою проблему змішаного мовлення, інтеракції останнього з діалектами і характеристики мовної ситуації прикордонних районів України та Білорусі. Це буде об'єктом окремого більш ґрунтовного дослідження.

⁴ Імовірно, що східнополіський діалект історично пов'язаний з наріччями таких давніх східнослов'янських племен, як поляни та сіверяни.

їнського, білоруського та російського. Зазвичай особливості цієї групи говірок східнополіського говору пояснюються взаємодією з білоруськими говірками. Проте, як припускають деякі мовознавці, цілком можливо, що у минулих епохах, ще до початку процесу стандартизації сучасних східнослов'янських мов, ця діалектна зона разом із суміжними землями, які політично належать до Білорусі та Росії, формувала більш самостійний і гомогенний мовний (діалектний) простір (див. Р.І. Аванесов [1, 397], Г.П. Півторак [13, 88]). Безумовно, специфіка формування крайніх східних говірок східнополіського говору зумовлена не лише географічним положенням, а й міграційними процесами. Усе-таки цю діалектну зону не можна уявити собі як абсолютно гомогенну, вона презентує несуттєву, внутрішньотериторіальну варіацію, що виявляється на рівні говірок (мікросистем). Визначити мінімальні місцеві відмінності, що з'являються насамперед на рівні фонетики (зокрема надсегментної⁵), досить складно.

Надалі ми зосередимось тільки на деяких специфічних особливостях тих говірок, які ми проаналізували і які знаходяться на периферії районного центру, залишимо поза увагою інші місцеві відмінності та загальні риси східнополіських діалектів.

Під час аналізу ми використали матеріали власних записів та неопублікованих аудіозаписів, зроблених у селі Глинянка колишньою школяркою Ріпкинської школи № 2 під керівництвом Т.М. Мороз, яка доброзичливо дозволила їх використання. Через невеликий обсяг статті уривки транскрибованих текстів не додаємо.

Фонетичні та фонологічні особливості

Вокалізм

Структура наголошеного вокалізму обстежених населених пунктів приблизно така:

/и / - /іе / - /е / - /а / - /о / - /уо / - /у.

Для узагальненої структури наголошеного і ненаголошеного вокалізму див. АУМ, 1, карти № 1; 2 [2].

У вокалізмі ще спостерігаємо:

- недисимілятивне акання, тобто фонема /о/ в ненаголошеній позиції переходить в [а], наприклад: *ад'на, дач'ка, мала'ка, н'роста* тощо. Акання властиве російській і білоруській літературним мовам, де воно є нормативним. Зазвичай нерозрізнення /о/ : /а/ пояснюється як суто білоруська риса, що з'явилася внаслідок міжмовних контактів [8, 154]. Насправді походження і місце поширення цього явища — спірне питання, до якого ми повернемося на подальшому етапі дослідження. Ненаголошена /о/ переходить в [а] перед складом із наголошеним [у] (відповідно до російської та білоруської мов), пор.: *кажух, галубка* — укр. *ко'жух, го'лубка*;

- типовий дифтонг [іе] відповідно до етимологічного *ѣ, наприклад: *м'ен'іе, хлієб* тощо [2, т. 1, к. 3, 5]. Тенденція до монофтонгізації поширена серед представників середньо-старшого віку (60–75 років);

- збереження давнього [і], наприклад: *м'і, гу'л'ал'і, бач'іла* тощо [3, 203]. Початковий [і] зберігається у деяких випадках, пор.: діал. *іголка* (говірка) — укр. *голка*; біл. *іголка*;

- історичні зміни [е] > [о] після шиплячих рідко трапляються, пор.: *чєтири, жєна* — укр. *чотири, жона*. Такий перехід також властивий білоруській мові⁶;

- зникнення [j] <й> у позиції після голосної у префіксах: *пшишла, знашла* тощо [7, 155].

Консонантизм

- Відсутність виразного цекання, принаймні у периферійних селах районного центру. Подекуди спостерігаються окремі випадки такого явища. Вважаємо за потрібне провести більш ґрунтовне дослідження цієї особливості;

- наявне ствердіння приголосного [р], що є характерним і для білоруської мови, наприклад: *бурак* [2, т. 1, к. 79];

- спостерігається явище диспалаталізації — ствердіння [ц] у кінці слова та перед голосними заднього ряду: *п'тіца, су'ніца* [2, т. 1, к. 112];

- м'яка реалізація фонем /г, к, х/ перед голосним переднього ряду. Рефлекси [гі, кі, хі], наприклад [ног'і], [н'ожк'і] тощо, відповідають давнім сполукам [гы, кы, хы]. Цей рефлекс також типовий для білоруської та російської мов (див. [7, 71; 2, к. 21]);

- замість нетипової для східнослов'янських діалектів фонем /ф/ маємо звукосполучення [хв], рідше [х], наприклад: *хвуортка, хутбол* [2, т. 1, к. 97].

За спостереженням місцевих інформантів (учителів), наявні ще такі явища:

- у говірках, як в українському, так і в білоруському літературних варіантах, [ч] реалізується твердо в кінці слова на відміну від російської мови, де м'якість зберігається, пор.: гов. [н'оч] *н(у)оч* — укр. [ніч] *ніч* — рос. [ноч'] *ночь*;

- м'яка вимова глухого дентального зімкнено-проривного [т'] перед голосними переднього ряду, наприклад: *т'іха* [2, т. 1, к. 102]; також пор. укр. *тихо*; рос. *тихо*; біл. *ціха*.

Фономорфологічні аспекти

- На відміну від стандартної української мови у суфіксах на зразок *-цьк(ий), -ськ(ий)* втрачається палаталізація, пор.: *казацки* — укр. *козацький* (також пор. біл. та рос. м.);

- постфікс *-ся* вимовляється як *-цица*: гов. *смієцца* — укр. *сміється* [3, 75–76];

- притаманний українській мові префікс *роз-* у говорі натомість звучить як *раз-, рас-*.

⁵ Пор. латин. *suprasegmentalia*.

⁶ Щодо цього явища також див. В.М. Мойсієнко [12, 192].

Особливості наголосу

У говірках місце наголосу не завжди збігається з відповідним наголосом літературної мови. Наприклад, у стандартній мові наголос у прикметниках падає на флексії: *вувь'кий, близь'кий* тощо; у говірках — на корені: *'близкий, 'г'оркий, 'узкій*.

Граматичні характеристики

На рівні морфології спостерігаються такі особливості:

- категорія роду може бути іншою, ніж в літературній українській мові, наприклад: *б'оль* (ж. р.); *стіеп* (ж. р.); *тюль* (ж. р.) тощо. Цей аспект потребує окремого аналізу;

- деякі іменники II відміни чоловічого роду у називному відмінку множини мають паралельні закінчення *-а, -и*: *вечори — вечора, холоди — холода*;

- іменники II відміни у родового відмінку множини мають закінчення *-ов [-оў]*, *-ей*: *батьков, ключей, м'ячей*;

- іменники чоловічого і середнього роду у давальному відмінку мають тільки закінчення *-у*, закінчення *-ові, -еві* відсутні: *батьку, каню, валу* та ін. [2, т. 1, к. 194];

- рефлeksi дифтонгізації [іе] наявні у закінченнях іменників однини у давальному та місцевому відмінках, наприклад: *у хатє* [у хат'іе]; *на землє* [на земл'е] тощо;

- іменники I відміни жіночого роду в орудному відмінку мають закінчення *-ою* у наголошеній позиції, наприклад: *ва'дою*; а у ненаголошеній *-аю*, наприклад: *'рибаю* тощо. В окремих випадках подібно до білоруської та російської мов спостерігається закінчення *-ай*: *берозай*;

- іменники II відміни в орудному відмінку мають закінчення *-ом* у наголошеній позиції після м'яких основ і основ на *ж, ч, ш*, наприклад: *ка'нь'ом, да'шчом, ку'шчом*⁷ тощо (також див. [2, т. 1, к. 199]);

- кличний відмінок не є продуктивним у діалектах цієї зони, хоча його вживають у певних випадках, прислів'ях тощо;

- на рівні фонеморфології іменники IV відміни родового відмінка однини можуть мати подібно до білоруської мови спорадичне закінчення *-ці* (явище цекання)⁸, наприклад: *теляці, ягняці*.

Займенники

У говірках цієї перехідної зони, як і у білоруській мові, форма називного відмінка особових займенників третьої особи виступає із протетичним [j], наприклад: *йон, йена/йана* тощо. У непрямих відмінках приставний *н* відсутній: *на йіх*, до <еє> [йейе'] (див. [2, т. 1, к. 227, 228]). Вказівні займенники подекуди зберігають реліктові (архаїчні) форми: *сей, ся, се* [2, т. 1, к. 229]. Останні

вже не є продуктивними і виступають типовим маркером старших за віком інформантів. Вказівні займенники показують нестягнену форму: *тейє, тайа, сейє* [2, т. 1, к. 231, 234].

Прикметники

Типовою для цих говірок є нестягнена форма прикметників у множині та середнього і жіночого родів однини, наприклад: *добриє* ['добрийє], *старая* [старайа], а у називному відмінку однини чоловічого роду превалюють усичені форми: *добри* (добрий) [2, т. 1, к. 237, 238, 243].

На відміну від української літературної мови вищий ступінь порівняння прикметників утворюється шляхом додавання займенника *сами(й)*, пор.: *найкраций — сами(й) луччий*.

Також використовуються суфікси *-ейш, -ей, -еє* [-ейє], пор.: гов. *старейший, старей*; біл. *старий — старейший*; укр. *старий — старіший* (також див. [2, т. 1, к. 246, 247]).

Прикметники з основою на *г, к, х* в українській мові належать до твердої групи: *великий, довгий, тихий*; у говірках вони вимовляються м'яко: *довгі(й), міхі(й), велікі(й)*.

Дієслова

Закінчення на *-мо, -ти* не характерні для цих говірок, пор.: укр. *ходимо* — гов. *ходім*; укр. *читати* — гов. *читать* тощо [2, т. 1, к. 250].

Синтетичний майбутній час також не є характерним для цих говірок, натомість вживається складена форма, утворена за допомогою дієслова *бути* у майбутньому часі + інфінітив, наприклад: *будам читать*.

Синтаксичні риси

Відповідно до сполучників складних речень *але, та* літературної мови у говірках поширені сполучники *да, но, дак*: *ми б купалісь, дак холодна*.

Вживаються словосполучення із прийменниками: *к(ік) + давальний відмінок (до) — ік сестре*; *лє + родовий відмінок (біля): зупініся лє пня*.

Підмет, виражений кількісним числівником та іменником, має дієслівний присудок у формі однини: *лє хати стаіть две верби*.

Лексичні особливості

Для говірок Ріпкинського району характерною є низка лексичних (семантичних) та фразеологічних діалектизмів. Деякі лексеми представлені у «Словнику польських говорів» П.С. Лисенка [11], інші притаманні лише цьому ареалу і можуть збігатися з відповідними білоруськими діалектами, що межують із цією зоною. Через обмеження обсягу статті залишимо їх поза увагою.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, аналіз досліджуваного матеріалу виявив основні характеристики тих місцевих говірок, якими розмовляють у селах, розташованих на периферії районного центру Ріпки. У статті не транскрибовано тексти аудіозаписів через наведені об'єктивні причини.

⁷ Спостереження спирається на нотатки місцевих вчителів.

⁸ Цей пункт потребує подальшого дослідження.

Результати дослідження свідчать про те, що говірки Ріпкинського району містять чимало спільних рис із білоруською мовою, меншою мірою — з російською. Крім того, говірки цієї зони, як і більшість говірок поліського ареалу, зберігають цілу низку архаїчних рис.

У подальших дослідженнях необхідно буде порівняти характерні риси цих говірок з іншими українськими говірками прикордонної зони, врахувати білоруські риси та встановити критерії відокремлення цих говірок від відповідних білоруських діалектів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аванесаў Р.І. Нарысы па беларускай дыялекталогіі / Р.І. Аванесаў. — Мінск : Навука і тэхніка, 1964. — 416 с.
2. Атлас української мови : в 3 т. Т. 1–3. — К. : Наукова думка, 1984–2001.
3. Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С.П. Бевзенко. — К. : Вища школа, 1980. — 247 с.
4. Бузук П.А. Взаємовідносини між українською та білоруською мовами / П.А. Бузук // Запис історико-філологічного відділу ВУАН. — Кн. 7–6. — 1926.
5. Ганцов В.М. Діалектні межі на Чернігівщині / В.М. Ганцов // Записки Українського наукового товариства в Києві. Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928.
6. Дурново Н.Н. Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии / Н.Н. Дурново, Н.Н. Соколов, Д.Н. Ушаков та ін. — М. : Синодальная типография, 1915. — 140 с.
7. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови / Ф.Т. Жилко. — К. : Радянська школа, 1966. — 307 с.
8. Жилко Ф.Т. Перехідні говірки від української до білоруської мови в північно-західних районах Чернігівщини / Ф.Т. Жилко // Діалектологічний бюлетень. Вип. IV. — К. : Вид. Академії наук УРСР, 1953. — С. 7–20.
9. Карский Е.Ф. Белорусы. Т. 1. Введение в изучение языка и народной словесности / Е.Ф. Карский. — Варшава : Типография Варшавского учебного округа, 1903. — 466 с.
10. Курило О.Б. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів / О.Б. Курило // Збірник історико-філологічного відділу ВУАН. Праці етнографічної комісії. — № 21. — К. : Вид-во ВУАН, 1924.
11. Лисенко П.С. Словник поліських говорів / П.С. Лисенко. — К. : Наукова думка, 1974. — 260 с.
12. Мойсієнко В.М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. / В.М. Мойсієнко. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. — 450 с.
13. Півторак Г.П. Українці, звідки ми і наша мова: дослідження, факти, документи / Г.П. Півторак. — К. : Віпол, 2014. — 280 с.
14. Ріпкинська районна державна адміністрація : офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://rpadm.cg.gov.ua/index.php?id=1482&tp=1&pg=single_page.php. — Дата звернення: 30.06.17
15. Labov W. Sociolinguistic Patterns. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 1972. — 347 p.

REFERENCES

1. Avanesav, R.I. (1964). *Narysy pa bielaruskai diialektologii* [Essays of Belarusian Dialectology]. Minsk, Nauka i tekhnika, 416 p.
2. Atlas ukrainiskoi movy [Atlas of Ukrainian language]. (1984–2001). Vol. 1–3. Kyiv, Naukova dumka.
3. Bevzenko, S.F. (1980). *Ukrainska dialektolohiia* [Ukrainian Dialectology]. Kyiv, Vyshcha shkola, 247 p.
4. Buzuk, P.A. (1926). *Vzaiemovidnosyny mizh ukrayinskoiu ta biloruskoiu movamy* [Relations between the Ukrainian and Belarusian Languages]. *Zapys istoryko-filolohichnoho viddilu VUAN*, Kn. 7–6.
5. Hantsov, V.M. (1928). *Dialektni mezhi na Chernihivshchyni* [Dialectal Limits in Chernihiv Region]. *Zapysky Ukrainiskoho naukovohto tovarystva v Kyievi. Chernihiv i pivnichne Livoberezhzhia*. Kyiv.
6. Durnovo, N.N., Sokolov, N.N., & Ushakov D.N. (1915). *Opyt dialektologicheskoi karty russkogo yazyka v Yevrope s prilozheniem ocherka russkoi dialektologii* [Experience of Dialectology Map of Russian in Europe with the Appendix Essay of Russian Dialectology]. Moscow, Synodalnaia tipografiia.
7. Zhylyko, F.T. (1966). *Narysy z dialektolohii ukrayinskoii movy* [Dialectology Essays of Ukrainian]. Kyiv, Radianska shkola, 307 p.
8. Zhylyko, F.T. (1953). *Perekhidni hovirky vid ukraïnskoii do biloruskoii movy v pivnichno-zakhidnykh raionakh Chernihivshchyny* [Transitional Manners of Speaking from Ukrainian to Belarusian Language in the North-Western Districts of the Chernihiv Region]. *Dialektolohichniy biuleten*, 4, 7–20.
9. Karskii, Ye.F. (1903). *Belorusy. T. 1. Vvedenie v izuchenie yazyka i narodnoi slovesnosti* [Introduction to Study of Language and Folk Literature]. Varshava, Tipohrafiia Varshavskogo Uchebnogo Okruga.

10. Kurylo, O.B. (1924). Fonetychni ta deiaki morfolohichni osoblyvosti hovirky sela Khorobrychiv [Phonetic and Some Morphological Features of Khorobrychiv Local Spoken Dialects]. Zbirnyk istoryko-filolohichnoho viddilu VUAN. Pratsi etnohrafichnoi komisii, 21. Kyiv, Vydavnytstvo VUAN.
11. Lysenko, P.S. (1974). Slovnyk poliskykh hovoriv [Dictionary of the Polissian Dialects]. Kyiv, Naukova dumka, 260 p.
12. Moisiienko, V.M. (2006). Fonetychna systema ukrainskykh poliskykh hovoriv u XVI — XVII st. [Phonetic System of Ukrainian Polissian Dialects in 16–17 s.]. Zhytomyr, Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 450 p.
13. Pivtorak, H.P. (2014). Ukraintsi, zvidky my i nasha mova: doslidzhennia, fakty, dokumenty [Ukrainians, from where We and Our Language are: research, facts, documents]. Kyiv, Vipol, 280 p.
14. Ripkynska raionna derzhavna administratsiia : ofitsiyni web-sait [Ripky District State Administration: official web-site].
http://rpadm.cg.gov.ua/index.php?id=1482&tp=1&pg=single_page.php
15. Labov, W. (1972). Sociolinguistic Patterns. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 347 p.

ЧЕРГУВАННЯ ЗАДНЬОЯЗИКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

Русаченко Н.П.,

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Маршала Тимошенка, 13-Б, м. Київ, 04212
n.rysachenko@kubg.edu.ua

У статті зазначено важливість вивчення історичної морфології української мови з огляду на потребу розкриття причин та особливостей розвитку фонемних модифікацій морфем. З'ясовано природу, регулярність і функціональне навантаження одного з найпоширеніших морфологічних явищ — чергування задньоязикових із шиплячими та свистячими приголосними. Виявлено його специфіку та закономірності у процесах іменної та дієслівної словозміни й словотвору на матеріалі пам'яток другої половини XVI — XVIII ст.

Ключові слова: морфологія, альтернація, консонантизм, словозміна, словотвір, староукраїнська мова другої половини XVI — XVIII ст.

Русаченко Н.

Чередование заднеязычных согласных в староукраинском языке второй половины XVI — первой половины XVIII в.

В статье указана актуальность изучения исторической морфологии украинского языка с учетом необходимости раскрытия причин и особенностей развития фонемных модификаций морфем. Определена природа, регулярность и функциональная нагрузка одного из самых распространенных морфологических явлений — чередования заднеязычных с шипящими и свистящими согласными. Выявлена его специфика и закономерности в процессах именного и глагольного словоизменения и словообразования на материале текстов второй половины XVI — XVIII в.

Ключевые слова: морфология, альтернация, консонантизм, словоизменение, словообразование, староукраинский язык второй половины XVI — XVIII в.

N. Rusachenko

The Nature and Specificity of the Velar Consonant Alternations (based on the texts written in Old Ukrainian language on the second half of the 16 — 18 century)

The article highlights the importance of studying the historical morphology of the Ukrainian language because of the need to reveal the causes of the development of phonemic modifications of morphemes for a through study of interconnections between the elements of the grammatical structure.

The article identifies the nature, regularity and functional load of one of the most common morphological phenomena — alternation of velar with hushing and whistle consonants.

The specificity of alternation and its regularities are found in the processes of nominal, verbal inflection and word formation based on the text materials of the second half of the 16th — 18th centuries. During this time the Ukrainian literary language was formed and there was a gradual transition to the national literary norms.

Texts of formal, literary and popular-scientific styles, in which live folk speech is fully reflected, are collected for analysis. The total volume of analyzed texts is about 3,000 word forms.

Key words: alternation, morphonology, inflection, word formation, Old Ukrainian language.

Вступ. Чергування приголосних (консонантні альтернатії) відносять до морфологічних явищ, без урахування яких не можуть бути охарактеризовані процеси словозміни та словотвору слов'янських мов.

Морфологічний аналіз, у центрі уваги якого перебувають проблеми фонологічної структури морфем, досить довго сприймався як складова частина фонетичного аналізу, а тому морфологічну проблематику принагідно розглядали в курсах

фонетики сучасної української літературної мови або історичної фонетики української мови і зводили до загальної характеристики появи та функціонування вокалічних і консонантних альтернатій.

Актуальність вивчення історичної морфології української мови зумовлена не тільки недостатньою розробленістю її основних понять, а й значною роллю, яку відігравали морфологічні процеси в історії формування мовної системи, виступаючи регуляторами фонологічного роз-

маїття у граматиці; потребою розкрити причини розвитку фонемних модифікацій морфем, завдяки чому з'являються нові можливості для аналізу внутрішніх взаємозв'язків між елементами граматичної структури; необхідністю простежити роль морфонологічних засобів в організації словозмінних та словотворчих парадигм, дослідити проблеми поширення і функціонування морфонологічних процесів у староукраїнському літературному мовленні.

Мета дослідження полягає у встановленні природи чергувань задньоязикових приголосних як одного з найактивніших морфонологічних явищ, визначенні ступеня поширення та особливостей функціонування у процесах словозміни та словотвору староукраїнської мови. Для досягнення поставленої мети потрібно розв'язати такі **завдання**: з'ясувати характер, регулярність і функціональне навантаження чергування, виявити його специфіку та закономірності у процесах іменної, дієслівної словозміни та словотвору на матеріалі пам'яток другої половини XVI — XVIII ст., коли формувалася українська літературна мова, відбувався поступовий перехід до національних літературних норм.

Для аналізу дібрано тексти пам'яток ділового, художнього та науково-популярного стилів, у яких найповніше відбилося тогочасне живе народне мовлення. Загальний обсяг дібраних уривків становить приблизно 3000 словоформ.

Для вивчення морфонологічних модифікацій в історії української мови основоположне значення мають ідеї Ю. Шевельова, О. Мельничука, П. Тимошенка, С. Бевзенка, С. Самійленка, М. Жовтобрюха, В. Русанівського та ін. Зокрема, дослідники аналізують природу чергувань, особливості функціонування в говорах української мови, де, як відомо, через відсутність кодифікованої норми мовні тенденції виявлялися вільніше і послідовніше.

Результати дослідження та обговорення. Чергування задньоязикових зімкнених [г], [к] і щілинного [х] із передньоязиковими щілинними [ж], [ш] і передньоязиковою африкатою [ч], а також чергування задньоязикових [г], [к], [х] із передньоязиковими щілинними [з], [с] та африкатою [ц] прийнято вважати найдавнішими серед консонантних альтернатив [5, 74]. Вони походять від спільнослов'янської епохи і є наслідком I, II, III палаталізацій задньоязикових приголосних перед голосними переднього ряду. Як відомо, приголосні *g, *k, *ch в індоєвропейській та ранній праслов'янській мові були твердими й не вживалися перед голосними переднього ряду. Після змін у складоподілі вони почали потрапляти в незвичні для себе позиції. Щоб усунути неприродне поєднання *g, *k, *ch із голосними переднього ряду, мовна система вдалася до трьох перехідних пом'якшень [5, 95]. Перше з них за-

кінчилося переходом *g → *ž', *k → *č', *ch → *š'. Задokumentувати цей процес неможливо, оскільки слов'янська писемність набагато молодша за нього. Припускають, що проміжною ланкою між [g] та [ž'] була африката [d'z'] із м'яким [d']; між звуками [k] та [č'] — африката [t'š'] із м'яким [t']. Звідси пізніше виникли приголосні [ž'] та [č'].

В українській мові м'які шиплячі стверділи, отже, виникли чергування <г ~ ж>, <х ~ ш>, <к ~ ч>.

Процес перетворення [ч], [ж], [ш] на членів альтернативних рядів був тривалим [1, 67]. Унаслідок палаталізаційних змін *č', *ž', *š', що раніше існували як алофони *g, *k, *ch відповідно, набули фонемного статусу і незалежилися. Морфологізація відбулася тоді, коли в результаті аналогії шиплячий з'являвся там, де він ніколи не існував. З часом альтернанти <к ~ ч>, <г ~ ж>, <х ~ ш> ставали ланками різних парадигматичних і дериваційних морфонологічних рядів і відігравали в морфології староукраїнської мови значну роль.

Фонетичними процесами II і III палаталізацій задньоязикових приголосних зумовлені чергування <к ~ ц'>, <г ~ з'>, <х ~ с'>. М'які свистячі виникли перед **ѣ** та **и** дифтонгічного походження, а внаслідок III палаталізації — і в інших позиціях. Ці чергування виявилися менш стійкими і фіксувалися в мові рідше, ніж попередні. Зміни відбувалися під впливом попередніх **ѣ**, **и** (недифтонгічного походження та не з **ѣ**), **ѣ** (від *in <n'*) і частково **г'** (у дієсловах) і стали результатом асимілятивного впливу попередніх звуків, фонетичної та фонетико-граматичної аналогій [2, 107]. Початковим етапом перехідної палаталізації задньоязикових визнають пом'якшення *g, *k, *ch в *g', *k', *ch' під впливом попередніх палатальних без інших додаткових умов [2, 105].

Важливо не змішувати морфонологічну структуру словотвору та словозміни. Необхідність розмежування викликана самою природою словозмінних і словотвірних моделей: у словозмінній підсистемі набір морфів, що утворюють поняття однієї морфемі, доречно обмежити парадигмою одного слова, тоді як у словотвірній це поняття обмежене морфами слів-дериватів, що пов'язані між собою відношеннями похідності і реалізують певний словотвірний тип [3, 59]. У словозміні морфонологічне чергування виступає як ознака всієї парадигми, а альтернант — окремої словоформи; у словотворі альтернація характеризує цілий дериваційний ряд, альтернант — одне зі слів-дериватів [3, 45]. Словозмінні моделі більш передбачувані та універсальні, тоді як словотвірні можуть залежати від лексичних факторів або навіть визначатися контекстом, а тому реалізація морфонологічних чергувань у словотворі обмеженіша і менш універсальна.

Чергування задньоязикових в іменній словозміні. Оскільки кожній частині мови притаманні

власні лексико-семантичні ознаки і способи їх вираження, то взаємодія основи і флексії має виразно виявлену специфіку у словозмінних парадигмах різних частин мови. Зокрема, для іменної словозміни характерним є відкритий тип закінчень (словозмінних морфів), який співвідноситься із закритим типом основи. Крім того, для субстантивної системи української мови характерна варіативність флексій із тотожним граматичним навантаженням, що зумовлює наявність дублетних парадигм того самого слова, а отже, призводить, залежно від вибору моделі словозміни, до різних морфологічних характеристик тих самих іменників [3, 178].

Найбільшу сферу дії в іменникових парадигмах має альтернація <к ~ ц'>. Вона представлена у таких формах:

а) дав. відмінка одн. іменників I відміни жін. роду, найчастіше на позначення істот перед флексією -ѣ: **внүцѣ** (АО, 56), **малжонце** (ВГ, 38), **доццѣ** (ЛР, 85), **сметячяницѣ** (ВН, 158), **мана(т)цѣ** (АЧ, 154), **собацѣ** (Зин., 204 зв.), **касцѣ** (ДН, 172), **осаулицѣ** (175), **Редцѣ** (160), **добродѣйцѣ** (ПЛ, 52), **шинка(р)цѣ** (Лс., 9 зв.), **ласцѣ** (ПЛ, 52), **циганцѣ** (ІКД, 197 зв.), **матцѣ** (ВН, 10), **голово(н)цѣ** (Сп., 2) та ін.;

б) місц. відмінка одн. іменників I відміни жін. роду та рідше II відміни чол. роду перед флексією -ѣ (зрідка -є): **на рүце** (ВГ, 196), **в бо(д)нарцѣ** (АО, 45), **в кабацѣ** (ЛР, 78), **на ярмарцѣ** (88), **в(ть)комор(ъ)цѣ** (ЖС1, 3), **в слѣжебнице** (ЖС1, 3), **в наѣцѣ** (ЖС1, 373 зв.), **на рѣцѣ** (ЖС1, 529 зв.), **на ка(р)пиловци** (АЧ, 213), **в поло(н)цѣ** (Зин., 204 зв.), **в(ть)ласце** (Зин., 3), **в азбѣцѣ** (Лек. Б, 5), **в водцѣ** (АД, 82), **в головцѣ** (84), **на ринцѣ** (89), **в сироватцѣ** (84), **на тертцѣ** (88), **в хустцѣ** (87), **в бочцѣ** (ДН, 176), **на лүцѣ** (164), **на пасѣцѣ** (174), **в ямѣцѣ** (176), **в а(п)теце** (АД, 110).

Альтернація <г ~ з'> у текстах пам'яток фіксується рідше і виявляє активність у тих самих формах. Зокрема, у дав. відмінку одн. іменників I відміни жін. та чол. роду перед -ѣ (-є, -и) маємо: **слүзе** (ВГ, 36), **стилүзе** (36), **Ядвизи** (ВН, 158), **злодюзѣ** (ДН, 175), **невозѣ** (ІКД, 224). У місц. відмінку одн. іменників I відміни жін., рідше чол. роду маємо: **ѡ повазе** (Нег., 135), **в книзѣ** (Розм., 2), **в дорозе** (2а), **на крүзе** (ВМ, 77), **в лүзѣ** (АЧ, 120), **на дорози** (263), **ко ѡ(л)зѣ** (Сл., 212 зв.), **на то(р)зѣ** (Зин., 202а), **при скарзѣ** (АПУ, 83), **на Волзе** (96), **в зневазѣ** (Лс., 21), **на нозѣ** (НЛ, 88), **в залозѣ** (Гр., 52).

Альтернація <х ~ с'> трапляється зрідка, оскільки кількість слів із кінцевим -х обмежена. Чергування засвідчене знову ж таки у формах місц. відмінка одн. іменників I відміни жін. роду перед флексією -ѣ: **при мачосѣ** (ЛР, 89), **при Богданисѣ** (АПУ, 45), **к(ъ)стрѣсѣ** (Лс, 34), а також дав. відмінка одн. іменників I відміни жін. і чол. родів на позначення істот: **патрія(р)сѣ** (ЖС1, 528 зв.), **Прокописѣ** (АПУ, 6), **Стесѣ** (81), **Тимчисѣ** (101), **Мнхайлисѣ** (66), **Болосѣ** (ІКД, 223 зв.), **войтисѣ** (ПЛ, 1).

У текстах пам'яток відбито чергування <к ~ ц'>, <г ~ з'>, <х ~ с'> у старих формах місц. відмінка одн. та множ. іменників I відміни, II відміни чол. роду давніх -*ѡ основ перед закінченням -ехъ: **в пророцехъ** (Нег., 110), **во челоуѣцехъ** (Лс., 18), **на рецѣ** (Гр., 615), **вѣ грѣсѣ** (ВН, 5); наз., знах. відмінків множ. перед -и (-ѣ): **бози** (Вл., 334 зв.), **печенѣзи** (Сл., 219), **нозѣ** (20 зв.), **отроцы** (Б, 107), **пророцы** (107), **єретици** (Гр., 1596, 25 зв.), **дүси** (Вл., 338), **патріарсі** (Б, 107), **птаси** (Сп.2, 38 зв.); формах двоїни: **обидва штүцѣ** (Розм., 56а), **двѣ роүцѣ** (Розм., 79), **двѣ нозѣ** (Розм., 79).

У тих українських говірках (здебільшого південно-західних), що зберігають форми двоїни іменників жін. і сер. родів, це чергування діє дотепер і характеризує творення форм наз., род. відмінків: **дві мусі, птасі**. У пам'ятках їх зникання спостерігається з кінця XIV ст. Це була морфологічно зумовлена зміна: форма зн. відм. мн. заступила стару форму наз. відм. мн. [5, 80].

Чергування задньоязикових із передньоязиковими шиплячими, на відміну від свистячих, у словозмінних парадигмах іменників обмежене невеликою кількістю прикладів. Сфера дії <к ~ ч>, <г ~ ж>, <х ~ ш> охоплює творення таких форм: а) клич. відмінка іменників II відміни чол. роду перед флексією -є: **челоуѣче** (КЗ, 185), **длече** (ІКД, 226 зв.), **поллече** (МБ, 361 зв.), **Артюше** (ІКД, 226 зв.), **в[о]же** (ДН, 159 та ін.), **дрүже** (ІКД, 201), **клеветниче** (Вл., 343 зв.), **хүл(ъ)ниче** (343 зв.); б) наз. і непрямих відмінків множ. іменників *око* та *вухо*: **очи** (ВН, 149 та ін.), **үши** (АД, 85), **очей** (КЗ, 189), **до үшей** (Нег., 131); **очима** (КЗ, 192), **үшима** (199); **в(ъ)үшахъ** (АД, 105 зв.).

Чергування задньоязикових у дієслівній словозміні. Морфологічна структура українського дієслова складніша і об'ємніша, ніж іменних частин мови. На відміну від іменної у дієслівній словозміні однаково широко використовуються як неприкриті, так і прикриті флексії [4, 204]. До неприкритих належать закінчення особових форм теп. часу, формотворчі суфікси дієприкметників теп. часу, пасивних дієприкметників (-т-), дієприслівників недок. виду. До прикритого типу належать закінчення інфінітива, особових форм мин. часу (-ѡ та з вокалічними показниками роду і числа), формотворчі суфікси активних дієприкметників мин. часу та дієприслівників док. виду.

Наявність двох морфологічних типів флексій потребує різного оформлення дієслівної основи. Поряд із подвійним характером закінчень у дієслові функціонують два типи коренів: закритий, тотожний іменному, і відкритий, характерний тільки для дієслова.

За відомим морфологічним правилом, сформульованим Р. Якобсоном, відкритій основі мають відповідати прикриті закінчення, а закритій — неприкриті.

Чергування <к ~ ч>, <г ~ ж>, <х ~ ш> у текстах пам'яток засвідчені найбільшою кількістю прикладів і фіксуються у формах дієслів V, VIII кл. перед усіма флексіями, які починаються з голосних. Вони представлені:

а) у 1, 2 ос. одн. та множ. теп. часу: **кличу** (Бер., 19), **речем** (КЗ, 197), **можеш** (АД, 85), **можемъ** (ІКД, 200);

б) у 3 ос. одн. та множ. теп. часу: **кличе(т)** (АО, 44), **тече(т)** (Лс., 14), **береже(т)** (ВЗ, 338), **можетъ** (АД, 105), **брешетъ** (Зош., 4 зв.), **не дншетъ** (ВМ, 123 зв.), **рече** (КЗ, 195), **верже** (ВХ, 547), **кличутъ** (Зош., 4 зв.);

в) у присудкових формах на -но: **в(з)горжено** (Дом., 4), **подпряжено** (АК, 59), **зсѣченно** (КЗ, 199), **заволочено** (ДН, 173), **выволоченно** (Вел., 407 зв.);

г) у формах 1–3 ос. одн. та множ. майб. часу: **восплачут(ъ)ся** (ВХ, 544.); **проженуть** (ВЗ, 225), **перетовче(т)ся** (Зин., 205), **привѣжить** (ЖС1, 8 зв.), **возможет** (КЗ, 199), **опече** (189), **поможе** (186), **оусѣче** (Сл., 212 зв.), **привлечетъ** (Б, 2 зв.), **перетовче(т)ся** (Зин., 205);

в) у 2 ос. одн. наказ. способу: **стережи** (АД, 19), **претолчи**, **намочи** (97 зв.), **послани** (105 зв.), **спечи** (105 зв.), **зтолчи** (81), **лаж** (Зин., 205), **споможи** (НЛ, 100 зв.), **пережени** (105 зв.);

г) в активних дієприкметниках теп. часу та пасивних дієприкметниках мин. часу: **ѡпеченого** (Розм., 8), **бѣжаци(х)** (Сл., 213); **изсѣчене** (217), **скачущиє** (НЛ, 88), **перетолченного** (АД, 81), **виреченное** (ДН, 149), **пърреченоое** (ВН, 158), **низве(р)же(н)нѣ** (ЖС1, 9 зв.), **неслушную** (Нег., 129), **вдиченъ** (Зин., 8), (КД, 192 зв.), **вспоможенъ** (Вел., 266 зв.), **постереженъ** (405 зв.);

д) у дієприслівниках теп. часу: **кличючи** (Гр., 91 зв.), **слышачи** (24).

Щоправда, чергування задньоязикових із шиплячими, закономірне в більшості дієслів, не завжди поширювалося на форми 1, 3 ос. одн. та мн. Зокрема, маємо: **сѣку(т)**, **стригү(т)** (Зин.), **спекү** (ІВ, 129), **могү** (ПЛ, 12), **не помогү(т)** (ЖС1, 105 зв.). Наведені словоформи є виявом діалектних особливостей, оскільки в говорах української мови ще й досі зберігаються давні форми цих дієслів без зміни к, г, х на відповідні шиплячі. Форми з чергуваннями починають систематично вживатися на письмі лише з двадцятих років XVIII ст. [5, 821].

В окремих дієслівних формах текстів проаналізованих пам'яток фіксується чергування <г ~ з'>. Написання **воверзѣте** (ВХ, 26), **помози** (Вл., 333 зв.) відбиває, найшвидше, церковнослов'янський вплив.

Чергування задньоязикових у процесах словотвору. Умовою для функціонування морфологічних явищ у процесах словотвору є взаємодія твірної основи і дериваційного форманта. При цьому найважливішими виявляються ті зміни приголосних у складі морфем, які перебувають

у позиції додаткової дистрибуції і формують нові різновиди мотивуючих основ у складі мотивованих. Зазвичай морфологічно маркуються ті сегменти словотвірних морфем, які безпосередньо поєднуються один з одним під час деривації. У такий спосіб кореневі морфеми модифікуються у своїй фінальній частині, а для суфіксальних істотною стає фонологічна позиція зачину.

Чергування задньоязикових приголосних із шиплячими виявляються типовими для тих морфологічних розрядів **іменників**, де знаходимо останній приголосний похідної основи перед секундарним голосним, який входить до суфікса -ок-: **лүжокъ** (АЧ, 135), **кожүшокъ** (ВН, 10), **дячокъ** (ДН, 177), **күбочок** (АД, 77), **денежокъ** (ПЛ, 52), **шажокъ** (ІКД, 22 зв.), **подарочокъ** (АД, 17), **поточок** (ПЛ, 91), **рочкювъ** (ПЛ, 63). Чергування <к ~ ч> маємо в утвореннях із суфіксом -очк-: **мірочка** (ДН, 160), **галочки** (АД, 82), **косточками** (77), **ложечки** (85), **цвѣточки** (ІКД, 207), **хүсточкү** (АД, 77) та ін.

Названий вид альтернативи виявляє продуктивність у творенні прізвищ за допомогою специфічного для української мови суфікса -енк-. Останній утворився від давнього суфікса -к(о), який, у свою чергу, виник на базі двох зменшувально-пестливих суфіксів -ѣк(о) та -ѣк(о), ускладнившись суфіксальним формантом -ен. Первісно суфікс -енк(о) виконував демінутивну функцію, вказуючи на відтінок зменшеності; пізніше набув патронімічного значення, утворюючи назви синів за родом професії, діяльності, що згодом ставали прізвищами.

Використання названого виду альтернатив залежить від жанрових особливостей проаналізованих пам'яток. Так, у текстах ділового стилю, де прізвища знаходимо частіше, альтернативі <к ~ ч>, <г ~ ж> та <х ~ ш> представлені значно більшою кількістю прикладів, ніж у художніх та науково-популярних: **Попрүже(н)кү** (АЧ, 140), **Ѣташүченко** (ВН, 153), **Ложѣче(н)ом** (АЧ, 105), **Индиче(н)ко** (30), **Червѣченка** (215), **Панченкомъ** (ЛР, 84), **Пакүюченъка** (84), **Ильченко** (ДН, 165), **Левченкү** (171), **Марченко** (148), **Жүченко** (Вел., 266 зв.), **Рибалченко** (АК, 14 зв.), **Близнюченко** (15), **Дяченко** (16), **Бердюченко** (16), **Тимченко** (16 зв.), **Гавченко** (85), **Тонконоженко** (85) та ін.

Чергування відбувається також у відіменних похідних, утворених найчастіше за допомогою суфіксів:

а) -ник-: XVI ст. — **прися(ж)ники** (АО, 41), **торжниковъ** (КЗ, 195), **порүчника** (Розм., 33а), **должїіками** (Розм., 21а), **азвѣчники** (Зин., 8), **грѣшников** (ВХ, 109), **мѣрочникъ** (ДН, 160); б) -(е)ств-: **долженство** (Сл., 206), **дрүже(с)тво** (Гр., 61 зв.), **козачество** (АК, 391); в) -ат-: **вноүчатоү** (АО, 45), **бичати** (ІКД, 224); г) -ан-: в катаяконімах — **поточане** (ДН, 163), **ватчане** (УВ, 30); д) -ищ-: **полчище** (Вл., 334); ж) -ин-: **брюшина** (АД, 183 зв.), **молочина** (АД, 184); з) -еньк-: **собаченки** (Сп. 2, 12), **вороженки** (12 зв.), **дороженькү** (13 зв.).

Зазначений вид чергування зафіксований також у творенні назв осіб жіночої статі за допомогою суфіксів **-к-** та **-их-**: **єдиначка** (ЖС1, 9), **Горькавичуха** (АЧ, 75), **Ясничуха** (88) (хоча фіксується паралельна форма **Ящиуха** (ЛР, 88)).

Тексти пам'яток фіксують чергування <к ~ ч>, <г ~ ж> та <х ~ ш> в іменниках, що виражають абстрактні поняття, мотивуються дієслівними основами на приголосний та **-и-**, утворюються за допомогою **-ен-**, **-енств-**, що виділилися внаслідок перерозкладу пасивних дієприкметників на **-н-**: **приречення** (ВГ, 34), **стереженьє** (Лек. Б, 12), **злоречен(ъ)є** (ЖС1, 522); **непослушенство** (ВН, 154), **в(ъ)споможення** (АК, 254), **изнеможення** (Гр., 59); **послушенства** (ДН, 158). Одиначними прикладами фіксуються альтернативи <к ~ ч>, <г ~ ж> під час творення відприслівникового іменника — **множество** (Сл., 214) та відприкметникових — **величєства** (ДН, 146), **убожєства** (ДН, 164) за допомогою суфікса **-(є)ств-**.

Чергування <к ~ ц'> разом із суфіксом **-ниц(я)**, **-иц(я)** використовується для творення назв осіб жіночої статі: **великомчница** (ЖС1, 9 зв.), **вл(д)чице** (Сп. 2, 30), **каверзницѣ** (ІВ, 122 зв.), **корчємницн** (ГБ, 13).

Чергування <г ~ з> представлене у старих формах слів у текстах пам'яток XVI та XVII ст. під час творення іменника **мнозства** (Нег., 129) від прислівника **много** та **убозъство** (ЛР, 84) від прикметника **убогий**.

Чергування задньоязикових із шиплячими [ч], [ш], [ж] належать до регулярних і продуктивних у процесах творення **прикметників**. Найактивнішою серед альтернатив виявляється <к ~ ч>, оскільки кількість іменних основ на **-к-** значно більша, ніж основ на **-х-** та **-г-**.

Названий вид чергувань зафіксований у таких випадках:

а) під час творення прикметників від іменних основ за допомогою суфікса **-н-**: **безпечнейшемү** (ВГ, 36), **вечнее** (29), **остатечна** (31), **пожиточнейшемү** (38), **безпечне** (Нег., 133), **достаточней** (132 зв.), **завдачне** (Розм., 4), **азбѣчнимъ** (5), **подү(ш)чаныѣ** (АО, 55), **вѣчне** (ЛР, 85), **очной** (АК, 59 зв.), **порядочномъ** (367), **грѣшна** (ЖС1, 7), **страшный** (9 зв.), **вблачномъ** (ВХ, 545), **восточныхъ** (Сл., 212 зв.), **брачноє** (213), **публичного** (ДН, 160), **үжитечній** (АД, 77), **рѣчною** (89), **грѣшна** (КЗ, 40), **страшна** (42), **праздничними** (Вел., 406), **порядочномъ** (АК, 367), **саморүчний** (276), **мүчни(х)** (274), **(ш)тважнаго** (МБ, 363 зв.), **присяжнүю** (Гр., 66 зв.);

б) **-(є)ск-**: **человѣческаго** (ВХ, 545), **ш(т)стѣпническає** (Сл., 209), **іночєској** (КЗ, 184), **варажское** (АЧ, 31), **ладо(ж)скомъ** (АК, 230), **мүченичєскихъ** (Нег., 64 зв.), **свѣщенничєско(й)** (ЖС1, 374);

в) **-ин-**: **ворожчиномъ** (ДН, 160), **матчинъ** (КД, 220), **савчиной** (НЛ, 63), **ґидо(р)чишин** (АК, 60 зв.).

Названі чергування засвідчені в окремих словах із суфіксами **-ен-** — **блажений** (Вел., 266 зв.),

-ан- — **копѣйчаной** (АЧ, 156), **-ав-** — **величавимъ** (Вл., 332 зв.) та **-лив-** — **страшливо** (ВХ, 541).

Чергування задньоязикових із шиплячими [ч], [ш], [ж] при творенні **дієслів** засвідчуються:

а) у відіменниковому словотворі: **наүчаючи** (Нег., 129), **вскаржений** (Нег., 134), **з(ъ)грѣшилъ** (ЖС1, 5 зв.), **оүстрашатъ** (ВХ, 546); **затривожитъ** (ВХ, 541), **не стѣжити** (Сл., 210), **үважте** (ВН, 540 зв.), **мүчи(л)** (ЖС1, 373 зв.), **важилось** (ЛР, 87), **зневажилъ** (87), **үскаржался** (85), **змүчите** (80), **сведчит** (79), **заважит** (АД, 83), **поважит** (84), **грѣшилн** (КЗ, 192), **мүчил** (193), **наүчаємъ** (49), **поважатн** (195), **стривожилъ** (45), **зрүшенный** (Нег., 2), **түжить** (ІКД, 201 зв.), **задолживши(с)** (АК, 279), **окрүживши(х)** (Гр., 60), **порочать** (ІКД, 203 зв.), **волочатъ** (203 зв.), **кричатн** (224), **отстрочитъ** (АК, 394), **ополчалнс** (Гр., 56);

б) у відприкметниковому словотворі: **зсүши** (АД, 82), **обнажаютъ** (КЗ, 184), **посүшенихъ** (АД, 84), **глушитъ** (ІКД, 220), **не дороживъ** (ІКД, 224 зв.), **крѣпчає** (Вл., 335 зв.);

в) у відприслівниковому словотворі: **примножать** (КЗ, 188).

Альтернативи задньоязикових у творенні **прислівників** представлені поодинокими прикладами. Серед них: а) <г ~ ж> під час творення відіменного прислівника **вдолжъки** (ВГ, 36) за допомогою префікса **в-** та суфікса **-ки**; б) <к ~ ц'> під час творення відіменних прислівників **вѣкратцѣ** (ДН, 25), **вранцѣ** (147) і творення старої форми **неподалєце** (ДН, 173) за допомогою суфіксів **-ѣ, -є**;

Висновки. Чергування <г ~ з'>, <к ~ ц'>, <х ~ с'> характеризують іменну словозміну, тоді як <г ~ ж>, <к ~ ч>, <х ~ ш> — дієслівну та словотвір.

Проаналізовані пам'ятки у сфері морфологічних змін засвідчують тенденцію до протиставлення прямих і непрямих відмінків у іменниковій парадигмі, тобто до морфологічного виділення форми наз. відмінка. Чергування задньоязикових зі свистячими приголосними в іменниковій словозміні маркують переважно творення форм дав. та місц. відмінків однини. Чергування задньоязикових із шиплячими обмежуються участю у творенні форм кл. відмінка.

У словозмінній парадигмі дієслів за допомогою чергувань задньоязикових оформлюються опозиції: док. ~ недок. вид; теп., майб. ~ мин. час. Активізується чергування задньоязикових приголосних із шиплячими, яке охоплює більшою мірою творення форм нак. способу, теп. та майб. часу дійсн. способу. Найбільшу кількість чергувань дієслівні парадигми засвідчують у 3 ос. однини та множини дійсного і 2 ос. однини і множини наказ. способу.

У процесі словотвору чергування задньоязикових із шиплячими найчастіше супроводжує творення іменників та прикметників. Закономірності виявляє альтернативний ряд <г ~ ж>, <к ~ ч>, <х ~ ш> при утворенні здрібнених іменників за допомогою суфіксів **-ок, -очк**; українських прізвищ

за допомогою суфікса **-енк(о)**; відіменних прикметників за допомогою суфікса **-н-**.

Серед чергувань задньоязикових приголосних фіксуються такі випадки, що вийшли з ужитку в сучасній мові. Їх наявність у текстах староукраїнської мови XVI–XVIII ст. пояснюється книжним впливом, орфографічними традиціями та діалектними особливостями.

Джерела ілюстративного матеріалу

АД — Лікарський порадник «Аптека домова» за зб-кою 1760–1780 рр. Рукоп. НБУ, ш. ДА/905л; **АЧ** — Зб-ка селянських земельних актів із Чернігівщини, XVII–XVIII ст. Рукоп. НБУ, ш. І.62458–62655; **АК** — «Акти про козаків», рукоп. 1710–1779 рр.; **АО** — Акти села Одрехови. — К. : Наук. думка, 1970. — 260 с.; **АПУ** — Актыве книги Полтавского городского уряда XVII века / ред. и примеч. В.Л. Модзалевского. — Чернигов, 1912–1914. — Вып. 1–3; **Б** — «Богогласникъ», Друкарня Почаївської лаври, 1790. Прим. НБУ, ш. Кир. 825; **Вел.** — «Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками» (1720) С. Величка. Рукоп. РНБ ім. М.Є. Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі, фонд 588, № 2020 (мікрофільм); **Вл.** — Драма «Владимиръ» Ф. Прокоповича, список I пол. XVIII ст. Рукоп. НБУ, ш. І.6527; **ВН** — Ділова мова Волині і Наддніпрянщини / підгот. до вид. В.В. Німчук та ін. — К. : Наук. думка, 1981; **ВМ** — драма «Воскресеніе мертвих» Г. Кониського, список 1748 р. Рукоп. НБУ, ш. І.174; **ВХ** — «Вѣнецъ Х[ристо]въ зъ проповѣдій неделныхъ» А. Радивилівського, друкарня Києво-Печерської лаври, 1688 р. Примірник НБУ, ш. Кир. 59; **ГБ** — Опис паломницької подорожі Василя Григоровича-Барського до святих місць, рукоп 1723–1747 рр. Рукоп. НБУ;

Гр. — Літопис Г. Грабянки, список II пол. XVIII ст. Рукоп. НБУ, ш. VIII.149/49; **ДІ** — Світські пісні за зб-кою І. Даниловича, 1771–1776 рр., за публ.: Петретц В.Н. Новые данные для истории старинной украинской лирики. — СПб., 1907; **ДН** — Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.: (Акти сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / підгот. до вид. В.А. Передрієнко. — К. : Наук. думка, 1986; **ЖСІ** — Книга житій святих, XVIII ст. Рукоп. НБУ, ш. 371п/156; **Зин.** — Вірші, народні прислів'я та приказки Кл. Зиновієва, кін. XVII — поч. XVIII ст. Рукоп. зб-ка НБУ, ш. VIII.73(193); **Зош.** — Навчальний зошит з латинської мови, рукоп. серед. XVIII ст. Рукоп. НБУ, ш. І.3916; **ІВ** — Інтермедії до драми «Воскресеніе мертвих» Г. Кониського, за списком 1748 р. Рукоп. НБУ, ш. І.174; **ІКД** — Інтермедії до драми М. Довгалевського «Комическое дѣйствіе на Рождество Христово», 1736 р. Рукоп. НБУ, ш. 521п/1710; **КЗ** — Зиновієв Кл. Вірші. Приповісті посполиті, публікація за рукоп. зб-кою кін. XVII — поч. XVIII ст. / підгот. до вид. В. Колосова та І. Чепіга. — К. : Наук. думка, 1971; **Лс.** — «Кнѣга, глаголемая Листовня» братів Данила, Дем'яна і Мойсея Гирманів, 1712 р. Рукоп. НБУ, ш. І.7378; **МБ** — Драма «М[и]л[о]сть Б[о]жая», список I пол. XVIII ст. Рукоп. НБУ, ш. І.6527; **Нег.** — Євангеліе в перекладі Валентина Негалевського, 1581 р. Рукоп. НБУ, ш. 4511/1636; **НЛ** — «Ніжинський літопис», повісті, легенди та ін, XVIII ст. Рукоп. НБУ, ш. Ніж. 34; **ПЛ** — Приватні листи XVIII ст. / підгот. до вид. В.А. Передрієнко. — К. : Наук. думка, 1987; **Розм.** — Розмова (близько 1575 р.). Фотокопія рукопису. Збер. в НБУ; **Сл.** — Орагорські «Слова» Ф. Прокоповича та ін., I пол. XVIII ст. Рукоп. НБУ, ш. І.6527; **Сп. 2** — Співаник, I пол. XVIII ст. Рукоп. НБУ, ш. VIII. 210(21).

ЛІТЕРАТУРА

1. Кузнецов П.С. Чередования в общеславянском «языке-основе» / П.С. Кузнецов // Вопросы славянского языкознания. — М. : Изд-во АН СССР, 1954. — Вып. 1. — С. 24–67.
2. Мельничук А.С. Роль аналогии в переходном смягчении общеславянских g, k, h в ž, č, š / А.С. Мельничук // Питання слов'янського мовознавства. — Л. : Вид-во Львів. ун-ту, 1958. — С. 88–113.
3. Славянская морфология: Субстантивное словоизменение / отв. ред. Т.В. Попова. — М. : Наука, 1987. — 264 с.
4. Чурганова В.Г. Очерк русской морфологии / В.Г. Чурганова. — М. : Наука, 1973. — 239 с.
5. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови / Ю. Шевельов. — Х. : Акта, 2002. — 1054 с.

REFERENCES

1. Kuznetsov, P.S. (1954). Cheredovaniia v obshcheslovianskom «yazyke-osnove» [Alternation in the all-Slavic “language-basis”]. *Voprosy slavianskogo yazykoznanii*, 1, 24–67.
2. Melnychuk, A.S. (1958). Rol analogii v perekhodnom smiagchenii obshcheslavianskikh g, k, h v ž, č, š [The role of Analogy in the Transitional Mitigation of the Slavic g, k, h in ž, č, š]. *Pytannia slovianskoho movoznavstva*, 88–113.
3. Popova, T.V. (Ed.). Slavianskaia morfonologiiia: Substantivnoie slovoizmenenie [Slavonic Morphnology: Substantive Inflection]. Moscow, Nauka, 264 p.
4. Churganova, V.G. (1973). Ocherk russkoi morfonologii [Essay on Russian Morphonology]. Moscow, Nauka, 239 p.
5. Sheveliov, Yu. (2002). Istorychna fonolohiia ukrainskoi movy [Historical Phonology of the Ukrainian Language]. Kharkiv, AKTA, 1054 p.

УКРАЇНСЬКОМОВНА СЛОВОТВІРНА ТРАДИЦІЯ В ПЕРІОД ЛІНГВОЦИДУ

Заєць В.Г.,

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053
v.zaiets@kubg.edu.ua

Статтю присвячено актуальним питанням розвитку української дериватології в часи зближення мов. Зазначено витoki словотвірної аномативності та вплив зовнішніх чинників на становлення українськомовної дериватології. Відстежено конкуренцію українськомовних денотатів з формами ознаки за виконуваною дією. Вказано способи заміни неунормованих моделей дієприкметників національними денотатами на позначення характеристики осіб або предметів. Наведено приклади граматично правильних форм віддієслівних лексем у сучасній українськомовній періодиці. Визначено роль віддієслівних ад'єктивів у витісненні запозичених граматичних моделей словоформ. Продемонстровано випадки розхитування національної мовної норми.

Ключові слова: українська мова, денотати, дериваційне поле, аномативність, словотвірна модель, словоформа.

Заец В.

Украиноязычная словообразовательная традиция в период лингвоцида

Статья посвящена актуальным вопросам развития украинской дериватологии во времена сближения языков. Указаны истоки словообразовательной аномативности и влияние внешних факторов на становление украиноязычной дериватологии. Отслежена конкуренция украиноязычных денотатов с формами признаков выполняемого действия. Указаны способы замены ненормативных моделей причастий национальными денотатами для обозначения характеристики лиц или предметов. Приведены примеры грамматически правильных форм отглагольных лексем в современной украиноязычной периодике. Определена роль отглагольных адъективов в вытеснении заимствованных грамматических моделей словоформ. Продемонстрированы случаи расшатывания национальной языковой нормы.

Ключевые слова: украинский язык, денотаты, деривационное поле, аномативность, словообразовательная модель, словоформа.

V. Zaiets

Ukrainian-Language Word-Formation Tradition in the Period of Lingvocide

The article is devoted to the actual issues of development of Ukrainian derivatology during the convergence of languages. The sources of word-formation abnormality have been shown. The influence of external factors on the formation of Ukrainian-language derivatology has been noted. The typical cases of the use of unconditioned denotate in the texts of prose works, periodicals have been identified. The cases of distortion of the Ukrainian-language lexical system have been distinguished by unnatural affixes. The influence of unconventional use of Russian-language word-formation traditions on the codification of norms of the Ukrainian literary language has been noted. The competition of Ukrainian-language denotate with the forms of a sign on the performed action has been monitored. The ways of replacing the unconventional models of the participles with the national denotate to indicate the characteristics of persons or objects have been indicated. Examples of grammatically correct forms of verbal lexemes in contemporary Ukrainian periodicals have been noted. The role of verbal adjectives in the displacement of borrowed grammatical models of word forms has been determined. The cases of loosening of the national linguistic norm have been demonstrated. The importance of further studying texts of contemporary Ukrainian-language periodicals has been indicated.

Key words: Ukrainian language, denotatum, derivational field, anormativity, word-formation model, word form.

Вступ. Сучасна українська літературна мова поступово відроджує узвичаєні словотвірні моделі. Витoki лексичної аномативності, довготривале послуговування штучними граматичними формами в текстах українськомовних творів мають тісний зв'язок з мовною політикою, що впроваджувалась на території України. Багато-

річне асимілювання з лексемами російської літературної мови спричинило проникнення, згодом довготривале існування в українськомовній дериватології чужомовних афіксів.

У різні періоди розвитку української мови більшість лінгвістів, зокрема О. Курило, Б. Антоненко-Давидович, Ю. Шевельов, С. Караванський,

підносили культуру української мови, сприяли кодифікації різних моделей словоформ. Проте українська літературна мова зазнавала змін упродовж попереднього століття під впливом словотвірних традицій російської дериватології.

На різних етапах розвитку української мови у наукових розвідках відстежувалося наслідування чужомовних словотвірних традицій, зовнішнє втручання у внутрішні закони української мови. Як відомо із критичних статей «періоду заборон» та уніфікації, насамперед мова художніх творів зазнавала критики, усебічного аналізу, зокрема словотвірного. Дериваційні структури лексичного корпусу української мови розглядалися як засіб єднання з російською мовою і мали усебічно її наслідувати, що призводило до вилучення або уніфікації певних моделей словоформ.

Сучасний етап розвитку української мови фіксують у наукових розвідках К. Городенська, Є. Карпіловська, О. Стишов, О. Тараненко, Л. Струганець, О. Пономарів, Л. Кислюк, Т. Коць та інші дослідники. Увага лінгвістів зосереджується головню на відродженні української мови, кодифікації норм, зокрема дериваційних, їх динаміці.

Мета статті — розкрити особливості словотвірної традиції в період заборон національного самовираження. **Завдання розвідки** — проаналізувати випадки порушення українськомовної словотвірної традиції в текстах періодики та художніх творів 30–70-х років минулого століття.

Критичний огляд літератури, концептуальних рамок, гіпотез тощо. Відродження української державності, культури сприяло поступовим змінам у дериватологічній системі мови. Так, сьогочасна лінгвістика поповнилася корпусом документів і матеріалів, упорядкованих Л. Масенко [14, 356–399], що розпрозорюють період «спорідненості мов», «зближення націй», в якому існувала українська мова й культура загалом. Укладений дослідницею реєстр «репресованої» лексики доводить високу дериваційну спроможність, здатність моделювати слова афіксами, що виражають національну самобутність.

Так, К. Городенська у праці «Українське слово у вимірах сьогодення» [4] подає обґрунтовані рекомендації з питань українського словотворення, розглядає слово- та терміновживання, правопис, відмінювання загальних і власних назв, граматичні категорії одиниць. Новітні дослідження також експлікують розвиток лексики офіційно-ділового стилю «періоду українізації», семантичні та функціональні особливості продуктивних словоформ, їх унормування [13].

Прикметно, що в сучасній україністиці мовознавці (К. Городенська, Є. Карпіловська, О. Пономарів, О. Стишов, Л. Струганець, Л. Кислюк, Т. Коць та ін.) приділяють увагу кодифікації словотвірної норми «навколо найкращих зразків мови» [6, 52], зокрема практиці моделювання де-

риватів із суфіксами, які в 30-х роках ХХ ст. були вилучені через впровадження «теорії зближення та спорідненості мов».

Методологія дослідження. Основним методом дослідження є порівняльно-історичний із прийомом відносної хронології, за допомогою якого відстежено вживання різних моделей словоформ протягом певних етапів розвитку української дериватології. Описовий метод із прийомами зовнішньої та внутрішньої інтерпретації розкриває чинники, які впливали на вживання штучних денотатів; соціологічний прийом та прийом стильового аналізу використовуються для відстеження взаємодії словотвірних одиниць у текстах українськомовних видань, а саме: художній прозі 1930–1970-х рр. та публіцистиці сучасного періоду.

Результати дослідження та обговорення. Сучасна україністика відроджує дериватологічні традиції слововживання. Так, М. Гладкий закликав письменників вивчати лексичний матеріал, бо це є причиною, що «не маємо сталих мовних традицій й підпадаємо випадковим впливам чужої мовної стихії» [2, 156]. Тоді як спроби розглядати літературну мову як інструмент «соціального єднання», зокрема її словотвірний потенціал, відстежуємо у виступі П. Горещького «Націоналістичні перекучення в питаннях українського словотвору» [14, 182–200]. Загалом тогочасна мовна політика була спрямована на пошуки «національного шкідництва на ділянці словотвору» [14, 183]. Проте у період заборон національного самовираження творчість багатьох письменників, зокрема Ю. Яновського, перебувала на «лінії мовного фронту», коли «придатність й зручність мови як знаряддя соціального єднання» була основною ознакою мовно-культурної асиміляції [14, 190].

Зауважимо, що продовженням етапу зросійщення став вихід праці відомого мовознавця І. Білодіда [1]. Аналізуючи мову і стиль письменника в романі «Вершники», учений залишав поза увагою префіксальне словотворення, зауважуючи, що «префікси не становлять творчого досягнення письменника й вимагає переосмислення використання суфікса *-ість*, а також субстантивізація прикметників» [1, 25]. Зауважимо, що І. Білодід вбачав «велику словотворчу силу» в питомо українських афіксах і групував їх за такими ознаками: 1) професії, заняття чи більш-менш постійної ознаки *-ник, -ор, -ар (-яр)*; 2) збільшення посилення якості *-енн, -езн*; 3) зменшення (здрібнілості) предмета чи ознаки *-еньк, -ечк, -инк, -ин, -ець*; 4) презирливе ставлення до об'єкта пізнання *-юг, -яг, -юр, -як, -ун* [1, 125]. Проте під впливом тогочасних приписів і настанов [14, 182–200] для посилення семантичного «навантаження слова» виокремлював з-поміж інших суфікси *-чик, -щик*, що «невластиві» українській мові [1, 122–124]. Примітним є те, що українськомовна словотвір-

на традиція має цілком протилежну думку щодо використання суфіксів **-чик**, **-щик** в основах іменників, і насамперед пов'язана вона з відкиданням таких афіксів як чужомовних [9; 14, 192–193].

Аналіз 300 одиниць денотатів, вибраних методом суцільної вибірки з тексту роману в новелах «Вершники» Ю. Яновського [15], підтверджує результати насадженого «зближення мов», що послаблювало кодифікацію словотвірних норм у тогочасній україністиці, зокрема, використання письменником дериватів з **-щик** та **-ник**. Напр.: *Загін Чубенка помалу посувався крізь ліс, Донбас, далекий і жаданий, стояв їм у очах, доменщики й слюсарі, мартенщики й складуви, шахтарі й вальцювальники, рудокопи й чорнороби — усі йшли за їхнім Чубенком <...>* [15, 77]. У межах вибірки помічено також денотати на позначення осіб за певними видами діяльності з питомо українськомовним афіксом **-ник**, на зразок: *вальцювальники, канавники, формівники, кльошники, баклажанники, поминальники, обжежники*. Зауважимо, що більшість дериватів з **-ник** є похідними від основ дієслів, на зразок: *формувати* → *формівник*; *поминати* → *поминальник*; решта номінує назви професій, похідних від іменників, як-от: *мартен* → *мартенщик* (правильною є форма *мартенник*), або за зовнішніми ознаками: *кльош* → *кльошник*, *баклажан* → *баклажанник*, *жаба* → *жабник*. Напр.: *Він кричав на канавників і лаяв формівників, він кликав до печі майстра, сварився з шихтовим двором, перекурював з інженером* [15, 84]; *Між Олешками і Голою Пристанню — Кардашинський лиман і Кардашин, в якому, за відомостями задніпровських баклажанників, білі не стояли, лише невеличкий пост* [15, 53].

Усебічний аналіз і критика творчого доробку письменника не зупиняли становлення українськомовної дериваційної спроможності, її самовираження. Показово, що в корпусі досліджуваних дериватів натрапляємо на абстрактні іменники з суфіксом **-ість**, похідні від прикметників, на зразок: *Це було чудо досконалості, натхнення і терпіння, ніжний витвір надзвичайного молотка, радість металу, що процвітає, і вицвіє, і збагнув крихке проростання живих клітин* [15, 97]; *Дуже мало фуражу, цілковита відсутність палива, звичайної води для пиття, морози градусів десять, брак теплої одежі і голе холодне небо замість покрівлі над головами* [15, 115].

Так, частково примітною є парадигма дериватів з афіксом **-ну**, що номінують процесуальність (*розквітнув, мокнути, заглянути, линувся, схитнувся, прокинувся*), експресивність сприйняття зорових явищ, що відбувалися або відбуватимуться, одноразових, миттєвих дій (*блмнули, гукнули, ляснули, здохнути, натиснути, майнути, осміхнувся, озирнувся, оглянув, упірнув, ляснув, осміхнувся, рубонув, скрикнув, дмухнув, трусонув, виплюнув*). Напр.: *Тоді Данилко озирнувся*

навколо і вперше відчув себе самотнім і, мов вітер дмухнув його з місця, побіг безвісти під пекучим сонцем степу, і відстань між праїдом та правнуком усе збільшувалась і збільшувалась, наче природа аж тепер схотіла відновити оту рівновагу поколінь [15, 36].

Високою продуктивністю відзначаються моделі лексем, зокрема з афіксами **-ува**, **-юва**, які в поєднанні із префіксами **ви-** маркують граматичне значення недоконаного виду, на зразок: *вимахували, вишукували, мобілізувати*. Напр.: *Тоді святили царини, і золоті попи вимахували кадилами <...>* [15, 33].

Помітними в аналізованому тексті є юкстапозити, в яких характеризатор займає постпозицію і відображає оцінне значення, на зразок: *греки-вигнанці, майстер-голова, капітани-жабники*; або препозицію: *шибеник-листоноша*. Напр.: *Херсон — місто греків-вигнанців, чиновництва, рибалок; <...>* [15, 48]; *Капітани-жабники доповідали Шведові про денні подвиги їхніх корсарів, на kater посадили кількох кльошників з миколайівського псевдоматроського загону й повезли їх у «штаб Духоніна»* [15, 53]; *Ми краще знаємо, де шукати того шибеника-листоношу, пане отаман, тільки хай це буде секретом, бо нам тоді не жити від сільської злидоти, і сплять нас другої ж ночі* [15, 67]. Водночас композити мало представлені у творі і мають експресивне забарвлення, на зразок: *душогуби, міноносці*.

Примітним явищем аналізованого корпусу є лексико-семантична деривація для маркування осіб, які є причасниками ватажків або номінують учасників за походженням, на зразок: *Півсоттисячна біла армія барона Врангеля кидає в бій офіцерські бригади дроздовців, корніловців, марковців, підтягає резерви кубанців, донців, концентрує танки й бомбовози, а на неї націлилося п'ять армій червоного Південного фронту* [15, 107]; *Шоста армія, відкинувши ворога, підійшла до Перекопу, закрила шлях відступу врангелівцям* [15, 114].

Ідеологічні настанови 50–80-х років ХХ ст. також усебічно спрямовували письменників на «виважене словесне мистецтво», уникання «словникових холодин» [14, 300–308]. Проте й за таких умов друга половина ХХ ст. експлікує більш установлену словотвірну мову, про що переконує вихід роману «Собор» О. Гончара [3]. Широкий резонанс після виходу роману, його обговорення розкрито в праці В. Ковалю [7]. Цілком погоджуємося з думкою Т. Коць про те, що «найважливішою умовою мовного смаку письменника та й кожного носія мови є так зване мовне чуття» [8, 65]. Проте в аналізованому тексті увагу привертають російськомовні кальки *любимчик, кладовщик*. Напр.: *Кладовщика не знали де й шукати* [3, 33]. Водночас помічаємо лексему «комірне», похідну від «комора», що є твірною основою для марку-

вання професії «комірник» (працівник комори). Напр.: *Ще картки були не відмінені, людям жилося сутужно, Єльці пригадується, як жінка якась ходила по базару і від кожної з тих, що підторговували, збирала «комірне» — по ложці олії* [3, 33]. Нестійкість у вживанні словоформ на **-чик, -щик** є результатом розхитування мовної норми, спричиненого зовнішніми чинниками, зокрема асимілюванням до чужомовних словоформ. Пор.: *Усе їм — золотим дощем: нагороди, лауреатства, любимчики народу* [3, 109]; *І так, аж поки сягнув до давно жаданої посади — влаштувався бакенциком на Дніпрі* [3, 13]; *<...> шахраї підрядчики одним махом відколупувались тут від гріхів, старці та старчихи вмирили на папертях <...>* [3, 17].

Донині маємо лексеми періоду заборон з афіксами **-чик, -щик**, що зафіксовані морфемним словником (1983 р.) як непоширені: *барабаничик, гонщик, проходчик* [10, 389]. Напр.: *баничик, банищиця, батончик, барабанищиця, екземплярчик, комітетчик, костюмчик, курганчик, крайчик, наводчик, налащик, пестунчик, чемоданчик, фасончик, флакончик, фонтанчик, футлярчик, шевчик*. Зауважимо, що лексеми *баничик, банищиця* є також типовими кальками з російської мови, оскільки працівника лазні називають *лазняр* (чоловічий рід) — *лазнярка* (жіночий рід), *чемоданчик* українською мовою — *валіза*. Питомо український афікс **-ник** допомагає позбутися неоковирних лексем на **-чик**, на зразок: *комітетник, навідник, налащик*. Для маркування частин від цілого або невеликих за розміром предметів можна послуговуватися афіксом **-ець**. Напр.: *ограєць, курганець* тощо.

О. Гончар тонко відчував глибинність мовотворчих процесів, їх наслідки для суспільства, виховання молодого покоління, тому можливість сказати вустами героїв до читача сприяла утвердженню життєвих позицій письменника, засудженню негативних проявів у соціумі. 3-поміж корпусу досліджуваних денотатів виокремлюємо власне авторські юкстапозиції, компонентами яких є узуальні іменники з емоційно-оцінним значенням характеристизатора щодо основного узуального слова, на зразок: *людина-авоська, людина-кремень, людина-кристал, людина-основа, люди-піджаки, брехуни-мисливці, друг-ідеаліст, горе-раціоналізатор, тигри-людоджери, чвара-п'янюга, грубіян-бруднолайко*. Корпус композитів представлений оказіональними лексемами, моделі яких утворені поєднанням дієслівної та іменникової основ, що є синтаксичним словосполученням, на зразок: *батькопродавець, гонивітерка, грошолюби, грушотрус, зайдисвіта, книгогризи, мочеморда, оказамилувач, пустомолотство, рибохвати, юшкоїд, чарколюб*; а також на основі подібності, схожості, як-от: *песиголовець* тощо. Напр.: *І якби знали ті юшкоїди, що про них передумає Зачіплянка, доки вони потай працюють ложками, якби дочули, <...> то, мабуть, і ложки їм у роті*

позастрявали б, кістками подавились би їдці [3, 64]; *А як я до батькопродавця можу бути добрим?* [3, 68]; *І що мене не для пустомолотства в міськраду селищами послано* [3, 97]; *Самому ж братись за пляшку просто незручно, просто ще подумують, що чарколюб* [3, 113]; *Хуліган, зайдисвіт, а наша за ним, я ж бачу, мре...* [3, 90]; *Колючки на ні, як вухналі, рідко знайдеться який-небудь малий грушотрус, щоб зохотився між ті вухналі забратись* [3, 113]; *Вони тоді вам цілий день трудитимуться... Без зарплати. І без трудоднів. Не те що ми, грошолюби* [3, 25]; *Давши лад рибі, снастям, підійшли до них рибалки, стали жартувати над Сухомлином, що добрі, мовляв, з оказамилуваців виходять юшковари* [3, 273]; *Вночі при місяці більше, ніж удень, вражає тебе оце розкішне зачіплянське бароко кетяжистих акацій та виноградного буйнолістя* [3, 7]; *В інших чвари бувають та бійки. По судах та комітетах бігають, а в них злагода, доброжиток, неохололе кохання* [3, 10].

Наслідком довготривалого ігнорування словотвірною традицією є уживання лексем із відтінком суржику, спотворених глухими шиплячими фонемами на **-ачий, -ячий, -учий, -ючий, -ячий**, що зафіксовано словниками, довідниками 70-х років ХХ ст. (до 40 найпоширеніших одиниць), на зразок: *біжучий, втопаючий, загниваючий, запалюючий, закріплюючий, захоплюючий, зростаючий, летучий, мокнучий, невважаючий, невищуваючий, невмирущий, чаруючий, швидкодіючий* тощо. Маркувати характеристику предмета або особи за ознакою частини віддієслівних ад'єктивів в українськомовній дериватології допомагає прикметниковий афікс **-альн-**, на зразок: *відволікальний, вібрувальний, домінувальний, знеболувальний* тощо; з-поміж них — складні денотати: *аварійно-відновлювальний, багатообіцяльний, бурякозбиральний, всепоглинальний, газопостачальний, жарознижувальний, ціноутворювальний*.

Набули поширення прикметникові деривати зі спільним коренем та афіксами **-івн-, -лив-**, як-от: *панівний, виснажливий, вразливий*. Широкі стилістичні можливості для заміни лексем *діючий* та *існуючий* на *чинний* (чинне законодавство), *активний* (учасник), *дієвий* (здатний діяти або щось чи когось змінити), *дійовий* (який у дії) або *який у роботі, на ходу*. Унікати штучних утворень допомагають синонімічні ряди, на зразок: *бажаючи — охочі, гнітючі — пригнічувальні, придушливі, утискувальні; кульгаючий — кульгавий; марніючий — зів'ялий, змарнілий, осунутий; нестаріючі — вічні, неваасимі, нетлінні; перевіряючий — інспектор, ревізор, контролер або обстежувач*.

Відновлення питомо українських словоформ відбувається поступово завдяки внутрішньомовному морфологічному потенціалу лексем з афіксами **-ар, -ач, -ець, -ник, -нин**, що позначається витісненням субстантивованих активних дієпри-

кметників іменниками, на зразок: *мітингар, виконувач, командувач, гравець, відпочивальник, вірянин, мітингувальник, протестувальник*. Частину неокочирних денотатів можна замінити юкстапозитами, на зразок: *граючий тренер — тренер-гравець, жебраючі ветерани — ветерани-жебраки, конкуруючі програми — програми-конкуренти, лікуючі лікарі — лікарі-практики, мігруюче населення — населення-мігранти, протиборствуючі сторони — сторони-протиборці*.

Показово, що граматично правильне номінування віддієслівних денотатів поступово кодифікується, що ілюструють тексти українськомовної періодики.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, можна констатувати, що українськомовна дериватологія пройшла складний період становлення. Тексти художніх творів періоду заборон є результатом упровадження теорій «спорідненості мов», «зближення мов». Заслуговує на увагу й подальше дослідження мовотворчості письменників періоду зросійщення. Ґрунтового аналізу потребують також лексеми з «неприродними» афіксами, словотвірні моделі, відхилення яких від усталених зразків порушувало українськомовні традиції слововживання. Викладені у статті матеріали лише частково висвітлюють окреслену проблему.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід І.К. Мова і стиль роману «Вершники» Ю. Яновського / І.К. Білодід. — К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1955. — 128 с.
2. Гладкий М. Мова сучасного українського письменства / М. Гладкий. — Х. : Державне видавництво України, 1930. — 159 с.
3. Гончар О.Т. Собор / О.Т. Гончар. — К. : Дніпро, 1989. — 270 с.
4. Городенська К.Г. Українське слово у вимірах сьогодення / К.Г. Городенська ; Ін-т укр. мови НАН України. — К. : КММ, 2014. — 124 с.
5. Карпіловська Є. Норма в сучасному українському словотворенні: зразок і реальність / Є. Карпіловська // Культура слова. — 2011. — № 74. — С. 43–51.
6. Кислюк Л. Сучасна словотвірна норма української мови: мовна практика та кодифікація / Л. Кислюк // Українська мова. — 2012. — № 1. — С. 52–66.
7. Коваль В. «Собор» і навколо собору / В. Коваль. — К. : Молодь, 1989. — 272 с.
8. Коць Т.А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі / Т.А. Коць. — К. : Логос, 2010. — 303 с.
9. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. — 303 с.
10. Морфемний словник : Близько 36 000 слів / укл. Л.М. Полюга. — К. : Рад. школа, 1983. — 464 с.
11. Пономарів О.Д. Культура слова: Мовностилістичні поради : навч. посіб. — К. : Либідь, 1999. — 240 с.
12. Стишов О.А. Утворюймо слова правильно / О.А. Стишов // Культура слова. — 2011. — Вип. 75. — С. 163–167.
13. Тименко Л.О. Лексика офіційно-ділового стилю в історії української мови (1917–1933 рр.) : [моногр.] / Л.О. Тименко. — К. : Інститут української мови; Вид. дім Дмитра Бурого, 2011. — 184 с.
14. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Док. і матеріали / упоряд.: Л. Масенко та ін. — К. : Вид. дім «Кієво-Могилянська акад.», 2005. — 399 с.
15. Яновський Ю. Вершники. Роман / Ю. Яновський. — К. : Дніпро, 1987. — 141 с.

REFERENCES

1. Bilodid, I.K. (1955). Mova i styl romanu «Vershnyky» Yu. Yanovskoho [The Language and Style of the Novel “Horsemen” by Yu. Yanovskiy]. Vydavnytstvo Akademii nauk ukrainkoi RSR. Kyiv, 128 p.
2. Hladkyi, M. (1930). Mova suchasnoho ukrainskoho pysmenstva. [Language of Contemporary Ukrainian Writing]. State Publishing House of Ukraine. Kharkiv, 159 p.
3. Honchar, O. T. (1989). Sobor [Cathedral]. Kyiv, Vydavnytstvo «Dnipro», 270 p.
4. Horodenska, K.H. (2014). Ukrainske slovo u vymirakh siodennia [Ukrainian Word in the Dimensions of the Present]. Naukove vydannia. Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy. Kyiv, KMM, 124 p.
5. Karpilovska, Ye. (2011). Norma v suchasnomu ukrainskomu slovotvorenni: zrazok i realnist [Norm in Modern Ukrainian Word Formation: sample and reality]. *Kultura slova*, 74, 43–51.
6. Kysliuk, L. (2012). Suchasna slovotvirna norma ukrainskoi movy: movna praktyka ta kodyfikatsiia [Modern Derivational Rule of Ukrainian Language: language practice and codification]. *Ukrainska mova*, 1, 52–66.
7. Koval, V. (1989). «Sobor» i navkolo soboru [“Cathedral” and around the Cathedral]. Kyiv, Molod, 272 p.

8. Kots, T.A. (2010). Literaturna norma u funktsionalno-styloviiv i strukturnii paradyhmi [Literary Norm in Functional and Stylistic and Structural Paradigm]. Kyiv, Lohos, 303 p.
9. Kurylo, O. (2004). Uvahy do suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy [Attention to the Modern Ukrainian Literary Language]. K., Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «Osnova», 303 p.
10. Morfemnyi slovnyk (1983). [Morphological Dictionary]. Kyiv, Radianska shkola, 464 p.
11. Ponomariv, O.D. (1999). Kultura slova: Movnostylistychni porady: navchalnyi posibnyk [Word Culture: linguistic-stylistic advice: teach. manual]. Kyiv, Lybid, 240 p.
12. Styshov, O.A. (2011). Utvoriuimo slova pravylno [Make Words Correct]. *Kultura slova*, 75, 163–167.
13. Tymenko, L.O. (2011). Leksyka ofitsiino-dilovoho styliu v istorii ukrainskoi movy (1917–1933 rr.) [Lexical Official-Business Style in the History of the Ukrainian Language (1917–1933)]. Kyiv, Instytut ukrainskoi movy, Vydavnychi dim Dmytra Buraho, 184 p.
14. Ukrainska mova u XX storichchi: istoriia linhvotsydu: dokumenty i materialy (2005). [Ukrainian Language in the 20th century: History of Linguocide]. Uporiadnyk L. Masenko ta in. Vydavnychi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 299 p.
15. Yanovskyi, Yu. (1987). Vershnyky. Roman [Horsemen. Novel]. Kyiv, Vydavnytstvo khudozhnoi literatury «Dnipro», 141 p.

ДВОМОВНІСТЬ ДОНЕЧЧИНИ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

Новікова О.О., Пономаренко К.В.,

Донецький юридичний інститут МВС України,
вул. Степана Тільги, 21, м. Кривий Ріг, 50065
08novikovaolga76@gmail.com

У статті розглянуто проблему двомовності населення Донецької області в її лінгвістичному та соціолінгвістичному аспектах. Здійснено аналіз термінології, уточнено значення суміжних з білінгвізмом понять. Значну увагу приділено соціально-політичним, демографічним та психологічним причинам виникнення двомовності на Донеччині. Описано наслідки існування білінгвізму для мовців та суспільства, наведено приклади інтерференційних змін на різних рівнях мовної системи. Окреслено можливість подолання негативних наслідків двомовності шляхом законодавчого закріплення виваженої Концепції державної мовної політики й органів контролю її виконання, надання громадянам можливості безкоштовного вивчення української мови, використання ринкових механізмів щодо мови ЗМІ, вітчизняного книгодрукування, реклами, соціальних мереж тощо.

Ключові слова: білінгвізм, диглосія, мовний контакт, інтерференція, суржик, мовна політика.

Новікова О., Пономаренко К.

Двуязычие Донетчины: причины и следствия

В статье рассмотрена проблема двуязычия населения Донецкой области в ее лингвистическом и социолингвистическом аспектах. Осуществлен анализ терминологии, уточнены значения смежных с билингвизмом понятий. Значительное внимание уделено социально-политическим, демографическим и психологическим причинам возникновения двуязычия в Донецкой области. Описаны последствия существования билингвизма для говорящих и общества, приведены примеры интерференционных изменений на разных уровнях языковой системы. Очерчена возможность преодоления негативных последствий двуязычия путем законодательного закрепления взвешенной Концепции государственной языковой политики и органов контроля за ее выполнением, предоставления гражданам возможности бесплатного изучения украинского языка, использования рыночных механизмов в отношении языка СМИ, отечественного книгопечатания, рекламы, социальных сетей и т.п.

Ключевые слова: билингвизм, диглоссия, языковой контакт, интерференция, суржик, языковая политика.

O. Novikova, K. Ponomarenko

Bilingualism in the Donetsk Region: Causes and Consequences

Despite the constant attention of scientists to the phenomenon of bilingualism, the problem of its existence in some regions of Ukraine has not been fully covered. The comprehension and analysis of the language situation in the Donetsk region in today's conditions are becoming topical. The aim of our work is to study the phenomenon of bilingualism, the causes of its occurrence and the consequences of its existence on the territory of the Donetsk region. To achieve this goal, it is planned to solve the following tasks: 1) to identify the main causes of the bilingualism emergence; 2) to consider the concept of bilingualism in a number of related concepts: diglossia, speech contact, interference, Surzhik, etc.; 3) to describe the consequences of the bilingualism existence on the territory of the Donetsk region; 4) to find out the ways to overcome the negative linguistic consequences of bilingualism.

As a scientific term "bilingualism" means the coexistence of two languages and is viewed mainly from two positions: as an individual characteristic of the personality and as a social phenomenon.

Since bilingualism as a phenomenon indicates the fact of contact and interaction of languages, these linguistic concepts are closely related. It leads to an unclear nature of their extension and disagreement when applying relevant terms. Therefore, the study deals with such related concepts as interference, diglossia and speech contact.

Since the problem of Ukrainian-Russian bilingualism has been existed in the Donetsk region for a long time, it deserves special attention, taking into account the historical features of this region settlement. In our opinion, the main reasons for the bilingualism emergence in the Ukrainian area should be conditionally combined into three groups: social and political, demographic and psychological. These reasons have given a rise to certain consequences that have affected the language of Donetsk people, namely: the emergence of Surzhik in the territory of the Donetsk region; the appearance of speech inferiority; observation of interference processes in the Ukrainian oral speech of Donbas bilinguals and the like.

Thus, the massive bilingualism of the population of the Donetsk region is a consequence of the long process of linguistic assimilation and a temporary transition from Ukrainian to Russian. The acquisition of state independence stopped this movement only partially. We remain in this uncertain position so far, while the task of the independence preserving and strengthening requires a decisive change in the bilingual development vector.

Key words: *bilingualism, diglossia, speech contact, interference, Surzhik, language policy.*

Вступ. Ознаками сучасного суспільства є багатомовність і полікультурність. Через те що в сучасному світі практично немає етнічно однорідних держав, білінгвізм як явище отримав велике поширення.

У науковому просторі тривають дискусії щодо того, як білінгвізм впливає на розвиток особистості, чи є він корисним, шкодить він інтелектуальному розвитку чи прискорює його. До вивчення окресленої проблеми долучилися провідні лінгвісти, педагоги та методисти різних країн, що вивчали питання в національних контекстах. Серед зарубіжних науковців, які долучилися до вивчення проблеми білінгвізму та багатомовності, варто згадати таких: Е. Анісфельд, М. Браун, У. Вайнрайх, А. Вайс, М. Вільдхаге, Г. Клосс, Г. Кріст, В. Ламберт, Ф. Майснер, А. Мартіне, Л. Мішель та інші. У науковому просторі пострадянських держав проблемам білінгвізму приділяли увагу Е. Анафієва, О. Виноградова, Н. Дуда, М. Кочерган, Л. Масенко, Л. Сербенська, Н. Совтис, О. Черемська, Д. Чубукова, Л. Щерба, Ю. Шевельов, О. Шевчук та ін.

Незважаючи на постійну увагу вчених, це питання не знайшло повного висвітлення щодо існування в окремих регіонах України, остаточно не визначено характер впливу цього явища на мовну та суспільну ситуацію.

На сьогодні зазначена суто лінгвістична проблема стала засобом політичних маніпуляцій. Адже російську мову використовують як геополітичну зброю для створення так званого «руського миру», для агресії під приводом спасіння російськомовних.

Отже, актуальним є осмислення та аналіз мовно-комунікативного обличчя Донеччини в умовах сьогодення.

Відповідно **метою роботи** є дослідження явища білінгвізму, причин виникнення та наслідків існування на території Донецької області. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) виявлення основних причин виникнення білінгвізму; 2) розгляд поняття білінгвізму в низці суміжних понять, а саме: двомовність, диглосія, мовний контакт, інтерференція, напівмовність, суржик тощо; 3) опис наслідків існування білінгвізму на території Донецької області; 4) з'ясування шляхів подолання негативних мовних наслідків білінгвізму.

У ході дослідження було застосовано такі методи: описовий, статистичний, порівняльний, спостереження.

Критичний огляд літератури, концептуальних рамок, гіпотез тощо. Білінгвізм (двомовність) — специфічний стан суспільного життя, за якого спостерігається і є визнаним факт функціонування й співіснування двох мов у межах однієї держави.

Офіційний білінгвізм відображає ситуацію, коли одразу дві мови визнані державою офіційними внаслідок юридично закріплених норм. Прикладами країн з офіційним білінгвізмом є Бельгія (офіційні мови — нідерландська, французька, німецька), Індія (офіційні мови — хінді, англійська), Камерун (офіційні мови — французька, англійська), Канада (офіційні мови — англійська, французька), Фінляндія (офіційні мови — фінська, шведська) та ін.

Неофіційний білінгвізм відповідає ситуації, коли офіційно (законодавчо) визнана лише одна з двох мов, що найбільш часто використовуються населенням цієї держави. Разом з тим невизнана на рівні офіційної друга мова продовжує вживатись значною частиною населення достатньо широко. Саме до таких держав сьогодні, в силу певних історичних причин, належить Україна, як і деякі інші країни на географічному просторі колишнього Радянського Союзу.

Як зауважує Р. Фрумкіна, «термін двомовність завжди був нечітким, а сьогодні його значення не тільки розмилося, а й розглядається в ореолі соціальних проблем» [21, 165].

Незважаючи на існування багатьох визначень двомовності, переважна більшість авторів задовольняється повсякденним тлумаченням слова *двомовність* (або синонімічного терміна *білінгвізм*) як здатності людини говорити, думати двома мовами й регулярно переключатися з однієї на іншу залежно від ситуації спілкування. «Процес почергового використання мов називається білінгвізмом, а людина, яка використовує їх, — білінгвом» [3, 22].

Часом висловлюється думка, що двомовність має місце щоразу, коли людина переключається з одного мовного коду на інший в конкретних умовах мовленнєвого спілкування, незалежно від того, йдеться про перехід від однієї національної мови до іншої, від однієї національної мови до діалекту або ж до мови міжнародного/міжнародного спілкування. Так, наприклад, Л. Мішель вважає, що поняття білінгвізму потрібно розширити аж до випадків користування місцевою говіркою і літературною мовою [12]. Проте з таким розумінням

двомовності навряд чи можна погодитись. Адже в такому випадку як двомовність можна трактувати і володіння двома стилями однієї мови.

В. Розенцвейг пропонує таке розуміння двомовності: «Двомовність (багатомовність) — володіння двома (кількома) мовами, а також регулярне перемикання з однієї мови на іншу залежно від ситуації та потреб спілкування» [15, 9–10].

Ф. Філін, зосереджуючись на прагматичному аспекті проблеми, пропонує розглядати білінгвізм у широкому та вузькому розумінні. Двомовність у широкому розумінні — низький рівень знань іноземної мови, але достатній для здійснення комунікації на елементарному рівні, а двомовність у вузькому розумінні — вільне володіння двома мовами, що є результатом засвоєння мов у природних умовах, тобто коли людина постійно перебуває у двомовному середовищі [2, 212–214].

А. Вайс вважає, що під двомовністю слід розуміти безпосереднє активне та пасивне використання двох мов однією особою [23]. Хоч на відміну від згаданих вище учених А. Вайс обирає показником не володіння, а використання мови, усе ж головною ознакою є компетентність мовця, а якщо судити за цим критерієм, то однозначно досить складно визначити, чи є особа двомовною. Усе залежатиме від розуміння того, наскільки добре людина має володіти мовою.

Деякі інші акценти має визначення білінгвізму, яке подає енциклопедія «Українська мова»: «практика індивідуального або колективного використання двох мов у рамках однієї держави чи соціальної спільноти у відповідних комунікативних сферах» [20, 122].

Отже, як науковий термін білінгвізм означає співіснування двох мов і розглядається в основному з двох позицій: як індивідуальна характеристика особистості і як соціальне явище.

Оскільки білінгвізм як явище засвідчує факт контактування та взаємодії мов, ці лінгвістичні поняття тісно пов'язані між собою, що зумовлює нечіткість меж їхнього обсягу й розбіжності в уживанні відповідних термінів. Деякі зарубіжні мовознавці замість терміна *білінгвізм* уживають *мовний контакт*. Уперше цей термін був запропонований А. Мартіне, а вживати в лінгвістиці його почали після появи в 1953 р. праці У. Вайнрайха «Мовні контакти», що стала своєрідним підсумком численних довготривалих дискусій навколо проблеми взаємодії мов.

Мовний контакт визначають як «процес взаємодії мов, впливу однієї мови на іншу або їхнього взаємного впливу, що призводить до змін лексики і граматичної системи, а в аспекті мовної ситуації в регіоні — до її зміни» [16, 344].

«Лінгвістичний енциклопедичний словник» подає мовні контакти (від лат. *contactus* — дотик) як взаємодію двох чи більше мов, яка впливає на структуру і словник однієї чи багатьох з них [10, 237].

С. Семчинський так конкретизує обсяг цих понять: мовні контакти — це така взаємодія двох і більше мов, коли висловлювання однією мовою включають до свого складу елементи другої мови, або, навпаки, висловлювання другою мовою включають до свого складу елементи першої мови [17, 273].

З двомовністю також пов'язане явище інтерференції як процес і результат мовних контактів. Уперше термін «мовна інтерференція» (*interference*) уведений вченими празької школи, які визначали її як процес відхилення від норм мов-контактерів. У. Вайнрайх запропонував розрізнити інтерференцію в мовленні й інтерференцію в мові та називати цим терміном випадки відхилення від норм будь-якої з мов, що відбуваються в результаті володіння двома і більше мовами, тобто внаслідок мовного контакту [3, 11].

В енциклопедії «Українська мова» подано узагальнене визначення: «Інтерференція — це взаємодія мовних систем при двомовності, яка виникає у разі мовних контактів або у випадку індивідуального засвоєння нерідної мови. Є відхиленням від норми й системи другої мови під впливом рідної» [20, 209].

З поняттям двомовності співвідноситься явище диглосії. На сучасному етапі розвитку українського мовознавства диглосію кваліфікують як різновид мовного стану особистості, коли вона володіє двома чи більше формами існування певної мови, або ситуацію функціонування двох стилістично й функціонально розподілених мовних кодів, які можуть сприйматися як одна мова [16, 337]. Дотичним до терміна *білінгвізм*, або *двомовність*, є визначення диглосії як такої форми володіння двома самостійними мовами чи підсистемами однієї мови, коли вони функційно розмежовані, а вибір мови не залежить від етномовної належності мовців і диктується комунікативною ситуацією. Наприклад, в офіційних ситуаціях використовують офіційну (державну) мову, якщо йдеться про багатомовне суспільство, або літературну форму національної мови (в одномовних суспільствах), а в ситуаціях побутових, повсякденних — інші мови, що не мають статусу офіційних чи державних, або інші мовні підсистеми — діалект, просторіччя, жаргон [7, 11].

Зазвичай лінгвісти розглядають явище масової двомовності як перехідний етап витіснення однієї мови іншою, тобто в контексті конвергенції. Одним з етапів цього процесу є перехід білінгвізму в диглосію — ситуацію, коли в одному суспільстві паралельно використовуються дві мови, але вони виконують різні функції, використовуються в різних обставинах, які не перетинаються, а одна з них є домінуючою [6]. На відміну від білінгвізму диглосія передбачає обов'язкову свідому оцінку мовцями мови за шкалою «високий — низький».

Результати дослідження та обговорення.

Оскільки проблема українсько-російського білінгвізму вкорінена на Донеччині доволі глибоко, вона заслуговує на окрему увагу, зважаючи на історичні особливості заселення цього краю.

Основні причини виникнення двомовності на українському просторі, на нашу думку, варто умовно об'єднати у три групи: соціально-політичні, демографічні та психологічні.

Отже, розглянемо політичну ситуацію, що склалася протягом останнього століття, як одну з основних причин виникнення білінгвізму в Україні. Так, радянський етап (1921–1991 рр.), який включає в себе і добу злету 20-х років, і 30-ті роки («розстріляне відродження», тотальні репресії не тільки проти митців, працівників культури, але й проти українського селянства як основної українськомовної спільноти), і добу «відлиги» з рухом так званих шестидесятників, і період подальшої русифікації та утисків української культури, мав колосальний вплив на зародження на території України такого мовного явища, як білінгвізм.

Радянська влада тривалий час витісняла національну мову з українського комунікативного простору, формуючи тим самим міську пролетарську культуру, наслідки якої неможливо подолати й сьогодні. Російська мова набула поширення на значній території країни, передусім у промислових центрах Сходу та Півдня. Так, звернувшись до історичних джерел про події 1922–1923 рр., дізнаємося, що найгірше українізація проходила в Донецькій та Одеській губерніях [5, 104]. Кількість українських шкіл переважала кількість українського населення у Полтавській, Київській, Подільській і Волинській губерніях. У решті губерній це співвідношення було протилежним. У Донецькій губернії школу практично не було українізовано. Середній відсоток українських шкіл по Україні виявився нижчим, ніж відсоток українського населення, на 11,2 % [13, 65]. Однак після 1926 р. процес українізації починає згортатися. Звинувачення в утисках мовно-культурних прав національних меншин, передусім росіян, мали наслідком критику дерусифікації як примусової українізації та проголошення курсу на зближення української культури з російською [18, 881–882]. Аналогічні процеси продовжились у найскладніший період для українського народу — під час голодомору 1932–1933 рр., за якого величезних демографічних втрат зазнало українське селянство. Л. Камсушко і С. Шамара пов'язують згортання й нищення українізації з політикою етноциду та лінгвоцидом, зазначаючи, що за допомогою голодомору і лінгвоцидна кампанія була виконана радянською системою сповна: вона пройшла масово, зачепивши більшість населення Української СРР [9, 151]. Паралельно з голодом, зазначає Л. Масенко, з 1933 р. більшовицька пропаганда починає вкорінювати в масову свідомість

тезу про особливе становище російської мови як мови міжнаціонального спілкування в межах Радянського Союзу. Розширюється мережа російських шкіл: наприклад, у Донецькій області кількість дітей, які навчалися російською мовою, зросла більш як удвічі — з 20 800 у 1932 р. до 48 000 у 1933 р. [11, 13]. Влада створює міф про другу рідну мову — російську, який активно впроваджує в життя. Відбувається інтенсивне зближення російської та української мов шляхом винищення суто українських форм та заміни їх російськими, ведеться політика, спрямована на виявлення «націоналістичного шкідництва» в освіті.

Наступною визначальною причиною виникнення двомовності на Донеччині є особлива демографічна ситуація. Уже до середини XIX ст. на Донбасі внаслідок особливостей освоєння території, колонізаторської політики царської Росії і створення сприятливих умов для іноземних поселенців сформувалася строката етноструктура. Тут жили українці, росіяни, євреї, греки, татари, німці та представники інших народів. Проте, за даними Центрального історичного архіву, переважно більшість становили українські селяни — вони склали (за десятою ревізією 1858 р., що проводилася Російською імперією) 75 % населення. Значною етнічною групою були росіяни — 13,5 % [22, 67]. Так, Донецький регіон став контактною зоною двох східнослов'янських народів: українців і росіян.

На шахтах і заводах Донбасу працювала переважно прийшла робоча сила. Це були розорені після реформи 1861 р. селяни з центральних регіонів Росії. За 48 років (1858–1906 рр.) чисельність населення Донбасу збільшилася на 54,4 % і складала 836 094 особи. Приріст населення мігрантами складав 48,6 %, тому етнічний склад вплинув на динаміку етноструктури регіону в післяреформний період. Аналіз регіону засвідчує, що російські губернії були батьківщиною 46,7 % усіх переселенців на Донбас, з українських губерній переселилося 37,9 % мігрантів, з Білорусії — 0,8 %, з Кавказу — 1,8 %, представників інших місцевостей нараховувалося близько 8,4 %. Традиційними районами переселення були Харківська, Курська, Орловська, Таврійська, Полтавська, Чернігівська губернії та область Війська Донського. Близько 40 % мігрантів наприкінці XIX ст. оселялося в містах, що й відбилося на етноструктурі. Усього, за переписом 1897 р., на Донбасі нараховувалося 30 етнічних груп, що на 22 національності більше порівняно з десятою ревізією 1858 р. При всій поліетнічності краю більшість у регіоні склали українці — 62,5 %, однак їхній відсоток у загальній чисельності населення знизився на 12,5 %; переважно це було характерно для промислових районів. Росіян нараховувалося 24,2 %, що було на 10,7 % більше, ніж у середині XIX ст. Великі етнічні групи, особливо в Маріупольському повіті, становили греки, німці, євреї, татари [14, 38–39, 74–75].

Таким чином, специфіка заселення й розселення людей на Донеччині має довготривалу історію. Процес денационалізації мігрантів з різних куточків України, Росії й не тільки, які свого часу прибували на Донбас, а також інтенсивні процеси примусової русифікації призвели до того, що для населення Донеччини тривалий час були нівельовані такі поняття, як «мова» й «нація». Для донеччан рідна українська мова стала другою. Так, до 1989 р. тисячі батьків і матерів скористалися правом на основі заяв звільнити своїх дітей від вивчення української мови у школі.

Ще однією суттєвою причиною двомовності, на нашу думку, є проблема впливу середовища на психіку конкретної людини. Так, збалансована двомовна ситуація була б можливою в тому випадку, якби більшість членів певного соціуму володіла обома мовами однаковою мірою, використовувала їх у будь-яких мовних ситуаціях, з легкістю переключалася з однієї мови на іншу, не змішуючи системи різних мов. Однак, на думку таких авторитетних лінгвістів, як Б. Гавранек, А. Мартіне, Є. Хауген, повне і автономне (без змішування мов) володіння двома мовами перевищує психічні можливості звичайної людини. Лінгвісти В. Іванишин та Я. Радевич-Винницький стверджують, що після генного коду (генної пам'яті) найважливішим є мовний код (соціальна пам'ять) [8, 113]. Для більшості мовців України характерним є так зване перемикання коду, тобто перехід з рідної мови на мову співрозмовника, що свідчить про почуття меншовартості в конкретного індивіда через ослаблення мовного імунітету та втрату престижу мови. Така мовна поведінка має місце не лише на побутовому рівні, але й у діловому спілкуванні. Вона не знімає почуття дискомфорту, яке виникає під час спілкування двох чи більше індивідів різними мовами. У більшості випадків незручно почуває себе той, хто говорить українською мовою, і саме він переходить на мову співрозмовника.

Будь-яка причина існує в нерозривному зв'язку з наслідком. Наслідок — це результат дії причини. Отже, прослідкуємо, як зазначені вище причини породили наслідки і які саме наслідки спіткали мову донеччан.

Так, одним із наслідків двомовності та частково двокультурності Донеччини є виникнення такого негативного мовного явища, як суржик. Суржик — це хаотична українсько-російська мовна мішанина. Існує думка, що, вивчаючи суржик, деякі дослідники спрощують проблему й певними твердженнями заохочують білінгвізм. Наприклад, мовознавець В. Труб вважає суржик виявом «низького культурно-освітнього рівня» і відносить його до просторіччя [19, 47]. Проте в повсякденному житті ми часто стикаємося з випадками масової мовної некомпетентності, притаманної не лише пересічним громадянам, а й викладачам,

лікарям, політикам. Дослідник робить висновок про те, що просторіччя є однією з нормативних підсистем мови й не загрожує її повноцінному функціонуванню. Ми не погоджуємося з цією думкою, вважаючи суржик наслідком незбалансованої мовної ситуації. Влучним, на нашу думку, є твердження українського філософа Т. Возняка, який поставив проблему суржику в контекст конкретного людського існування: «...ми не можемо не бачити того, що суржикові варіанти стали мовою для мільйонів людей, і ми повинні ставитися до них серйозно, бо, судячи з усього, матимемо з ними справу ще дуже довго... Принаймні навіть з чисто гуманних міркувань ми не маємо права відмахуватися від них і не бачити за ними проблем мільйонів людей, їх інакшого, у чомусь, можливо, збідненого, але для багатьох актуального і, можливо, єдиного світу. У суржиках українська мова, попри те, що вона не є такою далекою від російської, теж приховано існує, хоч багатьом і, можливо, справедливо, здається, що лише животіє» [4, 160–161].

Зазвичай суржик формується у людей, які, переїхавши з села в місто, через слабкість мовного імунітету не можуть витримати тиску російськомовного середовища й починають змішувати обидві мови. Наслідком тиску російськомовного міста, психологічного дискомфорту, який відчуває людина, що потрапляє з села в місто, є певний культурно-мовний шок, а також невпевненість у собі. Мовець починає комплексувати і переходить на суржик. Потім, повертаючись у звичне середовище, люди часто не можуть перейти на власне українську мову й спілкуються суржиком.

Наслідком білінгвізму деякі дослідники вважають мовленнєву неповноцінність. Це явище отримало назву напівмовність — двомовність із неповним рівнем мовної компетенції в обох мовах. Український мовознавець Б. Ажнюк характеризує напівмовність як брак шести мовних параметрів або навичок: обсягу словникового запасу; правильності (коректності) мови; підсвідомого, доведеного до автоматизму оперування мовою; мовотворчості, тобто здатності творити неологізми; функціонального володіння мовою; образності мови [1, 151]. Напівмовність може виявлятися в різних формах і різною мірою. Індивід може й не говорити суржиком, не переходити з мови на мову, начебто зберігаючи мовну стійкість.

Дослідники вважають, що мовленнєва неповноцінність зумовлена соціальними чинниками: соціальним становищем, рівнем освіти й національної свідомості, мовною політикою держави тощо. Для напівмовців змішування та перемикання кодів є штучним, але з часом стає органічним процесом, у якому обидві мови сприймаються як одне комунікативне середовище. Для значної частини напівмовців такий стан є проміжним

у переході на одну з мов, яка стане для них домінують. У нашому випадку такою, на жаль, стає російська мова, Отже, поступово відбувається повна русифікація, а потім втрата мови й культури загалом.

Наслідки двомовності яскраво відбиваються в інтерференційних процесах українського усного мовлення білінгвів Донеччини. Порушення мовних норм спостерігаються, по-перше, на рівні фонетики: наголошування слів за акцентуаційними нормами російської мови; заміна дзвінких шумних української мови на глухі в кінці слова; невмотивована підміна української твердої фонемі /ч/ російським напівпом'якшеним /ч'/; так зване «акання», тобто невласлива вимова голосного [а] на місці ненаголошеного [о] тощо.

По-друге, на рівні морфології: ненормативне вживання відмінкових закінчень іменників чоловічого роду II відміни: *виготовлений з картонна (картону)*; вживання називного відмінка при звертанні: *шановний Олег Іванович, ...*; вживання родових форм іменників за російськомовним зразком: *сильна біль* замість *сильний біль*; *висока ступінь* замість *високий ступінь*; помилки у творенні ступенів порівняння прикметників: *самий розумний* замість *найрозумніший*; недотримання норм утворення наказового способу дієслів: *підемо* замість *ходімо*, *давайте довіряти* замість *довіряймо*; надмірне використання складеної форми майбутнього часу дієслів, що менш властива українській мові: *буду працювати*; надмірне вживання пасивних конструкцій замість українських активних зворотів і безособових речень: *виконується завдання, пишуться заяви*.

По-третє, на лексичному рівні: лексичні кальки з російської: *прийшло в голову* замість *спало на думку*, *відавати собі звіт* замість *усвідомлювати*; нерозрізнення міжмовних омонімів: укр. *неділя* — останній день тижня, а рос. *неделя* — тиждень, сім днів; укр. *луна* — відгомін, відлуння (рос. *эхо*) і рос. *луна* — місяць тощо; гібридні інтерференційні утворення: *работав* замість *працював*, *проводити міроприємства* замість *проводити заходи*.

У межах синтаксичних порушень зафіксовано ненормативне вживання керованих форм іменників з прийменником або без нього: *дякую Вас* замість *дякую Вам* тощо; заміна прийменникового зв'язку безприйменниковим: *згідно наказу* замість *відповідно до наказу*, *згідно з наказом*; заміна одного прийменника іншим під впливом російської мови (найчастіше це прийменник *по*): *тренінг по психології* замість *тренінг із психології*.

Висновки. Українське мовлення Донеччини загалом позначене сильним деформаційним впливом російської мови. Такі деформації ре-

презентують широкий спектр інтерференційних процесів: від поодиноких помилок інтерференційного характеру до повного нерозрізнення українського та російського мовних кодів, що призводить до мовного змішування та поширення гібридних форм мовлення.

Російськомовне міське оточення спонукає до постійного кодового перемикання між спорідненими мовами мешканців сіл області, до того ж із проявами диглосії, оскільки використання української та російської мов різняться сферами вживання й функціональною активністю. Проте, попри наявність процесів змішування двох мов в усному мовленні донеччан, позитивним у сучасній ситуації є те, що цей суржик орієнтований все ж таки на українську мову. Тобто подолати чи звести до мінімуму вплив російської мови видається можливим за умови впровадження ефективної мовної політики.

На жаль, в Україні не створено органа, що забезпечив би організацію й контроль виконання мовного законодавства. Змінюються інституції, покликані формувати мовну політику, структура й кадровий склад яких априорі не сприяє вирішенню питання. Водночас науковці підкреслюють, що національній мові належить чільна роль у державотворчому процесі. Спільна мова є одним із головних факторів, які забезпечують солідарність населення і відповідно стабільність держави.

Отже, усвідомлення того, що державна мова є чинником консолідації, національним багатством, має бути основою у правовому регулюванні мовної політики нашої держави. Сучасна державна мовна політика має поєднувати в собі цілеспрямованість з розсудливістю й обережністю. Для того щоб зріс престиж і зміцніли позиції державної української мови, її носіями мають стати якомога більше молодих, успішних, освічених людей. Українська мова повинна стати символом успіху, надавати перспективи для самореалізації й здійснення конституційних прав. Для цього необхідно законодавчо закріпити виважену Концепцію державної мовної політики й органи контролю її виконання, надати всім громадянам можливість безкоштовно вивчати українську мову, використовувати не лише законодавчі, а й ринкові механізми щодо мови ЗМІ, вітчизняного книгодрукування, реклами, соціальних мереж тощо.

Перспективним у дослідженні цього питання видається проведення опитування мешканців підконтрольних Україні населених пунктів Донецької області щодо знання й використання української мови, їхнього ставлення до державної мови в контексті соціально-політичних реалій та подій 2014–2017 рр. на Сході України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ажнюк Б. Мовна єдність нації: діаспора й Україна / Б. Ажнюк. — К. : Рідна мова, 1999. — 421 с.
2. Боднарчук Т. Моделі білінгвальної освіти у теорії та досвіді діяльності сучасної школи / Т. Боднарчук // Вісник Львівського університету. — 2007. — Вип. 22. — С. 212–219.
3. Вайнрайх У. Языковые контакты: состояние и проблемы исследования / У. Вайнрайх. — К., 1979. — 262 с.
4. Возняк Т. Тексти і переклади / Т. Возняк. — Х., 1998. — 345 с.
5. Дроб'язко П. Українська національна школа: витоки і сучасність / П. Дроб'язко. — К. : Вид. центр «Академія», 1997. — 184 с.
6. Дуда Н.М. Білінгвізм як фактор формування мовної особистості [Електронний ресурс] / Н.М. Дуда. — Режим доступу : conf.vstu.vinnica.ua.
7. Жлуктенко Ю.О. Мовні контакти / Ю.О. Жлуктенко. — К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1966. — 135 с.
8. Іванишин В. Мова і нація / В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький. — Дрогобич : Вид. фірма «Відродження», 1994. — 218 с.
9. Камсушко Л. Голодомор як специфічна політика етноциду радянської влади щодо української нації / Л. Камсушко, С. Шамара // Український селянин : зб. наук. пр. / за ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. — Черкаси : Черкас. держ. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2003. — Вип. 7. — С. 149–152.
10. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. — М. : Сов. энциклопедия, 1990. — 685 с.
11. Масенко Л. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір / Л. Масенко. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. — 163 с.
12. Михайлов М.М. Двухязычие и вопросы сопоставительной стилистики / М.М. Михайлов. — Чебоксары, 1984. — 84 с.
13. Панасюк Л.В. До витоків білінгвізму в Україні: освіта в Україні 1920–1944 рр. (історико-політологічний аналіз) / Л.В. Панасюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2014. — Вип. 115. — 81 с.
14. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Екатеринославская губ. [Текст] — Т. XIII. — СПб., 1904.
15. Розенцвейг В.Ю. Основные вопросы теории языковых контактов / В.Ю. Розенцвейг // Новое в лингвистике. — Вип. 4. — Языковые контакты. — М., 1972. — С. 9–10.
16. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник / О.О. Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, 2008. — 712 с.
17. Семчинський С.В. Загальне мовознавство / С.В. Семчинський. — К., 1988. — 328 с.
18. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. — К. : Наук. думка, 2001. — 912 с.
19. Труб В.М. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності / В.М. Труб // Мовознавство. — 2000. — № 1. — С. 46–58.
20. Українська мова: Енциклопедія. — К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. — 752 с.
21. Фрумкіна Р.М. Психолінгвістика : учеб. пособ. для студ. вузов. / Р.М. Фрумкіна. — М. : Академія, 2006. — 320 с.
22. Шевчук-Клюжева О. Українське усне мовлення Донеччини : [моногр.] / О. Шевчук-Клюжева. — Вінниця : Твори, 2015. — 162 с.
23. Weiss A. Hauptprobleme der Zweisprachigkeit / A. Weiss. — Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1959. — 214 S.

REFERENCES

1. Azhniuk, B. (1999). *Movna yednist natsii: diaspora i Ukraina* [The Linguistic Unity of the Nation: Diaspora and Ukraine]. K., Ridna mova, 421 p.
2. Bodnarchuk, T. (2007). *Modeli bilinhvalnoi osvity u teorii ta dosvidi diialnosti suchasnoi shkoly* [Models of Bilingual Education in Theory and Experience Modern School Activity]. *Visnyk Lvivskoho universytetu*, 22, 212–219.
3. Vainraikh, U. (1979). *Yazykovyye kontakty: sostoianie i problemy issledovaniia* [Language Contacts: State and Problems of Research]. Kyiv, 262 p.
4. Vozniak, T. (1998). *Teksty i pereklady* [Texts and Translations]. Kharkiv, 345 p.
5. Drobiazko, P. (1997). *Ukrainska natsionalna shkola: vytoky i suchasnist* [Ukrainian National School: Origins and Modernity]. K., Vydavnychiy tsentr «Akademiia», 184 p.
6. Duda, N.M. *Bilinghvizm yak faktor formuvannia movnoi osobystosti* [Bilingualism as Factor in Linguistic Personality Development]. conf.vstu.vinnica.ua

7. Zhluktenko, Yu.O. (1966). *Movni kontakty [Language Contacts]*. K., Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu, 135 p.
8. Ivanyshyn, V., & Radevych-Vynnytskyi, Ya. (1994). *Mova i natsiia [Language and Nation]* Droghobych, Vydavnycha firma «Vidrodzhennia», 218 p.
9. Kamsushko, L., & Shamara, S. (2003). Holodomor yak spetsyfichna polityka etnotsydu radianskoi vlady shchodo ukrainskoi natsii [Holodomor as Specific Policy of Ethnocide of Soviet Power towards the Ukrainian Nation]. *Ukrainskyi selianyn: zb. nauk. prats. Cherkasy, Cherkaskyi derzhavnyi universytet imeni Bohdana Khmelnytskoho. Cherkaskyi selianyn*, 7, 149–152.
10. *Lingvisticheskii entsiklopedicheskii slovar (1990)*. [Linguistic Encyclopedic Dictionary]. M., Sovetskaia entsiklopediia, 685 p.
11. Masenko, L. (2004). *Mova i suspilstvo : Postkolonialnyi vymir [Language and Society: postcolonial dimension]*. K., Vydavnychiy dim «KM Akademiia», 163 p.
12. Mikhailov, M.M. (1984). *Dvuiazychie i voprosy sopostavitelnoi stilistiki [Bilingualism and Questions of Comparative Stylistics]*. Cheboksary, 84 p.
13. Panasiuk, L.V. (2014). *Do vytokiv bilinhvizmu v Ukraini: osvita v Ukraini 1920 — 1944 rr. (istoryko-politologichnyi analiz) [The Origins of Bilingualism in Ukraine: Education in Ukraine in 1920—1944s (historical and political analysis)]*. Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filozofia. Politologhiia. Kyiv, VPC «Kyivskiy universytet», 115, 81 p.
14. *Pervaia Vseobshhaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii: 1897 g. Yekaterinoslavskaiia gub. [First General Census of the Russian Empire: 1897 Yekaterinoslavskaiia Gubernia] (1904)*. Vol. XIII, SPb., pp. 38–39.
15. Rozentsveig, V.Yu. (1972). *Osnovnyie voprosy teorii yazykovykh kontaktov [The Main Questions of the Theory of Language Contacts]*. *Novoie v lingvistike*, 4, 9–10.
16. Selivanova, O.O. (2008). *Suchasna linghvytika: napriamy ta problemy: pidruchnyk [Modern Linguistics: Directions and Problems: textbook]*. Poltava, Dovkillia-K, 712 p.
17. Semchynskiy, S.V. (1988). *Zahalne movoznavstvo [General Linguistics]*. Kyiv, 328 p.
18. Siropolko, S. (2001). *Istoriia osvity v Ukraini [History of Education in Ukraine]*. Kyiv, Naukova Dumka, 912 p.
19. Trub V.M. (2000). *Yavnyshche «surzhyk» yak forma prostorichchia v sytuatsuii dvomovnosti [The Phenomenon of «Surzhyk» as a Form of Vernacular under the Influence of Bilingualism]*. *Movoznavstvo*, 1, 46–58.
20. *Ukrainska mova: Entsyklopediia (2000)*. [Ukrainian Language: Encyclopedia]. Kyiv, Ukrainska entsyklopediia im. M.P. Bazhana, 752 p.
21. Frumkina, R.M. (2006). *Psikholingvistyka: uchebnoie posobie dlia studentov vuzov [Psycholinguistics: textbook for university students]*. M., Akademiia, 320 p.
22. Shevchuk-Kliuzheva, O. (2015). *Ukrainske usne movlennia Donechchyny: monohrafiia [Ukrainian Oral Speech of Donetsk Region: monograph]*. Vinnytsia, Vydavnytstvo «Tvory», 162 p.
23. Weiss, A. (1959). *Hauptprobleme der Zweisprachigkeit*. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 214 S.

МОВНА СИТУАЦІЯ КИЄВА (НА МАТЕРІАЛІ ФОКУС-ГРУПОВИХ ОПИТУВАНЬ 2017 РОКУ)

Матвеева Н.Р.,

Інститут української мови НАН України,

вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001

natalyaskiba93@ukr.net

Статтю присвячено проблемі аналізу сучасної мовної ситуації у столиці. Дослідження здійснено на матеріалі фокус-групових опитувань 2017 р., в яких брали участь кияни різних вікових груп (18–35 та 36–65 років). Проаналізовано мовну поведінку мешканців столиці з метою виявлення їхнього ставлення до мовних проблем та усвідомлення важливості мовного питання в Україні.

Ключові слова: мовна ситуація, білінгвізм, мовні конфлікти, мовні проблеми, мовне питання, державна мова, регіональна мова, мовна політика.

Матвеева Н.

Языковая ситуация Киева (на материале фокус-групповых исследований 2017 года)

Статья посвящена проблеме анализа современной языковой ситуации в столице. Исследование осуществлено на материале фокус-групповых опросов 2017 г., в которых принимали участие киевляне разных возрастных групп (18–35 и 36–65 лет). Проанализировано языковое поведение жителей столицы с целью выявления их отношения к языковым проблемам и осознания степени важности языкового вопроса в Украине.

Ключевые слова: языковая ситуация, билингвизм, языковые конфликты, языковые проблемы, языковой вопрос, государственный язык, региональный язык, языковая политика.

N. Matveieva

Language situation in Kyiv (on the basis of focus-group survey in 2017)

Much research has been devoted to the problem of language situation in Ukraine and Kyiv as its capital. In this study language situation of Kyiv has been analysed on the basis of the newest focus-group survey in 2017. The article deals with the problem of Ukrainians' attitude to the Ukrainian and Russian languages and issues, regarding to language conflicts and problems.

The purpose of this paper is to identify the attitude of Ukrainians to the language problems and their views on the use of Ukrainian and Russian at the present and in the future.

The research was conducted by analysing the results of focus-group investigation, which was done among 20 respondents of different age (18–35 and 36–65 years), gender and preferable language of everyday communication (Ukrainian and Russian). The method of interview was used to collect these data.

The results have shown that people have different views on language issues in Ukraine. The evidences of this are the ambiguous and contradictory answers on many questions. Presented in the paper is the fact that most people do not consider language problems important, they think that it is speculation and provocation.

So we can conclude that the participants of focus-group surveys and perhaps the vast majority of people do not understand the importance of language issues and do not define with their thoughts about the status of the Russian language.

Key words: language situation, bilingualism, language conflicts, language problems, language issue, state language, regional language, language policy.

Вступ. Мовні проблеми в Україні входять далеко за межі проблем лінгвістичних, оскільки мова є не лише символом духовного життя нації, але й чинником єднання людей. «Мова є формою вияву національної ментальності кожного народу, у тому числі й українців. Національна ментальність є змістом національної мови, зокрема й української. У культурі виявляються творчі здібності народу, здатність його ментальності сприяти життю і праці в різноманітних галузях відповідно до тих природних (географіч-

них) і суспільних (історичних) особливостей, які характерні для країни, де живе той чи той народ, і до її етнічного доквілля. Національна мова, національна ментальність та національна культура становлять начебто три взаємопов'язані грані, якими висвічується особистість народу для нього самого і для світу» [6, 106].

Своєрідним є становище української мови. Поки що, хоч українська мова *de jure* і мала б стати мовою повного територіального поширення, вона такою не є. Більше того, на сході України укра-

їнська мова не є ще й мовою повного етнічного поширення [6, 105]. Тому **актуальним завданням** є дослідження сучасної мовної ситуації країни, адже очевидним є той факт, що у нашій державі існують конфлікти на мовному ґрунті внаслідок поширення на її території двох мов.

«Конфліктність нинішніх мовних проблем України, — вважає Л. Масенко, — корениться в деформаціях її мовної ситуації, успадкованих від колоніального минулого. Російській мові вдалося витіснити і замінити українську на значній території її поширення у головній функції, яку виконує мова, — функції засобу спілкування між людьми. Ситуація, за якої нерідна мова претендує на роль, адекватну ролі рідної, неприродна і руйнівна. У таких обставинах взаємини двох мов визначають не гармонійне співіснування і взаємодія, а конфлікт і боротьба, яка триватиме доти, доки на цій території не переможе одна з них» [2].

Природа міжмовного конфлікту полягає в тому, що носії різних мов прагнуть використовувати свою мову в якнайбільшій кількості соціолінгвістичних сфер. Конфлікт виникає, коли дві мови претендують на одну сферу, в якій не можуть «поміститися», тобто їхнє паралельне функціонування фізично неможливе (не можна двома мовами одночасно віддавати накази в армії) чи обмежене законодавчо [7, 6].

Така викривлена мовна ситуація країни блокує реалізацію іншої надзвичайно важливої ролі національної мови — об'єднавчої. У державотворчому процесі національній мові належить чільна роль. Об'єднати і відокремити — ось дві головні функції, які вона виконує. Об'єднати населення всередині країни, відокремити зовні, від сусідів. І скільки б політики не намагались віднайти якісь інші чинники суспільної консолідації, ефективнішого засобу, аніж поширення загальнонаціональної мови, вони не знайдуть [2].

Критичний огляд літератури, концептуальних рамок, гіпотез тощо. Проблеми сучасної мовної ситуації в Україні вивчали Л. Масенко, С. Соколова, О. Тараненко, Г. Залізняк, Н. Трач, Ю. Бестерс-Дільгер, Т. Бурда та багато інших дослідників. Цьому питанню присвячені також різноманітні соціологічні та соціолінгвістичні опитування.

Наприклад, Центр соціологічних досліджень «Громадська думка» Науково-дослідного інституту соціально-економічних проблем Києва у 2000 р. провів соціолінгвістичне дослідження мовної ситуації Києва. На матеріалі масового опитування мешканців столиці було визначено тенденції поширення української мови. Так, результати показали, що мовну ситуацію Києва можна охарактеризувати як українсько-російську двомовність з елементами диглосії, де переважає російська мова [1].

Наступний ґрунтовний аналіз мовної ситуації був здійснений у рамках проекту «Мовна політи-

ка в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи» під керівництвом професора Юліане Бестерс-Дільгер у 2006–2008 рр. У результаті доведено, що в Україні мова російської етнічної меншини на деяких територіях більш поширена, ніж державна мова [3].

Також важливими є результати огляду «Становище української мови», що були вже декілька разів оприлюднені громадською організацією «Простір Свобода». На основі аналізу показників використання обох мов у різних сферах визначено прямиий зв'язок між русифікацією і загрозою державній незалежності України [5].

Основні ознаки мовної ситуації в українському суспільстві виокремлює Е. Огар. Дослідниця виділяє серед них такі: 1) українсько-російська колективна двомовність і диглосія; 2) співіснування в єдиному українському просторі трьох регіонів з різними національно-культурними, соціально-політичними традиціями і, як наслідок, мовно-політичними орієнтаціями, мовними і мовленнєвими пріоритетами і звичками; 3) формальний характер мовної політики у державі, відсутність в українській мові реального високого соціального статусу; 4) поступова і невідворотна англомова експансія [4].

У зв'язку з цим надзвичайної актуальності набувають соціолінгвістичні дослідження різних областей України, особливо Києва, оскільки столиці належить важлива роль у процесах нормалізації деформованої в період русифікації мовної ситуації країни. Адже як говорить столиця, так говоритиме вся Україна [1, 20]. Тому **метою нашого дослідження** є визначення сучасної мовної ситуації Києва, спираючись на дані найновішого соціолінгвістичного дослідження ТОВ «Перша рейтингова система» на замовлення фонду «Фольксваген» «Етнолінгвістичні конфлікти, мовні політики».

Результати дослідження та обговорення. Так, у лютому 2017 р. соціологами було проведено дві фокус-групові дискусії у Києві. Перша — із десятима особами віком 18–35 років, друга — із такою ж кількістю осіб, але старшими (36–65 років). Основні умови проведення дискусії були такі:

1) половина учасників кожної дискусії у повсякденному житті має спілкуватися переважно українською мовою, інша половина — російською;

2) повинна бути однакова кількість осіб чоловічої та жіночої статі;

3) учасники фокус-груп мають постійно проживати у Києві.

За професійною приналежністю учасників можна розподілити за такими сферами діяльності: фахівці гуманітарного профілю, підприємці, кваліфіковані та некваліфіковані робітники, домогосподарка, студент, керівник підприємства та пенсіонери, які ще працюють.

Під час опитування було визначено погляди українців на мовні конфлікти і їхні думки з приводу використання української та російської мов сьогодні та у перспективі.

Так, перше питання стосувалось того, чи проблема статусу та активного функціонування російської мови якимось чином привела до анексії Криму та подій на Донбасі. Опитані погоджуються з тим, що, можливо, мова певним чином і вплинула на свідомість людей, але однозначно це не стало вагомою причиною таких подій, адже проблема мови не має вирішального значення для збереження територіальної цілісності країни. Більшість респондентів вважають мовне питання спекуляцією та провокацією. Люди стверджують, що на таку ситуацію мало вплив не мовне питання, а те, як ЗМІ його подають: *«Считаю, что вопрос языка никак не повлиял на ход событий. Повлияли масс-медиа, повлияли пиар-технологии, которые направили социальные проблемы в русло того, что эти все проблемы из-за Украины, украинского языка, все вместе», «Это целенаправленно, специально, чтобы раздражить... Мне кажется, это просто как соль на рану сыпется друг другу», «...это просто политические игры с целью привлечения своих избирателей».* Старше покоління дотримується такої ж думки: *«На мой взгляд, причина совершенно в другом, а языковой вопрос используется только для того, чтобы разжигать вражду и ненависть между одними и теми же людьми, которые живут бок о бок. То есть это просто провокация. Я думаю, что этот вопрос просто поднимается для того, чтобы не подымать более глобальные вопросы, а чем-то, как говорится, “замылить глаза”. То есть есть намного больше наболевших всяких проблем».* Тому, як видно із результатів дискусій, питання мови усвідомлюється українцями переважно як відволікаючий маневр, а не як важлива проблема. Доводить це і те, що дехто не бачить у функціонуванні двох мов ніякого конфлікту, вважаючи, що він з'являється лише тоді, коли відбувається тиск однієї мови на іншу. Тому, на думку багатьох опитаних, причиною мовних конфліктів стала саме українізація у східних областях, а не існування в одному середовищі двох мов.

Наступне питання стосувалося розуміння поняття *державна мова*. Майже всі респонденти зазначили, що вважають державною мовою ту, яка закріплена законом держави; офіційну мову, яка повинна використовуватись у документообігу; єдину мову, яку необхідно застосовувати у законодавстві; яка є обов'язковою в освітньому процесі. Проте деякі учасники дискусій зазначають, що оскільки незалежна українська держава є молодою і не такою багатою, необхідним було б тимчасове використання російської мови для дублювання офіційних документів, адже досить складно одразу перейти на українську мову.

Щодо питання мови як атрибуту державності, то майже всі опитані стверджують, що українська мова є атрибутом української державності, а також те, що вживання української мови в нашій країні відповідає їхнім уявленням про державну мову. Проте варто зазначити той факт, що населення не обізнане із історією України та її мови. Так, один із респондентів впевнено висловлює таку думку: *«У каждой нации после разделения на нации дообразовали языки. У нас был диалект древнерусского. Чтобы вы понимали, что русский и украинский, если их “сосреднить”, то это будет древнерусский».*

Цікавим є і те, що респонденти вкладають у поняття *рідна мова*. Так, молодь в основному під рідною мовою розуміє *«мову, якою розмовляють батьки», «мову, якою навчили розмовляти з дитинства», «першу мову», «материнську мову», «мову, якою ти думаєш».* Старше покоління визначає рідну мову як мову своєї батьківщини, основну мову держави.

Варто зауважити, що учасники дискусії диференціюють поняття *рідна мова* і *державна мова*. Так, один із респондентів зауважує, що *«рідна мова — це та, якої тебе навчили з дитинства. А українська мова — це державна мова. Тобто, якби мене навчили розмовляти російською мовою, це була б рідна мова для мене. А українська вже була б державна».* Неоднотайними є українці різних вікових груп у поглядах на державну та офіційну мову. Дехто вважає це одним і тим самим (в основному це представники старшого покоління), інші розрізняють ці терміни, розуміючи під офіційною мовою таке: *«официальный — это какой-то разрешенный язык, которым можно пользоваться без всяких проблем».* Не є тотожними у свідомості респондентів також поняття *рідної мови* та *мови спілкування*. На думку учасників дискусії, мова спілкування залежить від обставин, соціального оточення, і вона не обов'язково має збігатись із рідною мовою.

Питання *«регіональної мови»* викликає неоднозначні оцінки респондентів, адже українці не розуміють, що означає цей термін, отже, не розуміють і того, що було вкладене у поняття регіональної мови у законі Ківалова-Колесніченка. Результати показують, що населення не компетентне у багатьох нормативних актах та законодавчих положеннях, а тому, можливо, і не розуміє суті мовних проблем. Після того як модератор пояснив суть цього закону, молодь висловила вкрай негативне ставлення до нього: *«це чинний закон?», «який кошмар», «я проти цього», «це жахливо», «негативно», «я навіть не знала, що такий є».* Тобто, зрозумівши положення, усі молоді люди запевнили, що це призведе тільки до погіршення стосунків. Майже всі учасники дискусії сходяться на думці, що має бути лише одна державна мова, документообіг має вестись

виключно українською, тому, зважаючи на вільну можливість використання у повсякденному житті будь-якої мови, такий закон фактично не має сенсу. Ті ж, хто підтримує введення регіональних мов, зазначають, що доцільно було б збільшити відсоток представників меншини, необхідний для введення в обіг регіональної мови (більше 10 %), а також поширити дію закону лише на прикордонні території держави, де проживають люди різних національностей: *«Я считаю, что должен быть один-единственный, то есть украинский. Если региональный, то это можно ввести только в приграничных зонах. То есть там, где люди разговаривают на нескольких языках»*.

У ході проведення дискусії було поставлено питання про престижність мов та ставлення до її носіїв. Так, на запитання «Чи змінилося Ваше ставлення до української та російської мов після подій на Майдані Незалежності та на початку війни з Росією, а також до носіїв цих мов?» усі респонденти дали заперечну відповідь. Більше того, люди взагалі не розуміють, яким чином пов'язані мова та її носії: *«Язык и люди — это же совершенно разные вещи. При чем здесь это?», «Если человек приятный и всем интересно общаться, то не важно, на каком языке он говорит. При чем здесь это?», «Взагалі немає якихось симпатій чи антипатій. Симпатичне однаково спілкування, незалежно від мови»*. Тобто бачимо, що респонденти схильні розділяти носіїв певної мови та саму мову, якою вони спілкуються, а негативне сприйняття певної людини не переноситься на мову, якою вона розмовляє.

Розділились відповіді молоді на запитання про те, чи престижно зараз говорити українською та російською мовами. Половина молодих респондентів відповіла, що зараз престижно спілкуватись українською, тоді як інші вважають таке питання некоректним і кажуть, що престижно бути культурним та вихованим, а це ніяк не стосується мови спілкування. Для представників старшого покоління престиж української мови великою мірою зріс, а тому, на їхню думку, українська мова є престижною: *«Престижно. И сейчас почти вся молодежь говорит на украинском, очень хорошо и очень радует. Раньше больше на русском говорили, а сейчас больше на украинском»*.

Наступне питання стосувалося проблеми дискримінації громадян за мовною ознакою. Помітним є те, що старші респонденти у такому формулюванні питання чомусь одразу вбачають утиски російської мови, а не української: *«Це образа людини, яка розмовляє російською, приниження»*. Декого такий стан навіть обурює. Варто зауважити також, що опитані у повсякденній практиці неодноразово стикалися із випадками дискримінації. Проте якщо старші люди вважають, що дискримінація за мовною ознакою була більш поширеною років 30 тому, і особливо у захід-

них областях, то молодь все-таки наводить деякі приклади і сьогодні, причому дискримінації як українськомовних громадян, так і російськомовних. Наприклад, українськомовна дівчина, яка приїхала до Одеси і говорила рідною мовою, на свою адресу почула зневажливі слова: *«Поонахало отдыхать»*; хлопець із Феодосії не міг скласти іспит з правознавства, тому що знав матеріал лише російською і не міг відповісти українською. Тобто із відповідей респондентів очевидним стає те, що утиски російської мови найчастіше відбуваються у навчальних закладах, де вимагають відповідати державною мовою.

Важливим є питання мовної стійкості. Так, майже усі респонденти у присутності російськомовних людей говорять російською. Ситуація із українськомовними співрозмовниками відрізняється. Якщо старші люди на українську в основному відповідають нею ж, то молодь не є такою однотайною у виборі мови. Половина опитаних сказала: *«когда как», «зависит от ситуации»*, але були й такі, які ніколи не переходять на українську мову: *«Потому что мы друга друга понимаем без этого. Мы с вами общаемся, понимаем в совершенстве»*. Серед причин, за яких вони все-таки заговорили б державною мовою, респонденти зазначили нерозуміння російської мови співрозмовником, тривале знаходження в українськомовному середовищі, правила хорошого тону, перебування на Західній Україні. Водночас більшість опитаних зазначила, що через тиск та спекуляції навмисно продовжуватиме розмовляти російською.

Щодо самоідентифікації за мовною поведінкою, то вісім із десяти респондентів молодшого покоління позиціонує себе як білінгвів, стільки ж відносить до білінгвів усіх киян. Серед старших представників лише половина називає себе двомовцями, проте усіх киян вважають такими майже всі. Але думки опитаних розходяться у поглядах на білінгвізм як такий. Дехто вважає, що хоча населення знає обидві мови, все-таки у процесі спілкування превалує якась одна. А тому, можливо, всі кияни і не є білінгвами, адже незважаючи на знання обох мов, частіше використовують якусь одну.

Так само розділились погляди учасників дискусії на питання, яка ж мова буде поширенішою за умови двомовності усіх мешканців столиці. Респонденти наводять різні аргументи на підтримку своїх позицій як щодо потенційної переваги української: *«Как ни странно, мне кажется, что украинский. Он будет преобладать, потому что Киев — столица Украины»*, — так і російської мови: *«Я думаю, что переважно на улицах Киева будет российская мова. Тому що в Києві століттями розмовляли російською мовою. Я скільки бачусь зі своїми однолітками — вони навчаються українською, пишуть українською, але спілкуються і говорять*

російською. *На жаль, грамотно писати не вміють*». Отже, впевненості у тому, що українська мова у перспективі витіснить російську із спілкування багатьох людей, серед опитаних не виявилось.

Помітно, що учасники дискусії вважають знання української мови необхідним, але аргументують це тим, що важко буде обходитись в Україні без знання державної мови: *«Чи погано, якщо не знати української мови? Звісно погано»; «Потому что он будет как без рук, он не напишет заявление, он не подаст апелляцию, не сможет купить себе хлеба... Конечно, он должен знать “рідну мову”*». Утім, у жодному разі вони не пояснюють це патріотизмом та почуттям громадянського обов'язку.

Обговорювали учасники дискусії також питання мовної політики. Вартим уваги є те, що респонденти розділяють формальне та неформальне спілкування. Коли модератор запитує, наприклад, яка мова матиме ширше використання через 5–10 років, учасники обов'язково уточнюють, у яких сферах, що свідчить про існування диглосії. Українську мову вони визнають основною на державному рівні, але, враховуючи той факт, що багато громадян є російськомовними, вважають за потребу надати якийсь статус і російській мові: *«Если большинство говорит на русском, то нужно ввести и дать какой-то статус русскому языку. Или официальный, или региональный. Но как-то решат этот вопрос*». Більшість молодих респондентів не проти статусу регіональної мови для російської, хоча дехто налаштований досить критично: *«Не доведи, Боже. Чим ця меншина краща за іншу меншину?»*

Сперечались учасники і з приводу того, якою мовою має вестись документація. Були різні думки щодо цього питання: українською, російською, обома. Тому респонденти так і не обрали єдиної відповіді, натомість у поглядах на мову викладання у державних навчальних закладах були одноставними. Майже всі відповіли, що це має бути державна українська мова, проте були учасники, які вимагали російськомовного навчання у тих містах, де більшість населення спілкується російською.

Варто зауважити і те, що на питання, чи потрібно захищати російську мову на державному рівні, на чому наполягали деякі депутати, респон-

денти відповіли, що не бачать для цього причин: *«У меня единственный вопрос — защищать от кого, от чего?»*, *«Никто не ущемляет»*, *«Защищати вовка від зайчика»*. І взагалі втручання держави у мовну політику учасники дискусії вважають негативними та спричиненими політичними та електоральними інтересами.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Як показали результати фокус-групових опитувань киян, населення України має неоднозначні й суперечливі погляди на мовні питання. Дехто взагалі не вважає їх актуальними, а лише провокацією та спекуляцією, яка відволікає увагу громадян від більш важливих моментів. Населення не бачить проблеми у співіснуванні двох мов, проте не може чітко визначитись із їхнім статусом. Всі сходяться на думці, що державною мовою має бути українська, але думки про статус російської відрізняються. Суперечать самі собі учасники дискусії стосовно того, чи потрібно надати російській мові статус регіональної та якою мовою має вестись документообіг. Так, якщо в контексті обговорення закону Ківалова-Колесніченка респонденти виступали проти надання російській мові статусу регіональної та за українськомовну документацію, то під час дискусії з приводу питань мовної політики вже сперечались щодо статусу російської та мови документів. Проте майже одноставними вони були у тому, що мовою викладання у навчальних закладах має бути українська, а російська мова не потребує ніякого захисту.

Отже, учасники фокус-групових опитувань, а, можливо, і переважна більшість населення, не розуміють суті мовних конфліктів та не обізнані із законодавчим закріпленням тих положень, що стосуються мови. Мовні проблеми для них стоять далеко не на першому плані порівняно з іншими важливими питаннями. Саме через це спостерігаються суперечливі та неоднозначні погляди на актуальні сьогодні мовні проблеми. А тому для переорієнтації нинішньої російсько-української двомовності у бік поступового зростання українськомовності необхідно, щоб українці чітко усвідомлювали свою ідентичність та прагнули того, аби у недалекому майбутньому українська мова стала основною у всіх сферах спілкування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Залізник Г. Мовна ситуація Києва: день нинішній та прийдешній / Г. Залізник, Л. Масенко. — К. : Урок української, 2002. — 32 с.
2. Масенко Л. Мова і політика / Л. Масенко. — К. : Соняшник, 1999. — 100 с.
3. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. — 2-ге вид. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. — 363 с.
4. Огар Е. Українська мова в сучасній мовній ситуації в Україні: соціолінгвістичний та етнокультурний аспект / Емілія Огар // Незалежний культурологічний часопис «І». — 1998. — № 12.
5. Становище української мови в Україні у 2016 році: дослідження [Електронний ресурс] // Аргумент. — 2016. — Режим доступу : <http://argumentua.com/stati/stanovishche-ukra-nsko-movi-v-ukra-nu-2016-rots-dosl-dzhennya>.

6. Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу / О. Ткаченко. — К. : Спалах, 2004. — 272 с.
7. Черненко Г. Мовна ситуація в Україні: шляхи гармонізації (за результатами експертного опитування) / Г. Черненко // Українська мова. — 2009. — С. 3–13.

REFERENCES

1. Zalizniak H., & Masenko, L. (2002). *Movna sytuatsiia Kyieva: den nynishnyi ta pryideshnii* [Language Situation in Kyiv: today and tomorrow]. Kyiv, Urok ukrainskoi, 32 p.
2. Masenko, L. (1999). *Mova i polityka* [Language and Policy]. Kyiv, Soniashnyk, 100 p.
3. *Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraini: analiz i rekomendatsii* (2010). In Yu. Besters-Dilger (Ed.). [Language Policy and Language Situation in Ukraine: analysis and recommendations]. (2nd ed.). Kyiv, Vydavnychi Dim "Kyievo-Mohylianska akademiia", 363 p.
4. Ohar, E. (1998). *Ukrainska mova v suchasni movni sytuatsii v Ukraini: sotsiolingvistychnyi ta etnokulturnyi aspekt* [Ukrainian Language in Modern Language Situation of Ukraine: sociolinguistic and etnocultural aspect]. *Nezalezhnyi kulturolohichnyi chasopys «Yi»*, 12.
5. *Stanovyshche ukrainskoi movy v Ukraini u 2016 rotsi: doslidzhennia* [The Ukrainian Language in Ukraine in 2016: investigation].
<http://argumentua.com/stati/stanovishche-ukra-nsko-movi-v-ukra-n-u-2016-rots-dosl-dzhennya>
6. Tkachenko, O. (2004). *Ukrainska mova i movne zhyttia svitu* [The Ukrainian Language and Language Life in the World]. Kyiv, Spalakh, 272 p.
7. Chernenko, H. (2009). *Movna sytuatsiia v Ukraini: shliakhy harmonizatsii (za rezultatamy ekspertnoho opytuvannia)* [Language Situation in Ukraine: Ways of Harmonization (on the results of a Delphi method investigation)]. *Ukrainska mova*, 3–13.

УДК 821.111(73)-3.09

«УЧЕННЫЕ КОШКИ»: НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ АНАЛИЗА АМЕРИКАНСКОЙ АКАДЕМИЧЕСКОЙ ПРОЗЫ

Блашків О.,

Гуманитарный факультет
Естественно-гуманитарного университета в г. Седльце,
ul. Konaskiego 2, 08-110 Siedlce
oksana.blashkiv@uph.edu.pl

В статье представлена интерпретация рассказа Дж. Хайнса «Царица джунглей», опубликованного в сборнике «Издай и умри». Проанализирован образ кошки Шарлотты, принадлежащей двум профессорам университета, и обращено внимание на ее литературных предшественников. В целом рассказ проанализирован в контексте американской академической прозы конца XX в., с характерными для нее нарративами тревоги, вызванными шаткой позицией университетских профессоров в силу существующего в то время принципа «издай или умри».

Ключевые слова: профессор, кошка, Джеймс Хайнс, «Издай и умри», нарратив тревоги, рассказ ужасов, университет.

Блашків О.

«Вчені кішки»: деякі аспекти аналізу американської академічної прози

У статті представлено інтерпретацію оповідання Дж. Хайнса «Цариця джунглів», надрукованого в збірнику «Опублікуй і помри». Проаналізовано образ кішки Шарлотти, яка належить двом професорам університету, та зосереджено увагу на її літературних попередниках. Загалом оповідання проаналізовано в контексті американської академічної прози кінця XX ст., з характерними для неї нарративами тривоги, викликаними хиткою позицією університетських професорів в силу існуючого на той час принципу «опублікуй або помри».

Ключові слова: професор, кішка, Джеймс Хайнс, «Опублікуй і помри», нарратив тривоги, оповідання жахів, університет.

O. Blashkiv

The Learned Cats: Interpreting American Academic Prose

The article presents an interpretation of a short story The Queen of Jungle by James Hynes published in "Publish or Perish" collection. Known more by his novel "The Lecturer's Tale", Hynes's short story collection is often omitted from literary discussions. However, it deserves to be studied within the context of tenure academic fiction, since it presents a perfect example of the academic 'anxiety narrative'. The short story reveals the pressure faculty members are under when "publish or perish" principle reigns the university. The main character Paul finds himself in unbearable situation when his tenure position depends on the book he has to publish. His wife's cat, however, prevents him from doing it. The image of cat Charlotte is analysed from the perspective of its literary "ancestors" (E. A. Poe's "The Black Cat" and L. Carroll's "Alice in Wonderland") as well as the embodiment of Paul's anxiety, which makes a short story a horror story about the life of a university professor. Even after WW II for the professoriate, the university position was still associated with prestige, peace, and safety, while the end of the twentieth century produces the image of the university associated with dangers of the jungle, where only the fittest (the most prolific and highly cited) survive. Having contextualized the story within the American academic fiction, the author concludes that Hynes's short story presents a literary response to the existing university regulations which beg for reforms.

Key words: professor, cat, James Hynes, "Publish or Perish", anxiety narrative, horror story, university.

Университетский роман — распространенное явление американской литературы конца XX — начала XXI в. Одна из причин его стремительного развития и популярности, по мнению исследователя Дж. Вильямса, — переход привилегированной профессии преподавателя колледжа/университета в разновидность одного из занятий представителей среднего класса. «Трансформация профессии» нередко формирует у академических работников такие же ощущения, эмоции, переживания, ценностные ориентиры, которые присущи людям среднего класса [14, 581]. Они находят художественное отображение в университетских романах, авторами которых являются сами преподаватели университетов и колледжей. Таким образом, шире становятся проблематика и образная система, формируется более многочисленная читательская аудитория названных произведений.

Возрастание количества академических романов неминуемо увеличило интерес литературных критиков к этому жанру. «Факультетские башни» Э. Шоултер — один из самых ярких обобщающих трудов на данную тему [11]. Построенная по принципу хронологии, книга запечатлела литературный взгляд на «эпохи» жизни американских университетов — *Ivory Towers* (1950-е), *Tribal Towers* (1960-е), *Glass Towers* (1970-е), *Feminist Towers* (1980-е), *Tenured Towers* (1990-е), *Tragic Towers* (2000-е). Опираясь на социокультурный подход, Э. Шоултер акцентировала своей систематизацией тот факт, что произведения названного вида запечатлели постепенную инволюцию академических институтов в США.

Одним из значительных представителей американского университетского романа периода *tenured towers* является культовый критик и писатель Джеймс Хайнс (James Hynes), автор произведения «Рассказ лектора» (“The Lecturer’s Tale”, 1999). Этот роман упоминается литературоведами как принадлежащий к группе «нарративов тревоги», или депрофессионалистических нарративов (*narratives of deprofessionalization / anxiety narratives*) [14, 574], или как «современный роман ужасов» [2, 27]. Отдавая должное жанровой гибридности романа, его также рассматривают в контексте «постмодернистической теории и способов ее влияния не только на изучение литературы, но и академическую жизнь в целом» [7, 185]. Однако появившаяся в последние годы тенденция анализа университетского романа на более широком социокультурном на фоне предлагает прочтение этого романа через призму концепта «постисторического университета» [1]. Ряд других авторов специфику прозы Хайнса отмечали в контексте интертекстуальности как жанровой характеристики университетского романа [5; 12].

Упомянутому роману Дж. Хайнса, однако, предшествовал сборник рассказов «Издай или

умри» (*Publish and Perish*, 1997) [6], на который критики обращают гораздо меньше внимания. Писатель же шел к созданию академического романа, опираясь на литературный опыт написания произведений малых эпических форм на схожие темы, что само по себе достойно внимания. В сборник вошло три рассказа, являющихся своеобразными пародиями на университетский роман, в том числе произведение «Царица джунглей» (“The Queen of Jungle”). Этому тексту, а точнее его героине, кошке Шарлотте, мы и посвятим наше исследование. И хоть «литературной» кошке посвящена целая монография К. Роджерс «Кот и воображение человека: кошачьи образы от Баста до Гарфилда» (1998) [9], «Царица джунглей» Хайнса предлагает новый многогранный и «интертекстуальный» образ кошки. Она — главный персонаж произведения, о чем свидетельствует заголовок рассказа, имеющий прямое и метафорическое значение: среда с жестокими отношениями. Ее хозяева — преподаватели университета, как оказалось, института не менее жестокого.

С первых же страниц рассказа кошка Шарлотта предстает перед читателем как совершенно независимая личность и член семьи. Интересно, что в тексте представлены развернутые портреты как внешности, так и психологический именно Шарлотты. Например: «Это была совершенно домашняя кошка десяти лет от роду, без когтей на передних лапах. На первый взгляд она могла показаться обыкновенной черно-белой кошкой: с черной спинкой, черными обводами вокруг глаз и ушей — что создавало впечатление маски — и с молочно-белыми грудкой и передними лапками. Однако при прямом ярком свете оказывалось, что черная шерсть ее представляет смесь иссиня-темных тонов с коричневыми, которые едва заметными полосками шли по кошачьей головке и по спине, достигая хвоста и делая его очень похожим на хвост енота. Глаза Шарлотты из-за черных отметин, казалось, были словно подведены черным карандашом. Она была очень умной и крайне чувствительной кошкой, однако отнюдь не ласковой. Шарлотта злобно шипела и царапала любого незнакомца, который попытался бы взять ее на руки.

Даже Полу и Элизабет она позволяла держать себя на руках — по подсчетам Пола — не более десяти секунд, а затем начинала с нетерпеливо-раздраженным ворчанием вырываться. Потом садилась на расстоянии нескольких метров от них, повернувшись спиной и вытянув свой длинный хвост, похожий на хвост енота...» [15, 3].

Во внешнем портрете Шарлотты обращает на себя внимание, в частности, такая деталь, как своеобразная черная маска на мордочке кошки. С этим зрительным образом ассоциируются скрытность, умение трансформироваться, сверхъестественная сила, способность видеть темные стороны, скрытую природу вещей, людей.

Названные качества присущи героине рассказа «Царица джунглей» в полной мере. Раскроются они в поступках Шарлотты, которые имеют сложный поведенческий характер.

Место основного художественного действия рассказа — квартира над старым гаражом, арендованная супружеской четой (своеобразная деталь-маркер уровня благосостояния героев): «Пол жил в Блеф-Сити, штат Айова, и числился (подчеркнуто нами. — О. Б.) на факультете английского языка университета штата, где завершал работу над диссертацией, на которую потратил уже целых три года. Элизабет четыре дня в неделю проводила в Чикаго, где у нее было временное пока еще место в Чикагском университете» [15, 3]. Элизабет — талантливый и трудолюбивый молодой филолог, и вопрос о ее постоянной работе в Чикагском университете — дело практически решенное. Пол же не стал полноценным субъектом университетской жизнедеятельности, у него явно нет академических перспектив, однако у него есть профессиональные амбиции, и отказываться от них Пол не желает. Пока же Элизабет проводит рабочую неделю в Чикаго, т.е. вне своего дома, вне общего с мужем и кошкой Шарлоттой пространства, а выходные — в Блеф-Сити. Такое кардинальное изменение порядка жизни героев, их постоянное разъединение негативно влияет на поведение животного. На фоне стресса кошка «начала мочиться, где попало, доводя хозяев до полного отчаяния». Стремясь помочь своей любимице, Элизабет обращается к кошачьему парапсихологу, которая подтверждает, что Шарлотту беспокоят, угнетают частые приходы и уходы некой женщины. Элизабет принимает это заключение на свой счет, но на самом деле за этими «приходами-уходами» стоит другая женщина — студентка-третьекурсница Ким, с которой у Пола уже некоторое время длится тайный бурный роман. Как раз этот секрет неверного мужа пытается раскрыть Шарлотта ничего не подозревающей Элизабет через свое необычно скандальное поведение. Пол же старается использовать болезненное психологическое и физиологическое состояние кошки в своих личных корыстных интересах: для ускорения собственного переезда в Чикаго и получения там места работы — чем раньше семья воссоединится, тем быстрее успокоится кошка. Общая направленность действий супругов имеет внешний характер, на самом деле они отчуждены, их контакты коротки и поверхностны не только из-за географической отдаленности в данный момент, но и из-за психологической, эмоциональной разобщенности. Жесточайшая война, которую ведут между собой Пол и Шарлотта в отсутствие Элизабет, стоит одному из персонажей жизни.

На уровне жанра произведение «Царица джунглей» можно рассматривать как horror в стиле А. Хичкока. На наш взгляд, этот рассказ — “tenure horror”, или хоррор о жизни препода-

вателя, желающего попасть в штат университета. В 1990-х годах *tenure-track position* (штатная должность) была наиболее желанной и наиболее труднодостижимой университетской должностью, так как она обеспечивала преподавателю спокойное и благополучное существование в стенах университета до самой пенсии. В послевоенные десятилетия должность профессора была мечтой многих американцев. Она свидетельствовала также о престиже, значении и статусе высшего образования в обществе. В 1990-е годы ситуация изменилась: будущее представителей среднего класса, получивших высшее образование ради профессорского статуса, уже не было таким радужным. В современных постиндустриальных условиях большая роль в обществе принадлежит тем, кто управляет технологией и организацией труда, то есть менеджерам, управленцам. Количество профессоров в университетах сильно уменьшилось. Гонка за этой должностью для многих перешла в разряд борьбы за выживание. Литература же отреагировала на драматическую для соискателей профессорской должности ситуацию не поиском оптимального ее решения, а смехом, черным юмором, что, очевидно, должно было дать им опору в преодолении жизненных неудач и жестокостей судьбы.

Главный герой рассказа Пол — молодой мужчина, *professors-manqué* (несостоявшийся профессор), преподаватель, не окончивший свою диссертацию, соответственно не опубликовавший монографию, не получивший постоянного контракта на должность в университете. Расхождение между желаемым и полученным формирует у героя настроение разочарованности. Он переживает профессиональный кризис одновременно с семейными и личными затруднениями. Пол, получив в свое время негативную рецензию на свою диссертацию, а следом за ней отказ от издательства на публикацию книги, утратил шанс обрести постоянное место в университете. Примененная Полом тактика продвижения самого себя в академической среде посредством распускания беспочвенных слухов о собственном успехе не принесла ожидаемых результатов и фактически дискредитировала его. В то же время его жена добилась заслуженного научного и жизненного успеха: после издания своей диссертации получила новую должность в престижном университете и пребывает в ожидании контракта на постоянную должность в нем. Элизабет зарабатывает вдвое больше Пола и снимает комнату в Чикаго. Она регулярно оставляет для мужа на кухонном столе заметки о вакансиях редактора, намекая таким образом Полу, что пора смириться с академическим фиаско и жить дальше, трудиться в иной сфере интеллектуальной деятельности. Хотя еще год назад Пол мог бы переехать вместе с Элизабет в Чикаго, согласившись на пост сотрудника газеты, он остался в Блеф-Сити. При этом Пол не

только молча заставляет бесконечно терпеливую Элизабет регулярно приезжать к нему на выходные, но и требует от жены содействия в получении работы для него на той же кафедре, на которой работает она.

Период ожидания, однако, дается Полу нелегко: «В течение последнего семестра в университете на него стали смотреть как на совершенное ничтожество. Для большинства коллег Пол практически перестал существовать. Те, кто раньше считались его друзьями, с кем он и Элизабет вместе ходили в кино, обменивались приглашениями на обед, теперь рассеянно, а зачастую и с подчеркнутым холодком здоровались, передавали какие-то туманные приглашения на обед без указания времени и места. Некоторые же, заметив Пола, откровенно отворачивались. Простой визит на кафедру для проверки почтового ящика стал для Пола настоящим испытанием. В свой собственный кабинет он удалялся с сильнейшим сердцебиением, словно после стычки, в которой решался вопрос жизни и смерти» [15, 21].

Роман Пола и Ким — поиск выхода из кризиса и восполнения пустоты, заполнившей жизни обоих. Кимберли, как и Пол, испытывает в университетской и личной жизни чувство острого одиночества («она совсем недавно перебралась сюда из Калифорнии и не знала в Айове ни души»). В такой сложной ситуации девушку поддерживала, до знакомства с Полом, мечта о карьерных квестах в недалеком будущем. Однажды Ким рассказала ему о том, что «стремление получить диплом факультета теории и практики СМИ — часть хорошо продуманного плана, так как главнейшая мечта в жизни Кимберли — создание собственного ток-шоу на телевидении» [15]. Девушка мыслит о будущем в соответствии с настроениями и идеалами общества, в котором телевидение является существенным компонентом бытия человека и социума, а телепередачи — одним из многочисленных товаров современности, имеющим не только прибыльную, но и честолюбивую привлекательность.

Познакомились герои на пикнике, куда Ким пришла со своим бойфрендом. Он — аспирант, мечтающий сделать академическую карьеру. Вот почему парень практически полностью игнорировал свою подружку в этот день, отдавая предпочтение знакомствам с нужными людьми. Пол находился в такой же изоляции, как и девушка. Он нашел в Ким на этом мероприятии и после него единственного человека, готового с ним общаться. Роман преподавателя и студентки (характерный для академических романов мотив) не должен был, по эгоистичному замыслу Пола, закончиться и тогда, когда Элизабет договорилась о долгожданной для мужа должности в своем университете (Пол предлагает Ким поехать с ним в Чикаго). Единственное условие для получения героем такого вожеланного места работы — пу-

бликация книги или хотя бы наличие ее рукописи. С необходимостью написать полноценный научный труд на Пола наваливается целая куча страхов: страх «писательского блока», страх не успеть написать в срок, страх, что рукопись не будет соответствовать ожиданиям читателя, т.е. академической среде, а главное — страх, что Элизабет станет известно о его романе с Ким, а значит Пол утратит все желанные жизненные перспективы. Эти страхи перерастают в фобии, которые материализуются в отношениях героя с кошкой. Так, в рассказе «Царица джунглей» семантически существенным является накопление эпизодов, рассказывающих о противостоянии Шарлотты и Пола.

Интересно проследить, как на протяжении рассказа изменялось отношение героя к кошке. Он наделял Шарлотту определенными качествами, пропуская ее сущность, поведение через призму собственной субъективности. Поначалу отношение героя к кошке было мягким и нежным (как и у нарратора в произведении «Черный кот» Э.А. По). Он любил Шарлотту и гордился тем, что не принадлежит к когорте тех мужей, которые едва терпят домашних любимцев своих жен. Проявления явной благосклонности Шарлотты к Полу стали поворотным моментом в отношениях героя с Элизабет. Последовавшие за этим три стадии симпатии и любви укрепили их «семейные» отношения. В то время Пол придумывал для кошки разные прозвища, которые имеют ассоциативно-символический подтекст. Он с любовью называл ее Шарлоттой Великой Охотницей, Шарлоттой Мышиным Терминатором, Шарлоттой Царицей Джунглей. Однако, когда кошка стала мочиться на те места в доме, где Пол и Ким занимались сексом, взаимные симпатии хозяина и Шарлотты быстро сменились враждой, и они перешли к военным действиям. Подобно Чеширскому коту Л. Кэрролла Шарлотта, как по волшебству, исчезала с появлением Ким в доме, а затем появлялась в наиболее неожиданные моменты, наводя ужас на Кимберли и Пола. В такие дни мужчина звал ее Киской-Фантомом или Кошкой-Которой-нет. Шарлотта прятала следы интимных забав любовников до момента появления Элизабет и преподносила «улики» хозяйке, заставляя Пола паниковать и испугаться, чтобы отобрать у кошки избаловавшие его бездельюшки. Мстительность Шарлотты была ответной реакцией на жестокое отношение к ней Пола, который — также, как и герой «Черной кошки» Э.А. По — пользовался безнаказанностью своего положения и даже получал от этого некоторое удовольствие. Так, например, он свалил на кошку вину за разбитую вазу, эмоционально воздействуя таким образом на жену, чтобы ускорить их общий переезд в Чикаго. И долгожданное решение было принято, но благоприятное окончание дела зависело теперь только от Пола, от рукописи, которую он должен был срочно создать.

На этом этапе жизни персонажей рассказа «Царица джунглей» Шарлотта из средства достижения цели превратилась в орудие возмездия. Пола начали мучить кошмары о кошке-чудовище и во сне, и в реальности. Шарлотта снилась ему в виде монстра из компьютерной игры о динозаврах. Раздражение, иррациональные страхи Пола переходят в Obsессию, когда текст, созданный за неделю напряженной работы за компьютером, пропадает из-за нечаянно выдернутого провода. Это была единственная копия переделанной книги Пола, от нее зависел его переезд в Чикаго, и она была уничтожена. Однако Пол видит в этом не свою вину, а козни кошки, которую перестает кормить и на которую не прекращает охотиться, стреляя из водяного пистолета. Короткие перемирия наступают только в дни пребывания в доме Элизабет. Но чем ближе дата ее назначения на постоянную университетскую должность и окончания срока работы над рукописью Полом, тем более короткими стаут перемирия и более изнурительной борьба мужчины против кошки. Противодействие Шарлотте перерастает у Пола в жестокость.

Усложняет общую ситуацию визит к кошачьему парапсихологу Андреа: после нескольких часов, проведенных с кошкой наедине, Андреа предупреждает, что видела, как Шарлотта становится громадной, играет с Полом, как со своей игрушкой, и в конце концов отгрызает ему голову. Страхи Пола набирают непомерных размеров, хотя он и держит себя в руках. После вечера, проведенного за исправлениями рукописи с учетом замечаний, сделанных Элизабет, Пол видит жену и кошку спящими рядом на кровати и жалеет, что у него нет подушки, которой можно бы было придушить обеих. Кульминацией в отношениях Пола с Шарлоттой становится вечер после отъезда Элизабет с законченной рукописью Пола, которая, казалось бы, уже привела героя в Чикаго. В тот вечер к Полу приходит Ким, они занимаются любовью. Позже Пол узнает, что телефон как бы невзначай «набрал» последний номер, записанный в нем, и все происходящее между Ким и Полом, все сказанное ими записалось на автоответчик Элизабет в Чикаго. Конечно, столкнуть трубку и нажать на кнопку вызова могла, по мнению Пола, только Шарлотта. В приступе бешенства из-за утраченных жизненных возможностей и невозможности выместить зло на Элизабет он топил кошку в ванной, по-своему воплощая кошачью резню французских печатников, ярко описанную Р. Дарнтоном в «Великой кошачьей резне» [4].

Развязка произведения придает рассказу «Царица джунглей» еще большего драматизма. Оставшись без поддержки и протекции Элизабет, Пол теряет и свое место преподавателя в Блеф-Сити, съезжается с Ким, поскольку снимать комнату самому ему не хватает денег, хотя, «по правде говоря, ему не очень хотелось, чтобы она переезжала

к нему; если уж говорить совсем начистоту, ему теперь было на нее наплевать» [15]. Пол понимает, что его будущее — угнетающая обыденность. Но самое ужасное, что герою повсюду видится и слышится невидимая кошка: «Несколько дней подряд Полу повсюду мерещилась Шарлотта — расплывчатое пятно на периферии зрения. Когда он готовил еду, ему казалось, что он слышит царапанье ее когтей по кухонному полу. А ночью он внезапно проснулся от беспокойного сна, так как ему почудилось, что из штор высовывается голова Шарлотты, четкий силуэт ее острых ушек и глаза, полные тьмы...» [15]. Утратив все, Пол остался с привидением кошки, которое охотится на него.

Образ Шарлотты связан с англоязычной литературной традицией. Первый очевидный предшественник героини рассказа «Царица джунглей», на наш взгляд, черный кот из одноименного рассказа Э.А. По. Он мстит хозяину, который убил свою жену, самым жестоким образом. Яркими литературными предшественниками Шарлотты являются «Кот, который гулял сам по себе» Р. Киплинга из сборника рассказов «Just so Stories», а также исчезающий и появляющийся, когда ему угодно, но всегда держащий лапу на пульсе событий Чеширский кот из «Алисы в Стране чудес» Л. Кэрролла. Название рассказа «Царица джунглей» отсылает читателя к анималистическим рассказам Р. Киплинга. Благодаря этому заголовок рассказа получает полисемантическое значение. Вместе с этими ассоциациями о литературных произведениях-предшественниках в текст рассказа Дж. Хайнса «входят» и их характерные черты: юмор, ирония, нонсенс, гротеск, игровое начало, бытовая деталь, игра слов, психологизм, скрытая назидательность. Таким образом, рассказ «Царица джунглей» из произведения о реалиях академической жизни превращается не только в увлекательную фантастическую историю о взаимоотношениях человека и животного, но и в некую притчу о последствиях несправедливо жестокого обращения с животными.

Исследователь Г. Лавкрафт в работе «Сверхъестественный ужас в литературе» писал, что самая давняя и самая сильная человеческая эмоция — страх, а самый давний и самый сильный страх — страх неизвестного. Неведомое для Пола — не только неопределенность в плане академической карьеры и личного будущего. Это и эпистемологическое неизвестное — есть ли граница изучения какого-либо вопроса в филологии? Имеет ли смысл множить сомнительное знание? Возможны ли новые значения и взгляды на литературу в период постмодернизма? Идет ли речь о знании и понимании чего-либо, если написание книг становится требованием карьерного роста, а не необходимостью автора высказаться?

Текст книги Пола на протяжении рассказа неоднократно изменяется. В определенный момент

он придумывает для нее такое заглавие: «Моя мама — автомобиль: различие и память в матриархальном нарративе». Названия глав звучали примерно следующим образом: «Телевизионная комедия у новых рубежей. Традиция в контрапунктной перспективе»; «Уклон в сторону Миннеаполиса: Уильям Батлер Йитс, Мэри Тайлер Мур и Миллениум», «Французские бикини на маленькой туземке с островов: “Буря”, “Остров Гиллигана” и социальное конструирование нарратива заброшенности». Заголовки иллюстрируют полную научную несостоятельность и профессиональную импотенцию их автора. Вопрос в том, однако, насколько Пол сам виноват в своем отчаянном положении.

В конце прошлого века в академической жизни США утвердился принцип: «издай или умри». Это убеждение, отметим, постепенно распространилось по всему миру. Отсюда драматизм личного бытия Пола — преподавателя университета и несостоявшегося ученого. Он замкнут в рамках жестких академических требований и потому переживает огромные психологические и творческие затруднения в научной и педагогической деятельности. Образ Пола, по нашему мнению, по-своему отображает процесс кризиса гуманитарного знания в эпоху постмодерна. Герой ищет «новаторские» подходы для интерпретации классических произведений, подтасовывает теории, без которых эти трактовки не будут правомерными, и все это ради публикации, которая откроет дверь в штат университета. Такое пренебрежение качеством научной работы как высшей ценности университетской деятельности не могло остаться безнаказанным. Закономерно, что Пол лишается даже временной позиции в университете и надежды когда-либо попасть в штат преподавателей.

Подчеркнем, что в академических романах университет предстает, как правило, закрытым миром «со своими нормами и ценностями, с бесконечными возможностями для интриг», микрокосмом «общества в целом, с его принципами, двигательными силами и конфликтами» [11, 3]. Дж. Росен небезосновательно утверждала, что университетский роман почти всегда касается вопросов власти. Герои таких произведений принадлежат к «кругам, закрытым для непосвященных», они страшатся исключения из привилегированного сообщества. Отсюда соперничество профессоров и постоянная борьба за власть между ними [10, 3]. Чтобы попасть в этот замкнутый круг избранных, необходимо обладать недюжинным интеллектом, однако персонажи многих академических романов «намеренно помещены в когнитивно ограниченную среду, <...> чтобы продемонстрировать ограничения, наложенные на интеллект» [3, 592].

Герой произведения «Царица джунглей» не способен написать и опубликовать полноценный научный труд. Таким образом, Пол не может победить в университетской гонке под названием

«академическое превосходство». Жизнь университетского преподавателя, которая еще полвека назад казалась «наименее беспокойной, наиболее утешительной и свободной» [13, 312], в конце XX в. из-за такой гонки превратилась в полную противоположность. Исследовательница П. Рейнольдс в книге «Представляя “У”: популярная культура, медиа и высшее образование» обращает внимание на то, что в текстах культуры какие-либо «попытки профессора получить больше власти являются предвестниками его падения» [8, 62]. Как мы отмечали выше, герой рассказа «Царица джунглей» для улучшения своего экономического положения и повышения профессионального статуса бессовестно использовал жену. До этого он практиковал «расширение круга знакомств и сплетни». Отметим при этом, что фрустрация Пола в некоторой мере оправдывается тем, что он не выдержал гнета завышенных ожиданий к преподавательской и научной деятельности работников университета (но Элизабет же выдержала!). Разочаровавшись в своей академической жизни, герой вообще перестал заниматься научной работой, не пытался самостоятельно изменить свою профессиональную деятельность. Вот почему, в соответствии с законами жанра, он должен быть наказан. Такой аспект названного произведения придает его тексту притчевый характер. История Пола — пример того, чего не следует делать, если хочешь преподавать в высшем учебном заведении. Символично в этой связи то, что наказывает Пола не университет, не коллеги, а кошка Шарлотта!

Подытоживая, отметим, что рассказ Дж. Хайнса «Царица джунглей» — художественное свидетельство необходимости реформирования академической жизни, ее норм и ценностей с целью улучшения системы университетского образования. Эта проблема представлена через своеобразную призму взаимоотношений человека и животного, причем взаимоотношений, приобретающих совершенно необычный характер под влиянием университетского социума. Неслучайно, Пол — литературовед, гуманитарий, в образе которого стереотипно отразились альтруистические черты профессора, руководимого в своих исследованиях интересом к знаниям, гарантированных ему академической свободой, а его падение — поражение университета как такового, как идеи, которая была продуктивной на протяжении почти тысячелетия. И хотя выбранный автором рассказа «черный юмор перед лицом поражения» — довольно часто встречающийся прием в академических романах этого периода, то, что о рассказе пишут нечасто, может указывать на то, что в этой истории больше от «черноты», чем от юмора.

The results of the research carried out under the research theme No. 484/17/S were financed from the science grant granted by the Ministry of Science and Higher Education.

ЛІТЕРАТУРА

1. Andreescu R. "Cash Is Better than Tenure": (De)Constructing the "Posthistorical University" in James Hynes's Gothic Academic Satire *The Lecturer's Tale* / Andreescu Raluca. — DOI: 10.1515/abcsj-2016-0006.
2. Bailey D., Slay Jr. J. A Counterhegemonic World: James Hynes's Tale of Academic Horror / Dale Bailey, Jack Slay Jr. // *Popular Culture Association in the South*. — 2003. Vol. 25. — No. 3. — P. 27–31.
3. Dalton-Brown S. Is There Life Outside of the Genre of the Campus Novel? Academic Struggles to Find a Place in Today's World / Sally Dalton-Brown // *The Journal of Popular Culture*. — 2008. — Vol. 41.4. — P. 591–600.
4. Darnton R. *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History* / Robert Darnton. — New York : Basic Books, 2009.
5. Gruszevska-Blaim Ludmiła. Amerykańska powieść akademicka z duchem kotki w tle. / Ludmiła Gruszevska-Blaim // *Acta Humana*. — 2012. — No. 3. — S. 19–36.
6. Hynes J. *Publish and Perish* / James Hynes. — Picador, 1998.
7. Pinker S. Postmodernist Theory and the Academic Novel's Latest Turn / Sanford Pinker // *The Sewanee Review*. — 2003. — Vol. 111. — No. 1. — P. 183–191.
8. Reynolds P.J. Representing „U”: Popular Culture, Media, and Higher Education / Pauline J. Reynolds // *ASHE Higher Education Report*. — 2014. — Vol. 40.4. — P. 1–145.
9. Rogers Katharine M. *The Cat and the Human Imagination: Feline Images from Bast to Garfield* / Katharine M. Rogers. — Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1998.
10. Rosen J. *The University in Modern Fiction: when Power is Academic* / Janice Rosen. — London : St. Martin's Press, 1993.
11. Showalter E. *Faculty Towers: The Academic Novel and Its Discontents* / Elaine Showalter. — Oxford : Oxford UP, 2005.
12. Skubaczewska-Pniewska A. „Niepomierne intertekstualność”, czyli powieść uniwersytecka między romansem a kryminałem / Anna Skubaczewska-Pniewska // *Literatura prze-pisana. 2: Od zapomnianych teorii do kryminału* / red. A. Izbicka, A. Przybyszewska i D. Szajnert. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2016. — S. 147–148.
13. Snow C.P. *The Masters* / C.P. Snow. — London : Penguin Books, 1956.
14. Williams J.J. *The Rise of the Academic Novel* / Jeffrey J. Williams // *American Literary History*. — 2012. — Vol. 24.3. — P. 561–589.
15. Хайнс Дж. *Издай и умри* / Джеймс Хайнс. — Москва, 2006.

REFERENCES

1. Andreescu, R. "Cash Is Better than Tenure": (De)Constructing the "Posthistorical University" in James Hynes's Gothic Academic Satire *The Lecturer's Tale*. DOI:10.1515/abcsj-2016-0006.
2. Bailey, D. & Slay, Jr.J. (2003). A Counterhegemonic World: James Hynes's Tale of Academic Horror. *Popular Culture Association in the South*, Vol. 25, 3, 27–31.
3. Dalton-Brown, S. (2008). Is There Life Outside of the Genre of the Campus Novel? Academic Struggles to Find a Place in Today's World. *The Journal of Popular Culture*, Vol. 41.4, 591–600.
4. Darnton, R. (2009). *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*. New York, Basic Books.
5. Gruszevska-Blaim, Ludmiła (2012). Amerykańska powieść akademicka z duchem kotki w tle. *Acta Humana*, 3, 19–36.
6. Hynes, J. (1998). *Publish or Perish*. Picador.
7. Pinker, S. (2003). Postmodernist Theory and the Academic Novel's Latest Turn. *The Sewanee Review*, Vol. 111, 1, 183–191.
8. Reynolds, P.J. (2014). Representing "U": Popular Culture, Media, and Higher Education. *ASHE Higher Education Report*, Vol. 40.4, 1–145.
9. Rogers, Katharine M. (1998). *The Cat and the Human Imagination: Feline Images from Bast to Garfield*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
10. Rosen, J. (1993). *The University in Modern Fiction: When Power is Academic*. St. Martin's Press.
11. Showalter, E. (2005). *Faculty Towers: The Academic Novel and Its Discontents*. Oxford, Oxford UP.
12. Skubaczewska-Pniewska, A. (2016). „Niepomierne intertekstualność”, czyli powieść uniwersytecka między romansem a kryminałem. *Literatura prze-pisana. 2: Od zapomnianych teorii do kryminału*. In A. Izbicka, A. Przybyszewska & D. Szajnert. Łódź (Eds.). (pp. 147–148). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
13. Snow, C.P. (1956). *The Masters*. London, Penguin Books.
14. Williams, J.J. (2012). The Rise of the Academic Novel. *American Literary History*, Vol. 24.3, 561–589.
15. Hains, Dzh. (2006). *Издай и умри*. [Publish or Perish]. Moskva.

РОЗВИТОК ТА МОДИФІКАЦІЯ ТЕМИ МІСТА В УКРАЇНСЬКІЙ І ТУРЕЦЬКІЙ ЛІТЕРАТУРАХ

Семіх Кая,

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Маршала Тимошенка, 13-Б, м. Київ, 04212
sesky46@gmail.com

У статті визначаються основні етапи еволюції урбаністичного художнього дискурсу в українській і турецькій літературах. «Міський текст» обох літератур формувався за різних історико-суспільних і культурних умов упродовж кількох етапів, зокрема визначаються домінуючі тенденції докласичного (давня література до середини XIX ст.), класичного (до кінця XIX ст.), модерного (з кінця XIX до кінця XX ст.) і постмодерного (від кінця XX ст. і дотепер). «Міський текст» як художній і літературознавчий феномен в українській і турецькій літературах еволюціонував від образу і теми міста до урбаністичного дискурсу.

Ключові слова: урбаністичний дискурс, топос, хронотоп, семантичні моделі міста, художній урбанізм.

Кая Семіх

Развитие и модификация темы города в украинской и турецкой литературах

В статье определены основные этапы эволюции урбанистического художественного дискурса в украинской и турецкой литературах. «Городской текст» обеих литератур формировался при разных исторических, общественных и культурных условиях на протяжении нескольких этапов, в частности определяются доминирующие тенденции доклассического (древняя литература до середины XIX в.), классического (до конца XIX в.), современного (с конца XIX до конца XX в.) и постмодерного (с конца XX в. и до сегодня). «Городской текст» как художественный и литературоведческий феномен в украинской и турецкой литературах эволюционировал от образа и темы города до урбанистического дискурса.

Ключевые слова: урбанистический дискурс, топос, хронотоп, семантические модели города, художественный урбанізм

Кауа Семіх

Development and Modification of the Theme of the City in Ukrainian and Turkish Literatures

The relevance of the study of the artistic urbanism formation and development is due to the determining role of the city in human civilization and the particular demand of the city's topos in contemporary literary discourse. In addition, the idea of the artistic urbanism specificity in Turkish and Ukrainian literatures makes it possible to consider the specifics of national variants of the image of the world as well; in modern literature, it is often represented precisely by the city's topos. The aim of the study is to analyze the main stages of urban discourse in Ukrainian and Turkish literatures. For this purpose, it is necessary to accomplish the following tasks: to determine the stages of evolution of the image and theme of the city; to find out the main tendencies of each stage; to compare the specificity of the reproduction of artistic urbanism in Ukrainian and Turkish literatures.

Both in the Ukrainian and Turkish writings, "urban text" as an artistic and literary phenomenon evolved from the image of the city to the theme of the city and, finally, to urbanistic discourse. Even in different historical, social and cultural conditions, in both national variants, this process had several stages: pre-classical (from ancient literature up to the 19th century), classical (until the end of the 19th century), modern (from the end of the 19th to the end of the 20th century) and postmodern (from the end of the 20th century and until now). In the pre-classical stage of urban artistic discourse in both studied literatures prevails metaphorical semantics; through the sacred architecture, the idea of the city is transmitted as a reproduction of God's plan embodied by human hands.

At the classical stage of urban discourse forms a chronotope of the city (which includes real geographic and symbolic content) as an aesthetic phenomenon, and as a territory where the national and personality identity of the hero is tested.

The dominant interpretation of the theme of the city in the literature of early modernism, along with the increased interest of artists in the "accompanying" the urbanization phenomena of scientific and technological progress, the formation of a new urbanistic consciousness, etc. remains negative; the demonization of the image of the city is amplified by attempts to turn it into a myth about the eschatology of the "old world".

Key words: urban discourse, topos, chronotope, semantic city models, artistic urbanism.

Вступ. Місто «не є просто темою, топосом чи типом пейзажу. Місто є символом певного типу свідомості як автора, так і його героя. Ця свідомість достатньо рафінована, вона вихована бібліотекою, а не природою, вона пізнала філософські сумніви, розчарування й біль самотності, алієнацію, внутрішню дисгармонію» [15, 484]. У світовому письменстві образ міста пройшов складну еволюцію. Його семантичне наповнення і функції в наративній структурі творів набували нових значень і зростали разом із тим, як зростала роль міста в бутті людини й ускладнювалося його сприйняття в людській свідомості. **Актуальність дослідження** формування і розвитку художнього урбанізму зумовлена визначальною роллю міста в людській цивілізації та особливою затребуваністю топосу міста в сучасному літературному дискурсі. Окрім того, уявлення про специфіку художнього урбанізму в турецькій та українській літературах уможливує розгляд також специфіки національних варіантів образу світу, який у сучасній літературі нерідко репрезентований саме топосом міста.

Критичний огляд літератури, концептуальних рамок, гіпотез тощо. Вивчення міста і урбанізації як особливого феномену літератури активізувалося в останні десятиліття ХХ ст. і продовжується донині. Теоретичні й методологічні засади вивчення міста розробляли зарубіжні соціологи та економісти (М. Вебер, Л. Вірт, Г. Зім-мель, В. Крісталлер, К. Лінч), історики (Ф. Гізо, К. Лампрехт, Г. Маурер, О. Тьєрі), літературознавці (М. Анциферов, Ю. Лотман, Н. Медніс, В. Топоров, І. Мітін, Т. Шеховцова та ін.). Студіюванням міста як літературознавчої проблеми займалися В. Агеєва, Т. Возняк, С. Павличко, В. Фоменко, О. Харлан, Л. Лавринович, О. Когут та інші сучасні вітчизняні дослідники. В українській літературі ХХ — початку ХХІ ст. тема міста — одна з найбільш затребуваних і як самодостатня, і як складова інших дискурсів. Літературознавці оперують не тільки загальним поняттям «міський текст», але й його «локальними» варіантами — «київський текст», «львівський текст», «харківський текст», «станіславівський текст» та ін.

Так само і в турецькій літературі: упродовж століть формується традиція «стамбульського тексту», який не лише відображає загальну тенденцію світової літератури осмислювати світ через образи цивілізації, а й, на думку дослідників, дає можливість національній літературі репрезентувати себе шляхом акценту на культурних, етнічних, духовних перетинах осі Схід-Захід, у центрі яких перебуває Стамбул. Проте окремого дослідження історико-літературного аспекту розвитку «міського тексту» як художнього й літературознавчого феномену, який здолав шлях від образу міста, теми міста і до урбаністичного дискурсу, ні в українському, ні в турецькому письменстві не

має. Отже, наша **мета** — проаналізувати основні етапи урбаністичного дискурсу в українській та турецькій літературах, задля чого необхідно виконати такі **завдання**: визначити етапи еволюції образу й теми міста, з'ясувати їх основні тенденції, зіставити специфіку відтворення художнього урбанізму в українській і турецькій літературах.

Методологія дослідження передбачає поєднання історико-літературного, типологічного та порівняльного методів.

Вважаємо, що навіть за різних історико-суспільних і культурних умов в обох національних варіантах розвиток «міського тексту» як художнього й літературознавчого феномену відбувався упродовж кількох етапів: докласичного (давня література — до ХІХ ст.), класичного (до кінця ХІХ ст.), модерного (з кінця ХІХ до кінця ХХ ст.) і постмодерного (від кінця ХХ ст. і дотепер).

Результати дослідження та обговорення. Насамперед зазначимо, що ми поділяємо думку сучасних дослідників про витoki теми міста з літератури періоду Київської Русі, яким відкривається докласичний етап урбаністичного художнього дискурсу. Так, про Київ як про могутній економічний, політичний і культурний центр ідеться в Київському літописі; поряд із Новгород-Сіверським, Путивлем, Черніговом Київ є місцем подій «Слова про похід Ігорів». Дослідники наголошують, що роль цього міста у творі більша, ніж просто локації, адже «у цьому контексті образ Києва, що є найбільш повним уособленням вельми складної історичної форми людського існування, дістає послідовно ціннісно-позитивну характеристику як своєрідний сакральний центр міського культурного простору загалом. При цьому особлива значущість центрального міста підкреслюється у «Слові» через посилення на обшир території Давньої Русі та органічні зв'язки Києва з віддаленими її краями» [9, 59]. Таким чином, образ Києва входить до дихотомії «цивілізації — варварство», уособлюючи ціннісно-позитивний світ міста на противагу негативного пустельного світу степу.

У бароковій поезії образ Києва також постає в кількох вимірах — естетичному як центр культури, науки і мистецтва (метафорично — «українські Атени» і «український Рим», а також «українська Троя», символ втраченої величі у творчості Я. Домбровського, С. Почаського, С. Кльоновича, Ф. Прокоповича, С. Косіва та ін.), побутовому як середовище ремісників (К. Зіновіїв), сакральному як варіант Граду Божого (подібно до традицій середньовічних апокрифів та агіографій у творах Іларіона, Ф. Прокоповича, Л. Барановича та ін.). Спільною для всіх варіантів інтерпретації є монументальна символіка — храми та монастирі, де архітектурні символи «сприймаються як маркери, що позначають конкретне місто. Семіотичний підхід до культури міста дозволяє розглядати її як

текст, який є джерелом різноманітних вражень, інформації» [34, 18]. Отже, сакральний Київ у поезіях Ф. Прокоповича, київський побут у «Золотому череслі» К. Зіновієва, місто як емблема розквіту науки, мистецтва і релігії у творах І. Максимовича, Х. Євлевича та інших утворюють мозаїчний портрет, який асоціюється зі своєрідним локусом національної традиції та історичної пам'яті, що уможлиблює декодування різних інформаційних часово-просторових пластів буття міста.

Турецька урбаністична культура також має як прямий, так і опосередкований стосунок до формування світогляду та ціннісних орієнтацій людини в міському, зокрема мегаполісному, соціумі. Урбанізм у художній літературі став об'єктом досліджень таких турецьких дослідників, як Бора Ерджан, Мегмет Нурі Ярдим, Селім Ілері, Чідем Сезер та ін. Дослідники стверджують, що урбаністична тема в турецькому літературному контексті «еволюціонувала від газелей і касид до романів і п'єс» [17, 171], а її специфіка, на нашу думку, сформувалась у типологічно близьких українській літературі умовах.

Тривалий час образ міста і міська тематика в турецькій літературі загалом розвивались у пов'язаних зі специфікою міської культури явищах народного театру Карагьоз і такому жанрі, як міська повість. Щодо останньої, то дослідники (Т. Анікеєва та ін.) наголошують на її вкоріненості в народну повість хікяїє та особливій популярності жанру з XVIII і до середини XX ст., тобто в одному з найцікавіших з історико-культурного погляду періодів. Міська повість як неоднорідне в жанровому, стилістичному і хронологічному сенсах явище була залежною від різних жанрів тюркського фольклору й літератури Близького Сходу, зазнала впливу історичних і культурних подій Османської імперії (зокрема реформ епохи Танзимату), а потім і Турецької Республіки, а її стилістичні особливості пов'язані з літературною традицією. У двох типах міської повісті — героїчному (орієнтованому на сюжети епічних сказань і реальних історичних подій) та романтичному (із зазвичай трагічним сюжетом про кохання та історіями здобуття ашиком (закоханим) поетичного дару) — місто виступає тлом, на якому розгортаються події, але зазвичай без конкретизації топосу і часу.

Поетичний і прозовий простори турецької літератури завоював насамперед Стамбул — мегаполіс на двох континентах, місто контрастів, мусульманське місто з візантійським минулим. Уперше образ Стамбула в літературі з'являється в «Оповіданнях Деде Коркута», де він постає як центр торгівлі, місто, де сім років прожив Сеїт Баттал Газі, місто, що славиться Аясофією, іншими словами, як топос, що уособлює економічний, культурний і духовний центр країни, символічним осердям якого є мечеть Аясофії (як Софій-

ський собор у Києві). Узагальнений образ величюного міста яскраво представлений у класичній літературі Дивану (Латіфі (1491–1582) «Специфіка Стамбула», Катіб «Шехренгіз» (1513), Ташлиджали яхя (пом. 1582 р.) «Шехренгіз», «Шах у Геда», Факірі «Шехренгіз» (1534), Джемалі (пом. 1583 р.) «Шехренгіз», Недім (1681–1730) «Стамбульська касида»).

У дослідженнях А. Левенда «Стамбул у диванній поезії», А.-Н. Карахана й О. Атілли «Любов поета Набі до Стамбула» і «Стамбул в наших тюркю» відзначається, що в давній традиції домінує пієтет до міста як центру культури та величі імперії, оспівується його краса, втілена насамперед в архітектурних пам'ятках. Зокрема, в газелях і касидах Набі Юсуфа Стамбул постає зразком естетичної досконалості. Стамбульські побут, весілля, похорони, яскраві події з життя — все це є сюжетами сцен «Карагьоза» і «Ортаюну». Турецькі ашики не лишилися осторонь такого топосу, як Стамбул: Ашик Омер (1630–1707) описує його потаємні куточки у вірші «Дестан Стамбула», Абді (XVIII ст.) висловлює смуток і тугу за величним містом, за соловейками, що виспівують на його вузьких вуличках у поезії «Стамбул». У турецьких дестанах («похвалях») Стамбул представлений досить різноаспектно: у «Дестані про пожежу в Стамбулі» Джудаї (XIX ст.), Испартали Сейрані (XIX ст.) у своєму «Дестані» розповідає про долю яничар, Афафе Кадин розкриває тему позбавлення престолу Мурата IV, Тосьяли Ашик Мустафа, Ашик Мегмет з Коньї, Ашик Вейсель у своїх дестанах змальовують стамбульські лазні («Дестан про лазню у районі Беязит», «Дестан про лазню в районі Юскюдар»). Агмет Шейда (XIX ст.) у «Дестані Медхійеї Істанбул» («Istanbul Destan-i Medhiyesi» — «Похвалі Стамбулу») оспівує велич і красу славетного міста, його райони, мечеті, теке (суфійські монастирі), атмосферу релігійних свят. Ці твори репрезентують докласичний етап урбаністичного дискурсу турецької літератури.

Отже, на докласичному етапі урбаністичного художнього дискурсу в обох досліджуваних літературах превалює метафорична семантика, де насамперед через сакральну архітектуру транслюється ідея міста як відтворення втіленого людськими руками Божого задуму. Натомість в українській літературі XIX ст. образ міста перетворився на джерело художніх рефлексій іншого змісту. Це спричинено втратою містом свого цивілізаційного потенціалу через тривалу відсутність державної незалежності. На основі романів «Хмари» І. Нечуя-Левицького, «Повія» Панаса Мирного та ін. постає класичний етап становлення образу і теми міста. Риси цього етапу сформувались, з одного боку, як продовження двох магістральних тенденцій від доби давньої української літератури до класичного реалізму. Перша: місто — осердя політики, культури і віри

(Софія як бароковий образ), пізніше — втрачений сакральний простір. Друга: місто — чужий і зазвичай ворожий простір, що виростає з антиномії «село (українське) — місто (не-українське)», сформованої за часів колонізації й особливо виразної в романтизмі. Тоді нерідко вся Україна уподібнюється «селу», а «місто» — Росії, що, своєю чергою, породжує такі антитези, як «духовність — бездуховність», «природність — штучність», «бідність — багатство», «національне — денаціоналізоване». Водночас саме на класичному етапі означилось і трактування міста як середовища національної самоідентифікації.

Аналіз хронотопу міста у творі І. Нечуя-Левицького «Хмари», нарисах «Ніч на Дніпрі» і «Вечір на Володимирській горі» дає підстави дослідникам дійти висновку про те, що, моделюючи гармонійність і красу світу, стверджуючи віталістичну концепцію буття, образ міста (Києва) переростає в міфологему і виступає яскравим презентантом світоглядних архетипів українського народу, де місто постає як часопросторова екзистенція національного буття, актуалізована через націософські підтексти [1, 5–9]. Завдяки урбаністичним пейзажам (переважно соборам) у «Хмарах» реалізована сакральна естетизація міста, а екскурси в історію спрямовані на національну самоідентифікацію головного героя твору Радюка.

На відміну від І. Нечуя-Левицького, Панас Мирний у романі «Повія» проводить певне дослідження на кшталт того, яке здійснить у циклі романів «характерів і середовища» творець жанру нового вікторіанського роману, або «роману-трагедії», Т. Харді: вивчає маргінальний тип «розірваної» між двома світами — сільським і міським — особистості. Панас Мирний перекоонує, що ці два світи мають різну мораль, через конфлікт яких розкривається внутрішня дисгармонія головної героїні Христі Притики. Роман «Повія» Л. Ушкалов назвав утіленою в «жіночій долі трагедією України як «селянського краю», що гине в нерівній борні з міською цивілізацією. Опозиція села та міста як «свого» і «чужого» віддзеркалює тут структуру простору колонії в різних її вимірах: від побуту до метафізики» [22, 263]. Цікавим є спостереження М. Нестелеєва, який аналізує «Повію» крізь призму типології В. Топорова міста-міфу як міста-дівки (образом якого є Небесний Єрусалим) і міста-блудниці (його втілення — Вавилон). На думку дослідника, головна героїня роману відкриває галерею жіночих персонажів, які стали повіями волею обставин, трагічних жертв урбаністичного простору [13, 167–171]. Водночас, на нашу думку, завдяки метафоричній семантиці назви твір поклав початок і формуванню двох типів міста в українській літературі: міста як матері, що турбується про своїх дітей (жителів), і міста як по-

вії, цілком зосередженої на собі, що є територією реалізації бажань інших, місцем, позбавленим особистісних характеристик.

Згодом у художньому дискурсі кінця XIX ст. визначаються зумовлені стрімким розвитком промисловості дві тенденції зображення міста: розвивається міська тематика і зазнає трансформації через свою вичерпність традиційний міф села як середовища усталених культурних стереотипів. У результаті формується новий — урбаністичний — міф, у якому місто постає символом «певного типу свідомості як автора, так і його героя» [14, 206]. Показовою в цьому сенсі є творчість І. Франка. Так, у повісті «Борислав сміється» «постає часово-просторовий континуум Борислава, даються його національні й соціальні характеристики. Борислав набуває важливого смислового й конструктивного значення в сфері твору, стаючи героєм епосу нового часу, метафоризуючись, що відбито в назві твору — “Борислав сміється”. Образ персоніфікований і символічний. Він об’єднує всі компоненти колізії, мотиви, фабульні й позафабульні структури роману, визначає його урбаністичний характер і колорит» [21, 175]. Саме в місті головний герой іншої повісті Івана Франка “*Voia constrictor*” Герман Гольдкремер виявляє найбільш ниці риси свого характеру — байдужість, жадобу і жорстокість, а власне місто перетворюється для нього на страшного вужа, на *voia constrictor*. Таким чином, топос міста набуває демонічних рис, перетворюється на хронотоп, де відбувається дегуманізація особистості. Воно стає осердям «гріха, дикості й хижацтва. Як раціональне, неприродне, воно прирікає на смерть: якщо не фізичну, то духовну, моральну» [5]. Отже, місто в І. Франка несе величезний потенціал для росту духовного рівня та соціального статусу героїв і разом з тим негативно впливає на долю людини, пригнічуючи її, порушуючи внутрішню рівновагу. Особливістю зображення міста є поєднання натуралістичної точності і фактографічності з потрактуванням цього образу на рівні узагальнено-історичному, алегоричному і конкретно-зримому. Отже, на класичному етапі формується хронотоп міста, який включає реально географічний і символічний зміст, як естетичний феномен і як територія, де проходить випробування національна й особистісна самоідентифікація персонажа.

Амбівалентний характер міста у творчості І. Франка прокладає шлях до його нового, модерністського потрактування. На думку дослідників (С. Павличко, Р. Мовчан [11, 14] та ін.), саме урбанізм став ознакою модерності тогочасної літератури. Виходячи з положення М. Бахтіна про місто як простір переходів, меж, учені наголошують на тому, що наприкінці XIX — на початку XX ст. місто було не тільки осередком історико-культурних зрушень, а й об’єктом естетичного спри-

йняття, чуттєвого осягнення реальності. Доба модерну зрівняла «справжні художні таланти, здатні до відтворення “художньої правди”, літературна топографія яких уже або перестала орієнтуватись виключно на село, або й зовсім від нього відмежувалась. Як наслідок цього, значно помінялася сама літературна мова, яка важко, але послідовно вбирала в себе щоразу більше число понять, слів, мисленевих змін. Саме ці зміни виводили її на загальноцивілізаційний змістовий простір, де місто мало свій сформований побут, буттєві ідеали, особливий погляд на світ, який постійно розвивався і дуже рідко орієнтувався на давнину» [23]. На цьому етапі склалися дві традиції, питомі для раннього і зрілого модернізму, які нерідко виявлялися контрверсійними. У ранньому модернізмі уявлення про місто, зауважує Г. Степанова, «виходить за межі розуміння власне простору як однієї з форм існування матерії, являючи образ міста як метапростору, наділеного, окрім традиційних (горизонталь/вертикаль), додатковими образними просторовими категоріями, що реалізують модус перехідності як спосіб міської свідомості» [20, 61–71]. Новий формат фаустівського (за О. Шпенглером) типу свідомості утверджував нову картину світу як міську. Для ранньомодерністської інтерпретації феномену міста питома сприйняття міста як середовища, де герой насамперед змагається за збереження своєї внутрішньої свободи і права вершити власну долю. Як, приміром, у творах феміністичної проблематики О. Кобилянської («Людина», «Царівна», “Valse melancholique” та ін.) з історіями молодих жінок-городянок, для яких місце проживання — це середовище можливого втілення їхніх мрій про освіту, професію, самореалізацію. Одночасно розробляється і традиційна бінарна опозиція «село — місто» або «природа — місто», виразно позначена міфологічністю. Вона відображає несприйняття «природним» середовищем села чужорідної йому міської атмосфери, а подекуди і їх протистояння. Наявна міфологізованість образу міста як живої істоти, цілком відокремленої й антагоністичної, чужої «справжньому» світу природи; міська атмосфера також асоціюється з протилежним гармонії життя хаосом смерті [2, 145]. Трактуювання образу міста цілком збігається з його міфологічним баченням: це «квінтесенція освоєного, людського, простору, яка водночас має протилежне, хаотичне, значення (місце, де можна зникнути, розчинитися без сліду, знеособитись, “великий мурашник”, “чудовисько, що пожирає людей живцем”）」 [4, 90].

Натомість урбаністичний дискурс доби зрілого модернізму (1920–1930-ті рр.) стає одним з найбільш синкретичних — варто говорити про «кілька дискурсів міста, кілька його стильових структур. Серед них можна вирізнити якнайзагальніші: футуристичну, неокласичну, романтич-

ну й реалістичну» [12, 398]. Так, наприклад, у ліриці М. Рильського як у неокласичній інтерпретації місто постає в надзвичайно потужному культурологічному контексті, важливому для поета, який обрав образ свого Вічного міста як визначальну концепцію творення образу Києва. Проте через ідеологічні інвективи тогочасного національного літературного процесу поет не зміг уповні реалізувати міфологізацію Києва, користуючись переважно традиційними міфологемами [10], а не авторськими, як, наприклад, М. Бажан, який поєднував у своїй інтерпретації неокласичну і футуристичну художні концепції міста. Множинність інтерпретацій образу міста в літературі цього періоду демонструє і творчість Гната Михайличенка. У його мініатюрі «Дівча» із циклу з промовистою назвою «Місто» топос стає абсолютним втіленням самотності в юрбі. У такий спосіб автор реалізував тяжіння до екзистенціальної тематики, з одного боку, і стилістики експресіонізму — з другого. Натомість у ліриці Михайля Семенка та «Вертепі» Аркадія Любченка місто є уособленням динаміки і багатоголосся самого життя, територією індивідуальної і соціальної свободи, образом нового суспільства, натхненним футуристичними шуканнями.

Чи не найповніше новітній варіант опозиції «місто — село» втілено в романі «Місто» В. Підмогильного. «Урбанізаційна проблема самотності й незахищеності людини, особливо сільської, в місті, — слушно зауважує С. Лушій, — одна з ключових у творчості прозаїка. Більшість його героїв — люди, які опинилися між містом і селом: відірвавшись від сільського середовища, вони так і не змогли повністю прижитися в міському» [7]. Зображення образу міста в етичному, естетичному, філософському, психологічному та соціальному аспектах супроводжується дослідженням «урбанізації» психіки персонажів твору. За традицією класичного етапу у романі наявні алюзії критичного ставлення до мегаполісного середовища, вважають Г. Костюк та Ю. Шерех, де окрема і особливо творча особистість (як головний герой роману Степан Радченко) повинна постійно боротися за збереження своєї внутрішньої самотності.

Від часу витіснення свідомими чи мимовільними апологетами соцреалістичної доктрини естетико-стильових «конкурентів» (на кшталт модерністів і авангардистів) міська тематика зазнала серйозних змін: звузилась до образу міста в ролі тла, на якому відбуваються соціальні та моральні метаморфози головних героїв і боротьба за утвердження нового, «соціалістичного» способу життя. Образ міста став також частиною традиційної опозиції «місто — село», але з протилежним значенням: місто символізує нове, прогресивне радянське середовище на противагу селу з його ще не до кінця знищеними ознаками національної самотності й моралі.

Друга половина ХХ ст. позначилася позицією митців нових літературних генерацій, змушених не тільки виформувати власний мотивно-образний комплекс для реалізації своїх тем, а й завершувати перерваний сталінськими репресіями процес модернізації української літератури, зокрема й художній урбанізм. За умови розвитку «сільської» прози (М. Стельмах, Г. Тютюнник та ін.), з одного боку, в образі міста з'являються драматичні інтонації «втраченого раю», зденационалізованого і знеособленого простору, а з другого — адекватність відтворення теми міста, як дослідила В. Фоменко, полягає в осягненні його універсальності, котра потребує стильової різноманітності, різних художніх методів, проблематики. Одним з найважливіших досягнень урбаністичної прози стало творення художнього простору, де місто — і основний сюжет, і концепція, і образ. В творчості письменників другої половини ХХ ст. (Ю. Андруховича, В. Даниленка, Ніни Бічуї, А. Дімарова, А. Дністрового, О. Забужко, П. Загребельного, Р. Іванчука, О. Ірванця, Софії Майданської, Ю. Покальчука, С. Процюка, В. Шевчука, Г. Штоня, Ю. Щербака та ін.) місто набуває характеристик людини і стає дзеркалом власного «Я» героїв. У творах П. Загребельного, Р. Іванчука та інших воно не лише позначається сакральним духом, а й перетворюється на символ національної ідентичності українського народу, його духу. В урбаністичній прозі місто ХХ ст. подекуди постає «очищеним» від історичних, соціальних, національних ознак, що дає змогу втілити в ньому модель світу в цілому. У такому місті перетинаються різні рівні цивілізації та прошарки суспільства, саме в цьому полягає екзистенційна сутність міста. Окрім того, місто розширюється: центр стає втіленням комфорту, багатства, впевненості, а передмістя — злиднів, бруду, невпевненості в майбутньому. Місто спонукає до оповідей про минуле, сучасне, щоб таким чином людина відкривала і своє особисте минуле та прогнозувала майбутнє.

На постмодерному етапі українська література сповна актуалізувала урбаністичний дискурс. Традиційна рецепція міста поглиблюється, на думку М. Штогрин, міфологічно-християнською моделлю, авторськими текстами-міфами (соціально-політичним, тоталітарним і посттоталітарним, космогонічним, апокаліптичним і постапокаліптичним), урбаністичною символікою [25, 5]. В українському художньому урбанізмі широко представлені постапокаліптичні урбаністичні простори («Очамимря» О. Ірванця), експериментальні міста («Місто, в якому не ходять гроші» Кузьми Скрябіна, «Астра» О. Михеда), етнотрадиційні утопічні простори («НепрОсті» Т. Прохаська), умовні міста катастроф («Хвороба доктора Лібенкрафта» О. Ірванця), альтернативно-історичні міські топоси («Рівне/Ровно. Стіна»

О. Ірванця, «Цепелін до Києва» І. Сіліври) тощо. Всі ці твори об'єднані тим, що в них здійснено спробу розбудови самодостатньої фіктивної міської реальності, тобто міфології міста.

Так само і в турецькій літературі урбаністична традиція не лише відбиває загальну тенденцію світової літератури осмислювати світ через образи цивілізації, а й, на думку дослідників, дає можливість національній літературі репрезентувати себе шляхом акценту на культурних, етнічних, духовних перетинах на осі Схід-Захід, у центрі якої перебуває Стамбул [6]. Як традиція урбанізації української літератури, започаткована в добу порубіжжя і перервана в часи панування соцреалізму, змогла потужно розвинути з кінця ХХ ст., так і в турецькій літературі тема міста набула широкого потрактування з розвитком такого жанру, як роман, тобто з кінця ХІХ ст. За аналогією до українського літературознавства, де науковці не тільки активно оперують загальним поняттям «міський текст», а й, так би мовити, його локальними варіантами («київський», «львівський», «харківський» та інші тексти), у турецькій літературі склалася традиція «тексту Анкари», «ізмірського тексту», «тексту Бурси», але, звичайно, найпотужніше — «стамбульського тексту».

Стамбулу-Константинополю-Царгороду належить особлива роль в історичному, політичному, економічному й культурному житті Туреччини. З-поміж усіх турецьких текстів, написаних на тему міста, найбільше присвячено саме йому — місту, що є своєрідним мостом між Заходом і Сходом, давньою столицею великої імперії. Упродовж останніх століть інтерпретація образу Стамбула в турецькій літературі зазнавала змін, найчастіше зумовлених історико-суспільними обставинами. Так, до середини ХІХ ст. в художній літературі це був об'єкт естетичного захоплення і втілення величі імперії, тобто увагу акцентовано на історико-ідеологічному й естетичному аспектах. Мотиви поклоніння місту знаходимо і в одному з перших турецьких романів «Сергюзешт» (1897) Саміпашазаде Сезаї. Від нього можемо почати відлік класичного періоду турецького урбаністичного художнього дискурсу. Чи не вперше заговорив про «озахіднення», руйнування й моральне знецінення Стамбула Бешікташли Гедаї в дестані «Васфи Істанбул» (“Vast-i Istanbul” — «Особливості Стамбула») (ХІХ ст.). У праці турецьких дослідників Кюбри Анди та Мегмета Самсакчи «100 письменників Стамбула» (2009) знаходимо імена тих, для кого Стамбул був потужним джерелом натхнення і одним з постійних образів творчості. Це і Намик Кемаль (роман «Пробудження»), Алі Риза Бей (оповідання «Стамбульське життя у давні часи»), Іхтіфалджи Мегмет Зія («Стамбул і Босфор»), Реджаізаде Махмут Екрем (роман «Закоханість в автомобіль»), Мусахіпзаде Джелаль (книга спогадів «Життя у старому Стамбулі»), Омер

Сейфеттін (оповідання «Перше вбивство»), Пеямі Сафа (роман «Фатіх-Харбіє»), Агілла Ільхан (роман «Ранішні езани у Дерсаадеті») та ін. Водночас і в західноєвропейських літературах у цей час напередодні Кримської війни формується так званий штамп західного сприйняття Стамбула: статті Ж. де Нерваля, книга «Константинополь» Т. Готьє відтворювали не пафосно-урочистий Стамбул, а його околиці, руїни, темні вулички, породжуючи поняття «стамбульської меланхолії», про яку («хюзюн» — «печаль») писатимуть пізніше практично всі турецькі письменники ХХ ст.

З другої половини ХІХ ст. окреслюються дві полярні тенденції в інтерпретації образу Стамбула: перша — традиційна, патетична, з домінуванням значення «столиця імперії», а друга — тяжіння до образу міста-в'язниці (особливо в ліриці Тевфіка Фікрета) та, через призму несприйняття певних реформ до вестернізації життя турків, образу міста як «арени безчестя». Так, у вірші «Туман» Тевфік Фікрет передає гнітючу атмосферу кризи, яку переживає країна, символічно втілюючи все реакційне в тумані, що навис над серцем імперії — Стамбулом, де панують морок і невігластво. Давні пам'ятки і мечеті отримують різко негативну оцінку, бо їх естетичну красу заступає деспотизм султана, відповідно вони перетворюються на символи гніту. Цікаво, що в цьому творі знаходить вираження концепція міста як блудниці через сатиричне зображення «давньої Візантії»: *«О ты, спящая, как мертвец, / В голубых объятьях Мраморного моря! / О дряхлая Византия, / Огромное поверженное существо, / О ты, девственная вдова, / Пережившая тысячу мужей. / Есть еще очарование свежести в твоей красоте, / Вот еще с волнением устремлены на тебя взоры, / И какой привлекательной выглядишь ты / Со своими задумчивыми голубыми глазами! / Привлекательной, но привлекательной / как падшая женщина / Задумчивой... Но бесчувственной к слезам, / затопляющим тебя...»* [19]. Тож із образом Стамбула в модерністський період невід'ємно пов'язана тема падіння Османської імперії і османської цивілізації. Акцент на розпаді імперії давав можливість уникнути примітивної ностальгії, возвелення історії, агресивного націоналізму, ізоляціонізму. Печаль від усвідомлення безповоротної загибелі назавжди втраченої культури надавала турецьким письменникам особливих авторських інтонацій. Через образ мертвої краси Стамбула, його руїн минуле набувало ореолу гідності й поетичності як втілення завершення «босфорської цивілізації».

Отже, у перші десятиліття ХХ ст. образ Стамбула набуває нових конотацій: у контексті тематики подій Першої світової війни, окупації Стамбула військами Антанти місто тлумачиться як політичний символ і вписується в опозицію «Стамбул — Анкара», де остання перетворюється

на художній символ патріотичної боротьби за національне визволення. На протигагу Анкари Стамбул змальовується в негативному світлі — чужим, холодним, корисливим (приміром, у прозі Якуба Кадрі).

Якщо попередня традиція була спрямована переважно на відтворення реально географічного й історичного змісту топосу Стамбула, то з часом переважає тенденція до художнього відтворення символічного змісту. Зокрема, після перенесення столиці країни в Анкару образ Стамбула, нерідко «прочитаний» через автобіографічні мотиви, символізує давно минулі часи величі (поезія Орхана Велі, Назима Хікмета). Архетип Величного міста, коліски цивілізацій вимальовується в романах «Обличчя Стамбула» (1920) Рефіка Халіда, «Роман Кадикьоя» (1939) Сафіє Ерол.

У 1940-х рр., коли з'явився потужний потік «сільської» прози в турецькій літературі, тема міста або відійшла на другий план, або слугувала тлом для розгортання традиційної для багатьох творів «сільської» прози фабули про цивілізаторську місію вчителя — випускника столичного університету. Пізніше, особливо в 1970–1980-ті рр., осмислення політичних і суспільних катаклізмів і їх наслідків було пов'язане з образом міста, у якому людина почуває себе ув'язненою і загубленою в хащах мегаполісу.

Саме в ці роки в турецькій літературі створювалася книга Решата Екрем Кочу «Від Османа Газі до Ататюрка. Панорама шести століть історії Османської імперії». Починаючи з 1944 до 1973 р. із задуманих автором 15 томів, за його ж визначенням, «першої у світі енциклопедії, присвяченої одному місту», було написано 11. Із суміші оповідань, фактів, енциклопедичних відомостей і чорно-білих малюнків поставав образ минулого Стамбула як низки дивних і жахливих подій. Під впливом історика Ахмета Рефіка, автора серії книг «Життя османського суспільства в минулі століття», Решат Екрем Кочу створив синтетичний образ Стамбула, поєднавши об'єктивно-науковий і суб'єктивний підходи в інтерпретації образу міста. В. Макаренко наголошує, що письменник належає до числа останніх спадкоємців середньовічної літератури дивану, пов'язаної з нею традиції бесід і османської чоловічої культури, що суттєво позначилось на змісті енциклопедії: «стереотипний образ жінки; інтерес до кохання винятково як до теми літературного твору; підозріливий погляд на взаємини між статями, які асоціюються з поняттями гріха, бруду, обману, зради, падіння, сорому, провини [8, 193] тощо. Сприймаючи енциклопедію як антологію відомостей, організованих за принципом алфавіту, Кочу створив образ дивного, пістрявого, анархічного Стамбула періоду переходу від османського минулого до сучасності, герої якого особливо гостро відчувають загубленість між двома світами — Заходу і Сходу.

Образ Стамбула знайшов своє відображення і в сучасній турецькій прозі («Сад всередині дитини» (1982) Феййяза Каяджана, мемуарах «Стамбул: Спогади і місто» (2003) Орхана Памука та ін.), і в драматургії. Однією з перших про вплив мегаполісу й «осучаснення» турецького суспільства у драматургії заговорила Нудіє Нізаметтін у п'єсі «Бейоглу» (1931). Віршований твір на дві дії Озена Юлі «Стамбул білий, горілка кольорова» (1998) — яскравий приклад майстерного відображення процесу урбанізації на турецькому матеріалі. У п'єсі реалістично виведені різні людські типи, які уособлюють протилежні суспільні й моральні ідеали. Стамбул виступає тлом, на якому розгортаються події п'єси. Драматург створює образ міста як складного феномена зі своїми суперечностями, контрастами і законами.

За допомогою топосів, зауважує у своєму дослідженні О. Севрук, можна потрапити в текст, увійти в саму його середину. Окремі топоси пропонують інтерпретаційні ключі до таких входів, надають можливість ліпшого розуміння імплікованого значення, декодування трансцендентного сенсу, притаманного художньому творові [18]. У п'єсі «Стамбул білий, горілка кольорова» місто сприймається як своєрідна зона деморалізації вихідців з маленьких міст, зона, де калічаються їхні долі.

Тему руйнівного впливу мегаполісу продовжив і Х. Еркек у своїй драмі «Поріг» (1999). У ній окреслюються проблеми взаємин між поколіннями, поступовий перехід від розширеної до нуклеарної сім'ї, переосмислення сімейних цінностей унаслідок активних урбаністичних впливів. У п'єсі «показано зіткнення норм сучасного “європеїзованого” життя в мегаполісі з ісламським світобаченням, яке зумовлює певний формат життєвих цінностей і моральних настанов» [17].

Стамбул став центральним топосом постмодерністської прози, найвідомішим представником якої став Орхан Памук. Вважаємо, що постмодерністський образ Стамбула — це своєрідний симбіоз основних тенденцій тлумачення образу цього міста в турецькій художній традиції. Поділяємо слушну думку К. Посохової про те, що завдяки творчості Памука Стамбул «увійшов у так звану “літературну географію” поряд із Дубліном Дж. Джойса, Лондоном Ч. Діккенса, Парижем М. Пруста і Петербургом Ф.М. Достоевського» [16]. Цю ж думку, тільки раніше, висловив Б. Дубін з приводу перекладу роману Памука «Чорна книга» російською, переконуючи, що наступні видання роману супроводжуватимуть особливим атласом і путівником, бо вже для сьгоднішніх читачів «памуківський Стамбул увійшов в особливу літературно-історичну географію поряд з гамсунівською Християнією і Парижем Пруста, Бретона або Кортасара, борхесівським Буенос-Айрсом, беньямінівським або набоківським Берліном і мілошевським Вільно» [3]. Таким чином, обидва науковці стверджують, що Памук — автор новіт-

нього міфу про Стамбул, тож, вважаємо, в образі втілені дві тенденції будь-якого міського дискурсу: відображення хаосу сучасного абсурдного світу і водночас спроба його усвідомити й осмислити через занурення в минуле.

Так, у романі «Біла фортеця» особливістю наративу міста є те, що опис Стамбула практично не містить ані кліматичних, ані топографічних, ані пейзажно-ландшафтних, ані етнографічно-побутових характеристик, тобто обмежується лише культурними. У романі Стамбул постає як місто-міф. Автор не намагається відтворити історично достовірні факти і реалії, за допомогою яких можна було б реконструювати столицю Туреччини XVII ст., а дає обриси міста, у якому проявляється його «європейскість», відшукує визначні місця Стамбула, у яких виразним є слід такого складника його історії, як зв'язок із традиціями Заходу. У такий спосіб письменник встановлює «європейську» оптику оповідача-венеціанця у його сприйнятті міста Сходу. Звертання до альтернативного варіанта історії розглядаємо як спробу самовираження і як базову концепцію світоглядного підґрунтя автора, зумовленого потребою культурної ідентифікації, виявом домінантних світоглядних, аксіологічних, ментальних ознак, що визначали та визначають особливості духовного буття нації у світовому контексті.

Отже, урбаністична тематика сучасної турецької літератури формується завдяки топосу Стамбула, який є виразником зовнішніх процесів та особливостей внутрішнього життя людини. Топос міста — це завжди локус, де розгортаються важливі в житті героїв події, де відчутні урбаністичні тенденції. Та водночас, будучи центром політичного й культурного життя, місто виступає центром нищення, у якому люди втрачають основи буття. Така трагічна інтерпретація переважає в творах сучасних турецьких драматургів. На всіх етапах розвитку урбаністичного дискурсу в турецькій літературі урбаністичний топос Стамбула трактувався і як ментальний архетип із виразною історіософською домінантою, і як об'єкт естетизації, і як складний суперечливий образ-символ політичних і культурних колізій усієї історії країни.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Здійснений аналіз дає змогу дійти таких висновків: по-перше, «міський текст» як художній і літературознавчий феномен в українській і турецькій літературах пройшов шлях від образу і теми міста до урбаністичного дискурсу; по-друге, еволюціонуючи, він формувався за різних історико-суспільних і культурних умов упродовж кількох етапів: докласичного (давня література і до середини XIX ст.), класичного (до кінця XIX ст.), модерного (з кінця XIX до кінця XX ст.) і постмодерного (від кінця XX ст. і дотепер). По-третє, за умови подібності певних явищ у досліджуваних літературах, чинником, що сформував специфіку

кожного з них, стало імперське минуле. Колоніальне становище України зумовило особливу увагу письменників до теми взаємин міста і села як відображення такої антиномії «вищого порядку», як «імперський центр — колонізована периферія» з виразними негативними конотаціями образу міста на класичному етапі урбаністичного дискурсу, спробами переосмислення цієї антиномії на модерністському етапі у зв'язку з формуванням нової естетичної свідомості в короткий час превідродження і власне відродження початку ХХ ст. та пошуками власної національної й особистісної ідентичності в часи розпаду радянсько-імперської простору на постмодерному етапі. Тоді як турецька історія і позиція Стамбула — столиці імперії визначила «стамбульський текст» у ролі тексту-ідеї державо- та націєтворення в класичну добу, а після руйнування Османської імперії (на модерному етапі урбаністичного дискурсу) образ міста набував, з одного боку, властивого романтизму ностальгійного акценту, а з другого — демонізувався. В останні десятиліття ХХ ст. на постмодерному етапі художнього осмислення теми міста формується аналогічна до української літератури ситуація «прочитання» її як постколоніального тексту або тексту-міфу, у якому герой шукає насамперед власну самість і обриси свого

світу. По-четверте, формою образного розгортання тієї або іншої проблематики теми міста у різних тематичних площинах (суспільно-історичній, соціальній, культурологічній, екзистенційній та метафізичній) виступає специфічний міський топос, принципи його сюжетної організації, архітекτονіки, прийоми предметно-образної деталізації, мовленнєво-синтаксичної виразності тощо. По-п'яте, основою побудови певної семантичної моделі міста в художньому тексті виступає певна (утопічна, есхатологічна, амбівалентна) авторська ідейно-естетична оцінна настанова, яка визначає тип міфосимволічної інтерпретації елементів міського простору (фольклорний, фольклорно-історичний, сакральний, культурно-історичний, індивідуально-творчий) і реалізується у формі такої семантичної опозиції, де місто зображується у конфлікті/гармонії з його природним та соціальним оточенням.

Визначення специфіки розвитку образу і теми міста в українській і турецькій літературах зумовлює перспективу досліджень таких аспектів урбаністичного дискурсу, як національні варіанти міста-міфу, характерного для літератури доби постмодерну, зокрема окреслення міфопростору і міфочасу художнього топосу, визначення параметрів образу людини міста тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандура Т.Й. Художня функціональність топосу міста в романі І. Нечуя-Левицького «Хмари» / Т.Й. Бандура // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. — 2013. — № 2 (261). — Ч. I. — С. 5–9.
2. Гурдуз А. Міфопоетична парадигма в українській та західноєвропейській «прозі про землю» кінця ХІХ — першої третини ХХ ст. : [моногр.] / А. Гурдуз. — Миколаїв : Вид-во МДПУ ім. Петра Могили, 2008. — 216 с.
3. Дубин Б. Роман-цивілізація, или Возвращенное искусство Шехерезады [Електронний ресурс] / Б. Дубин // Иностранная литература. — 1999. — № 6. — Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/inostran/1999/6/pamuk.html>
4. Энциклопедия символов, знаков, эмблем / сост. К. Королев. — М. : ЭКСМО-Мидгард, 2003. — 576 с.
5. Клепеч І. Образ міста у повістях Івана Франка “Воа constrictor” та «Лель і Полель» [Електронний ресурс] / І. Клепеч // Режим доступу : <http://nauka.zinet.info/27/klepets.php>
6. Кульчинський О. Інтелектуальні бестселери в Україні ще так швидко не видавалися [Електронний ресурс] / Олександр Кульчинський. — Режим доступу : <http://artvertep.com/print?cont=7844>
7. Луцій С. Образ міста в прозі Валер'яна Підмогильного [Електронний ресурс] / С. Луцій. — Режим доступу : <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1873/1/Lushchii.pdf>
8. Макаренко В. Город как судьба: взгляд нобелевского лауреата Орхана Памука на родной Стамбул / В. Макаренко // Историческая и социально-образовательная мысль. — 2016. — Т. 8. — № 6/2. — С. 192–199.
9. Матковська І. Образ Києва у «Слові о полку Ігоревім» / І. Матковська // Образ міста в контексті історії, філософії, культури : Києвознавчі читання. — К., 2005. — С. 57–60.
10. Міщенко О.І. Образ Києва у творчості Максима Рильського [Електронний ресурс] / О.І. Міщенко. — Режим доступу : http://philology.knu.ua/library/zagal/Literaturoznavchi_studii_2012_34/157_160.pdf
11. Мовчан Р. Урбанізм як ознака модерності / Р. Мовчан // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. — 2009. — С. 84–104.
12. Мовчан Р. Український модернізм 1920-х: портрет в історичному інтер'єрі [Текст] / Р. Мовчан. — К. : Стило, 2008. — 544 с.
13. Нестелеєв М.А. Повія як трагічна душа міста в контексті української літератури / М.А. Нестелеєв // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. — 2013. — № 2 (261). — Ч. I. — С. 167–171.

14. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / С. Павличко. — К. : Либідь, 1997. — 360 с.
15. Павличко С. Теорія літератури / С. Павличко. — К. : Основи, 2002. — 679 с.
16. Посохова Е.В. Зброшенні особняки и Босфор: к вопросу о символических образах в романе Орхана Памука «Стамбул: город воспоминаний» / Е.В. Посохова // Культура народов Причерноморья. — 2013. — № 255. — С. 67–70 (С. 68); Посохова К.В. Діалог культур як фактор ідейно-художньої своєрідності романів Орхана Памука «Біла фортеця», «Мене звали Червоний», «Сніг» та «Стамбул: місто спогадів»: автореф. дис. ... канд. філол. наук за спец. 10.01.04 «Література зарубіжних країн» / К.В. Посохова. — Сімф., 2012. — 20 с.
17. Прушковська І. Урбаністична тема в турецькому літературному контексті: п'єса Озен Юли «Стамбул білий, горілка кольорова» / І. Прушковська // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. — 2013. — № 2 (261). — Ч. 1. — С. 171–175.
18. Севрук О. Урбаністичний простір у романах Юрія Андруховича / О. Севрук // Слово і час. — № 3. — 2010. — С. 70–80.
19. Стамбул в турецькій літературі [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://stanbul.ru/content/blogcategory/400/522/>
20. Степанова Г.А. Місто на межах: естетичні грані образу в літературі перехідних епох / Г.А. Степанова // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія «Лінгвістика і літературознавство»: [міжвуз. зб. наук. ст.]. — Бердянськ : Вид-во БДПУ, 2009. — Вип. XXII. — С. 61–71.
21. Ткачук М.П. Жанрова структура прози Івана Франка (бориславський цикл та романи з життя інтелігенції) / М.П. Ткачук. — Тернопіль : [Б.в.], 2003. — 382 с.
22. Ушкалов Л. Що таке українська література? / Л. Ушкалов. — Л. : Вид-во Старого Лева, 2016. — 352 с.
23. Фоменко В. Історія художнього поступу української урбаністичної прози [Електронний ресурс] / В. Фоменко. — Режим доступу : <http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=18036&chapter=1>
24. Фоменко В.Г. Місто і література: українська візія / В.Г. Фоменко. — Луганськ : Знання, 2007. — 312 с.
25. Штогрин М.В. Урбаністичні топоси сучасної української літератури: традиції та трансформації (2000–2014 рр.): автореф. дис. ... канд. філ. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / М.В. Штогрин. — К., 2016. — 20 с.

REFERENCES

1. Bandura, T.Y. (2013). Khudozhnia funktsionalnist toposu mista v romani I. Nechui-Levytskoho «Khmary» [The Artistic Functionality of Urban Topos in the Novel “Clouds” by I. Nechui-Levytskyi]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*, 2 (261), 1, 5–9.
2. Ghurduz, A. (2008). Mifopoetychna paradyhma v ukrainiskii ta zakhidnoievropeskii «prozi pro zemliu» kintsia XIX — pershoi tretyny XX st. [The Mythopoetic Paradigm in the Ukrainian and Western European “land prose” of the late 19th and first third of the 20th century]. *Mykolaiv, Vydavnytstvo MDPU im. Petra Mohyly*, 216 p.
3. Dubin, B. (1999). Roman-tsvivilizatsiia, ili Vozvrashchionnoie iskusstvo Shekherezady [Novel-Civilization, or Scheherazade's Returned Art]. <http://magazines.russ.ru/inostran/1999/6/pamuk.html>
4. Entsiklopediia simvolov, znakov, emblem (2003). [Encyclopedia of Symbols, Signs, Emblems]. Sost. K. Koroliov, M., EKSMO-Midgard, 576 p.
5. Klepets, I. Obraz mista u povistiakh Ivana Franka «Boa constrictor» ta «Lel i Polel» [The Image of City in stories “Boa Constrictor” and “Lel and Polel” by Ivan Franko]. <http://nauka.zinet.info/27/klepets.php>
6. Kulchynskiy, O. Intelektualni bestselery v Ukraini shche tak shvydko ne vydavalysia [Intellectual Bestsellers in Ukraine have not been Released so Quickly Before]. <http://artvertep.com/print?cont=7844>
7. Lushchii, S. Obraz mista v prozi Valeriana Pidmohylnoho [The Image of City in the Prose by Valerian Pidmohylnyi]. <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1873/1/Lushchiiy.pdf>
8. Makarenko, V. (2016). Gorod kak sudba: vzgliad nobelevskogo laureata Orhana Pamuka na rodnoi Stambul [City as Fate: View of Nobel Laureate Orhan Pamuk on His Native Istanbul]. *Istoricheskaiia i sotsialno-obrazovatelnaia mysl*, 8, 6/2, 192–199.
9. Matkovska, I. (2005). Obraz Kyeva u «Slovi o polku Ihorevim» [The Image of Kyiv in “Slovo o Polku Ihorevim”]. *Obraz mista v konteksti istorii, filosofii, kultury: Kyievoznachchi chytannia*. K., pp. 57–60.

10. Mishchenko, O.I. (2012). *Obraz Kyieva u tvorchosti Maksyma Rylskoho* [The Image of Kyiv in the Works of Maksym Rylskyi]. http://philology.knu.ua/library/zagal/Literaturoznavchi_studii_2012_34/157_160.pdf
11. Movchan, R. (2009). *Urbanizm yak oznaka modernosti* [Urbanism as a Sign of Modernity]. *Ukrainska mova i literatura v serednikh shkolakh, himnaziakh, litseiakh ta kolehiumakh*, pp. 84–104.
12. Movchan, R. (2008). *Ukrainskyi modernizm 1920-kh: portret v istorychnomu interieri* [Ukrainian Modernism of the 1920s: Portrait in Historic Interior]. Kyiv, Stylos, 544 p.
13. Nestelieiev, M.A. (2013). *Poviiia yak trahichna dusha mista v konteksti ukrainskoi literatury* [Prostitute as Tragic Soul of the City in the Context of Ukrainian Literature]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka*, 2(261), I, 167–171.
14. Pavlychko, S. (1997). *Dyskurs modernizmu v ukrainskii literaturi* [Discourse of Modernism in Ukrainian Literature]. Kyiv, Lybid, 360 p.
15. Pavlychko, S. (2002). *Teoriia literatury* [Theory of Literature]. Solomiia Pavlychko. Kyiv, Osnovy, 679 p.
16. Posokhova, E.V. (2013). *Zabroshennyye osobniaki i Bosfor: k voprosu o simvolicheskikh obrazakh v romane Orkhana Pamuka «Stambul: gorod vospominanii»* [Abandoned Mansions and the Bosphorus: to the question of symbolic images in Orhan Pamuk's novel "Istanbul: City of Memories"]. *Kultura narodov Prichernomoria*, 255, 67–70; Posokhova, K.V. (2012). *Dialogh kultur yak faktor ideino-khudozhnoi svoieridnosti romaniv Orkhana Pamuka «Bila fortetsia», «Mene zvaty Chervonyi», «Snih» ta «Stambul: misto spohadiv»* [The Dialogue of Cultures as Factor of Ideological and Artistic Peculiarity of the Novels by Orhan Pamuk "White Castle", "My name is Chervonyi", "Snow" and "Istanbul: City of Memories"]. Extended abstract of candidate's dissertation. Simferopol, 20 p.
17. Prushkovska, I. (2013). *Urbanistychna tema v turetskomu literaturnomu konteksti: piesa Ozen Yuly «Stambul bilyi, horilka koliorova»* [Urban Topic in the Turkish Literary Context: Ozen Yuli's play "White Istanbul, Colourful Vodka"]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, 2(261), 1, 171–175.
18. Sevruc, O. (2010). *Urbanistychnyi prostir u romanakh Yurii Andrukhovycha* [Urban Environment in the novels by Yuri Andrukhovych]. *Slovo i chas*, 3, 70–80.
19. *Stambul v turetskoi literaturi* [Istanbul in Turkish Literature]. <http://stanbul.ru/content/blogcategory/400/522/>
20. Stepanova, H.A. (2009). *Misto na mezhakh: estetychni hrani obrazu v literaturi perekhidnykh epokh* [City at the borders: Aesthetic Frames of the Image in the Literature of Transitional Epochs]. Aktualni problemy slovianskoi filolohii. Seriiia «Linhvistyka i literaturoznavstvo» [mizhvuz. zb. nauk. st.]. Berdiansk, Vydavnytstvo BDPU, Vyp. XXII, pp. 61–71.
21. Tkachuk, M.P. (2003). *Zhanrova struktura prozy Ivana Franka (boryslavskiy tsykl ta romany z zhyttia intelihentsii)* [Genre Structure of Ivan Franko's Prose (Boryslav cycle and novels from the life of the intelligentsia)]. Ternopil, 382 p.
22. Ushkalov, L. (2016). *Shcho take ukrainska literatura?* [What is Ukrainian Literature?]. Lviv, Vydavnytstvo Staroho Leva, 352 p.
23. *Fomenko, V. Istoriiia khudozhnioho postupu ukrainskoi urbanistychnoi prozy* [History of Artistic Progress of Ukrainian Urban Prose]. <http://book.net/index.php?p=achapter&bid=18036&chapter=1>
24. Fomenko, V. (2007). *Misto i literatura: ukrainska viziia* [City and Literature: Ukrainian Vision]. Luhansk, Znannia, 312 p.
25. Shtohryn, M.V. (2016). *Urbanistychni toposy suchasnoi ukrainskoi literatury: tradytsii ta transformatsii (2000–2014 rr.)* [Urban Topos of Contemporary Ukrainian Literature: Traditions and Transformations (2000–2014)]. Extended abstract of candidate's dissertation. Kyiv, 20 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Аксьонова Інна Олександрівна, аспірантка кафедри української мови Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Бацевич Флорій Сергійович, завідувач кафедри загального мовознавства Львівського національного університету ім. Івана Франка, доктор філологічних наук, професор.

Блашків Оксана, доцент Природничо-гуманітарного університету в м. Седльце (Польща), кандидат філологічних наук.

Бортун Каріна Олександрівна, аспірантка кафедри української мови Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Видайчук Тетяна Леонідівна, доцент кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат філологічних наук.

Вінтонів Михайло Олексійович, професор кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор філологічних наук.

Вінтонів Тетяна Миколаївна, доцент кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат філологічних наук.

Грачова Аліна Вадимівна, асистент кафедри італійської філології, аспірантка кафедри української філології Маріупольського державного університету.

Грипас Оксана Юрївна, доцент кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат філологічних наук.

Дель Гаудіо Сальваторе, професор кафедри романської філології та порівняльно-типологічного мовознавства Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор філософії.

Дроботенко Валентина Юрївна, доцент кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат філологічних наук.

Дуброва Оксана Миколаївна, доцент кафедри зарубіжної філології Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, кандидат педагогічних наук.

Заболотня Руслана Володимирівна, старший викладач кафедри латинської мови Національного медичного університету імені О.О. Богомольця.

Заєць Валентина Григорівна, доцент кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат філологічних наук.

Кондратенко Наталія Василівна, завідувач кафедри прикладної лінгвістики Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, доктор філологічних наук, професор.

Кочан Ірина Миколаївна, завідувач кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, доктор філологічних наук, професор.

Кучер Альона Сергіївна, аспірантка кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка.

Матвеева Наталя Романівна, аспірантка Інституту української мови НАН України.

Мялковська Людмила Миколаївна, доцент кафедри української та іноземної лінгвістики Луцького національного технічного університету, кандидат філологічних наук.

Навальна Марина Іванівна, професор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», доктор філологічних наук.

Новікова Ольга Олександрівна, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького юридичного інституту МВС України (м. Кривий Ріг), кандидат філологічних наук.

Пономаренко Катерина Вікторівна, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького юридичного інституту МВС України (м. Кривий Ріг), кандидат філологічних наук.

Русаченко Наталія Павлівна, доцент кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат філологічних наук.

Саєвич Ірина Георгіївна, доцент кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат філологічних наук.

Семіх Кая, аспірант другого року навчання Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка.

СТИШОВ Олександр Анатолійович, професор кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор філологічних наук.

Труб Володимир Михайлович, провідний науковий співробітник Інституту української мови НАН України, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник.

Шатілова Олена Сергіївна, доцент Державного університету телекомунікацій, кандидат філологічних наук.

ЗМІСТ

МОВОЗНАВСТВО

<i>Бацевич Ф.С.</i> Недиспозиційні предикати і модальність в одивнених художніх текстах	3
<i>Дуброва О.М.</i> Презентація синтаксичних концептів	11
<i>Кондратенко Н.В.</i> Типологія мовленнєвих жанрів українського політичного дискурсу	18
<i>Вінтонів М.О.</i> Функційні вияви слабкого синтаксичного зв'язку на рівні словосполучення в сучасній українській мові	23
<i>Шатілова О.С.</i> Суб'єкти авторизації в публіцистичному тексті: класифікаційно-кваліфікаційні ознаки	30
<i>Грипас О.Ю.</i> Структура суб'єкта й об'єкта порівняння в українських компаративних конструкціях	35
<i>Грачова А.В.</i> Типологічні виміри класифікаційних ознак прислівника у різносистемних мовах (на матеріалі української, англійської та італійської мов)	41
<i>Кучер А.С.</i> Нечленовані речення в сучасній українській мові: статус, функції	47
<i>Аксьонова І.О.</i> Синтаксичні конкретизатори в структурі речення: типологічно-кваліфікаційні ознаки	55
<i>Бортун К.О.</i> Категорії імператива в сучасній українській мові	60
<i>Стишов О.А.</i> Нові іншомовні слова в українськомовних ЗМІ початку ХХІ ст	66
<i>Навальна М.І.</i> Функціонально-стилістичні вияви okazіоналізмів у мові сучасної української газетної періодики	76
<i>Мялковська Л.М.</i> Лінгвостилістична парадигма ментальності інтелігенції в прозі І.С. Нечуя-Левицького	79
<i>Вінтонів Т.М.</i> Роль міфонімів та біблійних онімів у створенні семантичної аури антропоетоніма Мотря в історичній епопеї Богдана Лепкого «Мазепа»	85
<i>Кочан І.М.</i> Українське термінознавство сьогодні	93
<i>Заболотня Р.В.</i> Джерела походження та морфемна структура фармаконімів оториноларингології	102
<i>Труб В.М.</i> Про співвідношення значень дієслів <i>допомагати</i> й <i>підтримувати</i>	108
<i>Видайчук Т.Л.</i> Лексеми <i>смысл</i> і <i>сeнс</i> у мовній практиці українців	115
<i>Дроботенко В.Ю.</i> Фразеологізми як об'єкт культури мовомислення в українській та іспанській мовах	120
<i>Саєвич І.Г.</i> Узуальне/неузуальне в лінгвосеміозисі існування (на матеріалі слов'янських мов)	130
<i>Дель Гаудіо Сальваторе.</i> Деякі особливості говору Ріпкинського району	140
<i>Русаченко Н.П.</i> Чергування задньоязикових приголосних у староукраїнській мові другої половини ХVІ — першої половини ХVІІІ ст.	146
<i>Заєць В.Г.</i> Українськомовна словотвірна традиція в період лінгвоциду	152
<i>Новікова О.О., Пономаренко К.В.</i> Двомовність Донеччини: причини та наслідки	158
<i>Матвеева Н.Р.</i> Мовна ситуація Києва (на матеріалі фокус-групових опитувань 2017 року)	166

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

<i>Блашків О.</i> «Ученые кошки»: некоторые аспекты анализа американской академической прозы	172
<i>Семіх Кая.</i> Розвиток та модифікація теми міста в українській і турецькій літературах	179

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	190
--	-----

Наукове видання

STUDIA PHILOLOGICA

ФІЛОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 9

За подані матеріали відповідають автори

Видання підготовлене до друку в НМЦ видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувач НМЦ видавничої діяльності *М.М. Прядко*
Відповідальна за випуск *А.М. Даниленко*
Над виданням працювали *Л.В. Потравка, Н.І. Гетьман, Л.Ю. Столітня,*
Т.В. Нестерова, В.І. Скрябіна

Підписано до друку 19.12.2017 р. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 22,32. Обл.-вид. арк. 23,95. Наклад 100 пр. Зам. № 7-158.

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі Інтернет без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.